वैयाकरण

[illegible] भूषणसार ~~टीका~~ व्याख्या

दर्पणाख्याभिधा

४७ पत्राणि

१६८

१६८

ओम् ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ रमाप्रेमामत्रं जगदवनदक्षं मधुहृतं तक्रतीनामादानाद्द्विजनितवेदाननमुदम् । अखण्डानन्दाढ्यं निखिलजनहृत्पङ्कजनिलयं स्वग्रीवं वन्दे प्रकृतकृतिविघ्नशमिकृते ॥ १ ॥ सत्येकस्मिन्नविबाधके साधकसहस्र-
दपि कार्यो न तेरदर्शनादपेक्षितप्रारिप्सितप्रत्यूहापोहाय तद्धितं भगवत्स्तुतिरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमादौ निबध्नाति । श्रीलक्ष्मीरमणमित्यादि । रमतेऽस्मिन्नरमेत्याधिकरणे ल्युडन्तो रमणशब्दस्तेन कर्तृषष्ठ्यन्तलक्ष्मीपदस्य समासः यद्वा रम-
लघ्यादो नन्द्यादिः रमयतीति रमण इति सुत्यन्तेन कर्मषष्ठ्यन्तलक्ष्मीपदस्य समासः ततः श्रीसहितो लक्ष्मीरमणस्तं तत्र रपदलोपी समासः शाकपार्थिवादित्वात् गणत्वात् तेन सप्राकृतिकस्येव भगवतो जगन्निर्माणकारणत्वमिति तस्य चित्तं श्रीम-
हितेन सर्व कं अतिविशेषणम् नौमीति ण्डस्तुतावित्यतो नेरस्य सूर्द्धप्रयोगेपि तदर्थस्य गम्यमानत्वात् स्तुमः मधुरुपः अस्मद्गुणमहत्त्वस्य अनिन्दनीयत्वत् उक्तः स्तुतिश्चोत्कृष्टगुणवत्तया वर्णनम् तथा चोत्कृष्टगुणवत्त्वप्रकारकबोधानुकूलो व्या-
पारो नुधात्वर्थः बोधरूपफलाश्रयत्वात् लक्ष्मीरमणस्य कर्मता एवं च वैयाकरणमते श्रीलक्ष्मीरमणाश्रयकोत्कृष्टगुणवत्त्वप्रकारकबोधानुकूलो मदभिन्नैकाश्रयको वर्तमानः शाब्दप्रयोगरूपो व्यापार इति वाक्यार्थः न त्वेतच्छास्त्रप्रवर्तकत्वेनाभ्य-
र्हिततमत्वात्शिवस्तुत्यात्मकमेव मङ्गलं किमिति न कृतमत आह गौरीरमणरूपिणमिति । आकारपरेणरूपपदेन गौरीरमणपदस्य समासस्ततो दन्त्वनिबन्धनो मत्वर्थीयइनिः तथा च तदभिन्नमित्यर्थः प्रमाणं चात्र योगेवैविक्तिः सर्वे रुद्रई इत्यादिश्रुत-

श्रीलक्ष्मीरमणं नौमि गौरीरमणरूपिणम् । स्फोटरूपं यतः सर्वं जगदेतद्विवर्तते ॥ १ ॥ अशेषफलदातारं भवाब्धितरणे तरिम् । शेषाशेषार्थलाभार्थं प्रार्थये शेषभूषणम् ॥ २ ॥ पाणिन्यादिमुनीन् प्रणम्य पितरं स्फोजिभट्टाभिधं हैतद्धान्तविवा-
रणादिकलिकां भावं वाग्देवताम् । दुष्टिं गौतमजैमिनीयवचनव्याख्यातैर्मिहृष्टिना सिद्धान्तानुपपत्तिभिः प्रकटये तेषां वचोदूषये ॥ ३ ॥ प्रारिप्सितप्रतिबन्धकोपशमनाय कृतेश्वरी कलिस्मरणरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नं श्रीकीर्तितं प्रतिजानीते ।
लम् तेन कार्यवैचित्र्यस्य कारणवैचित्र्यनियम्यत्वाज्जगदवनादिकार्यवैचित्र्योपपत्तये तन्तत्कुणरूपिपरिग्रहो न तु वस्तुतस्तयोर्भेद इति प्रकृतस्तुतिकर्मत्वं तस्यापीति नोक्तदोष इति ध्वनितम् गुणोत्कर्षमेवाह यत इति मायाशबलस्वप्रकाशब्रह्मणो जगदुपादानत्व-
स्यवेदान्तमतसिद्धत्वाज्जनिकर्तुरिति पञ्चमी प्रकृतिशब्दस्य निमित्तपरत्वाद्वा यस्माद्धेतोरित्यर्थः स्फोटरूपं सर्वं जगद्विवर्ततइतियोजना । स्फोटेति । स्फुटत्यस्मिन्नर्थ इति मवत्यर्थो स्मादिति स्फोटः शब्दः स एव रूपं निरूपकं इति स्वप्रमर्थश्रयोः सयाहारः स्फोटरूपं वा
यद्वा वाचकस्वरूपमित्यावत् नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेः तद्विशेषणं जगदिति वर्तमाने पच्यते इति निपातनात्साधुः (यद्वा यत इति विवर्तस्योपादानादित्यर्थः) गच्छतीति तिरोभवतीति कुत्सितानाम्प्रतियोगीत्यर्थः तेन सत्कार्यवादस्यासादत्तमत्वसूचयति
यत्किंचिन्नामरूपस्यापि नोपि संभवादाह सर्वमिति । यावदित्यर्थः कम् विवर्तते समुत्पद्यते इत्यर्थः अत्रचयतो या इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादि श्रुत्यन्तयः प्रमाणम् अत्र विरूपलक्षणमवनादेः तेन जगत्कर्तृत्वादेः स्तुत्यत्वं वेदे केवलत्वम् । यद्वा यत इति वि-
वर्तोपादानादित्यर्थः सप्तम्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिना यस्मिन्नधिष्ठाने इत्यर्थः विवर्तते भूतमात्रेन्द्रियात्मना प्रतिभातीत्यर्थः नेह नानेत्यादिश्रुत्या बोधितबाधस्यापि जगतः स्वप्ने शुक्तिरजतस्येवाभासनोपपत्तेर्मनोविषयान्तरसमन्वयात्प्रपञ्चनियामकत्वात् अत्रैव
स्फोटरूपं तत्त्वमात्मसु त्वत्तेः सममस्तार्थप्रकाशकं वेदान्तिमते नास्तिकान्यथाभावस्यैव विवर्तनात्प्रयुक्तस्वरूपस्यैव ब्रह्मणो जगद्रूपेण विवर्तनादिति सर्वोत्कृष्टत्वं गतिरिति भावः अत्र भगवद्विषयकरतिभावस्य हेत्वलंकारोऽनुष्टुम् ॥ १ ॥ जगदुपा-
दानत्वेन स्तुत्वा निःश्रेयससाधनज्ञानविषयत्वेनैतद्व्याख्यातृशेषभूषणत्वेन तच्छेषप्रतिपादितसमस्तसिद्धान्तप्रतिपत्तये स्तौति अशेषेति फलेष्वर्थसंदेहपदस्वर्गादि यत्किंचित्फलदातृत्वं तस्यान्यदेवतास्वपि संभवादाह अशेषेति । तथा चापवर्गरूपफलस्या-
प्यशेषपदेन संग्रहान्नहि तस्यानन्यसाधारण्यस्य लाभो नापूर्वतावच्छेदकधर्मो वर्णितस्तदेवाह । भवाब्धीति भवपदाब्धिरिति रूपकम् अज्ञीयग्राहादि सदृशत्वात् कामक्रोधादिता भक्ता तत्त्वाद्देवतारोपः तेन च तत्स्वदुस्तरत्वं व्यज्यते तत्सन्तरणमीप्सितं प्राणदे शाप्राप्नित्यासिद्धि-
रित्यर्थः तरिम् साधनम् यद्यपि तरिपदार्थस्तरणे साधनं स्त्रियां नौस्तरणिसरिरितिकोशात्तत्त्वं न यत्तु यत्तिविशुद्धचित्तत्वाद्यपि विशेषणस्य तरणस्य सन्निहितपदे नैवलाभादिदोषाभावपरत्वं चूडामणि मुक्तिसाधनज्ञानविषयमिति यावत् तमेव विदित्वेति श्रुतेः मुक्ति-
श्चेदानिमतत्स्वरूपप्राप्तिः तत्र ज्ञानेनावरणास्तानत्तिवृत्तौ स्वरूपेणावस्थानमिति तदर्थः नव ज्ञाननिवृत्तौ धिकरणानतिरिक्तायाः स्वरूपस्याविवसिद्धत्वात्स्वरूपायास्तस्याः स्वत्वं ज्ञानसाध्यता कुप्यतिरितिचेन्न परेषां प्रागभावस्येव सिद्धायाः एवाज्ञाननिवृत्ते-
र्योगक्षेमसाधारणाः साध्यतायाः संभवात् अधिकमन्यतोऽवधेयम् । नैयायिकास्त्वात्यन्तिकदुःखध्वंसो मुक्तिः ध्वंसे आत्यन्तिकत्वं च समानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालिकत्वम् अत्रैव च तत्त्वज्ञानस्योपयोगः विशेषणात्र सम्पत्तस्य अपवर्गसंग-
वाक्यनिरस्तवोसियन्तिर्वा सेत्याहुः । अशेषाशेषेति कर्मधारयोत्तरपदः षष्ठीतत्पुरुषः तस्य च लाभपदेन समासो लाभाय इदमिति विग्रहे च तर्थ्ये प्रार्थ्यपदेन समासः शेषः पतञ्जलिः अशेषशब्दपातञ्जलस्य तथा चाशेषोक्तभाष्यप्रतिपादितादित्यसिद्धान्तज्ञानायेत्यर्थः ।
शेषभूषणमिति शेषोऽनन्तः स भूषणं यस्येत्यर्थः यतो सम्भूषणशेषोऽतो स्तुशेषोक्तसिद्धान्तलाभोऽप्रार्थनमिति सा मित्राय विशेषसोपादानात्परिकरालंकारो भगवद्विषयकरत्यङ्गम् ॥ २ ॥ प्रेत्तावत्तरत्नप्रेरकं तस्याभ्यासः स अन्यस्योत्कर्षप्रदर्शयन्नेव
दर्शनीयविषयसंबन्धप्रयोजनाधिकारिणामध्येव प्रदर्शनीयविषयं दर्शयति । पाणिन्यादीति । वृंभावमाग्देवतामिति पितृविशेषणम् अत्रश्रोपात्तद्धिविशेषणं वा वृंसौ भावो यस्या इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः पदकः कर्मधारयो वाग्देवतापदेन अथवा
वृंभावस्य द्वेषशब्दात्प्रत्ययः तथा चाविकृतवृंविग्रहां सरस्वतीमित्यर्थः तद्दिष्टे वर्णं द्वैतध्वान्तादि । द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामितो ज्ञातो द्वीतो विरुद्धो भयधर्मप्रकारक ज्ञानविषयो धर्मीति यावत् यदादयो भावो द्विता स्वनिषेकविशेषतानिरूपितोभयप्रकार
तासंबन्धेनविरुद्धानाधर्मा यो धर्मिणो भावत्वसंभवाद्धिता पदार्थो पि धर्मैव तत्र भवं द्वैतं संशयात्मकं ज्ञानम् अथवा द्वयोः सदसतोर्भावो द्विता नानात्वं तत्संबन्धि द्वैतं परमार्थदशायामद्वितीयेपि ब्रह्मणि नेह नानास्तीतिश्रुत्याबाधितनानात्वावगाहनं कारण १

तथाच सर्वज्ञ
कार्यज्ञानं:

हृत्विशेषस्वरूपमविद्यापरपर्यायं मिथ्याज्ञानं तद्ध्वंसे तमस्तत्त्वाशक्याशक्यत्वात् त्रिवारणादिर्मुख्यं फलं यस्मात्स्मादित्यर्थः स्वोपासकस्य तद्विरोधि सन्मात्रावलम्बन निस्प्रपञ्चात्मकज्ञानप्रदत्वात् स्यास्तत्त्वविवेचकत्वमिति भावः दुर्गितं गणपतिम्
इदमपि प्रणामक्रियायां कर्मतयान्वयि सिद्धान्तानिति भाष्यकारादिग्रन्थकृन्निर्णीतार्थाः सिद्धान्तास्तानित्यर्थः उपपत्तिभिः साधकप्रमाणोपन्यासरूपयुक्तिभिरित्यर्थः दूषये उपपत्तिभिरेव बाधकप्रमाणोपन्यासरूपाभिरित्यर्थः एतेनान्यग्र
न्थेभ्यः स्वग्रन्थस्योत्कृष्टत्वं ध्वनितम् तथा च वैयाकरणसिद्धान्तोऽत्र विषयः प्रदर्शितः (एतेनान्यग्रन्थेभ्यः स्वग्रन्थस्योत्कृष्टत्वं ध्वनितम् तथा च वैयाकरणसिद्धान्तोऽत्र विषयः प्रदर्शितः) तेनैव तज्ज्ञानं प्रयोजनं प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः सिद्धान्त
जिज्ञासुरधिकारीति त्रयोऽप्यर्थात्प्रदर्शिता इत्याशय इति भावः ।२। ग्रन्थादावनुष्ठितस्य मङ्गलस्य तन्निबन्धनस्य च फलं दर्शयति । प्रारिप्सितेत्यादिना । समाप्तावयत्नेति विहाय प्रतिबन्धकोपशमनायेत्युक्त्या ॰ विगीतशिष्टाचारानुमितफलमङ्गलस्य विघ्नध्वंसप
वफलजन्मान्तरीयसमाप्तिप्रदृष्टशिष्टानां मङ्गलाननुष्ठानान्मङ्गलसमाप्तोः प्राचीरनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव कार्यकारणभावस्य कल्पनीयतया तस्य च नास्तिकसमाप्तौ व्यभिचारेण समाप्तेस्तत्त्वासंभवात् किं तु कार्यमात्रं प्रतिप्रतिबन्धकाभावस्य हेतुतया दुरि
तस्य प्रतिबन्धकनिरासपरं मङ्गलस्योपयोगेन तु समाप्ताविति विघ्नध्वंसेनान्यथासिद्धतात्र समाप्तित्वन्यत्रत्यो मुख्यकारणकलापादिति सर्वेषम् । फलतीति । शेषाख्यं धाममात्मकमिति भगवदङ्कैस्तत्स्मरणस्यापि विघ्ननिवारकत्वात् मङ्गलस्य तति
स्तुत्यादिभेदेन नानात्वस्त्वचनायाह स्मरणरूपमिति प्रतिजानीत इति । प्रतिजानीत इति । प्रतिज्ञाफलं तु शिष्यावधानमिति बोध्यम् उद्धरणकर्त्रीकाह्तायामाह । प्रस्तावमिरिति । कथ्यत इति हर्यादिभिर्वृद्धकारिकाभिरेतिशेषः । तत्र स्फोटे शब्दार्थबोधजनक
त्वातेनैव वार्थसमाप्ते स्य वाक्यस्फोटस्य वाक्यस्फोटो तिनिष्कर्ष इत्यादिना सिद्धान्तयिष्यमाणत्वेऽपि प्रतिवाक्यं संकेतग्रहासंभवाद्दन्वाख्यानस्य लाघवायेनान्वकरताच्चेतत्वकल्पनया पदानि विभज्य पदेष्वपि प्रकृतिप्रत्ययभागांस्तावेव विभज्य कल्पिताभ्यामन्व
यव्यतिरेकाभ्यां तत्तदर्थशुभप्रकृतिप्रत्ययानामनादिसंकेतबोधनद्वारा साधुत्वान्वाख्यापके (सिम्मद्दर्शिप्रणीतेशास्त्रप्रक्रियानिर्वाहाय पदवर्णस्फोटावपि संमताविति दर्शयत्सिङन्तार्थप्रधानेत्सतिङन्तचयरूपेवाकोधात्वर्थस्य प्राधान्यात्क्रमेवादौ निरूपयितुमा
ह । फलव्यापारयोरिति । धातुरित्यस्य तस्तत्राङ्इति विशेषणवाचकपदं विभिन्नवचनत्वात् विशेष्यवाचकपदान्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्यायामविवक्षायां विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानवचनत्वनियमात् अन्यथा हरेनीला

फलेति भाषितं भाष्याद्येः शाब्दबोधस्तु भवद्भिः तत्त्वनिर्णीतपदार्थः संक्षेपेणेह कथ्यते १ उद्धृतस्य सन्नासमिरिति शेषः भाष्याद्येः शाब्दबोधस्तु भवदुक्तिस्तु प्राकृतबोधस्तु भोक्तानामर्थानामाधुनिकोद्भेदितत्वनिरासार्थम् अन्यथानम्मलकस्या
स्वग्रन्थस्याधुनिकोद्भेदितत्वसारोपानौपादेयतापत्तेः तत्त्वनिर्णीतरमुक्तिस्तिनोपद्यधिकजिज्ञासुभिः शाब्दबोधस्तु भवद्भवमितिध्वनयितुं प्रतिज्ञातमाह । फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः फले प्रधानं
व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् २। धातुरित्यत्रास्मदाङ्इति वचनविपरिणामेनान्वयः फलं विक्लित्यादि ॥

इत्यादेरपि साधुताप्रसंगात्तद्विवक्षायां तु वेदाः प्रमाणं गुरवो माक्ष्वसो विश्वेदेवा इत्यादौ विभिन्नवचनत्वमपि नच प्रकृते तद्विवक्षायां निदानोपलब्धिरतो वचनविपरिणामेनान्वयं दर्शयति भूषणसारे । धातुरित्यत्रेति । स्वतन्त्रस्य वा
चकत्वेनेत्यादिः ननु यदुद्देशेन प्रवृत्तिर्लोके कृतो वा प्रवृत्तिरखण्डमर्यते तत्फलत्वम् तदुक्तं हरिणा यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनमिति स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति सूत्रेऽपि फलपदं प्रयुञ्जानस्य महर्षेरप्य
यमर्थः संमतः तथा च तादृशफलस्य धात्वर्थत्वे विक्लित्यनुकूलव्यापारदशायां तण्डुलस्य तादृशधात्वर्थफलाश्रयत्वाभावात्कर्मत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । फलं विक्लित्यादीति ॥ अयमाशयः लोके यद्यपि फलपदमुद्देश्यतादृशोद्देश्यस्याप
कत्वेऽपत्रपारिभाषिकार्थपरत्वमेव तत्स्वेतिन पूर्वोक्तानुपपत्तिरिति । तत्त्वं च यथा धात्वर्थजन्यत्वे सति धात्वर्जन्योपस्थितिविषयत्वम् । जन्यत्वं च क्वचिद्धात्वंशे क्वचिद्वारोपितमेव गम्यर्थव्यापारजन्यविभागे तिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् तदर्थव्या
पारे तिप्रसंगवारणाय सत्यन्तम् तत्र विक्लित्यादीनामसत्त्वम् तस्यापि शृणुत्वात्तत्तद्रूपेणैव तत्तद्रूपेणैव फलबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वाद्धात्वाद्यज्ञानतोऽपितद्दोषाच्चेति भावः । परेत । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धात्व
र्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्त्वं फलत्वम् । जन्यतावच्छेदितानाशेदितावेयम्न्यदेतत् विभागजन्यसंयोगादिरूपे पतत्यादार्थे विभागसंयोगयोः फलत्ववारणाय भयम् कर्मत्वाख्याने फलस्य विशेषतये वभानात्तत्रातिप्रसंगवारणाय क
र्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इति । तत्र । अननुगतफलत्वानिरुक्तेः विभागजन्यसंयोगस्य पतत्यर्थत्वाभावेनाव्याप्त्यप्रसिद्धेश्चेत्यधिकमग्रे व्यक्तं ॥ ननु व्यापारत्वं न फलप्रयोजकक्रियात्वं मात्मा प्रयात् क्रियात्वस्यैव हितत्वात् दण्डादिव्यापारस्या
पि धात्वर्थत्वापत्तेश्च नचेष्टापत्तिः धात्वर्थव्यापाराश्रयस्यैव कर्तृत्वेन दण्डादेः कर्तृत्वापत्ते नाभिधानाद्दण्डेन देवदत्तः पचतीत्यादौ दण्डादिपदोत्तरं प्रथमापत्तिः कर्तृकरणसंज्ञयोराकडारीयतया संज्ञाद्वयसमावेशासंभवेनाभिमतकरणसंज्ञा
याः परया कर्तृसंज्ञया बाधात् किंच प्रयोजकत्वं यदि साक्षाज्जनकत्वं तदा कर्तृव्यापारस्य पचतीत्यादौ धात्वर्थत्वानापत्तिः तस्य करणादिव्यापारद्वारैव फलजनकत्वात् यदि जनकजनकत्वं तदा तण्डुलक्रयणस्यापि फलप्रयोजकक्रियात्वात्तद
शायामपि पचतीति प्रयोगापत्तेः आत्मादीनां ज्ञानत्वादिकर्तृत्वानापत्तेश्च तदर्थव्यापारस्यात्ममनःसंयोगादेस्तीनरूपफलं प्रतिसाक्षाज्जनकतया धात्वर्थत्वासंभवात् उभयव्यापारत्वप्रयोजकत्वस्य तण्डुलक्रयणादिव्याहृत्तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च अ
तएव तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वरूपं तत्त्वं तत्पदार्थेरिति दतने तदवच्छिन्नस्य धात्वर्थवाच्यत्वे विक्लित्यवच्छिन्नेतरार्थेह त्वितजनकाग्निमाग्निसंयोगदशायामेव पचतीति प्रयोगः स्यान्न त्वधिश्रयणादिदशायामपि तस्याग्निमाग्निसंयोगेनान्यथासिद्धतया विक्लित्य

लक्षण
तत्त्वात्तूनलतेन=

धात्वः=

विभागफलत्ववारणा
यरूप्य ... संयोग
तद्धात्वर्थसाधारणलक्षणम्=

कुलालपुत्रादेर्व्यापारं तु वारणाय
इव्यापत्वे सति तीम पिवोध्यम्—

न्याय=

व्यापारत्वं

विक्लित्तिः=

भू.सा.द.
२
४

जनकत्वादित्यत आह । व्यापारस्त्विति । साध्यत्वेनेत्युपलक्षणमेतत्तीया । तथा च पदान्तरसमभिव्याहाराप्रयोज्यसाध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वं व्यापारत्वमित्यर्थः । तदंकरोतीत्यादौ कृञादिसमभिव्याहारे त्वादीनामपि साध्यत्वेन प्रतीतेरतिप्रसंगभङ्गाय पदान्तरसमभिव्याहाराप्रयोज्येति प्रतीतिविशेषणम् । अधिश्रयणाद्यधःश्रयणपर्यन्तक्रियाकलापस्य पदान्तरसमभिव्याहारमन्तरेण विधातोः साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वादुक्तव्यापारत्वमविकलमिति दिवृक्षित्वे पञ्चादिधातुवाच्यत्वेति भावः । उक्तार्थस्पष्टीकरणे दिनत्वेनिरस्यति । उक्तं चेति । यावदिति सर्वमित्यर्थः । तदेवाह । सिद्धमित्यादिना । सिद्धं विद्यमानं घटस्य प्रतियोगि अपातो दिन्यादौ असिद्धं तद्भिन्नं वर्तमानतोरंशे प्रागभावप्रतियोग्यन्यतरत् पचतिपदस्य तीत्यादौ यद्वा सिद्धता सिद्धत्वे अप्रत्ययविशेषते अत एव तदुद्भूतत्वसमर्पकयावदिति विशेषणसार्थक्यम् साध्यत्वेनेत्यादि क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मरूपसाध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयो भवतीत्यर्थः क्वचिद्विवक्षितेरतिभावः । यद्वा साध्यत्वं निष्पाद्यत्वमेव तत्प्रकारके त्यादिरूपेण । एतेन क्रियाशब्दस्य रूढत्वप्रदर्शितं योगिकत्वमपि तत्साह । आश्रित्येति । आश्रितक्रमरूपं यस्मात्तच्चारणवी परीभूतावयवत्वादित्यर्थः तदीयावयवानामधिश्रयणाद्यधःश्रयणपर्यन्तानां क्रमेणोत्पत्तेः । क्रियापदस्य व्यवहार्यापिसा फलस्यापिस्वजनकव्यापारगतपौर्वापर्यत्वात् तथैव भानमत एव तन्मात्रवाचकस्य धातुत्वसिद्धिरिति भावः । पाक इति । यद्यपि साध्यत्वेनोपस्थितिरथ्यत्रान्तर एव स्तोकं पाक इत्यादौ स्तोकादीनां कर्मत्वं तथापि तत्परस्याप्यस्यैव सिद्धत्वे वेत्याशये न तयोः क्रमत्वात् दोषः पर्यवसितार्थमाह । तथा चेति । क्रियान्तरेति । अयं भावः पाकादिपदेन तद्धर्मवत्त्वे ज्ञाते क्रियान्तराकाङ्क्षोदया सिद्धत्वज्ञानस्य क्रियान्तरविषयकाकाङ्क्षाप्रतिकारणत्वकल्पनीयं तथा च तादृशज्ञाने प्रकारितयावच्छेदकरूपं सिद्धत्वं तदभाववत्त्वे ज्ञानत्वे

सार्वभौमस्तत्तद्वत्त्वम्

एतादृशकाङ्क्षोत्थापकताभावावच्छेदकवत्त्वं वा साध्यत्वम् । साध्यत्वज्ञानस्य तत्प्रतिबन्धकताप्रकारत्वाभावादेव न तत्संभवादिति न च क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मरूपसाध्यत्वेन धात्वर्थोपस्थितौ कृत्सन्ने मेहेत्यत्र स्त्वं यायादित्याहवाकाङ्क्षाभावेन क्रियान्तरान्वयो न स्यादिति वाच्यम् तत्रापि चेतत्समभिव्याहारेणाकाङ्क्षोत्थापनात् । स्मिरणादीनां क्रियाया धात्वर्थव्यवहारस्तु क्रियामात्रविशेषणत्वात् अत एव न सिरुगाद्यर्थे कारकाणामन्वयः तेषां क्रियान्तराकाङ्क्षासत्त्वादिति भावः वस्तुतस्तु सिद्धत्वज्ञाने सिद्धं साध्यायोपयुज्यते इति न्यायेन साध्याकाङ्क्षावश्यंदेयेति साध्यतयावगते किमस्य साधनमिति साकाङ्क्षोदयेन साधनाकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वमेव साध्यत्वम् अत एवाकृपदादाय वे तत्पुमयस्य संगतिः अन्यथा पचतिभवतीत्यादौ सर्वोक्तरूपस्याभावेन तदसंगतिः स्पष्टैव । साधनं तदिच्छिक्रियां निर्वर्त्तयतीति भाष्यस्याये तत्कल्पेऽप्यनुकूलमिति प्रत्यनिर्वर्त्तीकः पक्ष्याशक्तिध्येयम् । केचित्तु पचतीत्यत्र गतव्यवहारादसत्त्वपचितत्वादिकं जातिः तथा चानेकव्यक्तिवृत्तिजातिरेव पचिक्रिया

व्यापारस्तु भावनाभिधा साध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रिया । उक्तं च वाक्यपदीये । यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते इति । न च साध्यत्वेनाभिधानेमानाभावः पचति पाकः करोति कृतिरित्यादौ धातर्थत्वावगमे विशेषेऽपि क्रियान्तराकाङ्क्षानाकाङ्क्षयोरेव मानत्वात् तथा च क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वमेव साध्यत्वम् तद्रूपवत्त्वमेवासत्त्वभूतत्वम् तदेवाह यास्कः सत्त्वभूतो भावस्तिङ्पदैरभिधीयत इति वाक्यपदीयेऽप्युक्तम् । अयं च व्यापारः फूत्कारत्वाधःसंतापनत्वयत्नत्वादितत्तद्रूपेण वाच्यः पचतीत्यत्र तत्तत्कारकबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् न च नानार्थतापत्तिः तदादिन्यायेन बुद्धिविशेषादेः शक्यतावच्छेदकानामनुगमकस्य सत्त्वात् ॥

साध्यत्वं च तस्या व्यक्तिद्वारकमेव स्फोटवदस्याः क्रमवृत्तिः तत्तैरभिव्यक्तिः जातिमन्योक्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम् असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपलभ्यत इति वाक्यपदीयं चात्र प्रमाणमित्याहुः । तद्रूपवत्त्वमेवेति एवकारेण लिङ्संख्याकारकानन्वयित्वव्यवच्छेदः तस्य नियातार्थसाधारण्येन साधीयस्तभावमात्रइति तत्त्वाभावादिति । एतदेवेति निरुक्तरूपासत्त्वभूतत्वमेवेत्यर्थः भावप्रधानमित्यादि निरुक्तार्थसंग्राहकं असत्त्वभूतो भावश्चेति अस्य पूर्वार्धं सत्त्वभावमापन्नं द्रव्यनामभिरुच्यत इति भावश्चेति चस्त्वर्थे तिङ्पदैरिति पदशब्दबहुवचनस्वारस्येन तिङन्तघटकधातुभिरेवेत्यर्थः अभिधीयत इति । विशेषणतया प्रतिपाद्यत इत्यर्थः तेन कृत्स्न कृतिधातू नामसत्त्वार्थकत्वेऽपि न क्षतिः तिङ्पदैरिति निभावाख्यानाभिप्रायेणेति कश्चित् परे तु पचति भवति अक्षागच्छतीत्यादौ पचतिभ्यां क्रियाकाङ्क्षादर्शनेन निरुक्तवैजात्येनाभानात् तेषु कारकान्वयापत्तिर्या तत्त्वानापत्तिश्च तद्वाचकानां पचादीनाम् एवं कृत्स्नेन मेहेत्यत्र त्वया यादिन्यादौ चेमदेनाकाङ्क्षोत्थापनेऽपि तद्वैजात्येनाभानाद्देवमेव तस्मात्सा क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकत्वेन
धुत्वं निपातत्वमेव । अत एव सञ्ज्ञासूत्रे सर्वे गतिर्गतावित्यत्र भाष्ये क्रम एव मेनतत् सर्वधातवः साधनेन युज्यत इति सर्वधातवः साधनेन युज्यतइतियदुक्तं सत्यमेवेनं साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तयतीति तत्संबन्धं विना साध्यत्वप्रतीतेरप्यर्थवसानादित्यर्थकमुक्तम् । इहेरपि प्रयोगार्हैः प्रसिद्धः सम्मेतत्वो र्थो विशेषणैः प्राक् साधनसंबन्धात्क्रियानैवोपजायते इत्याह । उपपदमितिसूत्रे भाष्ये स्फुटोऽयमर्थ इत्याहुः । अयं चेति साध्यत्वेन प्रतीयमानो व्यापारश्चेत्यर्थः । अनुभवसिद्धत्वादिति अत एव ज्वलनादिना वह्निप्रज्वलनदरणाद्यकृत्कारावगृहीतशक्तिकस्य न पचतीति प्रयोगः धागरक्षराज्ञानं चेति विप्रतिपत्तिस्थलीयबोधानुसारादेवेति भावः । न च नानेति । नानाधर्मावच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्मवत्त्वं नानार्थत्वं तत्त्वापत्त्यादावत्तत्तदिति

नानार्थत्वं

तदापत्तिरित्यर्थः फलांशमादाय तत्त्वाशक्तिरपीष्टमेवेति भावः । बुद्धिविशेषादेरिति । स्वनिरूपितविषयतावच्छेदकत्वसंबन्धेनेति शेषः बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वस्येति यावत् अयमर्थः । यदादीनां चैत्रत्वादिना चैत्राद्यर्थोपस्थापकत्वेऽपि बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेन चैत्रत्वमैत्रत्वादीन्यनुगमय्य तत्तदवच्छिन्नेषु तेषां शक्तिः बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतात्तत्तानतेषां तेन रूपेणाप्रहवो धेनानम् अननुगतनानाधर्मावच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्मवत्त्वस्येदनानार्थता नैतेषां नानार्थत्वमिति तदादिशक्तिनिरूपणेनिलीतमत्रापि नहदिहाप्यवसेयमिति ॥ तत्र सर्वोपरीभूतत्वेन व्यापाराणां व्यापारान्तरमेलनासंभवात्तत्रेदानीमकक्रियायाश्चैवत्यादेकाक्रियेतिरूपपरत्रीयभाष्यसंगतिरत आह ॥ ६

आख्यातेति । निर्विभक्तिकपाठः साधुः आख्यातप्रतिपाद्यक्रियैकत्वव्यवस्थापीत्यर्थः सप्तम्यन्तपाठे आख्याते तिङन्त इत्यर्थः विषयसप्तमी अध्याहृतज्ञानक्रियापेक्षेति बोध्यम् । बुद्धिविशेषैक्यमिति । संकलनात्मकबुद्धिविशेषरूपावच्छेदकैक्यमादाये
त्यर्थः तथा चावयवाश्रयपौर्वापर्यसमुदायमेकत्वमिति तदादायोक्तभाष्यमिति न तदसंगतमिति भावः तत्र मानमुपन्यस्यति । उक्तं चेति क्रमिकैतद्व्यापारसमूहप्रतिगुणभूतैस्तत्तद्रूपेणाभासमानैरवयवैरुपलक्षितः संकलनात्मकेकत्वबुद्ध्या प्रक(
ल्पिताभेदरूपः समूहः क्रियेति व्यवह्रियत इति कारिकार्थः तेनैतेषां व्यापाराणां वस्तुभूतसमुदायाभावात्तत्र बुद्ध्योपारोपितमिति । निरूप्येत्यस्य संलेपणेत्यादिः प्रकृत्यर्थस्य प्राधान्यात्तन्निरूपणानन्तरं विशेषणप्रत्ययार्थनिरूपणस्यावश्यकत्वादवसर
संगत्या तिङर्थनिरूपणमित्यभिप्रेत्याह । तिङर्थमिति अन्यलभ्यत्वादिति । अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायादिति भावः । एतेन कृतिमतो व्यापारवतो वा कर्तुः शक्यत्वेऽनेककृतिव्यापाराणां शक्यतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवमिति निरस्ते व्यापिकाशक्ति
रूपेण समस्तनानात्वविजृम्भितमिति सूचितम् । नन्वाश्रयस्य तिङर्थत्वे आश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यं तथा च तस्य स्वरूपाभिन्नतया नानात्वान्नासंबन्धावच्छिन्नतया च नानात्वादननुगमो व्यभिचारश्चेत्यत आह । शक्यतावच्छेदकं चेति । तत्स्यत
इति द्वितीयार्थनिरूपणावसरेऽर्थः तथा च तत्राश्रयत्वे उपाधिरूपस्य तस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वान्न तन्नानात्वप्रयुक्तो दोष इति भावः । मीमांसकमतं निराकरिष्यन् कर्तृकर्मणोस्तिङर्थत्वं व्यवस्थापयितुं शङ्कते । नन्विति । ननु यद्बोधकं तत्र दर्थ
कमिति नियमादाख्यातजन्यकर्तृकर्मप्रतीतिरेव मानमत आह । प्रतीतेरिति संभवादित्यनेनान्यथा संभव हेतुनाह । लक्षणयाः इति नन्वाख्यातस्याश्रये लक्षणेऽतिभावनायामानानुपपत्तिस्तदुपपत्तये तत्र शक्तिकल्पने तन्नाश्रये लक्षणास
भवे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधादित्यत आह । आक्षेपादिति । आक्षेपोऽनुमानं तस्मादित्यर्थः । तथाहि अन्विताभिधानवादिमतेऽपदानां विशेषणत्वेनार्थोपस्थापकतया आख्यातार्थभावनाया विशेषणत्वानुपपत्त्याभवति तस्या आश्रयानुमापकत्वम् । अ(
नुमानं चाख्यातपदबोध्यभावना किंचिदाश्रिता विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकत्वात् घटपदबोध्यघटत्ववत् । समानसंवित्संवेद्यत्वं तु नाक्षेपः प्रमेयमित्याश्रयभानेऽभावनायामभागीति भावनापदजन्यभावनाबोधे आश्रयाभावाच्चेति भावः । नन्वाक्षे
पानुसन्धानं विनाप्याश्रयबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् यौक्तरीत्या कृचित्वप्राने पि सर्वत्राश्रयभानार्थमाख्यातशक्तिरावश्यकी अन्विताभिधानमतमादायाक्षेपसमर्थने भावनायाः प्राधान्यानापत्तिश्चेत्यत आह । प्रथमान्तपदादेति । समभिव्याहृतप्रथमा
न्तचैत्रादिपदात्तत्प्रतीत्युपपत्तेरित्यर्थः एवं चाश्रयप्रतीतेरन्यथैवोपपन्नत्वादन्यलभ्यत्वान्न तत्राख्यातशक्तिः प्रामाणिकीति भावः । मानमिति । यद्यप्याश्रयस्याश्रयत्वेन भानार्थं तत्राख्यातस्य शक्तिरावश्यकीत्येवोत्तरं वक्तुमुचितम् तथापि धातोः

आख्यातक्रियैकत्वव्यवस्थापकावच्छेदकबुद्धिविशेषैक्यमादायैव । उक्तं च गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यत इति यावदर्थं निरूपयति तिङर्थं निरूपयति आश्रयेति फलाश्रये व्यापाराश्रये चेत्यर्थः फ
लाश्रयः कर्म व्यापाराश्रयः कर्ता तत्र फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वात्तिङस्तदंशे शक्तिरन्यलभ्यत्वात् शक्यतावच्छेदकं चाश्रयत्वं तच्च शक्तिविशेषरूपमिति तस्यार्थनिर्णये वक्ष्यते ननु तयोराख्यातार्थत्वे किं मानं प्रतीतेर्लक्षणयाक्षेपात्प्रथमान्तपदाद्वा
संभवादिति चेन्न । अत्रोच्यते लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति सूत्रमेव मानम् अत्र हि चकारात् कर्तरि कृदिति सूत्रस्य कर्तरीत्यनुकृष्यते बोधकतारूपां तिवादिशक्तिं तस्यानित्वेन कल्पिते लकार आरोप्य लकाराः कर्तरि कर्मणि चानेन विधीयन्ते नूकारवि
सर्गादिनिष्ठां कर्मकरणादिशक्तिमारोप्य शासादिविधानवत् न च सूत्रे कर्तृकर्मपदे कर्तृत्वकर्मत्वपरे तथा च कर्तृत्वं कृतिः कर्मत्वं फलमेवार्थोऽस्त्विति वाच्यम् फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वेन लकारस्य पुनस्तत्र शक्तिकल्पनायोगात् । अथ तद्दर्शनान्तरी
यरीत्या व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावात्तत्र लकारविधिः स्यादिति चेन्न तर्हि कृतामपि कर्तृकर्मादिवाचित्वं न सिद्ध्येत् कर्तरि कृदिति च लः कर्मणीत्यनेन तुल्ययोगक्षेमम् ॥

फलव्यापारयोः शक्तिरव्याप्तस्याश्रयत्वेन शक्तिरिति मतम् आश्रयत्वेनाश्रयभानलाभादाश्रये त्वाभिमताख्यातशक्तिः सिद्ध्यतीति तत्साधनार्थं सूत्रमेव प्रमाणत्वेनोपन्यस्तमित्यभिप्रेयम् लः कर्मणीति सूत्रे कर्तृवाचकपदाश्रवणात्कथं तदाख्यातस्य कर्तृवाचक(
त्वे प्रमाणमित्याशंकां निरस्यति । अत्र हीति । नन्वेतत्सूत्रं लकाराणामेव कर्त्रादिशक्तिबोधकं नाख्यातस्येत्यत आह बोधकतारूपामिति । बोधजनकत्वरूपामित्यर्थः इदं चादेशिष्वेव शक्तिरादेशानामादेशिस्मृतिद्वारार्थोपस्थापकत्वमिति मतनिरासायोक्तं
प्रपञ्चैतत्स्पष्टावक्ष्यते । विधीयन्त इति । तथा च वर्णस्फोटपक्षे यथा वर्णानामेव वाचकत्वाद्व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात्तथा लः कर्मणीति सूत्रस्य तिवादिशक्तिग्राहकत्वं तात्पर्यावधारणेन संभवतीति तस्याख्यातशक्तिसाधकप्रमाणत्वमिति भावः । कर्तृक
र्मपदेऽपीति भावप्रधाननिर्देशादिति भावः । कर्तृत्वं कृतिरिति । कृञो यत्नवाचकत्वेन तत्त्वकृतिः कर्तृत्वं तज्जन्यकर्तृत्वादि प्रसक्तस्याश्रयवाचकतया तद्वत्पर्भावप्रत्ययेन प्रकृत्यर्थप्रकारीभूतधर्मबोधनादिति भावः । कर्मत्वं फलमिति । इदं च कर्मपदादुत्
फलाश्रयेऽरूढिमभिप्रेत्य यौगिकत्वे तु कर्मत्वं कृतिविषयत्वमित्यर्थः स्यात्स चासार्वत्रिकोऽनुपयुक्तश्चेत्यपेक्षितः । शङ्कामिति । तथा च तत्सूत्रबलाद्वकर्तृकर्मणोराख्यातशक्तिः सिद्ध्यतीति भावः दर्शनशास्त्रे न्यायादेरन्यद्दर्शनं दर्शनान्तरं तत्रत्यवादरीत्या
त्तरीया गृहादित्वाच्छः फलधात्वर्थ इति मीमांसकाभ्युपगमेनेत्यर्थः व्यापारस्यान्यलभ्यत्वाभावात्तत्र लकारविधौ न किंचिद्बाधकमिति भावः । यद्यपि कृती व्यापारे शक्तिसिद्धावपि फले शक्तिबोधकं कर्मणीत्यनुपपन्नमेव तथाप्यभिधानानभिधान
व्यवस्थार्थं तत्र शक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वमित्याशयादिति । कृतामपीति एवुल्तृजादीनामित्यर्थः ननु कर्तरि कृदित्येव तत्र शक्तिसाधकमत आह । कर्तरि कृदिति चेति । तत्सूत्रादेव कर्तरीत्यत्रानुवर्तते तथा च पूर्वसूत्रस्य कर्तृपदस्य धर्मिबो
धकत्वेऽप्यत्र तस्य धर्मिबोधकत्वम् अत्र धर्मपरतापीत्यत्रापि धर्मपरत्वे तस्यान्यदेवाह । तुल्ययोगक्षेममिति । अलब्धलाभो योगः लब्धरक्षणं क्षेमम् एवं च लः कर्मणीत्यस्यानन्यलब्धभावनायामाख्यातार्थत्वप्रतिपादकत्वोपगमे युक्तिसाम्या(
त्कर्तरि कृदित्यस्यापि कृतां भावनाशक्तिग्राहकत्वम् तस्याश्रयलाभापादेवलाभान्न कृतां तच्छक्तिप्रतिपादकत्वमिति यदि तर्हि लः कर्मणीत्यपि नाख्यातस्य शक्तिग्राहकमिति समानमित्यर्थः ॥ ननु कर्तरि कृदिति सूत्रस्य कर्तृपदस्य धर्मिपरत्वे अनुवृत्तस्य तस्य श

भ॰सा॰द॰ २

त्वाधिकारप्रत्ययेनलोरणविवितिस्तत्रस्य स्यपूर्ववाक्ये क्रियापरकर्मग्राहस्योत्तरवाक्ये कर्मकारकत्वपरत्वमात्रं त्वपरत्वसंभवान्नोक्तदोषः यत्तिचशब्दाधिकाराश्रयणं तस्यैव गमकं तत्र कृतेच तदाश्रयणे प्रमाणाभावो लक्षणया कृत्यादिपरत्वकल्पनेच
गौरवमिति भावः । तथापि शक्तिः कारकं शक्तिमत्कारकमिति पक्षद्वयस्याकरप्रसिद्धतया तद्विकल्पस्य पाति कृतेर्वा व्यवस्थितत्वात् आश्रयणादधिकारपरतायामप्यविरोधान्नोक्तदोषेणेत्याह । अपिचेति । तथाच वैषम्ये बीजाभावादुभयत्रैवै
कार्थपरत्वं नस्यान्याय्यमिति भावः । नन्वाख्यातस्य व्यापारवाचकत्वे कथं तन्नलक्षणेत्यत आह । भावनायाइति । कृदादिवदिति । तेनतत्त्वमिति तत्र तस्येवेति यावत् । अन्निमविहितत्वतिपत्ते कृदादिस्थलइत्यर्थः आदिपदात्कर्तृविहितत्वं द्वितेनेः परिग्र
हः यथा भवन्मते धात्वर्थव्यापारवाचकत्वेन कृदर्थकर्त्रादिप्रभावनायाबोधविषयत्वं तद्वदाख्यातेपीति भावः । तथासति । भावनाया आख्यातावाच्यत्वे सतीत्यर्थः । तस्याः । भावनायाः । प्राधान्यम् । मुख्यविशेष्यत्वम् । वर्तमानयेति । जातिः
पदार्थ इति मते जात्यादिप्रव्यक्तेर्यथा प्राधान्येन भानं तथा कर्त्रादिप्रभावनाया अपि प्राधान्येन भानमुपपन्नस्यत इत्यर्थः यत्क्रियाहकेषुपरिगणितादिवरणाद्भावनावाचकत्वमाख्यातस्याय स्यतीत्याशङ्कते । भावनायाइति । विवरणेति । तत्सम
नार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनस्य विवरणत्वं यथा पक्तेः पचनीत्यस्य पाकभावनेत्याख्यातस्य भावनापदेन विवरणादाख्यातस्य भावनावाचकत्वमित्यर्थः विवरणस्य त्वत्त्वमुपपन्नमनुसारितया ननेनार्थनिर्णय इत्याह । पाकानुकूलेति । पचती
त्यस्यैककर्तृकापचिक्रियेति कर्तृविवरणस्यापिदर्शनेनाख्यातस्य भावनायाश्च क्रिरुनकर्तरी मत्रविनिगमनाविरहादिति भावः । इतरेतरयोगद्वन्द्वइति । समाहारद्वन्द्वेतु तत्रपूर्वलक्ष्यार्थसमाहारस्यत्रैवविवरणवदित्यर्थः तत्रचसति
त्यसदित्यादिनिरिक्तस्यानन्वयात्स्पचहिवचनादिनेवोपस्थितेः पूर्वपदस्योत्तरपदस्य वा तत्र लक्षणायाश्च नभ्युपगमादिति भावः । तत्त्वत्वादिति । बोधस्यस्व स्वस्व समस्तमनुसारितया नद्धीन विवरणस्यापि नार्थनिर्णायकत्वमित्यस्य उभयोः
समानमिति भावः । नन्वाख्यातस्य कर्तृवाचित्वे कर्त्रादिप्रभावनायाः प्राधान्यानुपपत्तिः नचाकृतिवादे जात्यादिप्रव्यक्तिवत् प्राधान्यमुपपादितमेवेति वाच्यम् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् तथाहि कर्त्रा स्वस्वरूपनिरूपकतया भाव
नाद्विप्यते तस्याश्चधर्मिग्राहकमानसिद्धगुणत्वेन प्राधान्यासंभवः हतीव जात्यानपरिच्छेद्यत यावगतस्य व्यक्तस्य तथैवाते पाडवति तस्य प्राधान्येन भानमिति प्राधान्यानुरोधाद्भावनाया वाच्यत्वमावश्यकमित्यतो दूषणान्तरमाह । किंचेति । अभेदान्व

अपिच मीमांसकानां कृतामियाख्यातस्यापि कर्तृवाचित्वमस्तु भावनायाएवास्त्वपेन कृदादिवन्नुतीतिसंभवेन तस्यावाच्यत्वमास्तु तथा सति प्राधान्यं तस्या न स्यादिति चेन्न वर्तमानयेत्याद्याख्यातप्रव्यक्तेः प्राधान्यवदुपपत्तेः पचती
त्यादौ भावनाया विवरणदर्शनात् वाच्यत्वमिति चेन्न पाकानुकूलव्यापारवतः कर्तुरपि विवरणविषयत्वाविशेषात् नच कर्तृविवरणं तात्पर्यार्थविवरणं पाकं करोतीत्यत्राप्यर्थकमत्वविवरणवदितरेतरयोगद्वन्द्वे साहित्यांशविवरणवदेति नेतदर्थनिर्णाय
कमिति वाच्यम् भावनायामपि तुल्यत्वात् किंच पचति देवदत्त इत्यत्राभेदान्वयदर्शनात्तदनुरोधेन कर्तृवाच्यत्वमावश्यकम् फलदेवदत्त इतिवत् नचाभेदान्वये समानविभक्तिकत्वं तन्त्रम् तच्चात्र नास्तीति वाच्यम् सोमेन यजेत लोकं पचति राजपुरुष इत्यादावप्यभेदान्वयानापत्तेः

नियामक

यद्दर्शनादिति । देवदत्ताभिन्नैककर्तृको वर्तमानो व्यापार इति बोधस्याकरसंमतत्वादित्यर्थः । तदनुरोधेनेति । अभेदान्वयानुरोधेनेत्यर्थः । आवश्यकमिति । अन्यथानुभूयमानसर्वसंमततादृशबोधापलापापत्तेरिति भावः । नियामकमिति । तद्भिन्नस्तत्तना
मार्थनिष्ठभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबोधं प्रति तद्भिन्नसमानामजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस नीलो घट इत्यादौ व्यभिचारादिति भावः । तत्रेति । अभेदान्वयबोधप्रयोजकसमानविभक्तिकत्वं चेत्यर्थः । यत्र । देवदत्तः पचतीत्या
दौ तादृशनियमस्यासार्वत्रिकत्वं दर्शयितुं व्यतिरेकव्यभिचारस्थलमाह । सोमेनेत्यादिना । ननु अत्र यागे सोमस्य करणत्वेनैवान्वये नाभेदेनान्वयाभावात्कथमत्र नियमस्य व्यभिचार इति चेन्न सोमेन यजेतेति हि विशिष्टविधिः अत्र यो
ब सोमयागयोरनेन विधानात्सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति विशिष्टस्यैकत्वाच्च न वाक्यभेदः नत्वत्र मत्वर्थलक्षणां विना सोमस्य यागेऽन्वयः संभवति अतो विशिष्टविधित्वोपपत्तये यमावश्यकी तथाहि यदि सोमयागयोरेकरूपेण कर
णत्वेन भावनायामन्वयः सोमेन यागेनेष्टं भावयेदिति तदोभयविधाने वाक्यभेदः सोमस्य यागवत्फलभावनाकरणत्वेन प्राधान्यापत्तिर्यागगर्थत्वानुपपत्तिश्च प्रत्ययगाम्यफलभावनायाः समानपदोपात्तयागेनैव करणाकाङ्क्षायाः निवृत्तत्वेन विभि
न्नपदोपात्तसोमस्य करणत्वेनान्वयानुपपत्तिश्च प्रसज्येत नापि वैयधिकरण्येन सः यागेन सोममिति अन्वये समानपदोपात्तफलभावनायाः करणत्वेनान्वितस्य यागस्य सोमकर्मकभावनान्वयानुपपत्तेर्यागस्य सोमार्थत्वापत्तेश्च नचेष्टापत्तिरदृ
ष्टकल्पनापत्तेः नहि यागे सोमार्थत्वं दृष्टद्वारा संभवति व्रीहिषु अवघातेनेव सोमे यागेन कस्यचिद्दृष्टस्याजननात् तस्मात्तेन सोमे किंचिददृष्टं जननीयं प्रोक्षणेनेव व्रीहिषु एवं यागस्य सोमार्थत्वे फलभावनायां सोमस्य करणत्वेनान्वयो वाच्यः भा
वनाकरणत्वेच भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वमेव नच सोमो हृष्टमन्त्रेण फलोत्पादनायालं यतः जुहोतीतिवाक्यविहितहोमेन तस्य भस्मीभावात् अतोऽदृष्टकल्पनापत्त्या न यागस्य सोमार्थत्वमिति तेन यागेन सोममित्यन्वयः संभवति करणत्वेनो
यागस्य पस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वेनानन्वयापत्तेश्च सोमेन यागमित्यन्वयाभ्युपगमे तु यद्यपि सोमस्य यागार्थतायागनिष्पत्तिरदृष्टमेव प्रयोजनं संभवतीति नादृष्टकल्पनप्रसंगो नापि करणत्वेनोपस्थितस्य साध्यतान्वयानुपपत्तिः करणत्वेनैवान्वयात्त
थापि प्रत्ययार्थभावनाकरणत्वेनान्वितस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिरुद्धरिदरेवेति सोमपदस्य मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति विशिष्टार्थविधिरत्रेति मीमांसकसिद्धान्तस्तथा च तत्र समानविभक्तिकत्वाभावेपि सोमपदार्थस्य सो
मवतो यागेऽभेदान्वयेन व्यतिरेकव्यभिचारेण तादृशनियमोऽसिद्ध इति भावः । लोकं पचतीति । अत्रापि धात्वर्थव्यापारकर्मफलविशेषणलोककर्मत्वैकत्वलोकस्य कद्रूपस्वविभिन्नविभक्तित्वेपि तदर्थस्य फलेऽभेदान्वयाद्व्यभिचार इति भावः । ननुसमा २

नविभक्तिकत्वं नामार्थाभेदान्वये प्रयोजकं न तु धात्वर्थनामार्थाभेदान्वयेऽपि अत एव स्तुत्यन्तोः समानविभक्तिकनामार्थयोरिन्दुपानं नामत्वं च वक्ष्यते तथा च प्रकृते तत्र योगिप्रतियोगिनोर्नामार्थत्वाभावान्नोक्तदोषो न स्मादिः । आ
जेति । यद्यपि सोमेन यजेतेत्यत्र देवदत्तः पचतीत्यत्रापि समानविभक्तिकत्वस्याऽभेदबोधे तन्त्रत्वाभिमतबोधान्वयात्ते धात्वर्थादिवाचित्वं सिद्धमेव तथापि स्तुत्यन्तेनो नामार्थद्वयविषयकत्वे व्यभिचारो दुरुद्धर एवेत्या
शयेन नामार्थद्वयस्थले तत्प्रदर्शनमिति बोध्यम् नैयायिकमतेनेदम् तैः कर्मधारयषष्ठीतत्पुरुषे च सर्वपदशक्यतावच्छेदकान्यतरस्योत्तरपदार्थेऽभेदान्वयोपगमात् स्वमते तु उक्तस्वार्थद्वयमभ्युपगमेन तत्र पदार्थयोर
न्वयस्यैवाभावेन नोक्तस्तुत्यन्तविषयत्वेनेति बोध्यम् इदमुपलक्षणं षष्ठ्याद्यर्थबहुव्रीहेरपि तत्र चान्नोभयोरपि नामार्थत्वेन व्यभिचारो दुर्वार इति भावः अन्ये तु उक्तस्तुत्यन्तविष्यासविषया समासेत्वसति बाधके समस्तप
दयोरन्वय इति तत्पूर्वापरीभाव एवाकांक्षेति नात्रोक्तदोषप्रसङ्गः । अधिकमग्रे वक्ष्यते सामानाधिकरण्यमिति । पदार्थयोरभेदसम्बन्धः । यौगिकानामिति । योगोऽवयवशक्तिस्तन्मात्रप्रत्युत्कारेण शक्तानामित्यर्थः । द्र
व्यवाचित्वानापत्तेरिति' ध मित्रुक्तत्वानापत्तेरित्यर्थः । एवमिति । लक्षणयैव सामानाधिकरण्याभ्युपगमेऽपीत्यर्थः । वैश्वदेवीत्यादितद्धितानामपीति । द्रव्यवाचित्वानापत्तेरिति शेषः तेनान्वितं तथा च बलाबलाधिकरणोच्छेदापत्ति
रिति भावः । तथाहि । तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रूयते । अत्रायं संशयः । किमनयाऽऽमिक्षया वाजिनोभयगुणकमेकं कर्म विधीयतेऽथवा तत्तद्गुणदेवताभिन्नकर्मद्वयमिति तत्र वाजिना
त्ररूपेण सम्बन्धाद्वाजिनोऽपि देवतासाम्यत्वाद्वाजिनगुणेन विधीयते तेनोभयगुणकं वैश्वदेवमेकं कर्मेति प्रथमपक्षे वैश्वदेव्यामिति त्वत्र तद्धितस्य देवतासम्बन्धार्थकतया श्रौतः सम्बन्धो वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र तु वाक्येन सः पदान्तरापेक्षा
यामपि सम्भिन्नार्थकपदान्तरसापेक्षत्वाच्छ्रौतत्वबाधः सम्बन्धस्य यत्र तु भिन्नार्थकपदान्तरापेक्षा तत्रैव वाक्यस्य प्रामाण्यात् एवं च वैश्वदेव्यामिति त्वत्र तद्धितेन वैश्वदेवयागानुवादेन वाजिनगुणविधानश्रौतद्रव्येण निराकाङ्क्षत्वात् ततः कर्म
न्तरविधिर्वाजिभ्य इति चापूर्वदेवताविधानमिति राद्धान्तः यदि च तद्धितस्य देवतासम्बन्ध एव शक्तिस्तदा वाजिनामित्यत्रैकस्य विनियोगस्य साम्यादामिक्षाद्रव्येण देवतासम्बन्धस्य श्रौतत्वमिति सिद्धान्तासङ्गतिः न च लक्षितद्रव्यमादाय श्रौतत्वा
जिनन्तु न तथेति सिद्धान्तस्यायुक्तत्वात् एवं हि नानार्थं तद्धितेति निषेधस्यापि प्रत्याक्षुरुषार्थत्वसम्भवात् स्वातन्त्र्यसाधनप्रयासवैफल्यापत्तेः क्रतुधर्मत्वसिद्धान्तासिद्ध्या कर्त्रधिकरणोच्छेदप्रसङ्गाच्चेत्यलम् । अनुपासनलाभादिति । ३

न च लक्षणया कर्तृत्वरूपत्वात्सामानाधिकरण्यम् पिङ्गाक्ष्यादिपदानामपि यौगिकानां द्रव्यवाचित्वानापत्तेः एवं च वैश्वदेवीत्यादितद्धितानामपि अनेकमन्यपदार्थे साम्यदेवते त्वनुशासने तु पिङ्क्तेः अस्यां विश्वेदेवा देवता अ
स्या इति विग्रहदर्शनात् प्रधानषष्ठ्यर्थ एवानुशासनलाभात् तथा चारुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति वाक्ये द्रव्यानुक्तेरारुण्यस्यैवाक्रोपाद्द्रव्य एवान्वयप्रतिपत्त्यारुणाधिकरणोच्छेदापत्तिरिद्रव्यवाचकत्वसाधकयुक्तेः सा
मानाधिकरण्यस्योक्तरीत्यैवोपपत्तेरिति प्रपञ्चितं तत्रैव ॥
एवं लक्षणमिदं युक्तेरपि तथाहि लट्परात्प्रत्ययार्थप्रकारकबोधे एव हेत्वादिवदन्यत्र लिङ्गसम्बन्धबोधनमिति शब्दैः सर्वत्र नायमेव सिद्धा न्तस्तत्राधिकरणन्यायेन संबन्धमात्रं मतुबादिवाच्यं सादृश्यवदेव तत्र सगोमत्त्वमित्यत्र स्वत्वप्रत्ययस्य संबन्धबोध
कत्वं संगच्छते हरत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थे हरत्वबोधकत्ववत् प्रकृतिजन्यबोधप्रकारस्यत्वप्रत्ययार्थतादिशेषस्य संसर्गस्य कथं तत्त्वबोध इत्याशंकातः ज्ञानविज्ञमित्येव यत्तत्स्वत्वादित्वप्रत्ययस्य प्रकारत्वे वृभानात् एवमतद्वि
तवहुव्रीहेरपि एकं हायनमस्या इति विग्रहे देवतार्थकतद्धितस्यापि विश्वेदेवा देवता अस्या इति विग्रहे च तथा च संबन्धस्यैव प्राधान्यदर्शनात्तस्यैव वृत्तिवाच्यत्वनिर्णयः उक्तं च यस्मिन्नन्यपदार्थे च बहुव्रीहिर्विधीयते तस्यापि प्रत्ययार्थत्वात्सं
बन्धस्य प्रधानतेति । न च गोमानित्यादौ संबन्धिप्रतीत्यनुपपत्तिः अभ्यासेन संबन्धेनाक्षेपादुपपत्तेः न बकारे त्वत्र संबन्धवच्च न चासत्वभूतसंबन्धस्यैव वृत्तिमन्नार्थतया तद्धितमतवादेः स्वाहेशसंबन्धबोधकत्वे तस्मिं लिङ्गसंख्यान्व
यानुपपत्त्यासत्वभूत संबन्धपरत्वानुशासनानारोणसाक्षिरभ्युपेया इत्यं च द्रव्यमेवार्थोऽस्त्वर्थी यस्मात्संबन्धत्वात्तेपलभ्यपद्वक्तिनस्यात् किं च मतुबादेः संबन्धसामान्यार्थकत्वे तस्य संबन्धादिपदपर्यायतापत्त्या तद्धितार्थकत्वमे
वोरीकरणीयम् तच्चेच्चानुयोगिप्रतियोगिनिरूपत्वम् तथा चैकस्य निरूपकस्य प्रकृत्योपस्थापनेऽपरानुयोगिरूपनिरूपकभानार्थं तत्र शक्तिकल्पनेऽत्यनतीव गौरवमिति वाच्यम् मत्वादेस्सत्त्वभूत एव संबन्धो वाच्योऽत एव संबन्धानामनेक
त्वे लिङ्गत्वेऽपि वदन्यापदिशाहानामेकवचनान्तत्वं नानालिङ्गकत्वं च संबन्धिनां तथात्वप्रवाहदर्शनात् तथा च मतवर्थस्य संबन्धे लिङ्गाद्यन्वयासंभवाच्चेर्वादेः संबन्धिनः शक्त्योत्तरार्थसंख्येयत्वे कर्त्रादेः लिङ्गसंख्यान्वयित्वस
पासत्त्वभूतत्वमपि षष्ठ्यादावर्थे सिद्धम् प्रत्ययार्थे लिङ्गसंख्यादेः प्रत्ययार्थ एवान्वयासंभवात्तत्यानामिति श्रुत्यन्तेऽप्येवं तत्रासत्त्वभूततत्त्वेन संबन्धः षष्ठीवाच्यः यत्त्वनुयोगिप्रतियोगिनिरूपकभानार्थं तत्र शक्तिकल्पनेऽत्यतीव
गौरवमिति तदपि न संबन्धप्रत्यक्षेऽपि यावदाश्रयभानापत्त्या न शाहे येन तदनुरोधेन तत्र शक्तिकल्पना गौरवं संबन्धशक्तिवादिमते संभाव्येत तत्स्मात्तु मत्वादेः शक्तो न किंचिद्बाधकमिति प्रपञ्चितं चैतदन्यत्र एवं चैकहायन्यादिपदानां संबन्ध
वाचकतया मत्वनुशासनस्य तदनुगुणत्वात् न वक्तीनो युक्तीनां वसन्त्वात्तत्रैव शक्तिः सिद्धेत्तत्संबन्धिनीत्यारुण्यलक्षणार्थः । अरुणाधिकरणोच्छेदापत्तिरिति । तथाहि अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति श्रूयते तत्र किमरुणिमैवाक्रा

भ॰ सा॰ द॰
४

सिद्धान्तः

इष्टत्वप्रकरणेऽनिवेशनीयः किं वा क्रीणातिना संबध्यते तदर्थमेकहायन्यादिरिति संशये क्रीणातिना संबद्धसामानाधिकरण्ययोगात्कारणैकैकं स्यात्तच्चार्थसिद्धं स्यात्तच्च युक्तमिति नास्यकार्यसंबन्धः इति एषः अतः प्रकरणेऽनिवेशनीय इति एवं च प
त्तेः । सिद्धान्तस्तु संभवति सन्निहिते तत्पदार्थे तत्प्रकरणनिवेशानौचित्यात् पिंगाक्ष्यादिपदानां द्रव्यवचनतया तदर्थे त्वयसैन्यभ्येन तद्वाराक्रीणात्यर्थेनान्वयसंभवाद्वाक्यव्यवस्थकत्वमेवतस्येति सं चानुपपन्नः पिंगाक्ष्यादिपदानां योगिकानां गुणमात्र — संबन्धेनान्विति त्यादिग्रन्थः
सव्यापार्थकतया द्रव्यस्यैव रूपादानात् किं च सर्वपक्षेऽप्यसंभव इति किं च पिंगाक्ष्येकहायनीभ्यां द्वयोरुक्तयुक्त्या संबन्धस्यारूपपिंगाक्ष्येकहायनीत्वबोधकतया तयोरप्यरुणत्वात्करणत्वासंभवेन क्रीणातिकरणत्वस्यैव हाकारत्वाभावादरुणत्वस्य वा
क्यभेदशंकायाप्यसंभवात् विघटितत्वेन द्रव्यविध्युपपत्तौ वाक्यभेदशंकायामलशेषित्वाच्च वहुव्रीहेरेकहायनपदस्य चलात्तत्र कद्रव्यविधायकतया प्रविशिष्टत्वेन वहुव्रीहेरेवद्रव्यविधायकत्वेनारुणपदस्येतत्र विनिगमकाभावात्
वाक्यभेदेन प्रकरणे निवेशस्याप्यसंभावितत्वाच्च तथा हि प्रकरणे पूर्वोक्ताक्रियाभिः कारकतावच्छेदे पि संबन्धसंभवी मन्त्रपाठानि वद्व्याणिकं च गुणेनानेन संबध्येरन् तृतीयया प्रकरणानिद्रव्याणयनुगुणेनस्य परिच्छेदकत्वेन वि
धीयते धर्मिबोधकत्वात्तृतीयायाः इति तद्व्याणामनुपात्ततमपीत्यपि नवकोशकास्य शक्तिर्विभक्त्यर्थेऽनिसिद्धान्तभङ्गापत्तेरिति । सामानाधिकरण्येति । अभेदार्थबोधस्येत्यर्थः । उक्तरीत्येति । संबन्धित्वलक्षणकल्पनेनेत्यर्थः । प्रपंचितमिति । प्र
पञ्चलक्षणाः । अपवर्ग इति । आख्यातार्थसमासमाक्तिनिरूपणसरत्वर्थः तत्कार्यज्ञानस्य पदार्थज्ञानाधीनत्वादुपजीव्योपजीवकभावसंगत्या वाक्यार्थनिरूपणमित्याशयेनाह । पदार्थनिरूप्येति । विशेषेणेति । आधाराधेयभावसंबन्धे
न प्रकारविलक्षणः संख्यायाचाख्यातार्थकर्तृकर्मान्वयित्वे प्रयोजकमाह । समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति । एतेन समानपदोपात्तत्वेनाकांक्षापेक्षया बलवत्त्वात्समानपदोपात्तान्वयित्वे विहाय प्रथमान्तार्थेन्वयोऽनुचित इति निरस्यते एकपदजन्योपस्थितिवि
षयत्वादितिस्तदर्थः । आख्यातजन्योपस्थितिविषयत्वस्य वाच्यतामनेकालेपि सत्त्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय कर्तृकर्मविषयत्वेनमविशिनष्टि । तथा चेति । हरस्त्यादावेकत्वादिसंख्याप्रकारकबोधव्यभिचारवारणाय कार्यतावच्छेदककोटौ
वाख्यातार्थेति । तस्य कालप्रकारकबोधेन हारणाय संख्येति । स्तोकमाख्यातस्य कर्तृकर्मार्थकत्वं वद्धयितृप्रसंगान्याघमत्यनिराकरोति । नैयायिकानामित्यादिना । प्रत्ययादिति । समानपदोपात्तयोरेकान्वयित्वसंकोचितत्वाविजितत्वादिनिभा
४ पदार्थनिरूपणवाक्यार्थनिरूपयति । फलश्यादिना । फलेति किंत्यादि फलंप्रति तिरथ्यः कर्तृकर्मसंख्याकालाः । तत्र कर्तृकर्मणी फलव्यापारयोर्विशेषणे संख्या कर्तृप्रत्यये कर्तरि कर्मप्रत्यये कर्मणि समानप्र
त्ययोपात्तत्वात् तथा चाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रति आख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः । नैयायिकानामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तपदार्थेऽन्वयात्तत्राख्यातार्थसंख्याप्रका
रकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः सोपि चन्द्र इव मुखं इत्यत्र देवदत्तो भक्ताभिगती स्त्रादौ चन्द्रकार्थयोरन्वयादित्वरविशेषणत्वहेतिरस्त्वतिगौरवम् एवमपि कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे मानत्वि
तिसंख्यावच्छे
वः आख्यातार्थकालप्रकारकबोधे प्रथमान्तपरजन्योपस्थितेरपेक्षणाराह । संख्येति । इतराविशेषणत्वेति प्रथमान्तार्थेतद्विशेषणत्वहेतिरित्यर्थः तथा चेतरविशेषणतानापन्नार्थविषयकोक्तोपस्थितिः कारणमित्यर्थः एवं च
चन्द्रभोजनादीनां प्रथमान्तार्थत्वेपि तदर्थसादृश्यव्रजनादिविशेषणत्वान्नव्यभिचार इति भावः । तदितरेति । तदविषयकं घतीत्यविषयकमित्यर्थः । तदवच्छिन्नावच्छेदकताककारणताग्रहे विषय इति यावत् इतराविशेषणत्वं चेतर
विशेषणत्वनाम्यविषयतात्यावत् । इतराविशेषणत्वं चेतरविशेषणत्वनाम्यविषयत्वम् तत्रचैत्रः इव गच्छतीत्यादौ चैत्रे केवलेकपदेनाये तद्बोधे चैत्रीयसादृश्यमित्यवाक्यबोधाभावेन चैत्रस्य तरनिरूपितप्रकारतान्यत्वरूपेतरा
विशेषणत्वस्य तत्प्रतीतिः अविशेषणत्वेपि विशेषणतानाम्यविषयत्वात् ततः तथाख्यातार्थसंख्याप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन बोधं प्रतीतरविशेषणत्वतानाम्यविषयतानिविशेष्यतासंबन्धेन प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेः
कारणत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः प्रकृते च चन्द्र इवास्याथ योरिवार्थसादृश्यानन्वयं व्रजनादिविशेषणत्वताम्यविषयत्वान्नवृत्तिः चैत्रेण सुप्यतइत्यादौ चैत्रकर्तृकः स्वापइति बोधादिविशेषणत्वापन्नत्वया रणायप्रथमान्तेतिपद
विशेषणम् । यद्यप्येवमपि चैत्रः पचति तीरादावन्वयो गच्छेदरूपैककारपदार्थेकदेशे चान्वयेत्रैव चैत्रस्य विशेषणतानन्तसंख्यान्वयानुपपत्तिरिति विभाव्यते तत्र प्रथमान्तार्थो विशेषणत्वमात्रताम्यर्थविषयत्वेन विशेषणत्वे
यः रत्नरागः सापि निवेशप्रयोजनाभावात् उक्तस्थले चैत्रस्य मुख्यविशेष्यत्वविशेषणत्वाभावेन तामसंख्यान्वयानुपपत्तिरिति तन्मतनिष्कर्षः । अतिगौरवमिति । आन्यलभ्यत्वेनोपस्थित्वकल्पने संख्यान्वयबोधे तत्प
स्थितौ विभिन्नपदजन्यत्वनिवेशपव गौरवम् प्रथमान्तपदार्थस्य विशेषणत्वमात्रतात्म्यविषयत्वेन विशेषणेत्वनिगोरवमित्यर्थः । इदमपीति । उपदर्शितकार्यकारणभावेनाप्येवमपीत्यर्थः यद्यपि तन्मतेभावनान्व
यिनि संख्यान्वयनियमाद्राख्याततेन भावनाविषयकसंख्यान्वयबोधस्य क्राप्यजननाद्वरनान्वयबुद्धि तस्यसंख्यान्वयबुद्धिव्यापकतया व्याप्यधर्मावच्छिन्नसामग्र्याफलेऽजननीये व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्याप्रयोजिक ४
तया विशेषणत्वमात्रताम्यविषयत्वविशेषणत्वविशिष्टप्रथमान्तपदार्थोपस्थितिरूपायास्तस्याः सदानीमभावादेव न चन्द्र इवेत्यादौ व्यभिचारप्रसक्तिरिति न संख्यान्वयबोधकारणतावच्छेदककोटाबुक्तविशेषणप्रवेश

त्स्यापि कृतिशक्तिवादपक्षे भावनान्वयबोधकारणतावच्छेदककोटौ वैशिष्ट्यप्रवेशेतराविशेषणत्वादिनिवेशप्रयुक्तगौरवमसम्मतेन प्रथमान्तपदार्थस्याख्यातार्थे विशेषणतयैवान्वये न च चन्द्रादेरेकत्वविशेषणतयान्वितस्यापरत्वविशेषणतयान्वि
तस्यापि कृतिशक्तिवादपक्षे भावना... विस्तरः । न्यायविदस्तु । लाघवोपपत्तेरित्यादि ... स्वधर्मवाचकत्वसिद्धावुत्तरकालकल्पनादृशकार्यकारणभावप्रयुक्तगौरवे
एकाकृत्वात् तत्त्वयायोगात्तत्र द्वितीयेष्वलोपादानप्रयुक्तगौरवमिति न दोषः इदमेवाभिप्रेत्योक्तमिदमश्चीत्यत्र विस्तरः । न्यायविदस्तु । लाघवोपपत्तेरित्यादि कदम्बेनाख्यातस्य धर्मवाचकत्वसिद्धावुत्तरकालकल्पनादृशकार्यकारणभावप्रयुक्तगौरवे
निपातस्य पत्र्यधिकरणन्यायेनाकिंचित्करम फलमुखत्वात् किंच चन्द्रादुपमानेष्वाख्यातार्थसंख्यान्वयाभ्युपगमेऽपि न क्षतिः तत्र तदनन्वयेऽसाहृष्यप्रयोजकधर्मलाभे नाशुद्धार्थतापत्तेस्तत्तत्तन्मत्कारानापत्तेश्च क्रान्तार्थे भोजनादौ तत्तज्जनानुकूला
त्वाख्यातार्थस्यायोग्यतादेवानन्वयः तथाच नेतराविशेषणत्वविशेषणप्रवेशप्रयुक्तगौरवशंकालेशोऽपीति प्राहुः कर्तृकर्मणोः संख्यायाश्च विशेषणत्वं तत्र स्थापककालस्यतान्यवस्थापयति । कालस्त्विति । व्यापारे । धात्वर्थव्यापारस्य
र्थः । नन्वाख्यातस्य कालशक्तिपरिच्छेदके वर्तमानेलडित्यादिसूत्रेषु व्यापारवाचकपदानुपादानात्कथं कालस्य तद्विशेषणत्वे व्यापारकालस्य व्यापारविशेषणतायां मानं प्रदर्शयितुमाह । तथाहीति । नचेति । धातुपदे चेत्यर्थः । धात्वर्थ
ति । फलव्यापारोभयात्मकमित्यर्थः । भूसत्तायामित्यादिगणपाठात्सत्त्वादिसत्त्वप्रामाण्याच्चेति भावः वदत । बोधयत सत्त्वासत्त्वादिति वक्तृता व्यापारे तदन्वये हेतुमाह । प्राधान्यादिति । मुख्यविशेष्यतया योपस्थितत्वादित्यर्थः व्यापारमेवेति । एव
कारेण फलव्यवच्छेदः अप्राधान्याद्गुणत्वाच्चपरार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायात्तदर्थस्य सामानाधिकरण्यविशेष्यान्वयित्वनियमाच्चेति भावः प्राधान्यादिसत्त्वायमतेकर्माख्याने फलस्य प्राधान्यं तन्मते फलपदान्वयरतिधनितम् ।
ग्राहयतीति । आख्यातार्थकालविशेष्यतया बोधयतीत्यर्थः । कर्तृकर्मणोरेवेति । समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति भावः । पचतीत्यापत्तेरिति । कर्तृविद्यमानत्वादिति भावः पचमन्त्रेपि । नापि फलरतीति । केचित्तु फलव्यापारयोः पृथक्छक्तौ
तयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयापत्तिः उपस्थितयोस्तयोरन्वयस्यौत्सर्गिकत्वात् तथान्वयबोधे तत्र दानजन्यतत्रद्बोधस्य प्रतिबन्धकताकल्पने तु गौरवम् । तस्मात्फलावच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नफले च धातोः शक्तिः कर्तृकर्म
र्थकतत्रसत्वयसमभिव्याहारस्त तत्रद्बोधे नियामकः गौरवप्रामाणिकत्वान्नदोषाय रंस्यचकर्त्राख्यातेव्यापारस्य प्राधान्यं कर्माख्याने तु फलस्य यदा यस्य प्राधान्यं तदा तस्य कालान्वयः तत्र स्य धातुपदादुभयोरपि प्राधान्येनोपस्थित
त्वा फलानुत्पत्तिदशायामारब्धे पाके फले वर्तमानत्वारोपाद्व्यापारे फलत्वारोपाद्वा पच्यते इत्यस्योपपत्तिः एकाश्रयत्वेपि समहारोपाद्वधि अग्रयणकालेपच्यतीति प्रयोगवत् आरोपे च प्रतीतिरेव मानम् व्यापारविगमे फलसत्त्वेप्यपाचिदेव
कालस्य व्यापारे विशेषणत्वम् तथाहि वर्तमानेलडित्यधिकारात्साधातोरिति लब्धे तस्यधात्वर्थवत् प्राधान्याद्व्यापारमेवाहयतीति तन्नैवन्न्वयः न च संख्यावत्कर्तृकर्मणोरेवान्वयः शंक्यः अतीतभावनाकेकर्तरिपचतीत्यापत्तेः अपतीदित्य
नापत्तेश्च पाकानारम्भदशायां कर्तृसत्त्वे पक्ष्यतीत्यनापत्तेश्च नापि फले तदन्वयः फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पक्ष्यतीत्यापत्तेश्च सत्त्वबोधयम् नव्यामवातजडीकृतकलेवरस्योत्थानानुकूलयत्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीतिप्रयोगापत्तिः पर
प्रयत्नस्यानात्तानादप्रयोगात् किंचिच्चेष्टादिनावगतो चायमुत्तिष्ठतीति शब्दभावात्फलेनजायते इति लोकप्रतीतेरिष्टत्वात् एवंचतिङर्थविशेषणमेव भावनैव प्रधानम् यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमन्यत्र दृष्टं तथापि भावप्रधानमाख्यातम् ॥
दृष्टेनेष्टादिप्रयोगात्तु भूतत्वस्योत्तिष्ठतित्वादिमाहुः व्यापारेष्वाख्यातार्थकालान्वये दूषणमाशंक्यनिरस्यति । नचेति । यत्नसत्त्वादिति । व्यापारस्य वर्तमानत्वेन विषयाबाधान्मतेफलेकालान्वयोपगमेनतदानीं फलस्यासत्त्वात्ताहृशप्रयो
गस्याप्रामाण्यापत्तिरिति भावः ननु परप्रयत्नस्य विजानीयात्मनः संयोगरूपहेत्वभावादप्रत्यक्षत्वे अनुमानेनचेष्टादिपक्षकेणानरवगतानुत्तिष्ठतीतिप्रयोगापत्तिर्दुःसमाधेयैवेत्याशङ्क्याह व्यापारमपि हरति । किंचिच्चेष्टादीति । इयं चेष्टाप्रयत्नजन्या
कृतिविनाऽसत्त्वेऽसतिसत्त्वात् मदीयचेष्टावदिति चेष्टापक्षकानुमानेनप्रयत्नानुमितावित्यर्थः अप्यवास्त्वायावच्छिन्नत्वसंबन्धेन चेष्टादिहेतुनाप्रयत्नानुमितावित्यर्थः । वस्तुतस्तु न प्रयत्नस्योत्थानोद्देश्यकत्वेन स्थानप्रयोजकत्वाभावात्
क्रापत्तिरनपेक्ष्यानाद्यततरस्यैव तत्प्रयोगः यागपाकाद्युद्देश्यकऋत्विक्पक्ततण्डुलरूपफलादिदृशायां यागार्थयतनतरति वज्जतीतिप्रयोगवारणाय प्रयोजकता विशेषस्यैव संबन्धतायाअवश्याभ्युपेयत्वादिति ध्येयम् । एवंचेति ।
विशेषणमेवेत्येवकारेणतिङर्थस्य विशेष्यत्वव्यवच्छेदः । भावनैवेति । धात्वर्थभावनैवेत्यर्थः प्रत्ययार्थभावनायाः प्राधान्यस्य परैरङ्गीकारात्तद्व्यावृत्तानासंगतेः एवकारेण फलस्य तिङर्थकर्त्रादेश्च व्यवच्छेदः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति सूत्र
निविरोधमाशंकते । यद्यपीत्यादिदृष्टमित्यन्तेन । अन्यत्रेति । पक्त्वादाविर्त्यर्थः । दृष्टमिति । तथा च प्रकृत्यर्थभावनाप्राधान्योपगमेन हि दोष इति भावः । भावप्रधानमिति । नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन चतुर्विधपदं प्रकृत्य नामा
ख्यातलक्षणप्रतिपादके इमे वाक्ये आख्यातभावप्रधानमिति योजना यथाश्रुते यदुद्देश्योगः प्राथम्यमितिमायुद्देश्यलक्षणमित्यपि युक्तं ह्यधात्वर्थस्य हृद्बोधेऽपि द्विर्दिष्टस्यैवोद्देश्यत्वया चरमनिर्दिष्टस्य विधेयतयाविवृतितात्पर्यालाभात्
अतएव उद्देशानां गुणानां विभ्योद्देश्यतावच्छेदकविधेयायोरैक्ये न गुणोपाधेशाबोधानुपपत्तिरा शंकितावर्द्धमानोपाध्यायैः उद्दिश्यत्वे भावो विहृद्बिशाहृश्राप्यमोपादानस्य मंगलार्थकत्वोक्तिरप्यतएवसंगच्छते अतएव
यत्कारोद्ययमेवमेवदरयत्तत्राप्यसौनापसरत्यादावविमृष्टविधेयांशत्वादोषप्रसरो विधेयस्य प्रथमोपादानादित्यालङ्कारिकसरणिरिति प्रकृतमनुसरामः । आख्यातत्वावच्छिन्नप्रधानभावप्रतिपादकत्वरूपलक्ष
णात्ययोर्व्धारणात्तत्रलक्षणाकाच्छद्धमर्यादयाप्रकृतपदार्थद्वयाभेदभानेऽपि न क्षतिः लक्षणावच्छेदकं च तिङन्तत्वरूपमाख्यातत्वम् आख्यातमाख्यातेनेत्यादौ तत्त्वैवाख्यातपदस्य प्रकृत्यवधारणात् भावकालका

भू. सा. द. एकसंख्यास्वतारोर्थाख्यातस्य तत्र भावः प्रधानमिति प्रकृतनिरुक्तभाष्याच्च न हि तिङ्मात्रस्यार्थस्तत्रैव तत्संभावनायेन तत्त्वरतापि स्यात् एतेन तिङः प्रधानभावार्थकत्वप्रतिपादकमेव न तिङन्तस्येति वदन्तः प्रत्युक्ताः लक्षणं तु प्रधान

५ भाववाचकधातुः भावप्रतिपादकत्वम् भावत्वं चात्र निष्पाद्यत्वम् नातः कर्माख्यातस्य फलविशेषकबोधकतावादिमते तत्रातिप्रसंगः तत्र प्रधानप्रतिपादकत्वस्य नाममात्रे भावप्रतिपादकत्वस्य च पक्षे त्यादिना व्यतिप्रसक्तत्वात् हि शिष्टोपादानम् प्राधान्यं प्रधानभावप्रतिपादकत्वरू

चोपस्थितत्वात्त्वं वाचकोत्तरप्रत्ययार्थनिरूपितत्वम् तेन काष्ठैः पाकः स्यादौ पाकादिनाम्नि प्रत्ययार्थकरणनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावशात् स्पर्शकेनातिप्रसंगः इतरविशेषणत्वे रूपं तु न तत्र पचति भवतीत्यादिवाक्ये घटकपचता प्राधान्यम्=

५ प्रत्यर्थक्रियायां तत्सत्त्वात् पचतीत्याख्यातेऽव्याप्तेः क्रियार्थविचारेऽस्मिः पूर्वकालाद्यर्थकत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वात्तत्क्रान्ते निप्रसंगः पाकस्यादाविव कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति भाष्येण तस्य सत्त्वातिदेशात्तस्य सत्त्वसाध्यत्वा

भावादेव नातिप्रसंग इति तन्न सत् यतः साधुत्वान्वाख्यापकव्याकरणस्य स्वाय तत्तदर्थभावे लिङ्संख्याकारकान्वययोग्यत्वभवसिद्धस्मिन्नेव तद्दतिदिश्यते यथा पाकः स्यादौ तत्सर्वभावस्य क्रियार्थस्य तत्र लिङ्संख्यान्वयात् तु भवे

द्रव्यवसत्त्व शतद्विति= नातिदेशविषयत्वासंभवात् क्रियार्थस्य तत्त्वेपि प्रकृत्यर्थस्यासत्त्वरूपतानपायाच्च स्पष्टीभविष्यतिचैतदुपरिष्टात् । एतेन तद्वारणाय क्वचित्क्रियान्तरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणत्वाभाववत्त्वेन प्रकृतलक्षणघटकक्रियाया विशेष

णान्तभ्येतस्मादावतिव्याप्तिः पचति भवतीत्यादौ पच्यर्थक्रियाया भवत्यर्थविशेषणत्वान्न क्वचिदिति तदसमभिव्याहारे विशेष्यत्वे तु भानादिति केषांचित्कल्पितमनादेयम् । सत्त्वप्रधानानीति । अत्रापि पूर्ववदुद्देश्यविधेयभावकल्पना तस्य

नावच्छेदकचक्रदाधनप्रकृतिकविभक्त्यन्तत्वं नामत्वं प्रकृतिः प्रत्ययो विभक्तिरित्येतन्नाम सत्त्वार्थं लिङ्संख्यावचनामार्थ इति तद्व्याप्यात् क्रियाप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानं नाम यतः क्रियाप्रश्नलिङ्गचहेकिं करोति पचतीति द्रव्यप्रश्नः क

नाव हेकेन तोऽवदन्तो यः पाचकः इति प्रश्नसायामिति तस्य तु स्य महाभाष्याच्च तत्र कृते तस्य तदन्तप्रकृतिकसत्त्वनेनास्य क्रियादव्याभिधानेऽपि न केवलेति न्यायेन केवलस्य प्रयोगानर्हत्वात् निरुक्तभाष्यस्य विभक्तिपदस्वारस्याच्च व्युत्पत्तिपक्षमवलम्ब्य वेद

नातो युक्तं तेषामतिप्रसंगः । लक्षणमाह । सत्त्वप्रधानानीति । सत्त्वे लिङ्संख्यान्वययोग्यत्वमुक्तिः सत्त्वप्रधानेयत्रेति विग्रहः लिङ्गादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिस्वार्थकत्वं नामत्वं लक्षणमित्यर्थः विशेष्यार्थकत्वस्य निपातारव्यातादावतिप्रसक्ते

त्वाहलिङ्गेति । व्यक्तिबोधस्य जातिविषयकत्वनियमे नजातिप्रकारतानिरूपितत्वस्यातिप्रसंगवारकत्वात्तदनुपादानम् । यद्यपि चस्त्वेवं लक्षणं घटत्वादिनासर्वनामपरामर्शयोग्यत्वमपि द्रव्यलक्षणमुक्तम् तथापि निरुक्तभाष्यपर्यालोचनया त

सत्त्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तात्द्रव्यादिसत्त्वादेः क्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याच्चप्रधानत्वर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते ॥ याद्दच्छिके ॥ ॥

ताहशाद्व्यन्त्वादितंलक्षणं निरुक्ताभिप्रेतमित्यवगन्तव्यं तथाख्यातलक्षणस्यापि तावच्छेदकानाक्रान्तेपु यादृच्छिकेष्वतिप्रसंगस्तत्र तद्व्यतिरिक्तत्वविशेषणेनैव परिहरणीयः तत्र नामत्वव्यवहारस्तु स्याद्यन्तत्वनिबन्धनो भाक्त इति तद्भावः उपसर्गादिल

तत्त्वबद्ध्यते । भावादीति । इत्यंहि तत्र भाष्यम् का तर्हि यवाचोयुक्तिः पचति भवति त्वं पचसि भवसि त्वं पचसि भवतीति सैवैषा वाचोयुक्तिः पचादिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्री भवन्तीति तेन चाहत्य पचाद्यर्थक्रियाणां कर्तृत्वेन भवनादिक्रियाया

विशेषणत्वं प्रतिपाद्यते धात्वर्थक्रियायामाख्यातार्थविशेषणत्वाभ्युपगमे तस्य स्वकर्त्रैव रूढत्वेन तयोः पदार्थान्तरे विशेषणतयान्वये नैराकाङ्क्ष्येण भवत्यर्थक्रियायामाख्यातार्थविशेषणपच्याद्विक्रियाणां कर्तृत्वेनान्वयासंभवेन तत्र हि रोधोऽप्र

तिरोधप्रवृत्त्यादिति भावः । सत्त्राद्यविषयादित्याप्रशंसायामित्यादिसत्त्वयरिग्रहः नतु भावप्रधानमित्यनेन तिङन्ते भावनापरपर्याय भावप्राधान्यं प्रतिपाद्यते सा च नैयायिकनये कर्त्राख्याते कर्तृत्वकृतिः कर्माख्याते कर्मत्वं फलेतन्निरूपित

प्रयत्नत्वात्तेः संख्याकालातिरिक्ताख्यातार्थस्य भावनात्वोपगमात् भाकाख्याते तु भावयत्वानुवारकत्वादाख्यातस्य प्राधान्यं च तस्याः स्वप्रकृत्यर्थापेक्षमानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्यालडाद्यर्थकालान्वयोपगमेऽत्र तदपेक्षमपि उक्त

भाष्येपि क्रियापदार्थस्तस्मन्तभावनैव अत एव क्रियाप्रश्नलिङ्गचहेत्वेवोक्तं न त्वति उन्नेनेति हत्यादिरूपभावनायामाख्यातार्थत्वेमानेन भू वादिस्तत्रस्य कथं जायते यं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति प्रदर्शके न्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्तिग्राहक

मिहपचतीत्यत्र केकश्चिच्छब्दः श्रूयते पचशब्दस्य कारान्तो निश्चप्रत्ययः अर्थोपिकश्चिद्गम्यते विक्लित्तिः कर्तृत्वमेकत्वं एवतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी पच्छब्दो हीयते पठशब्द उपजायते तिशब्दस्त्वन्वयी अर्थोपिक

श्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी विक्लित्तिर्हीयते पठिक्रियोपजायते कर्तृत्वमेकत्वं वान्वयीति तेन मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो योऽर्थो हीयते यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते यः शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयीति

भाष्यम् तत्रातः प्रत्ययत्वस्यैकैश्चिम्बौचार्यैः कल्पनादति प्रत्ययस्यैतदुक्तमितिकेचित् पच्यते पठ्यतइत्यादावप्याकान्वयव्यतिरेकोऽनेन कर्मत्वस्याप्याख्यातार्थत्वं तत्रैवावधार्यते तथा चाख्यातार्थविशेषकबोधेनोक्तभाष्यप्रातिकूल्यम् । वस्तुतस्तु भा

वप्रधानमाख्यातमितिनिरुक्तेऽत्र द्वाभ्यस्वरसात्कालकारकसंख्याविशिष्टभावनाप्राधान्यर्थमाश्रित्य तएव नामलक्षणनिर्वचनेन कारकस्य नामार्थत्वे नोक्ते च नस्य धात्वलभ्यतेन नामार्थत्वासंभवात् संबोधनस्यापि क्रियान्वयित्वात्तदपि कारकत्व

त्वोपदेशात्त्वमेव संबन्धस्य क्रियानन्वयित्वात्त्वमात्रं प्रत्येष प्रत्ययार्थ इति तदाशयः न च क्रियायाहृपप्रकृत्यस्य भाष्यप्रामाण्यादेकत्वसत्त्वेपि दित्वादिसत्त्वे प्रमाणाभावात् कथं तन्मते तोक्तिसंभव इति वाच्यम् परेति स्मादिनावक्ष्यमाणरीत्या कारकगतायास्तस्यास्त

आरोपसंभवात् लडादीनामेकवचनादीनां च कालसंख्याद्योतकत्वस्य सर्वैरेवोपगमात्कारकस्यापि द्योत्यत्वमेव तस्मिन्प्रत्ययार्थत्वोपगमे पाचकः पक्तेत्यादाविव पचतिपच्यत इत्यादावपि प्राधान्यापत्तेः जात्यतिरिक्तपदार्थस्य विशेषणताया द्योत्यत्वस्यैव क्रियायां

सुतरामेव: प्रजयतीत्यादेः द्योतकता: पचन्यादौ नामत्वे: द्रव्यस्य

तत्रत्वात् अत एव स्त्रियामिति सूत्रे भाष्ये प्राधान्यापत्तिर्मृग्यालिङ्गस्य वाच्यतापक्षे उक्ता । वाच्यस्यापि प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेन तदसंगतिः स्यादेव तत्र कर्तृकर्मणोर्लिङ्गद्योतकत्वस्यैव विहितत्वाद्विभक्तिषु अन्येषां कारकाणां तु यथायथं समभिव्याहृतपद
वाचकत्वमिति क्रमः । न हि स्वोत्तरप्रत्ययस्यैव स्वविशेषणद्योतकत्वमिति नियमः उपसर्गाणां तदापत्तेः अत एव तत्राख्यात इन्द्र्यं लिङ्गसंख्यावचनामार्थत्वे बोध्यम् द्रव्यस्य संख्याविशेषितस्य तत्त्वेनामपदार्थसंख्यायाश्च भानापत्त्या तस्य तद्विशिष्टार्थकत्वमावश्य
कमिति तद्भावः अत एव भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्येत्यत्र कारकपदस्य संकुचितवृत्तितापि स्वरसतः संगच्छते तस्मात्कालकारकसंख्याविशिष्टा कर्तृकर्मसंख्याकालविशिष्टा वा भावना वा धात्वर्थ इति तदर्थनिष्कर्षः । न चैतत् तत्त्वतः अनुमि
विश्लेषोऽपि क्रियादर्शनाया भाष्यविरुद्धम् प्रागेव तत्प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्विवेचनवदवरेण तत्पदैः तथाहि । कारकविशिष्टायाः क्रियाया धात्वर्थत्वे लः कर्मणीति विधिवैयर्थ्यापत्तिः न च द्योतकता प्रतिपादकतान्तस्य कर्तरि कृदिति तुल्ययोगक्षेमतया शा
तजस्वेरपि तथात्वापत्त्या नत्रापि कर्त्रादीनां विशेषणतापत्तेः किं चारोपितसंख्यायास्तत्र भानेऽपि वस्तुतस्तद्विशिष्टाभावात् कारकगतायास्तद्धितसंबन्धेन तत्र सत्त्वेऽप्यावर्त्तकतया विशेषणत्वाच्च किं च पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेः पश्य मृगो धावति
इत्यत्र धात्वर्थैकदेशकारके देवदत्तादीनामन्वयासंभवः विशेषणतायास्तोकादिपदवत् तत्संकल्पे विशिष्टप्रकृतिकप्रत्ययस्यान्यप्रकृत्यर्थद्योतकतायाः क्वाप्यदृष्टचरत्वाच्च अपि च क्रियाविशेषणत्वेनोपस्थितस्य कर्तुर्विशेषणाकाङ्क्षाविरहात्
उदीरितम्: कः कीदृश इति प्रश्नानुपपत्तेश्च वस्तुतस्तु नियम्यकृत्वं न हि गुणभूतः कर्तानिबध्यमानगते न गृहीतमलमिति । अत एवेनाप्यमाणकर्तुः प्रत्ययवाच्यत्वधात्वर्थविशेषणत्वे चेति वदन्तः परास्ताः प्रत्ययस्य द्योतकतायामेव तन्निर्भरस्य दर्शितत्वात् प्रथम
ख्यायां प्रत्ययार्थप्राधान्यस्यैवं तत्तोऽलाभाच्च न च भावनायाः प्रत्ययार्थतावादिमतेऽप्युक्तप्रत्ययानुपपत्तिर्दुःसमाधेयैवेति वाच्यम् शक्तिप्रमाणत्वतया वोपस्थितस्य कर्तुः साकाङ्क्षत्वसंभवात् किं च प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिसिद्धाया विभक्त्यर्थसंख्याप्रका
रकबोधं प्रति विशेष्यतया प्रकृतिजन्योपस्थितेर्हेतुताया विरहवतोऽदृष्टत्वादाख्यातार्थकर्तरि तदभावात्तत्संख्यान्वयासंभवः आख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं आख्यातार्थकारकोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पने तत्सागर्हमूलकमेव पदार्थयोराधाराधेयभावेन — स्वत्वाभिभावसंबन्धेन राजविशिष्टकर्तृकगमनबोधे तत्रायोनिभावः =
हेत्वतस्यो सर्विकत्वात् = न्वयेऽभिन्नपदजन्योपस्थितेस्तत्त्वेन तादृशया नानार्थदूषणादिप्रदेशस्यापि तयोस्सहकरणार्थयोर्घटितत्वात्तयबोधापत्तेः विभक्त्यर्थकर्तृलिङ्गानन्वयिनोऽद्भुत तयातत्संख्यान्वयासंभवाद्गुणानां च पदार्थत्वादितिमायाश्च मन्मते योग्यतयातस्याः स्वप्रकृत्यर्थान्वयेऽस
भवेऽपि प्रकृत्यर्थान्वयनियमोऽतत एवानुपादेः विशेषणत्वव्यवसाय करणेतिन्यायात् किं चाख्यातस्य कर्त्रर्थकत्वे राज्ञः पुरुषो गच्छतीत्यत्राजगच्छतीति प्रयोगापत्तिः न च तत्र षष्ठ्या आवश्यकतया प्रवृत्तौ कप्रयोगे लोवभाव्यमिति वाच्यम् तत्रदर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेषात्ते
नविवक्षायामेव विभक्तीनां साधुत्वमित्यर्थस्य सकृन्निवेदयिष्यमाणत्वात् न च नामार्थयोरिति नियमावकाशः आख्यातार्थकर्तुरनामधात्वर्थत्वात् अस्मन्नते योग्यत्वादेव न तदन्वयः न च तवापि चैत्रस्य पाकानुकूलाकृतिरिति वि चैत्रस्य पचतीत्यापत्तिः षष्ठ्यर्थस्य नाम

अपि चाख्यातार्थप्राधान्येतस्य देवदत्तादिभिः समभेदान्वयानुपमानपदार्थस्य प्राधान्यापत्तिः तथा च पश्य मृगो धावतीत्यादौ भाष्यासिद्धैकवाक्यतानस्यात् प्रथमान्तमृगपदार्थस्य धावतिक्रियाविशेषस्य दृशिक्रियायां कर्मतापत्यादितीयापत्तेः ॥
साकाङ्क्षतया तदेरपि प्रथमान्तपदोपस्थापितार्थसाकाङ्क्षतया परस्पराकाङ्क्षाविरहादित्यलं मतिप्रसंगेन तस्मादाख्यातेन धात्वर्थक्रियायाः प्राधान्येन निरूक्तनिरूक्तमानोपपन्नं यथैवेति कोविदा विदांकुर्वन्तु पचतिभवतीत्यादौ तत्पाकानुकूलकृतो भावनाश्र
प्रथमान्तार्थविशेषणीभूतभावनाया भावनाश्रयत्वप्रसंगवारणायेतदविशेषणोक्तिः = यत्वरूपभवतीति तिङर्थभावनान्वयोपगमे तत्पाकविशिष्टकृतौ भवनकर्तृत्वेऽवगते विशेषणीभूतपाकेऽपि तल्लाभात्कृतेरपि व्यापारतया पचादयः क्रियाभवतिक्रियायाः कर्त्रीभवन्तीति भाष्यस्यादिपदस्य सर्वत्र दिवाचितः प्रकृते हेतुपरतया तेन व्यापारमात्रोप
लक्षकत्वान्न चाशङ्कास समासे पश्चाद्यद्यपि तु यः क्रियाः कृत्यात्मकव्यापारा भवन्ति क्रियानिरूपितकर्तृत्ववती भवन्तीत्यर्थस्य तेनोक्तत्वाभाद्गताहशी कवाक्यत्वस्यास्माभिरभ्युपगमान्न भवादिसूत्रस्थभाष्यविरोधः अस्मन्मतेऽपि तादृशभाष्यप्रामाण्यादेवच
भवनस्य धात्वर्थप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिहेतुत्वकल्पनवत्तन्मते पाख्यातार्थभावनाप्रकारकबोधे तिङ्जन्यैतराविशेषणीभूतभावनोपस्थितेर्विशेष्यतासंबन्धेन हेतुत्वकल्पनेनोक्तबोधस्य सूपपादत्वात् तत्र च समभिव्याहृतचैत्रादिपदाघा
नाधेयतासंबन्धेन पाकानुकूलकृतावन्वयाभ्युपगमेन तिङर्थभावनायाश्चैत्रविशेषणत्वरूपविशेषणत्वेऽकल्पात् न च चैत्रः पचतीत्येतावन्मात्रप्रयोगेऽपि चैत्राद्याख्यातार्थकृत्या धेयतासंबन्धेन वाधापत्तिरिति वाच्यम् प्रथमान्तार्थप्रकारकबोधे
विशेष्यतया तिङर्थविशेषणतापन्नभावनोपस्थितेरपि हेतुत्वाभ्युपगमेनादोषात् अधिकरणसंज्ञान्यथानुपपत्त्या तत्र स्वार्थाधेयत्वप्रकारकबोधे नामजन्यकर्तृकर्मोपस्थितेर्हेतुतायावश्यमाणत्वाच्च नाख्यातार्थकृतिविशेष्यकबोधवादिमते चैत्रपाकानुकूला
कृतिरिति वक्ष्ये चैत्रपचतीति प्रयोगापत्तिः न च चैत्रः पचति भवतीत्यादौ चैत्रेणज्ञायतेऽस्मादाविवक्षतीयापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् धात्वर्थविशेषणीभूताधेयत्वादेः प्रकृत्यर्थविशेष्यतया विवक्षायामेव तत्प्रसरात् इदं च चैत्रः पचति भवतीत्यादावाख्यातार्थ
विशेष्यकबोधमभिप्रेत्योक्तम् वस्तुतस्तु तत्र प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधाभ्युपगमेऽपि न क्षतिः पाकान्वितायाः स्वभवनकर्तृत्वान्वितायाश्च पितिस्थाऽऽदेः नानाप्रकारतया भानोपगमेन नैकस्याम् विशेष्यकबोधोपपत्तेः । एतेनोक्तकार्यकारणभावस्येतराविशेषणत्वघटित
त्वेव गौरवम् प्रथमान्तार्थप्रकारकबोधे तिङर्थभावनोपस्थितेर्हेतुत्वे तत्स्वतन्त्रत्वे तद्विषयात्स्नम् तस्मादनिवेशादित्यरुचेराह । अपि चेति । अभेदान्वयादिति । इदं च कर्त्राख्यातार्थ इति स्वीयवासनानुसारेण नैयायिकमते प्रकृते कृतेराख्यातार्थतया तस्या
आश्रयत्वेनैव प्रथमान्तपदार्थेऽन्वयादित्यवधेयम् । भाष्यसिद्धेति । क्रियापि कृत्रिमं कर्म क्रियापि हि क्रियये प्सितं भवति कया संदर्शनप्रार्थनादिक्रिययेति कर्मण्ययमभिप्रेति इति सूत्रभाष्यसिद्धा पचादि क्रिया भवति क्रियायाः कर्त्री भवन्तीति भूवादिसूत्र
स्थभाष्यसिद्धा चेत्यर्थः । त्वन्मते धावनानुकूलकृतिमान्मृगः त्वदन्तर्बोधस्य तत्रजायमानत्वेन धावनस्य कर्तृत्वावरुद्धतयाप्येकत्र विशेषणतयान्वितस्यापरत्र विशेषणतयान्वये नैराकाङ्क्ष्येण तस्य कर्मतया दर्शनेऽन्वयायोगात् किं तु धावनानुकूल
कृतिमान्मृगो दर्शनाश्रयस्त्वमित्येव बोधः प्रसक्तः एवं चैकमृगविशेष्यकबोधजनकत्वरूपैकवाक्यत्वस्य तत्रासंभवेन तन्मतेऽपि तादृशभाष्यविरोधापत्तिस्तुवरैवेति भावः । न त्वन्मते धावनानुकूलकृतिमतो मृगस्य कर्मतया दृश्यर्थेऽन्वयान्नेदृश
तामनस्याह । प्रथमान्तेति । कर्मतापत्येति । कर्मत्वेन प्रकारतापत्त्येत्यर्थः । कर्मतासंबन्धेन मृगपदार्थदर्शनक्रियायामन्वयस्य संभवेन नामार्थधात्वर्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति भावः । द्वितीयापत्तेरिति । कर्मणो ह्यनभिधानेऽभिधानेनानभिहिताधिकारीयक

भ॰सा॰२ ६ 6

र्मत्वाद्द्वितीयेत्यस्य ज्ञानरूपकत्वादित्यर्थः। एवं। मृगपदोत्तरं द्वितीयापादने प्रागन्विते धौलड्र्थकर्तुः प्रथमान्तार्थ सामानाधिकरण्येन विशेषितत्वान्मृगपदोत्तरं द्वितीयासत्त्वे तदापत्त्या द्वितीयानभिधिप्सितेति शं कित्वा त्राशयः नद्धिशानज्ञापत्तिर्द्वितीयाप्रतिबन्धिका
किंतु कर्मत्वोभिधानं तदभावसत्त्वाच्च द्वितीयाडुर्वारेत्याशयेन समाधत्ते। एवमपीति। मृगं भवापत्तेरिति। मृगस्य कर्मतया तद्रूपार्थे त्वयोपगमेन धावन्नमृगं पश्येति वाक्यस्यैवोचितत्वादित्यर्थः। नन्वर्थं क्यादेकवाक्यसाकाङ्क्षं चेद्विभागः स्यादिति जैमिनिवचनाद्विभागे
विछिद्यपावे साकाङ्क्षत्वेसत्येकार्थप्रतिपत्तिपरत्वमेकवाक्यत्वमित्यर्थो लभ्यते तथा च मृगमित्र तदर्थदर्शनाग्र्यरूपैकार्थप्रतिपादकत्वस्यात्रापि संभवान्मात्रायैकवाक्यत्वमेव स्यात् नित्य बाधकस्तनो दूषणान्तरमाह। अन्वयानेरिति। तदेन मृगस्य धावनानुकू
लक्रुतिम मृगस्यवापरामर्षीपीसिलस्य धावनक्रियायां हर्षार्थकर्मत्वबोधस्य तत्र लाभेन तादृशवाक्यप्रयोगस्य नैरर्थक्यापत्तेरितिभावः। वस्तुतस्तु। उक्तलक्षणे यायोनात्पर्यविषयत्वविशेषणस्यावश्यकत्वेकवाक्यत्वानुपपत्तिरेवदृढतरं दूषणमिति बोध्यम्। उपस
हरति। एवं चेति। आख्यातार्थविशेष्यकबोधाङ्गीकर्तृमतेन पश्यमृगो धावतीत्यादावेकवाक्यतानुपपत्तिरूप दूषणस्य दार्ढ्यं चेत्यर्थः स्वमतनिष्कर्षमाह। किंत्विति। फलेच्छविचारवारणयोपाधिविशेष्यतावनात्वावच्छिन्नत्वेनविशेषिता इदं च प्रकृताभिप्राये
ण नन्वत्वमतेप्याख्यातस्य क्रियामुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वनियमभङ्गो तदाह। पश्येति। अन्तरोधादिति। भाष्यकृत्सम्मतैकवाक्यत्वानुपपत्तेरित्यर्थः तथा चोक्तनियमं नरसतिरिक्तविषयकरतिभावः। ननु धावनकर्तृत्वविशिष्टमृगरूपवाक्यार्थस्यकर्मतयाद
र्शने ऽन्वयः एवं वचनमात्रार्थधात्वर्थयोरितिव्युत्पत्तिविरोधः तादृशवाक्यस्य नामत्वात् विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वाच्च ननो द्वितीयापत्तिरपि धावनविशिष्टस्य कर्मतया विशेषणीभूतधावनस्यापि कर्मताला भाच्च नप्रतिपादयिषितत्वर्णलाभः। चैत्रः पचति भवतीत्या
दौ तत्रत्यदिशैकवाक्यत्वमुपपादितमेवतस्याचोक्तकार्यकारणभावकल्पने कृष्यतरदूरोयोमानमतन्नाह। दिगिति। तदर्थस्त्ववं रीत्यावावैकवाक्यतायाः सिद्धावपि भाष्यकृद्देनगृहीतपदैकवाक्यतया प्रतिपिपादयिषितात्वयालाभएव किंचनीलविशिष्टपदस्यकर्मत्वप्रतिपि
पादयिषितेनीलत्वं जानातीत्यादौ द्वितीयानुपपत्तिरिति। नैयायिकास्तु। धावनक्रियाकर्तृत्वावरुद्धस्य मृगस्य कर्मतासंसर्गेण दृशपदार्थेऽन्वयोपगमात्पदैकवाक्यताभङ्गः तदवरुद्धत्वेचतदन्वयितयातात्पर्यविषयत्वं नचैवं कर्मतासम्बन्धेन तण्डुलः पचतीत्यादिप्रयोगापत्ति
साधुत्वप्रसङ्गः इतिवाच्यम् यतोनेदृयसामान्यतः कर्मत्वादिभेदसंबन्धेन नामार्थस्य धात्वर्थेऽन्वयमभ्युपेमः किंतु क्रियान्तरकर्तृत्वावरुद्धस्य नचप्रकृते तण्डुलस्य पाकेनस्य कर्मतायाः संसर्गतास्यात् अतएव काष्ठं भस्मराशिः करोतीतिनप्रयोगः भस्मराशेः कर्तृत्वानवरु
द्धत्वात् काष्ठं भस्मराशीः क्रियत इत्यादौ कर्मत्वान्तरविशेषणतापन्नायाः क्रियायास्तदन्वरुद्धस्यापिव्युत्पत्तिवैचित्र्यात् तस्य तत्र ततसंसर्गत्वानभ्युपगमेवाक्यभेदापत्त्या तद्वाक्यजबोधस्य काष्ठं नाश्यते भस्माक्रियतइतिवाक्यजबोधस्येव काष्ठविकृतिर्भस्मायविहितिवैतिसंशयनिव
र्तकत्वानापत्तेरित्याहुः तत्र प्रपंचितमेवं चाखोक्तरीत्यैवैकवाक्यतोपपत्तेर्धात्वर्थप्रकारकबोधेभावनोपस्थितिहेतुत्वनिष्प्रामाणकमेव नचैवं जायते हटःकरोतीति चैत्र इत्यादिप्रयोगापत्तिरिष्टत्वात् मृगादीनां कर्मतयान्वये द्वितीयापत्तिरित्यपिन प्रातिपदिकार्थविशेष्यतयाकर्मत्वदि

नचैवमप्युक्तसामानाधिकरण्याद्युक्तप्रसंगः एवमपि द्वितीयायाडुर्वारत्वेन पश्यमृगरतिवाक्यस्यैवासंभवापत्तेः नचपश्येत्यत्रनमित्यधाहार्यम् वाक्यभेदप्रसंगात्तत्वयापत्तेश्च एवं च भावनाप्रकारकबोधेप्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारण
मिति नैयायिकोक्तं नादरणीयम् किंत्वाख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधेधात्वर्थजन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतया कारणमिति कार्यकारणभावोद्रष्टव्यः भावनाप्रकारकबोधेप्रतिविकृजन्योपस्थितिवदात्वर्थभावनोपस्थितिरपि कार
णम् पश्यमृगो धावतिपचतिभवतीत्यादावनुरोधादिति दिक्। इत्थंचपचतीत्यत्रैकाश्रयिकापाकानुकूलाभावना पच्यतइत्यत्रैकाश्रयिकायाविक्लित्तिस्तदनुकूलाभावनेतिबोधः॥

वस्तायामेवतस्याः साधुत्वाभ्युपगमात् संसर्गस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया ऽविवक्षणादेवषष्ठ्याप्राप्त्यनवकाशात् अतएव वृत्तेरोनास्तीत्यादौ नत्रादिपदोत्तरं षष्ठी प्रतियोगित्वस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया ऽविवक्षणात् किंतु प्रातिपदिकार्थप्रकारत्वेनैव तापिनीलोत्पदेत्रा
नातीतिप्रयोगापत्तिः तत्रवारस्य क्रियान्तरकर्तृत्वानवरुद्धत्वेन कर्मत्वान्तरविशेषणतानापन्नायाजानात्यर्थक्रियायां कर्मतायाः संसर्गतयाऽसंभवात् पश्यपलत्वमत्तण्डपायां वकः परमधार्मिक इत्यादावस्तीत्यध्याहार्यम् वस्तुतस्तु तण्डुलः पचतीत्यादेस्तादृशविशि
ष्टबोधजनकत्वपादाने विचारसहम् कर्मतासंसर्गकतण्डुलप्रकारकपाकविशेष्यकबोधस्याप्रसिद्धेर्बाधादनासंभवात् तण्डुलं पचतीत्यादौ विभक्त्यर्थकर्मत्वसंबन्धेन तादृशबोधस्यप्रसिद्धिरितिचेन्न हिना दृशबोधे द्वितीयान्ततण्डुलपदसमभिव्याहृतपचतीत्या [मतान्तरे]
दावेव संबन्धीत्यनपहेतु तयातरभावादेवप्रकृतेऽनतिप्रसंगात् तदुक्तम् यादृशं फलकाचिष्यसिद्धं तादृशस्यैवापत्तिः संभवतीति। एतेन पश्यपलत्वमत्तण्डपायामित्यादिव्याख्यातम् अस्तिर्भवन्तीपरोऽनुप्रयुज्यमानोऽपस्तीति भाष्यस्यापिशब्दस्वारस्येन गम्यमानाभावएवास्तेरध्या
हार इत्यर्थलाभेनात्रवाक्यपरिपोषिकायादर्शनक्रियायाः सत्त्वेन तदध्याहारेमानाभावाच्च तथा चाख्यातार्थभावनाविशेष्यकबोधेन किंचिद्बाधकम् अतएवयोऽयं स इदं स्य पचतीतिद्विजोत्र सोतिनिर्दिष्टमत्र प्रधानपरामर्शितदाद्विजस्यपरामर्शः संगच्छते। एतेन पचति
कल्पं चेत्रः पचतः कल्पं चैत्राविमादौ कल्पवाद्यन्तस्य तद्विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदसमानलिङ्गवचनत्वापत्तिरिति दीक्षितायुक्तमपास्तम्। भिषक्पाशइत्यादौ पाशवादीनां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगतकुत्सितत्वयोतकत्ववदत्र क्रियागतेषत्समाप्तत्वसकत्व
वादिनाप्रतिपादनात्तस्यत्वासत्त्वाभ्यां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसमानत्वभावस्य तदर्थस्य प्रतिपादकेन उस केक वचनान्तत्वयोरौचित्याघातत्वात् कल्पबाधनुसनामत्वेनतदर्थस्याभेदान्वयापत्तिरिति तन्मूर्द्धप्रलपितमेव आख्यातलस्य कर्तृरभेदान्वयस्येष्टत्वात् पाक्या
र्थस्य तद्योग्यत्वाद्देवानापहात्वात् चरःपरश्त्यादौ च विचारवारणाय युत्पन्नावसतिबाधकरतिविशेषणान्नन किंचिदेतदिताङ्करित्यलंपरमतानुवर्णनेन। फलितमाह। इत्थं चेति। आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधं प्रतिधात्वर्थव्यापारोपस्थितिस्तादृशकर्मप्रकारकबोधं प्रति
तादृशफलोपस्थितेर्हेतुत्वेचेत्यर्थः भावनेत्यस्य वर्तमानेत्यादिः कर्मप्रत्याने भावनाविशेष्यबोधोपपत्तिर्नत्वप्राचामनुरोधेन। नव्यास्तु पक्वस्तण्डुल इत्यादौ कर्मकृत्विव्यापारप्रकारकफलविशेष्यकबोधस्य हेतुत्वेन कर्मप्रत्यानेपिफलविशेष्यको बोधएवन्याय्यः एवं
च प्रत्ययार्थे सातात्म्य कृत्यर्थविशेष्यात्वयित्वमिति व्युत्पत्तिरपि न विरुध्यते। अतएवेष्टत्तेपुत्र इत्यर्थे पुत्रीयतीति नु भिन्नार्थकत्वात् किंतु पुत्रमिच्छतीत्यर्थ एवेति सुपआत्मनः इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् अनुयोमयज्ञापि पुत्रकर्मकेच्छानुकूलव्यापारबोधे न भिन्नार्थकत्वकथना ६
संगतिः असमन्मते वैकत्र व्यापारो विशेष्योऽन्यत्र फलमिति भिन्नार्थकत्वं स्पष्टमेव। त्यजन्नान्त्य कर्मणि प्रत्ययोऽकर्मकत्वात् उक्तं च कैयटेन। यदा क्रियाफलस्य प्राधान्यं तदा कर्मवेष्टत्वेइति नतु कर्तृकर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्ययानुत्पादादिति। इत्थं च भा

[right margin: तात्पर्यविषयेकार्य प्रतिपत्तिपरत्वमेकवाक्यत्वं]

१८

वनाजन्यैकाश्रयिकाविक्लित्तिरिति पचतीत्यतः कर्माख्यातो बोधः स्यात् । भावार्थकलकारे तु भावेनैव विशेष्या तथैवानुभवात् तिङ् तत्तद्वाचकमेव किंतु लकारादिना कालार्थकः संख्यार्थकत्वं तु न तस्य कर्त्रादिव्यापार्थोपस्थित्यास्तत्केहे तु भावेनैकवच

नार्थसंख्याया अन्वयासंभवात् किंतु साधुत्वार्थमेकवचनमेव तत्र एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यतीति सिद्धान्तात् कालेपुत्रा भिसरणीमुह्यन्ते मृगमोदिकाः उद्घासिकाः समास्यन्ते शाप्यन्ते इत्यादिकावसत्र बहुवचनं तु भाष्यकारप्रयोगाद्देवकीयं दाहृयः

परे तु एकवचनस्यौत्सर्गिकत्वमपि सत्येव गमके यथाऽव्ययाद्बहुत्वाभावव्यथादाप्पदरति अत एव द्वाविति सत्वाभावे तिङन्तेभ्य स्तद्बहुत्वमितिमात्रं कालतिङां संख्या याऽऽकृतात्रेति समादितं भाष्ये त्वद्वृत्तरीत्याऽतिङाकारकगतायाः संख्याया उक्तत्वेपि प्रकृत्यर्थग

तायास्तस्याः अनुक्तत्वे यो न्सर्गिकतया वैकवचनस्याशक्यवारणत्वेन तत्संगतिः स्यादेव द्रोकुर्योरित्यादेर्लः कर्मणी भूतेनैकवाक्यताविलकारः कर्मादौ भवति नेत्यादस्याने चैकत्वादौ तिवाद्यदृश्याकारैव नहि तत्रद्विनीयकर्मणीत्यादिलिङ्गेन संख्यायाः कारक

विशेषणताप्रतीयेतात्तद्वोचनमानम् तस्मात्सर्वत्र संख्यायाः प्रकृत्यर्थ एवान्वयः कसैकत्वादौ विभक्तार्थत्वादपि न उपस्थित्वातेऽन्वयः प्रकृत्यर्थस्यैवान्वयस्योचितत्वात् कर्मणीत्यादेरपि विधेयांशे तिविशेषणत्वेन गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन संख्याया असंबन्धात् क

र्मणीत्यादेरपि विधेयांशे तिविशेषणत्वेन गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन संख्याया असंबन्धात् कर्मणीत्यादेरपि कस्य कर्मणीत्याकांक्षायां सन्निधानात् धात्वर्थान्वयसद्भावात्तु क्रियायामप्येकत्वमस्त्येव एकाक्रियेति रूपस्य च भाष्यात् एवं च तस्याः प्रकृत्यर्थेऽन्व

यादेकवचनम् द्विवादिकं तस्योत्तरतिङ्वाच्यकारकगतं तदारोपण इति कर्त्रकर्मतिङ्षु द्विवचनादिसिद्धिः अत एव साधने तु द्वित्वादिसंख्याः क्रियागतसंख्यारोपस्य साधनसंख्याज्ञाननिमित्तत्वात् अनेकः पचतीत्यादौ उद्देशेन साधनेपि संख्यारोपस्यात्व

धाप्पदर्शनस्य पेयत्वात् तस्याप्यत्ययः प्रकृत्यर्थ एव प्रकृते तु तत्राधिकाः शाप्यन्ते इत्यादौ तु तथा यत्र सहशानीमर्थके उपमाने बहुत्वोपपादनसामर्थ्येनोपमेये तिङर्थे क्रियारूपे उपमानगतबहुत्वारोपेण बहुवचनम् तिङ्वाच्यकारकगतायाः प्रवारोपे नास्य

गतायाः स्वार्थप्रक्षिप्त स्वभावप्रवीजम् अत एव भावे द्विवचनादि रक्तं च एकत्वेपि क्रियात्वाते साधनाश्रयसंख्यया भिद्यते न तु लिङ्गाद्वचोभेरस्त तत्राश्रयः इति । एवं चाख्यातार्थप्रकारकबोधे धात्वर्थो मुख्यविशेष्य इति ख्यातिः कारणमित्येकमेव कार्यकारणभावः फलितः इति लावत् ।

प्रत्ययान्तप्रकृत्यर्थान्वित स्वार्थबोधकत्वमिति सुपि प्रविष्टि अत एव त्वाच्यात्वात् चैत्रो पचति चैत्राः पचन्तीत्यादौ द्विवचनबहुवचनोपस्थित कर्त्रनिष्ठद्वित्वादेरन्वयसंभवेपि चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ वचनोपस्थितसंख्यायाः कथं तत्रान्वय इति तत्रमते चिन्त्यम् आख्यातार्थकर्त्रादिमिति । सम

नविभक्तिकयोरेवान्वय इति नियमस्याप्रागेव दूषितत्वादिति भावः अकर्मकस्थलेपि फलव्यापारोभयस्य धात्वर्थत्वानुभवसिद्धेति दर्शयन्नाह बोधप्रकारमाह । नष्टो नश्यतीति । नञ्नाशानतिरिक्तस्य व्यापारस्य सत्त्वं दर्शयति । प्रतियोगित्वविशिष्टेति । प्रतियोगिता विशिष्टया

नाशसामग्री व्यापारत्वादित्याशयः सत्त्वमवधानमित्यर्थः देशिसत्वसमानाधिकरणसंबन्धेन तथा च प्रतियोगिवृत्तिनाशसामग्रीव्यापारानुकूलो व्यापार इत्यर्थः । अत एवेति । यतो नाशमात्रं नार्थः किंतु व्यापारोऽपि न एवेत्यर्थः फलव्यापारयोरैकाधिकरण्याच्च न सकर्मकत्वम् । त

देवदत्तादिप्रयोगे नाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदेनान्वयः नष्टो नश्यतीत्यत्र अपि तदभिन्नाश्रयको नाशानुकूलो व्यापार इति बोधः स च व्यापारः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम् अत एव तत्सांसमानमनपतितर्क्षयेनेत्तज्ञावित्वेन ज्ञानतीत्यादिप्रयोगः

देवदत्तो जानातीत्यादौ देवदत्ताभिन्नाश्रयकोज्ञानेच्छाद्यनुकूलो वर्तमानो व्यापार इति बोधः स चात्मनःसंयुक्तावस्थानम् नत्वाख्यातस्य कर्त्रकर्मधातुत्वे पचतीत्यत्रोभयबोधापत्तिः कर्त्रमात्रबोध एव तन्मात्रबोधापत्तिश्च तस्मात्स्वर्यान्तरमाह । फलव्यापारयोस्तत्र फले

तङ्यक्चिणादयः व्यापारे शप्श्नमादयस्तु द्योतयन्त्याश्रयान्वयम् तङादयः फलेमाश्रयान्वयं द्योतयन्ति फलाश्रयस्य कर्मत्वात्तद्द्योतकाः कर्मद्योतकाः व्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वात्तद्द्योतकाः कर्तृद्योतका इति समुदायार्थः द्योतयन्तीत्यर्थमाश्रयस्यति नन्वेवं कर्माद्यनु

नारेट इत्यबोधि सरस्यादौ यत्रं तेटनः स्वयमेवेत्यादौ च व्यभिचारः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्तृलकारे सति कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः इत्यतिदेशेन यगात्मनेपदचिण्वदिटामतिदेशाद्यगादिस्तत्रेपि कर्त्रैव बोधाद्व्यापारस्याश्रयान्वयपादबोधी तत्रापि तुषाः कर्तरि लुङि दीपजनेति

चिणादिचिण्वत्त्वादिनिमित्तसाधनादित्याशङ्क्याह । उत्सर्गोयं कर्मकर्तृविषयादौ विपर्ययात् तस्माद्यथोचितं तत्र द्योतकत्वं यथागमम् ४ । कर्मकर्तृविषयादौ पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ अत्र ओदनाभिन्नाश्रयकः पाकानुकूलो व्यापार इति बोधः कर्मादिस्थादिपदग्राह्यम् । अत्र साम

न्यविशेषन्यायेन दर्शयन्नारदविषयकज्ञानानुकूलः कुत्साभिन्नाश्रयकोऽन्नो व्यापार इति बोधः । यथोचितमिति । सकर्मकधातुसमभिव्याहृतभावसाधारणविधिविधेयादिप्रयोगादिकर्मद्योतकमिति भावः । एवं स्वीकरणन्यायेनैव सोपपत्तिकत्वात्कार्यमुपवर्तयन्

स्यात्सत्त्वमिति । नन्वसत्त्वमात्रं तत्त्रियामकमिति भावः एवं तेन नाशमात्रं तस्य धातोरर्थे तन्मते नाशो न सम्भवतीत्येनाशस्य सत्त्वात् सर्वदा नष्ट इति प्रयोगापत्तिस्तस्य ध्वंसप्रतियोगित्वाच्च नष्ट इति प्रयोगानुपपत्तिरतो नाशरूपफलातिरिक्तो व्यापारो धात्वर्थत्वेनावश्य

मुपेय इति सूचनाय नैकालिकप्रयोगदर्शनम् नैयायिकमते तु लकारार्थनिरूपणे वक्ष्यते ज्ञानात्यादीनां सविषयकार्थकानां ज्ञानादिरिक्तव्यापारार्थकत्वानभ्युपगमे सकर्मकत्वानुपपत्तिस्तु च यत्स्वमते प्रागुक्तं बोधं दर्शयति देवदत्तो जानातीत्यादिनां इ

च्छाद्यभिप्रायेणाह । इच्छादीति । स चेति । ज्ञानानुकूलो व्यापारः इत्यर्थः तद्वेषणयामात्मनः संयोगस्येव सत्वाभावात् । अत्र तत इति । तदनुपस्थितावित्यर्थः तस्मात् नवयवत्वेपि सावयवत्वारोपाद् व्यापारत्वमुपपाद्यमिति भावः नत्र सकृद्रहितिः

सकृदर्थे गमयतीति सत्रूपस्त्र भाष्यस्य मतस्तु तन्ने नैकदार्थद्वयबोधोऽन्तत्र आह । कर्तृमात्रबोधवदिति । मात्रशब्दोऽवधारणे । तावदर्थेति । तत्तदर्थप्रतीतौ द्योतकत्वमिति तत्स्वरूपतात्पर्ययुग्रहजनकमित्यर्थः अत एव कत्रैरित्यादिप्रत्ययाद्यात्कर्त्रीत्यादिसार्थकम् अन्यथा

लः कर्मणीत्यनेनैव लादेशानां कर्तृकर्मकत्वबोधनाच्च द्वैयर्थ्यस्य एव मेवेति भावः । उक्तोहानसंग्रहादीनां द्योतकत्वाभिन्नरूपणमिति बोधम् । व्यभिचार इति । अन्वये व्यतिरेके चेत्यर्थः । यगादिसत्त्वेपि फलस्याश्रयान्वयाबोधात् शबाद्यभावेपि व्यापारे

आश्रयान्वयाद्देवोपपादयति । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामिति । सौकर्यातिशयद्योतनार्थाय तद्विवक्षातएवोक्तात् व्यापारस्यैव फलजनकतया फलमाविवक्षाया मित्यर्थः वस्तुतस्तु विक्लित्यादिफलमेव तादृशस्थले धात्वर्थस्तत्रैव चाश्रयान्वयः

व्यापारगतपौर्वापर्यारोपेण फलस्यापि तथैवभानात्तदाश्रयस्य कर्तृत्वं तद्वाचकस्य धातुत्वं चेति एकैव नविसर्गव्यम् । साधनादिति । तथा च व्यभिचारात्तत्तदादीनां द्योतकत्वेतिभावः । कर्मादिस्थादीति । कर्मकर्तृविषयादाविति मूलस्यादिपदेनार्थः । स

म्यादिस्थादिकर्मादिस्थस्य विवरणं सविषयकधात्वर्थनिरूपितकर्मत्वस्य विषयत्वे पर्यवसानमभिप्रेत्याह । विषयकेति । भावसाधारणेति । चिण्भावकर्मणोः सार्वधातुके यगित्यादिविहितेत्यर्थः तेन दीपजनेति विहितस्य न संग्रहः । अकर्मकधातुसमभिव्याहृतय

गादीनां कर्मद्योतकत्वाभावादुक्तम् । सकर्मकेति । पच्यते तण्डुल इत्यादौ यगादिस्तत्र तथा किं त्वातिदेशिककर्मवत्कर्मत्वेन तस्य कार्यातिदेशात्तस्याकेवलं दार्ष्टिनत्वान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । एवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । नन्वेव फलव्यापारयोरपि धात्वर्थेन सामान्यतो धातोः फ

एकत्वादौ कुत्सा लयस्य कालार्थां:

देवदत्तेन पच्यत इत्यत्र देवदत्ताभिन्नाश्रयकभावनाज न्य ... अनुकूल ... व्यापार ... इति

मर्त्

सर्वं =

भ॰ सा॰ ८॰

त्वव्यापारवाचित्वकथनसौत्तरत्वलाघवोपपत्तिमिस्त्वद्यवस्थापनं कर्त्तुमुचितं न तु वाक्यार्थनिरूपणेनेतरं तेन तज्जिज्ञासाविच्छेदादित्याशंक्याधामाह । सत्त्वीकरणस्यापेनेति । तथाच फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वेतिङ्व्याश्रयार्थत्वे च हते ते निरसनीयाख्यवादि-
विप्रतिपत्तिकत्वेन तस्य स्फुटतिपदत याचप्रथमं वाक्यार्थएव शिष्यजिज्ञासोदयाद्वाक्यार्थो निरूपितो न तु धात्वर्थो निरसनीयबहुवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन तस्य सर्वमजिज्ञासितत्वादिति भावः । लडाद्यन्तदुक्तसविज्ञानवद्बहुव्रीहिणा धात्वर्थः । व्यापारो भा-
वनासैवोत्पादनेति मूलपूर्वार्द्धस्य योऽर्थं भूतेरवृत्वेति स्यादिनाप्रदर्शितस्वरूपोव्यापारः सएवभावनापदादिभिर्विवक्षितइत्यर्थः । इहेष्टप्रवृत्त्येषयोरेकमाख्यादयतः सर्वनाम्नः पर्यायेणत्यस्य तरलिङ्ःकत्वस्यशेषसंदिग्धस्य प्रकृतिर्जलसेत्याद्यो दर्शनान्नहि
लिङ्ः निर्देशानुपपत्तिः नन्वयाक्रियाभावनासैवोत्पादनापि च सा स्मृतेस्त्वक्तेपि हि तेभ्यो न नाव्यलाभाद्व्यापारपदं व्यर्थमतआह भवणासाहे । व्यापारपदं चेति । तथाच भावविहितशप्रत्ययान्तकृत्यर्थकस्य रूचुदितक्रियाशब्दात्स्वरेवभावनात्वादि- कृतेः
कर्मादिसंवक्ष्यतेयेन॰ लाभः स्यान्नाधिक्यणादीनां व्यापारपदोपादानेतु व्याप्रियतइतिव्युत्पत्त्या फलानुकूलयावत्तीतेषां भावनात्वसिद्धिरित्याशयः अतएवाह । प्रयत्नानामिति । अतएवेति । फूत्कारवादिनाफूत्कारादेर्धात्वर्थवाच्यत्वादेवेत्यर्थः । सर्वं सिद्धमिति । अतएवपचतीत्युक्तेफूत्काराद्यि-
न्नवेति न संदेहइतिभावः । व्यापारत्वेन व्यापारोधात्वर्थनामर्थः न तु तत्तद्रूपेण अतएव यागाद्यन्नादौ नैवेति विप्रतिपत्तिः सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वात् फलस्यतत्तद्रूपेणशक्यत्वबोधनार्थमर्थनिर्देशवद्व्यापारस्य तथात्वबो-
धार्थमर्थनिर्देशाकारणाच्च व्यापारत्वस्य संयोगविभागायत्नतमन्तस्पन्दगुरुत्वेपना यत्नात्तदवच्छेदेन धातोः शक्तिः कल्प्यते अतएव समवतिसमनियते तत्रोधर्मे गुरौ तदभावादिसत्त्वसंभवतीत्युक्तं दीधितौ व्यापारत्वस्याखण्डोपाधित्वे तु न मानम् सविषयार्थक-
करोत्यादीनां तत्तद्रूपेण यत्नादिरेववाच्यः प्रचेतनेस्वरसतः कर्त्तृपदाप्रयोगात् कृतिरित्यादेर्यत्नाद्यर्थबोधप्रसङ्गानुभवसिद्धत्वात् कर्त्रोत्पादो न तु चश्राश्रयोर्थः कर्त्तृविहितात्याख्यातस्यत्वकृतिरर्थः पचतीत्यादेः पाकानुकूलयत्नप्रत्ययात् कृतित्वस्यशक्य-
तावच्छेदकत्वेलाघवाच्च जानातीत्यादावाश्रयत्वेन रूपतीत्यादौ च नाशप्रतियोगित्वेन लक्षणया तात्पर्यप्रत्ययादिबोधनिर्वाहः लः कर्मणीत्यादेरपि कर्त्तृबोधोवाच्यःस्वेवार्थः चैत्रः पचतीत्यादावाख्यातार्थकृतेः प्रथमान्तार्थविशेषणतयाभानोपगमेन कर्तृत्वजन्यबोध
विषयत्वस्याविकल्पत्वात् अनभिहितइत्यस्यायकेधिनइत्युवार्थोनात उक्तस्यलेनभिहितनाधिकारीयत्नीत्यादिप्रसक्तिरितिनैयायिकमतनिराकरणपरत्वयामफलमववाद्यति । नचैवमेघाभित्यादिनानेनयस्साधीत्यनेनान्वयः । चस्त्वर्थः । एवमिति । उक्तरीत्येत्यर्थः । प-
घा । फूत्कारवादीनाम् । तदवच्छेदकमिति । धात्वर्थतावच्छेदकमित्यर्थः । वाच्यमित्यस्यलाघवान्मद्व्यक्तिच्छिन्नस्यात्व्यानादेवलाभंभवान्नतस्यधात्वर्थत्वमितिशेषः यतोवक्ष्यति फलमात्रमर्थइति । धातूनांयत्नत्वेनयत्नःफलेत्वर्थस्याभिप्रायकल्पनयानैयायिकमतेहूषय-

उद्यन्ते भावनायाश्चवाच्यत्वेवदतः प्राभाकरादीन्प्रतिप्रतिज्ञानं धातोर्व्यापारवाचित्वंव्यवस्थापयति । व्यापारोभावनासैवोत्पादनासैवच क्रिया कृञोकर्मकतापत्तेर्नदियतोर्थइष्यते ॥ पचतिपाकमुत्पादयतिपाकानुकूलाभावनातानुत्पादनेति विवरणा-
द्विविधमाणस्थापितदाचकतेतिभावः । व्यापारपदंच फूत्कारादीनामयत्नानामपिफूत्कारत्वादिरूपेणवाच्यतां ध्वनयितुमुक्तम् अतएव पचतीत्यत्राधः संतापनतयत्नत्वचुल्लूपरिधारणत्वादिभिर्वोधः सर्वसिद्धः । न चैवमेघांशक्यतावच्छेदकत्वेगौरवात्कृति- १४
त्वमेवतदवच्छेदकंवाच्यम् गच्छतिजानातीत्यादौव्यापारादिप्रकारकबोधोनस्यादिति नैयायिकरीतिः साध्वी प्राक्यतावच्छेदकत्वस्यलस्यतावच्छेदकत्ववद्गुरुणि संभवात् नयोर्वैषम्यवीजाभावात् न च पचतिपाकं करोतीति यत्नार्थककरोतिनाविवरणाद्यत्न इति
एवाख्यातार्थइतिवाच्यम् । गच्छगमनं करोति वीजादिनाङ्कुरःकृतइतिदर्शनात्तज्जोयत्नार्थकत्वायाएवासिद्धेः । किंच भावनाधाश्चवाच्यत्वेवृहंभावयतीत्यत्रेवहठोभवतीत्यत्रापिद्वितीयास्यात् नचवहस्यकर्मत्वेनतस्यैतयावाधान्तेसेति

त्पादानेतुग्रन्थकृतआख्यातस्ययत्नोवाचारम्भुपक्रमग्रन्थालोचनमूलकमाख्यातपदस्य धात्वपरत्वभ्रममूलकं वास्यादितिनयथाकृतंव्याख्यानेयत्वववाख्यातार्थइत्युत्तरग्रन्थानुकूलत्वाच्च तथार्थस्यैवेतिविभावनीयम् नत्वकृतेराख्यातार्थकेत्वेरथयोगहठतीत्यादावनुपपत्ति-
रतआह । रथइति । व्यापारादीत्यादिनाश्रयत्वादिपरिग्रहः क्वचित्त्वैवपाठः अन्यदीयगमनानुकूलनोदनादिमतिगच्छतीत्यत्रयोगान्नत्राश्रयतायाएवाख्यातार्थत्वांगीकरणीयत्वादितिभावः । नैयायिकेति । तदेकदेशीत्यर्थः । असाधुत्वमेवोपपादयन्ति । शक्यतावच्छे-
दकत्वस्येति । गुणातिरिक्तस्यफूत्कारत्वापेक्षयागुरुत्वेपिलक्ष्यतावच्छेदकत्ववद्व्यापारत्वस्यकृतित्वापेक्षयागुरुत्वेपिशक्यतावच्छेदकत्वसंभवादित्यर्थः । नतु गौरवमेववाधकमत्रत्याह । तयोरिति । शक्यत्वलक्ष्यतावच्छेदकत्वयोरित्यर्थः । वीजाभावादिति । अवच्छेदकत्व-
चेत्त्वरूपसंबन्धविशेषस्यादानत्वस्वरूपत्वस्यगुरुधर्मणामपिसत्त्वाकिमनुपपन्नम् यदितदतिरिक्तत्वतरागुरुधर्मेपितत्स्वीकारआवश्यको गंगातीरत्वलक्ष्यतावच्छेदकमिति व्यवहारात्तद्भिन्नेन कार्यतावच्छेदकत्वस्योभयत्रसाम्यात् तत्रासम्भवाननिरिक्तत्वमितत्स्वरूपावच्छेदकत्वमाराध्यनाहश-
व्यवहारइतिचेत्सर्वत्रैवतदस्त्विति भावः । यत्नार्थककरोतिनेत्युक्त्या व्यापारजन्यत्वप्रतिसन्धानाविशेषेपिघटाङ्कुरयोःकृताकृतत्वव्यवहाराज्जोयत्नार्थकत्वमावश्यकमितिध्वनयति । विवरणादिति । तत्रतिपाद्यार्थइतिपाठकपरकथनरूपादित्यर्थः । तयाचाख्यातपदं
यत्नत्वविशिष्टशक्तवाधकं विनायत्नत्वविशिष्टकरोतिप्रतिपादितार्थकत्वात् यद्विशिष्टवोधकपदप्रतिपादितार्थकं भवतितत्तच्छक्तमितिसामान्यमुखव्याप्त्योपाकत्वविशिष्टशक्तपाकपदप्रतिपादितार्थकपचिधातुवदितिरहान्तरस्यानुमानविधयाविवरणस्य
प्राक्तिमाहकत्वादितिभावः । अर्थइति । आख्यातार्थइत्यर्थः । यत्नएवैत्येवकारेणव्यापारत्वेनव्यापारस्याख्यातार्थत्वव्यवच्छेदः कृञोयत्नार्थकत्वपवाख्यानस्यतदर्थकत्वसंभावनानवगगनकत्वमायमानमित्याह । रथोगमनंकरोतीत्यादिना । रथादावचेतनेकृञो
यत्नरूपार्थवाधादितिभावः । अङ्कुरःकृतइतिप्रयोगस्येश्वरकृतिमादायापिसंभवादाह । वीजादिनेति । तथाचोक्तप्रयोगानुरोधेनकृञश्चेतनाचेतनसाधारणव्यापारार्थकत्वमेवेतिनोक्तविवरणादाख्यातस्ययत्नार्थकत्वमितिभावः नन्वव्यापारजन्यत्वस्योभय-
त्राविशिष्टत्वेपिघटाङ्कुरयोःकृताकृतत्वव्यवहारादचेतनेस्वरसतःकर्त्तृपदाप्रयोगात्लाघवाच्च कृञोयत्नार्थकत्वमावश्यकम् वीजादिनाङ्कुरःकृतइत्यादिप्रयोगास्त्वङ्कुरादेरीश्वरकृतिजन्यतयावीजादिनेतितृतीयायाःकरणत्वार्थकतयाचस्वरूपपादाः रथोगमनं
करोतीत्यादयस्तुकृञोलक्षणयात्वचेकरीतिः साध्वीलक्षणयागुरुधर्मावृत्त्विनत्वस्यधर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादतआह । किंचेति । भवाअत्वद्यति । धात्वशक्यत्वइत्यर्थः । द्वितीयास्यादिति । अन्यनिष्ठधात्वर्थफलाश्रयत्वस्यहठंभावयतीत्यत्रेवहठोभवती-
त्यत्रापिहठेसत्त्वादसमानेतत्तस्यधात्वर्थपाव्यापाराश्रयत्वेनतत्स्वपरयाकर्त्तृसंज्ञयावाधान्नतदापत्तिरितिभावः । नतुहठोभवतीत्यादौकृतआश्रयत्वत्तपमुख्यकर्त्तृत्वस्यहठेवाधेपिधात्वर्थफलान्वयाख्यातार्थाश्रयत्वरूपगौणकर्त्तृत्वस्यसत्त्वात्तदादायकर्त्तृप्रत्ययव
दुक्तस्यलेकर्त्तृसंज्ञयानिरवयोऽन्ताल्पयाकर्मसंज्ञावाधावश्यंभावेननद्वितीयापत्तिरित्याशंक्यनिराचष्टे । नचेति । सा । द्वितीया स्यादेवं यदिकर्त्तृव्यवहारनियामकमेकंकर्त्तृत्वं निर्वक्तुंशक्येत तदेवनस्वशक्यमित्यभिप्रेत्याह । अनुगतेति । चेतनाचेतनसाधारण ८

त्यर्थः। दुर्वचत्वादिति। दुर्वचत्वमेवाख्यातादिप्रदर्शनेन स्पष्टयति। कृत्याश्रयेत्यादिना। कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्येति तदात्वर्थीयनिर्विवक्षकारकप्रवर्तकत्वरूपस्येत्यर्थः। तदादावभावादिति। वक्ष्यमाणरीत्योक्तप्रयोगदौर्लभ्यस्याप्युपलक्षणं कारकमा
त्रेति। मात्रपदं कृत्स्नार्थकम्। सर्वस्यापि कारकस्य क्रियाजनकत्वादिति व्याप्तिरित्यर्थः। ननु कारकचक्रप्रयोक्तृत्वमेव कर्तृत्वं तच्चेतरव्यापारानधीनत्वप्रकारकविवक्षाविषयव्यापाराश्रयत्वम्। व्यापारश्च क्वचित्कृतिः क्वचित्संयोगादिरेव तादृशव्यापाराश्रय
एव स्वतन्त्रपदार्थो न तु धात्वर्थव्यापाराश्रयः स्वतन्त्रो यो हेतुः स्वेतरी त्वमरेणाधीनत्वानधीनव्यापारवत्त्वमेव स्वातन्त्र्यपदार्थत्वबाधनात् तत्संज्ञासूत्रप्रणयनसामर्थ्याच्च नातिप्रसङ्गः कर्तृत्वमादायैव घटो नश्यतीत्यादौ कार्यमन्वाख्यायते अन्यथा लोकिकहेत्वाश्रयत्वमा
दायैव रथो यातीत्यादि विधायकशास्त्रचारितार्थ्ये किं तेन। अत एव कारक इति सूत्रे भाष्ये प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा व्यवाये स्वतन्त्रा किं पुनः प्रधानं कर्ता कथं ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति यत्सर्वेषु कारकेषु सन्निहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवतीत्युक्तम्। स्था
लीकाष्ठैः पचतीत्यादौ तस्याः स्थाल्या व तत्त्वेन विवक्षितेति तदाशयः उक्तभाष्यादेव कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य हेत्वाश्रयत्वस्य वा सुवचत्वे कर्तृत्वलाभो ऽधिकमग्रे वक्ष्यते। एवं च निरुक्तव्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य घटेसत्त्वात् संज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्न द्वितीयापत्ति
रुक्तस्थले इत्यत आह। अपि चेति। स्वार्थफलेति। शाब्दतावच्छेदककोटिप्रविष्टाश्रयकत्वेन स्वार्थफलस्य विशेषणीयत्वाच्च नजीवतीत्यादावतिप्रसङ्गः। अधीनार्थद्वयेश्वानिति सूत्रभाष्यस्य विवक्षितकर्मत्वाऽभ्युपगतभावलकारेमातुः स्मर्यत इत्युदा
हरणे स्मृधात्वावतिप्रसक्तिवारणाय कर्मादिविवक्षाविरहे वैशिष्ट्येनापि स्वार्थविशेषणीयइति भावः। अन्यतमत्वमिति। पच्यादिधातूनामुक्ताहिकृपागृह्णीत्वानावच्छिन्नभिन्नत्वमित्यर्थः। तत्त्वमिति। अन्तर्गतं सकर्मकत्वमित्यर्थः। दर्शनादिति। यथैकस्मै
वजिधातोर्गत्यनीकरणार्थे सकर्मकत्वस्य स्वगतीभवने ऽकर्मकत्वस्य च दर्शनात्तस्य सकर्मकधातुलक्षणे प्रवेशे गत्यनीभवनार्थकेतन्नाति व्याप्याव्याप्यप्रवेशे च गत्यनीकरणार्थके ऽव्याप्यापत्त्या अन्यतमत्वस्य तत्त्वासंभवादित्यर्थः। यद्यपि तत्तदर्थविशिष्टत्वात् न्यूरोक्त
रीत्या यतावदन्यतमत्वस्य सकर्मकत्वस्य निर्वचनेनोक्तदोषस्तथापि बहुलमेतन्निदर्शनमिति स्मरणात्तत्र तत्राऽकरणनातवहातु नायुगपज्ज्ञानासंभवाज्ज्ञा वच्छेदघटितत्वस्य तस्य लक्षणत्वासंभवइत्याशयेन तद्योक्तमिति। नद्वन्दिति। एवं कृत्स्नलक्षण
मित्यर्थः। ननु कृज्ञोकर्मकतापत्तेरिति गुरुमतस्य सकर्मकत्वार्थकनिरासपरस्य कथं धातुमात्रस्य व्यापारार्थसाधकत्वमित्याशयं प्रकाशयति। अयं भावइत्यादिना। फलमात्रमिति। मात्रपदेन व्यापारव्यवच्छेदः कुरोत्यादाविव्यादिना सविषयार्थकज्ञानात्या
दिसंग्रहः। तन्मात्रमिति। यत्नादिरूपविषयिमात्रमित्यर्थः। उक्तरीत्येति। उक्तलक्षणलक्षितसकर्मकधातुभिन्नधातुत्वमकर्मकत्वमित्युक्तप्रायमित्यर्थः। यथाश्रुतेधातोर्व्यापारवाचकत्वे स्वार्थफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपाऽकर्मकत्वस्या

अनुगतकर्तृत्वस्यत्वमेवेदुर्वचत्वात् कृत्याश्रयत्वस्य कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वा तदादावभावात् धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य च कारकमात्राविव्यापकत्वात् अपि च भावनायाश्च वाच्यत्वे धातूनां सकर्मकत्वाकर्मकत्वव्यवहारउच्छिन्नः स्यात्स्वार्थफलव्यधिकर
णव्यापारवाचकत्वस्यार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वस्य वा भावनायामसमन्वेरणासंभवि अन्यतमत्वं तत्त्वमिति चेदेकस्यैवार्थभेदेन सकर्मकत्वाकर्मकत्वदर्शनात्तरेतदभिसंधायाह। कृज्ञोकर्मकतेति। अयंभावः। व्यापारवाच्यत्वे धातूनां फलमात्रमर्थइतिपर्य
वसितं तथा च कृ तेस्तादैयत्नमात्रप्रतीतिस्त्वमात्रवाच्यमभ्युपेयम् तया च यतीत्यत्नइति वक्फलस्यानीययत्नमात्रार्थकत्वाविशेषाकृतीत्याकर्मकत्वापत्तिर्दुर्वारेति तथा च नहि यत्नइत्यवफलस्यानीयइत्यर्थः कृञइति धातुमात्रोपलक्षणं सर्वेषामपकर्मकता
कर्मतावास्यादिति भावः। अथवा व्यापारो भावना सैवेयं च्छेदेन धातोर्व्यापारवाचित्वं प्रसाध्य फलांशस्यापि तत्त्वसाधयन्नैयायिकाभ्युपगतं जानातिकरोत्यादेः केवलज्ञानयत्नादिक्रियामात्रवाचकत्वं दूषयति। अयं भावः। फलांशस्यावाच्यत्वे व्यापारएव धात्वर्थः।

क्तसंभवात्संभवति च किंकत्वापत्तेः तन्निरासं गीपत्यादेरपि व्यापारवचनत्वस्यासिद्धत्वात्सकर्मकत्वप्रतियोगप्रसिद्ध्याभवडक्रीत्यापि नाकर्मकतापत्तिः संभवतीति चेन्न पत्यादीनां द्विकर्मकाणां संयोगाद्यनुकूलाजादिनिष्ठक्रियात्मकस्यफलमात्रस्य धात्वर्थत्वादिनापि
स्वीकृतत्वेनाजादिनिष्ठक्रियायाः संयोगानुकूलत्वालोकप्रसिद्धव्यापारत्वान्नादृशधातुन्यायत्वादिधातूनां तादृशेवकर्यं चिन्त्यसिद्धेरित्याशयात्। अकर्मतापत्तिरिति। व्यापारस्य धात्ववाच्यत्वे स्वार्थफलव्यधिकरणत्वे कोकलवलणानाकान्तत्वान्नस्येतिभावः। यथा चैतन्नस्योप
पादितमनुपदमेव। केचित्तु सकर्मकत्वापत्तिरिति विषयप्रार्थकक्रुज्ञाद्यभिप्रायेण अकान्तत्वान्नेषामेवचनाप्रसिद्धिरित्याहुः। न त्वेतावता कृज्ञादिसविषयार्थकानां व्यापारार्थकत्वसिद्धिः धातुमात्रस्य तत्त्वस्य कृत्स्नदधातुमात्रपरत्वयाव्याचष्टे। कृञइति। धातुमा
त्रोपलक्षणमिति। कृञ्दर्शकत्वस्साधारणधातुत्वेनाजहल्लक्षणया सकलधातुबोधकं तथा च धातुमात्रस्याकर्मकतापत्त्या न फलमात्रार्थकता पितृव्यापारार्थकतापीत्युक्तार्थलाभइतिभावः। अकर्मकेतेति। द्विकर्मकभिन्नानां सर्वेषामित्यर्थः। यद्वेफल
वाचकत्वमेव सकर्मकत्वं तदा सर्वेषामविशेषेण सकर्मकतापत्तिरित्याह। सकर्मकेति। तवमते सर्वधातूनां फलवाचकत्वादिति भावः। अत्रेदं तत्त्वम्। उक्तार्थस्य सकर्मकत्वे ऽप्यासितानभूस्रुपदन्यत्वादौ भूत्वादेः कर्मत्वानापत्तिः तन्नशीङादीनां फलतासमानाधिकरणव्याप
रवचनतयाऽभ्युपादेयोत्पातफलानाश्रयत्वादप्यनुपपत्तानां ते षां व्यापारव्यधिकरणफलार्थकत्वाभ्युपगमे ऽधिशीङ्स्थासामित्यादिसूत्रवैयर्थ्यापत्तिः कर्त्रीसितत्वमभित्यनेनैवकर्मत्वसिद्धेः तथाचाधासितानाभूमयइत्यादौ कर्मलिङप्राप्त्यानापत्तिः किंत्वकर्मसंज्ञका
र्यावयित्वमेवसकर्मकत्वं वाच्यं एवं नोक्तयुक्तिर्व्यापारार्थकत्वसाधिका किंत्वाभ्यादीनां धातुत्वानापत्तिः मैत्रेणपाचयतीत्यादौ मैत्रादीनां वक्ष्यमाणकर्तृत्वानुपपत्तिश्च तथा अनयवतत्प्रयोजकोहेतुश्चेति संगतिः निरुक्तशेषणाद्वाताः प्राकृतनैर्थेणाजिघ्यतेत्यादिसंगतिश्च
निर्दिकु। ननु कृज्ञोकर्मकतापत्तेरिति ग्रन्थोन्नमीमांसकमतनिराकरणपरस्तस्य तत्स्याकरोति धातोः स्यादित्यादिनानिराकरिष्यमाणत्वात् नैयायिकरीतिस्त्वाधीतिपूर्वग्रन्थासंगतेश्च नापि नैयायिकमतनिराकरणपरः नैयायिकैः फलव्यापारयोरुभयो
रपिधातुवाच्यत्वोपगमात्। तदुक्तम्। आख्यातवादे व्यापारफलव्यापारौ पृथगेव धात्वर्थाविति दीधितिकृता फलावच्छिन्नव्यापारार्थकत्वे कर्मत्वाव्याप्तिः फलस्यहे धाभानाद्व्याफलव्यापारयोः पृथगेवशक्तिर्नीयसीतितद्भावः फलस्यधातुवाच्यत्वेपरं केचिद्विशिति
पर्युक्तेनस्यकर्मात्व्यानेनद्वितीयपाचलाभसंभवादित्यत्रविस्तरः व्यापारस्य धात्वर्थत्वेतेनकस्यापि विप्रतिपत्तिः आकरेषु पूर्वोक्तमतस्यानुपलम्भाच्च किंचैतन्मूलस्य धातुमात्रव्यापारवाचकत्वव्यवस्थापकत्वे धातोरकर्मकतापत्तेः फलमात्रार्थतानहीत्वे वक्तुयाभावनैवो
त्यार्थलाभसंभवात्रकृतेनइत्यपरितोषाद्दर्शितरणरतयामूलमवतारयति। अथवेति। प्रसाध्येति। व्यापारोभावनासैवेति पूर्वोक्तस्य क्रियायाधातुवाच्यत्वलाभार्थं विवरणपरतया व्याख्यानादितिभावः। तदिति। धातुवाच्यत्वमित्यर्थः। जानातिकरोत्यादेरिति। सविषया
र्थकस्य कर्मकधातूपलक्षणम्। क्रियामात्रेति। मात्रपदेन फलव्यवच्छेदः सकर्मकाणां प्रायशः फलावच्छिन्नव्यापारार्थकत्वफलव्यापारोभयार्थकत्वं वा ज्ञानात्यादीनां ज्ञानादिरूपव्यापारार्थकत्वमेव तत्तोज्ञानादिमात्रप्रतीतेः अकर्मकाणां तु सर्वेषां फलार्थकत्वं तत्स्यतेतोऽनुभवा

भू.सा.द.
८

किंतु व्यापारमात्रार्थकत्वमेवेति नैयायिकोऽह्याशयादितिभावः । ननु कृञो कर्मकतापत्तेरित्यत आह मर्यादया कृञो यत्नार्थकत्वाभावस्यैव प्रतीतेः कथं तस्य फलवाचकत्वसाधकत्वमत आह । मुख्यं भाव इति । वाचकत्वादीत्यादिना स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफल
वाचकत्वस्य संग्रहः । नैयायिकमते । फलावच्छिन्नव्यापारार्थकत्वस्य सकर्मकलक्षणत्वात्तद्व्यादिपदस्यापि इमम् ज्ञानात्यादीनामेव फलार्थकत्वानभ्युपगमे उक्तदोषव्याप्तिः सर्वेषां तदनभ्युपगमे तु संभवस्तदर्शितो बोध्यः । व्यापारमात्रार्थवादिनस्तु द्वितीयाद्यर्थफला
त्वविशिष्टव्यापारवाचकत्वं द्वितीयाद्यर्थीत्वपर्यर्थकत्वं वा सकर्मकत्वं तथा च नायं दोष इत्याहुः । कृञादावित्यस्य द्वितीयाद्यर्थविषयतात्वपर्यर्थकत्वमादाय तत्विशेषः । भाक्त इति । भज्यते आश्रीयते सेव्यते इति हटकीक्रियते वा शक्यार्थेन येति भक्तिर्लक्षणा तयाशक्यार्थ
स्मितिरोधानात् शक्यसंबन्धरूपा या सा सा शक्यार्थवृत्तित्वात् आगतो भाक्त इत्यर्थः । भाक्तेपि । लक्षणेति बन्धनत्वेपि । कर्मणीति । मुख्यसकर्मकत्वमादायशास्त्रचारितार्थ्ये गौणे तन्त्वापरेमानाभावादिति भावः । तत्रलौकिकं हष्टान्तमाह । नदीत्यादिना
गङ्गायां घोषस्त्यादौ गोणाधारेणाधिकरणसंज्ञाप्रयुक्तसप्तमीदर्शनात् भाक्तराजपदस्यवहार्यैणराजपुरोहितादिनातदीयकार्यप्रवर्त्तनान्मदृष्टं तस्मान्नुमाड्त्यादावत्ववारणायाश्रितस्यगौणमुख्यन्यायस्य विशिष्टार्थोपस्थापकविशिष्टपदोपादानविषयप
दकार्यविषयकत्वस्यान्यत्रव्यवस्थापनाच्च नात्र नहि प्रयुज्यते निश्चिनुमेतत् । परेत्वेन शास्त्रीयकर्मसंज्ञकार्यान्वयित्वमेव सकर्मकत्वम् सकर्मकशास्त्रहृष्टमर्यादया प्रकृतकार्यालाभात्तः कर्मणीत्यादौ सकर्मकपदाद्वैधानापत्तेः कर्मणसहेत्वर्थकत्वात्सकर्मक
पदस्य तदनन्वयार्थकत्वमकर्मकत्वम् अतएवाधासिताभूमयइत्यादौ चोक्तोपपत्तिः अन्वयस्य पृथगुपस्थितसंसर्गरूपत्वाच्च नजीवतीत्यादिष्वदोषइत्याहुः । ज्ञानातीत्यादीनां यथाश्रुतेकर्मत्वं नैयायिकमतेपि तथावत्यते । ५ । ननु कर्मवत्स्याद्यगाद्यपीति
कृतस्याकर्मवद्यगाद्यपिस्यादित्यर्थो लभ्यते स च बाधितोऽविवक्षितश्चेत्यत आह । कर्मवत्स्यादित्यनेनेति । स्त्रवल्लक्ष्यत इति । स्त्रविहितलक्ष्यतइत्यर्थः यथाश्रुतेस्त्रहितत्वेन स्त्रलक्षणायामपितस्य यगादिकमित्यनेनानन्वयापत्त्याविवक्षितार्थासंगतेः अतएवस्यादि
तिलक्ष्यकोटावुपात्तम् । हरतीत्याहिति । हशिधातोः कर्मस्थक्रियकत्वाभावादित्यर्थः एवंकर्मवद्भावानुरोधेन कुञ्जरणशनिगणपविनार्थकज्यानोरुपत्ति सहितयत्नार्थकत्वाभ्युपगमे । आवरणभंगादीति । नन्वेवं हश्यादीनां कर्मस्थक्रियकत्वापत्तिः कर्ममात्र
हनिफलार्थकत्वसेवतत्वात्कर्तृस्यक्रियकत्वानापत्तिश्च कर्तृकर्मभयसाधारणधर्मरूपफलार्थकत्वसेवतत्वात् नतकर्मनिष्ठविशेषाधायकत्वं कर्मस्थक्रियकत्वं तन्त्वप्युक्ताकर्तृस्यभावकत्वस्यापिकर्तृनिष्ठविशेषाधायकत्वरूपस्यैवव्यक्तत्वयातस्यचपत्याशङ्के
तथाच स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वादिरूपसकर्मकत्वोच्छेदापत्तिः नच कृञादौ सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्तइतिनैयायिकोक्तं युक्तम् व्यवहारस्यभाक्तत्वेपिकर्मणि लकारासंभवात् नहि गंगापदस्यतीरेभाक्तत्वेपितेनस्नानादिकार्यप्रसंकर
ते । ५ । एवं च नहियत्नरूपमयत्नमात्रार्थः अतएवाह । कितत्वादनेवातः कर्मवत्स्याद्यगाद्यपि कर्मकर्तर्यपातनमेवेन हृश्येरिव ६ । अत्यादनम् इत्युत्पत्तिरूपफलसहितयत्नादिः कृञर्थ इत्यर्थः फलस्यवाच्यत्वेयुक्तमन्तरमाह । अतइति । यतः कृ
ञोयत्नमात्रमर्थो नेष्यतेऽतः कर्मवत्स्यादित्यनेन कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियइति सूत्रंलक्ष्यते अयमर्थः यत्नरूपस्योत्पादनार्थकत्वाऽऽत्मनोऽतनुःपच्यते स्वयमेवेति वत्क्रियतेघटः स्वयमेवेति यगादयोप्युपपद्यन्ते यथा यत्नस्यकर्मनिष्ठत्वाभावान्नस्व
हशिवत् यथा हश्यतेघटः स्वयमेवेति न दर्शनस्यघटाद्यवृत्तित्वान्नयथा प्रयोगानापत्तेरिति ६ । ननेवं कृञादेरिवज्ञानात्यादेरपिविषयावच्छिन्नावरणभङ्गादिरूपफलवाचकत्वमावश्यकमन्यथा सकर्मकत्वानापत्तेस्तथाचज्ञायते घटः स्वयमेवेति किं
नस्यात् एवंगम्यतेग्रामः स्वयमेवेत्यापीतिशंकामनसिकृत्याह । निर्वर्त्यंचविकार्यंचकर्मवद्भावइष्यते नतुप्राप्यंकर्मणीति सिद्धान्तोऽत्रव्यवस्थितः । ईप्सितं कर्मत्रिविधम् । निर्वर्त्यविकार्यप्राप्यंचतत्राद्ययोः कर्मवद्भावोनान्त्ये प्राप्यत्वंचक्रियाकृतविशेषानु
पलभ्यमानत्वमितिसर्वथा निर्णयेवक्ष्यते । नह्ययंघटः केनचिद्दृष्टोग्रामोयंकेनचिद्गतइति प्रयोगे कर्मदर्शनेनवागमनेनघटं करोतीतिनिर्वर्त्यं सोमंसुनोतीतिविकार्यंचनज्ञातश्चक्रमितिनतत्सोपपत्तम् तथाच घटादौ दृश्यादेः प्राप्यकर्मत्वाज्ज्ञातिप्रसङ्ग इतिभावः ॥ श्रीः ॥
त्रिक्रियया समरूपविशेषदर्शना द्दृश्यादिकर्तृक्रियाकृतविशेषादर्शनातुक्तलक्षणयोरव्याप्त्यव्याप्त्योरापत्तेः कर्तृस्यभावकानां फलक्रियायाः कर्ममात्रेऽदृष्टत्वान्नास्तीत्यर्थकम् नच कर्तृस्यभावकानां कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्तीति भाष्यमप्युक्तार्थेऽनुगुणमिति चेत्
तत्प्रम् प्रकृते आवरणस्य भङ्गो यस्मादित्यन्तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरिणज्ञानादिरूपफलवाचकमावश्यकमित्यर्थान्नदोषइति । आवश्यकमिति । तथाचनरतु कृतज्ञानादीनामेवव्यापारत्वमभ्युपेयम् सकर्मकत्वमुपपादनीयमिति तदाशयः । अन्यथेति । केवल
ज्ञानरूपव्यापारार्थकत्वेइत्यर्थः । अनापत्तेरिति । व्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वाभावादित्यर्थः । नचोक्तकल्पेज्ञानस्यघटेऽसत्त्वात्कर्मत्वानुपपत्तिर्ज्ञानस्यतदनुकूलव्यापारस्यचघटवृत्तेःसामानाधिकरण्यात्सकर्मकत्वानुपपत्तिश्चेतिवाच्यम् घटासत्त्वात्मिथ्या
दिप्रतीत्यावरणादौविषयतयाज्ञानाश्रयत्वाभ्युपगमेनफलतावच्छेदकविषयतासंबन्धेनफलव्यापारयोःसामानाधिकरण्यस्यसकर्मकलक्षणघटकत्वेनादोषादिति । ननुनिर्वर्त्यविकार्यकर्मणोः कर्मवद्भावोनप्राप्यकर्मणीत्यत्रकिंमानमतआह । मूलेसिद्धान्तोइति
अत्रकर्मवत्कर्मणेतिसूत्रभाष्ये नत्वादिधातोरेकाचइतिसूत्रात्प्रवर्त्तमानधातुग्रहणेनधातुवाच्यक्रियेयत्वर्थेलाभेनसाधुसिद्धिर्नत्रिस्यालीपचतीत्यादौकरणाधिकरणयोस्तुल्यक्रियकरणताद्यवस्थायांवस्तुतःसत्तोपिव्यापारस्यधातुवाच्यत्वाभावादेवानतिप्रसंगे
कर्मग्रहणमतिरिच्यमानंकर्मस्थक्रियांलक्षयतीतिसिद्धान्तितमितिभावः कर्मस्थभावकत्वंचप्राप्यभिन्नकर्मण्येवसंभवतीतिदर्शयितुंप्रथमंतावत्कर्मविभागमाहभूषणसारे । ईप्सितंकर्मत्रिविधमिति । एवंलक्षणंनित्यंसर्वथानिर्णयेवक्ष्यतीभविष्यन्ति । वक्ष्यतइ
ति । क्रियाकृतविशेषाणामितिशेषेणेत्यर्थः तथाचकर्मगतविशेषाधायकत्वंकर्मस्थक्रियकत्वंनचनहश्यादीनामित्यर्थः तदेवस्पष्टयितुंकर्मस्थक्रियकत्वस्यकर्मवद्भावप्रयोजकत्वान्वयव्यतिरेकौहश्यादिषुदर्शयति । नह्ययमित्यादिना । अवगन्तेमिति । ज्ञात
मित्यर्थः । सोमंसुनोतीत्यत्रप्रकृतिकर्मसमभिव्याहृतेइतिशेषः यथाश्रुतेवस्त्रमाणमित्यर्थेलक्षणक्रान्ततास्यउपादानासंगतेः घटादेर्निवर्त्यकर्मणःसोमादेर्विकार्यकर्मणश्चक्रियाकृतविशेषधर्मोपलभ्यमानतात्करोतिसुनोत्यादेःकर्मस्थक्रियकत्वमितितत्रकर्म
वद्भावइतिभावः । नैयायिकमतेतत्रकृञ्जसत्तिरूपफलावच्छिन्नयत्नेलक्षणाभ्युपगमात्कर्मवद्भावोपपत्तिः । नतत्रातिप्रसंगइति । उक्तनिष्कर्षेतुदृश्यर्थज्ञानरूपफलस्यविषयतासमवायाभ्यांगम्यर्थसंयोगफलस्यचसमवायेनैवकर्तृकर्मोभयनिष्ठत्वान्नतयोःकर्मस्था
इहतिक्रियार्थकत्वरूपकर्मस्थक्रियकत्वमितिबोध्यम् । नव्यनैयायिकास्तु । ज्ञानंकरोतीत्यादावस्पष्टकरोतेर्नीत्यनुकूलव्यापारार्थकत्वंकिंतुसकर्मकत्वानुरोधाद्विषयतावच्छिन्नयत्नवाचकत्वमेवविषयतात्मकफलयत्नरूपव्यापारयोःपृथक्शक्तिर्वाएवंज्ञानात्या
देरपि अतएवेनाहशास्थलेज्ञाततायाःफलत्वंमेनिरेआहुपादाः अतएवतेषांस्वार्थविषयत्वरूपफलव्यधिकरणयत्नादिव्यापारवाचकेसकर्मकत्वम् कृतश्चकर्मनिष्ठविशेषाधायकयत्नरूपव्यापारार्थकत्वात्कर्मस्थक्रियकत्वेनकर्मवद्भावोनतुज्ञानात्यादीनांतदर्थस्यक ८

उक्तलक्षणं कर्मनिष्ठविशेषाधायकत्वं = कर्तृकर्मणोर्विशे षदर्शनं यत्र

नन्वेतेन विवरण

र्मनिष्ठविशेषानाधायकत्वात्‌ यदि च विशेषदर्शनं यत्र क्रियानन्तरं व्यवस्थिता क्रियाव्यवस्थात्वनेयं पाशैरेव प्रकल्पितेति हरिकारिकायामुत्तरार्द्धे न कर्ममात्रवृत्तिफलार्थकत्वं कर्मस्थक्रियत्वं कर्तृकर्मोभयवृत्तिफलार्थकत्वं च कर्तृस्थक्रियकत्वमि॰
तिलक्षणं लभ्यते तच्चातिप्रसक्तमप्रसक्तं चेत्यत आह तत्रेति विभाव्यते तथापि नत्वतिः कर्मस्थक्रियकत्वलक्षणे ज्ञानादिभिन्नत्वस्य कर्तृस्थक्रियकलक्षणे ज्ञानादौ ह्यसम्भूतस्य च निवेशात्‌ विषयत्वेन्याय जन्यत्वं च संज्ञाया मिथारोपितमेवेति न फलत्वादुपपत्ति॰
र्जन्यत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वस्यैव तुल्यत्वं लक्षणे निवेशात्‌ शाद्दैरेवेति पदस्वारस्याच्च नान्यतममत्वादिप्रवेशे गौरवावसरः यत्वाद्यकर्मकधात्वनां तद्यत्वादिरूपव्यापारमात्रमर्थः सकर्मकधातोर्भिन्नधात्वमादायैव तत्राकर्मकत्वव्यवहारोपपत्तिरिति तु न निर्वलीकमयन
मिति प्राञ्चः धातोः फलव्यापारोभयार्थकत्वे दर्शितां तरीयां युक्तिमाह धात्वनामिति। सजिगमयोरित्युपलक्षणं धातुमात्रस पर्यायतापत्तिरिति। तत्कृत्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यैव पर्यायपदार्थत्वादिति भावः नन्वगमेः संयोगोपलक्षितव्यापारार्थकत्वं त्यजेस्त
विभागोपलक्षितव्यापारार्थकत्वमेवं च धातूपर्यायलक्षणे तदुपलक्षणेतराणुपलक्षितत्वविशेषणात्तोक्तापत्तिः उपलक्षणत्वं च तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वं तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन प्राक्तिविषयत्वं च विशेषणत्वमित्यन्यत्र निरूपितमतआह उपल
क्षणत्वेपीति। जनकत्वादिति। तथा च संयोगविभागयोः स्वार्थव्यापारजन्यत्वाविशेषात्‌ गमधर्थव्यापारे संयोगस्यैवोपलक्षणत्वे विभागस्यत्र विनिगमकाभावात्‌ उभयस्यैवोपलक्षणत्वे पर्यायतापत्तिर्दुर्वारेत्यर्थः मूत्रग्रामंगच्छतीत्यादौ ग्रामादिपदोत्तरद्वितीयार्थस
योगादिरूपफलान्वयितस्य गमकत्वाद्गमनक्रियायां संयोगस्यैवोपलक्षणत्वमिति स्वचनयानोक्ततीतिः स्वार्थीयसीयस्त्वरसोपिवदन्निः प्राप्तसंचितः उपसंहरति। तस्मादिति। उक्तयुक्तिसमूहादित्यर्थः। निर्विवादमेवेति। स्वार्थफलसमानाधिकरणव्यापारवा
चकत्वरूपकर्मकत्वस्य फलार्थकत्वं विनानुपपत्तेरिति भावः नन्वकर्मकत्वसर्वोक्तमेव तद्धि न धातवेचाकर्मकत्वमिति नोक्तानुपपत्तिरत आह। असत्ताद्यामिति। सत्ताद्याः फलत्वमभ्युपेत्येदं। स्वतएवेति। धातोः फलवाचकत्वादेवेत्यर्थः। द्वार्थ इति।
फलव्यापारोभयार्थ इत्यर्थः नन्वद्यार्थः पचिरिति भाष्येण धातोः फलार्थत्वप्रतिपादकं किन्तु नएवतानोदनं पचतीत्यत्र विक्लेदन निर्वर्त्तनरूपव्यापारद्वयार्थकत्वप्रतिपादकत्वमेव प्रत्येतव्यमतआह। द्विति। विक्लेदनस्य विक्लित्त्यनुकूलव्यापारात्मकतया
निर्वर्त्तनायानिर्दयस्य तदनुकूलव्यापाररूपतया तयोः स्वार्थतया प्रतिपादितायां विशेषणी भूतफलयोरपि तदर्थतालाभसंभवादिति भवति धातोः फलार्थत्वं तस्माणामिति तद्दिग्गर्थोऽवसेयः। ननु व्यापारोभावनासैवेत्यादि विवरणेन व्यापारस्य धात्वर्थतानि॰
र्णयः पचतिपाकं करोतीति विवरणेन त्वाख्यातार्थतायाः अपि संभवकारिमाशंकासमाधानपरतया सत्वमवतारयितुमाहेमी मांसकमतं प्रदर्शयति। नन्वित्यादिना। वाच्यत्वमिति। तिङ्‌जन्यबोधविषयत्वमित्यर्थः। तथा च पाकानुकूलाभावनेति विवरणेन
पचतीत्यस्य पाकानुकूलभावनाबोधकत्वमिति यावत्‌ पच्यादिते विवरणेन धातोर्भावनावाचकत्वनिर्णये किंत्वाख्यातवाच्येव सेत्यत्र गम्यविरोधापत्तेः प्रकृतिप्रत्ययावितिन्यायसहायादीनां वाचकत्वपक्षेव्यभिचारितत्वात्तव्यादोव्यभिचारात्स्याह। तदाग्मेहीति।।
धात्वनां फलावाचकत्वे सजिगम्योः पर्यायतापत्तिः क्रियावाचकत्वाविशेषात्‌ फलस्योपलक्षणत्वेपि कक्रियायाप्रवर्त्तदेशविभागोत्तरदेशसंयोगजनकत्वादकृत्रिमतादवस्थ्यमित्यपि वदन्ति तस्मादाख्यातकमेवसकर्मलक्षणं फलवाचकतमकर्मलक्षणं तन्निर्विवादमेव ॥
सत्तायामित्यनुपपन्नाच्च प्रत्ययद्वयार्थः पचिरिति भाष्यसंगतं नतरति दिरू ५। ननेवं सिद्धान्ते फलव्यापारयोर्वाच्यत्वे किंत्वाख्यातवाच्ये वसाभावनान्त धातोः प्राधान्येन प्रतीयमानव्यापारस्य धात्ववाच्यतायाः प्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायविरुद्धत्वात्‌ तदाग्मेहीति।
न्यायविरुद्धत्वाच्च एवं च स्वरूपयुक्तत्वाख्यातार्थव्यापाराव्यधिकरणफलवाचकत्वेसकर्मकत्वमाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वेचकर्तृत्वं वाच्यमिति निवदन्तमीमांसकमतं प्रत्याह। तस्मात्करोतिधातोः साध्याख्यातेननवसोतिडाम्‌ पक्वान्धूनदामाकं किं करोत्युपक्रमित्यपि ७। तस्मात्‌
प्रियायस्येहेतोः सर्वेषां फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामोगमनवानितिप्रयोगापत्तेः संयोगाश्रयत्वात्‌ फलानुत्पाददशायां व्यापारसत्वे पाको भवतीत्यनापत्तेः व्यापारविशिष्टफलविशिष्टपाकोविद्यतइत्यापत्तेश्च यत्रभावप्रत्ययस्यानुकूलव्यापारवाचकत्वाज्ञानुपपत्तिरिति तत्र कर्त्रे
त्यानवकर्त्तरि हृदि स्यत एव तत्र हि धात्वलाभे भावे विधायकानुशासनं वैयर्थ्यापत्तेरिति धापत्तेश्च पस्तुपदार्थस्य यागं प्रति गुणत्वात्‌ संभावितपावयम्भुकरलेप्रधानाहतोप्रधानत
भूत्वापजेतेतिसूत्रयन्ते तत्रैकवचनोपात्तमेकत्वं यागविशेषणमुत प्रकृतपर्यविशेषणमिति संशये
भंगापत्यायाव्दृत्तप्रधानानुरोधेयोगाद्धि भक्तपस्थितेकत्वविशिष्टपशोर्विधानेतेकत्वस्य पशुविशेषणतया यागांगत्वाभावात्तद्भावेपियागावैगुण्यापादवि वदितमेव तत्स्यादिति तेनैकत्वस्य यागांगमर्थस्य गुणभूतत्वादिति सूत्रेण सर्वपादितेनेशाद्धवत्वपलभ्यतेतदाग
मेहिदृश्यतेतस्यज्ञानं यथान्याम्नमितिसिद्धान्तसूत्रम्‌ प्राहवत्वाहवाच्यं यथाभवति तथोपलभ्यते कारणादिवदेकत्वेदियत्नस्तदागमेव कवचनादिशहागमेदृश्यते। तत्स्य प्रधानत्वज्ञानं यथा स्यापामारुण्यादीनामिति नदर्थः एवं च समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या विभक्त्यर्थक
रणान्वितस्याहणाधिकरणन्यायेनतदाग्मप्रथमं क्रियायामन्वयः पश्चात्प्रकृत्यर्थस्याचपश्चेकत्वोभयकरणकोयागइति बोधस्य यागांगत्वावगमाच्चानेकपशुभिर्यागस्य इतिभावः एवं च यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमिति तु तदाग्मेहीतिन्यायाकारः प्रकृतेनच प्राधान्येन प्रतीयमानभावना॰
याः प्रत्ययार्थत्वेऽव्यन्यायविरोधापत्तेरित्यर्थः ननु सकर्मकत्वानुगतकर्तृत्वयोर्द्वयं च त्वमेतन्मतेदूषणमतआह। एवं चेति। भावनाधात्वाख्यातवाच्यत्वेचेत्यर्थः तथा चारम्भे पाके फलानुत्पत्तिदशायां पाकोजातो न वेति प्रश्ने भविष्यतीत्युत्तरानुरोधात्फलमात्रं धात्वर्थमिति मीमां
सकाशयस्वरूपधर्मं हेतोः सर्वमनुक्तेस्त्यदार्थं विदृणोति। अभिप्रायस्येति। प्रयोगापत्तेरिति। भावप्रत्ययेगमनपदार्थसंयोगरूपफलस्य ग्रामे बाधाद्ग्रामः संयोगवानितिवद्गमनवानितिप्रयोगस्य ग्रामात्यापत्तेरिति भावः। भवतीत्यनापत्तेरिति। पाकपदार्थस्य विक्लित्तेरसत्वा
दीनामसत्वादित्यर्थः फलोत्पाददशायामर्थोबाधान्नाहशप्रयोगसंभवाद्युक्तं फलानुत्पादेति। फलानुत्पाददशायां व्यापारसत्वेतादृशप्रयोगस्य सर्वानुमतत्वादुक्तं व्यापारसत्वेइति। एवमग्रेपि द्रष्टव्यम्‌ विद्यतइत्यापत्तेश्चेति। व्यापारांशपरित्यागेन फलमात्रस्य धात्वर्थत्वाभिप्राये॰
णानुभविष्यतीत्यत्र पाकमनुत्पादयतीति विवरणं चेति भावः। अनुकूलव्यापारेति। अत्रानुकूलत्वोक्तीर्निर्जन्यत्वविनाभिधानवादिनां मतेनतदिष्टाविशेषकर्त्रा नानुपपत्तिरिति। भावविहितत्वस्य इत्यजाद्यर्थव्यापारस्य ग्रामादौ बाधान्ग्रामो गमनवानित्यादिप्रयोगापत्तिरित्यर्थः विक्लित्य
नुकूलत्वज्ञानार्थं व्यापारस्यैव कर्तृतया भवनादावनयात्रप्रवेशेक्तप्रयोगानुपपन्नापत्तीति भावः। कर्त्तरिकृदित्यत्रहीति। ननु कर्त्तरि कृदिति विहितकृतः पक्तापाचकइत्यादौ कर्त्रर्थकत्वदर्शनात्तद्विहितजादीनां न व्यापारार्थकत्वसिद्धिरतस्तदर्थकत्वप्रतिपत्तये भावविधायका
नुशासनचारितार्थ्यमित्याशंक्याप्रमपाकरिष्णुस्तदनुगुणं हेत्वन्तरमाह। कर्त्राख्यातवदिति। तथा च लः कर्मणीति विहितकर्त्राख्यातस्यापित्वन्मते पचतीत्यादौ व्यापारार्थकत्वव कर्त्तरि कृदिति विहितचमादीनामपि व्यापारार्थकत्वसंभवात्तद्वद्विधायकानुशासनवैयर्थ्यापत्ति
ईदृशैवेति भावः व्यापारस्य तदर्थत्वेतिङीवाप्रपिकर्त्रर्थत्वेपसंभवाक्तोदेवदत्तइत्यापत्तेश्चेत्यपिबोध्यम्‌। तदिरोधापत्तेश्चेति। इतितिर्यादौ भावविहितप्रत्ययानां धात्वर्थानुवादकत्वात्प्रयोगसाधुतामात्रार्थकत्वमिति स्वोक्तिविरोधापत्तेश्चेति भावः॥ व्याख्यानमित्यस्य विव

अ.सा.द.
४

रणं। विवरणमिति। अतस्तद्धर्वीति पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणमपीत्यर्थः अपिना हुत्वविषयमात्रप्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायसमुच्चयः धातोः एवं विवरणं तत्तद्व्याख्यातार्थसंख्याकालत्वापारालंमध्येव्यापारस्य कृत्संख्योदेरस्तु इत्यत्र विवरणे द्वात्त्वर्थव्या
पारस्याप्युपपन्नमिति तत्तदाख्यातार्थत्वसाधकं अतएव कथं ज्ञाय नेक्रिया वचनाः पचादयः यदेषां करोतिना सामानाधिकरण्यं किं करोति पचतीति भूतादिस्तद्भाष्यउक्तं तेन विवरणमपि धातोरेवेति स एवमेवोक्तमिति भावः पक्ववानित्यत्र कृत्करोतेराख्यातविवरण
त्वाभावसाधकत्वपरतयाव्याचष्टे। पक्ववानित्यादाविति। तदेव विशदयति। अयंभावइति। सहार्थमिति। संदर्शार्थमित्यर्थः। अतः। बोधयतः। स्वोर्जिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थित्यैतिशेषः। तयोः। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्मध्ये। प्रत्ययार्थः। प्रत्ययवृत्तिमहविशेष्यः। प्रधान
मिति। प्रकृत्यर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यमित्यर्थः तदेवाह। विशेष्यतयेति। तथाचप्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेनशाब्दबोधंप्रतीत्यर्थः। हेतुरित्यस्य विशेष्यतासंबन्धेनेति शेषः। अरुणाधिकरणोक्तरीत्येति। अरुणयैत्यादिपदेऽप्युक्तानामारु
णादीनां प्रथमं क्रियायामन्वयस्तेषां परस्परान्वयबोधस्तु पार्ष्टिक इति अरुणाधिकरणे प्रतिपादितम्। तस्मात्समद्वीत्येति। कारकत्वस्य क्रियाजनकत्वरूपतया क्रियाजनकमितितातेकासाक्रियेयमाकांक्षोदयेन क्रियायामपि निष्पाद्यरूपायाजनकाकांक्षात्वयाचपरस्परान्वयेति
त्यमित्याशयेन क्रियात्वमेवहि कारकान्वयितावच्छेदकमिति स्वयमेव निर्णेयंद्रष्टव्यमाणरीत्येत्यर्थः। संबन्धमात्रमिति। यजेतेत्यत्र धात्वाख्यातार्थयागभावनयोः संबन्धसामान्यंप्रतिपाद्यते नयोः क्रियाकारकभावरूपसंबन्धविशेषणत्वमयेतस्मात् श्रुतेर्नकश्चिद्व्यापारस्तद्वाचकपदा
भावादितिकारिकार्थः तथाचयजेते त्यत्र यागसंबन्धिनी भावनेति बोधेनयागकरणिकासेति तद्वत्प्रकृतेपाकसंबन्धिकर्तेति बोधः कर्मत्वादिनाकारकबोधएवक्रियायामपेक्षणादिति शक्तिवराशयः अयोग्यत्वात्तत्त्वाहरणान्त्ययोधोपपसंभवइत्युक्तिः कृत्स्नमाह। योग्यतावि रहादिति,
ननु तत्पदस्यैतत्पदार्थवत्त्वे योग्यता। स्तिरस्ताप्रकृतेपाकप्रयोजकत्वाभावात्कसंबन्धिकर्त्रेरत आह। अन्वयप्रयोजकेति। अतएव दहेनजलमाहरेत्यत्र तत्त्वविरहेऽपि योग्यतादिरतिक्रम न तत्त्वहेतजलमाहरेत्यत्रादिरितिरहेत्वत्वमुक्ते किंकारकान्वयप्रयोजकरूपद
भावादन्वयापत्तिरुज्जायते। तत्राह। क्रियात्वमेवहीति। ननु कृदर्थकर्तृत्वेप्रभावनायां पाकादीनांकर्मत्वादिनान्वयसोलभ्यादन्वयासंभवोक्तिर्विधितेसत्याह। वस्तुतस्त्विति। प्रधानप्रत्ययार्थवचनमविशेषमितिसूत्रस्वरसोयः प्रधानमित्यर्थे तदागमेहीतिन्यायस्त्वयः प्रा
कार्यत्वस्यार्थेमूलमिति न्यायम् तदुभयमपि निराकरोति। अजेत्यादिना। अन्येत्यादेः प्रधानार्थम्भादेः प्रत्ययार्थतापत्तेर्वा सएतस्यउपत्वान्मदन्तकादिनीयेहृदयमाह। अजेति। इत्यापतिमाशंक्याह। छागादेरिति। स्त्रीत्वविशेषणीभूतछागादेश्छागीतिशस्त्रीत्वादेरितिवार्थः।
अपूर्वव्यापारेपिधात्वर्थत्वमिति चेत्तर्हि धात्वात्वएवसकलव्यापारलाभसंभवेनाख्यातस्यएव कथंचित्कत्वनेगौरवमितिभावः पचतीत्यस्यपाकंकरोतीतिविवरणान्नाकरोतिर्धातोरेवव्याख्यानं विवरणमतत्सदपिनाख्यातार्थत्वसाधकं मीमांसकोक्तं वाधकमुद्दरेस्तन्मतं दूषयति।
नत्वित्यादिना। नासौतिङ्व्याख्यानम् पक्ववानित्यादावतन्त्वयापत्तेरित्यर्थः। अयंभावः प्रकृतिप्रत्ययौसहार्थं ब्रूतः तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यस्य हि विशेष्यतया प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधं प्रतितद्गतत्वज्ञानजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितस्तथा चपक्ववानित्यत्र कः
मकारकं कृत्प्रत्ययार्थः कर्तृकारकं तयोश्चारुणाधिकरणोक्तरीत्यावश्यमाणसमद्वीत्याचान्वयासंभवइति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरितिनियमस्यैवाभावे कुत्राधान्यबोधकउक्तकार्यकारणभावः नत्वसंबन्धमात्रमुक्तं चक्रुव्यापान्वयभावयोः तदेकाशनिवेशोनव्यापारोस्यानविष
तदितिमहृदादेकरीत्याकारकाणांसंबन्धसामान्येनान्वयः शंक्यः योग्यताविरहात् अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्यतत्त्वात् क्रियात्वमेवहिकारकान्वयितावच्छेदकमितितद्धपत्ते तदेतदाविष्कर्तुं विवरणेनधात्वर्थत्वावत्त्वर्थयोः कर्मकर्तृत्वेदर्शयति। कृतवान्याकमिति। व
स्तुतस्तुयः प्रधानंसप्रत्ययार्थः यः प्रत्ययार्थः सप्रधानमिति वानार्थः अजाद्याकृतागीत्यादौ प्रत्ययार्थस्त्रीत्वस्येवप्राधान्यापत्तेः छागादेरनन्वयापत्तेश्च किं तु स्वार्थेयं विशेष्यतादिनाबोधस्तु स्वस्वयुत्पत्त्यनुरोधात अतएव तेयायिकानांप्रथमान्तार्थविशेष्यकएवबोधोलत
एव यामालकारिकाणांशक्यतावच्छेदकप्रकारैरेवबोधोननैयायिकानां हेतुः कर्मत्वमित्यादौविपर्ययेणस्वत्वान्नैयायिकनयामांवोधोननत्व्युत्पत्तिरहितानामन्येषांनैयायिकानां तथेतदित्यादिसंगच्छते अतएवप्रधानप्रत्ययार्थवचनमविशेषमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिसूत्र
पाणिनिः प्रधानप्रत्ययार्थस्यवचनं न कर्तव्यमर्थस्यतथा भूतस्यान्यप्रमाणत्वादुपसमनुसारित्वादिति तदर्थः एवंसत्यपि नियामकापेक्षणे भावप्रधानमाख्यातमितिनिरुक्तवचनमेवन्यायामितिस्थीमिरूक्षम् तदागमेहीतिन्यायोविवरणचातिव्याप्तमिमाह। किंरूपेणपक्षमिति
कुत्रापिविवरणेशतीतिस्वपक्षमित्यत्रापीतितत्राघिभावनावाद्यासादितिभावः॥
अनन्वयापत्तेरिति। एकत्रविशेषणतयान्वितस्यापरत्रविशेषणतयान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेनप्रत्ययार्थस्त्री तावरूढछागपदार्थस्य कारकेनिराकांक्षत्वेन त्वछागीगच्छतीत्यादौप्रथमान्तपदार्थछागनिष्ठस्त्रीत्वस्यगम
नादावयोग्यत्वेन चानन्वयापत्तेरित्यर्थः ननु तर्हि साव्युत्पत्तिरपार्थैवस्यादतआह। किं तु स्वार्थेयमिति। तथाचतादृशव्युत्पत्तेः कृतहितमात्रविषयकत्वं न तुसार्वत्रिकत्वमितितादृशव्युत्पत्तिबलात्तव्यापारस्याख्यातार्थत्वमिति भावः ननु कथं तर्हि आख्यातव्यापारविशेष्यको
बोधोतआह। विशेष्यत्वादिनेति। तथाचबोधोव्युत्पत्त्यनुसारी न तु बोधानुसारिणीव्युत्पत्तिरेवं चनादृशव्युत्पत्त्युक्तिकृतेनैव बोधोन्याहशव्युत्पत्तिमतामन्येषांत्वव्यापीति भावः तदेवाह। अतएवेति। लक्षणेसेपिनाक्रियेतिकाव्यप्रकाशीयसत्रपर्यालोचनयोःशक्तम
वच्छेदकारोपविषयत्विषु संसर्गस्यैवलक्षणत्वाद्गंगायांघोषइत्यादौगंगात्वेनैवतीरादिप्रतीतिरतएवतत्तोपेयंजनिकीर्णेत्वपावनत्वादिप्रतीतिः जगत्ताहिशैत्येत्यादौकनकत्वत्वादिनैवनायिकाबोधोऽस्यरूपेणबोधस्य चमत्कारानाधायकत्वादितिभावः। नैया
यिकानामिति। संबन्धितावच्छेदकरूपेणैव लक्ष्यार्थस्यतन्मतेभानात् अतएवकचतत्स्वस्पर्तिवदनंवदनान्तकुचमण्डलत्वसतीत्यादौकचत्वादिनाबोधोनत्वासाधायकः किंतु राहुत्वादिनैवेतिशक्यतावच्छेदकमपिनलक्ष्यतावच्छेदकंशक्यादन्येनरूपेणलक्ष्यतेभवतित्वलक्षणायामि
त्युक्तेरुक्तत्वादितितद्भावः। हेतुः कर्मत्वमिति। कर्मत्वपदेऽसदर्थत्वप्रमदशायांघटरपदार्थवदितीतोनतदसदर्थत्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानसत्त्वादिवयाबाधाच्चनत्रापिहेतुरप्रकारककर्मत्वबोधोभवतीतितेषामभिप्रायः। नैयायिकनयानामिति। दोषहेतुत्वसदाचेत्यामूलिकैव तथाप्रमदशायांनाहं
शाब्दोधस्यसर्वैरेवाभ्युपगमात्। अतएवेति। बोधस्यव्युत्पत्त्यनुसारित्वादेवेत्यर्थः। व्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति। कार्यकारणभावग्रहाधीनत्वादित्यर्थः। इत्यपातनतः। बोधानुसारिणीहिव्युत्पत्तिर्न तु व्युत्पत्त्यनुसारीबोधः अतएवारोपेमतिनिमित्तानुसरणेनतत्रनिमित्तमस्तीत्यारोपइति
प्रामाणिकाः। अन्यप्रमाणत्वादित्यस्यापि बोधानुरोधकल्पनीयत्वेतत्ताकत्वादित्येवार्थः प्रधानप्रत्ययार्थइत्यर्थस्यपाणिनिनानादरेपिप्रत्ययार्थः प्रधानमित्यर्थस्यतदागमेहीतिसूत्रयत्ताजैमिनाहतस्यनिरावाधत्वात् शाब्दीनांप्रातकत्वस्यात्त्वयामितिसत्त्रेभाष्यकृतासमर्थितत्वाद्
तत्स्थलेव्यभिचारासंभवाच्चेतिबोध्यम् प्रतीयमानार्थस्यप्रत्ययार्थत्वमितितत्तदागमेहीतिन्यायाकारइत्याशयेनाह। तदागमेहीतीति। अतिव्याप्तमिति। नपुंसकमनपुंसकेनेतिस्त्रीविशेषणेकवचनेनतत्राचव्यभिचरितमित्यर्थः तदेवविशदयति। कृतेति। पक्वमित्यत्रापीत्यपिनापक्ववानित्या ८
दावपदोक्तसमुच्चयः तत्रभावनायाआतेपात्प्रतीयमानत्वेपिप्रत्ययवाच्यत्वानुपगमाद्व्यभिचारसंभवात् किं कृतमित्यत्रोव्यापारस्यजिज्ञास्यत्वावगतेः पक्वमित्यत्र तद्बोधकत्वेऽनरत्वानुपपत्त्याव्यापारबोधकत्वप्रौढ्यप्रत्ययार्थत्वाद्व्यभिचारइत्यर्थः। विवरणमिति। विवरणशङ्काहेतुप्रश्नोत्तर

भावएर: अतएवाङ्किमङ्ख्लेवः अस्य पाहृतमित्यस्य पक्षपदविवरणे दर्शनेन वितरणं चातिव्याप्तमित्यस्यासंगत्वापातापत्तिनिराकरणपरतयाप्रसत्समवतारयति । नन्विति । अपिणाव्हसमुच्चितार्थं प्रकटयति । तथाचेति । उभयसाधारणेनेति । आख्यातहृद्दनोभयसामान्ये
नर्थः । प्रतीतेरिति । भावनाप्रतीतेरित्यर्थः । उभयसाधारणेति । उभय हरकरमर्थः तथाचोभयप्रयोगानुगतधातुसमभिव्याहारे भावनायाः प्रतीत्या तस्या धात्वाच्यत्वमेव सिद्धे हाततस्य शक्तताव छेदकत्वे लाघवान्नत्वनुगतकमिश्राघवेन तस्याः तिङ्कृत्स्वयोरुभयोः शक्तताव
छेदकत्वे गौरवात्परस्परं व्यभिचाराच्चेति भावः स्वरूपतां परिहरति । भवद्वीत्येति । समनेप्रत्ययार्थं शाधात्वाद्रुक्ष्मभवद्विति । ८ । साधकान्तरमित्यस्य धातोर्व्यापारवाचकत्वरत्वादि । कर्मणीति । तयोरेवेतिनियमादितिभावः । णिनि रिति । भूतेरत्यधिकृत्य करणेयजइनिसकेणेम
र्थ: । पतन्नइति । एपदार्थस्यर्थः । व्यापारविधानत्त्वेनो व्यापारवाचकत्वेकारकरत्यधिकृत्यविहितानां कर्मकरणादिसंज्ञानां तत्रासंभवे तत्त्वविधीयमानप्रमयानुपपत्तिर्व्यापारस्य धात्ववाच्यतामात्तिपत्तिपीनत्वान्नुपपत्तिरिवृत्तिभोजनमितिभावस्तदेवाह । विनाक्रियामित्या
दिना । गम्यमानेत्यस्यतदुपस्थापकपदाभावेपीत्यादिः । तथाप्यापत्ताविति । तत्वापुरुतागम्यमानक्रियामादाय कर्तृकर्मार्थकप्रत्ययोपपन्नाविन्यर्थः । तन्नाथि । आख्यातेपि लिंगसंख्यान्वयानुरोधादितस्यवाचकत्वादाविन्यादिः आवश्यकमित्यस्यहृतनत्नितिशेषः तथाच
हृविन्नपितवाच्यत्वेकर्तृत्वरवश्यमङ्गीकरणीयमित्यर्थः । तेनेति । कर्त्रैत्यर्थः । आतेयादित्यस्य स्वस्वरूपनिरूपकुतयेत्यादिः । प्रत्ययइति । बोधइत्यर्थः । तस्येति । वाच्यत्वस्येत्यर्थः । असामर्थ्यादिति । विशिष्टार्थोपस्थितिं सुजनकत्वादित्यर्थः निराकांक्षत्वादितियावत् कर्तृक
रणकारकयोः क्रियासाकांक्षतया भिन्नतेति पदान्तर्गतधातोर्व्यापारवाचकत्वेज्ञानेत्यादिपदानांपरस्परसाकांक्षतयोपस्थापकत्वाभावात्समासानापत्तिरित्यर्थः इत्थंच लक्षणेकारकविभक्तेरपि क्रियान्वयाभावे कारकाधिकारविहितत्वस्याप्यभिव्यक्तायमाणत्वादिति । अथाहृतक्रि
येति । व्यापारसामान्यार्थककरोत्यर्थमादायेत्यर्थः तथाचनवैः कृत्वा भिन्नइतिरीत्या आख्याहृतकरोत्यर्थमादायनत्वे भिन्नत्वसामर्थ्यस्वलभमित्यर्थः तत्रहत्वान्नमाह । दध्योदनेत्यादि । विधानर्थक्यादिति । तत्रोपसेचनाद्यध्याहृतक्रियामादाय सामर्थ्यानुपपादने गुनेनखण्डनमिति
देःपदविधित्वेनतत्रसमर्थपरिभाषोपस्थानसावश्यकतयासातात्यद्योरसामर्थ्येन विधिवैयर्थ्यापानादित्यर्थः । स्वीकारेपि । अध्याहृतक्रियामादायसामर्थ्योपपादनेपीत्यर्थः । हरिहृतमिति । अत्रकृधातोर्व्यापारार्थकत्वस्यतयोरीकारान्निरूपितकर्तृत्वस्यस्पृशेत्साक्षात्समभवेनाध्याहृ

तनत्वतनिङ्वत्कृतामपिभावनावाचेत्यतआह पीति तथाचोभयसाधारणत्वेनप्रतीतेरुभयसाधारणोधात्वेरेववाचकइतिभावः भवद्भीत्यत्रप्रत्ययार्थत्वान्मुख्यान्वयकिञ्चित्रइत्यत्र साधकान्तरमाह । किंकार्यं पचनीयंचेत्यादिहृहंहितत्वपि किंचक्रियावाचकतां विनाधात
त्वमेवन ८ । कार्यमित्यत्रकृत्यप्रत्ययोपपद्दितिकर्मणिण्यत् पचनीयमित्यत्रानीयर् आदिनाज्योतिष्टोमयाजीत्यत्रकरणेउपपदेचकर्तरिणिनिः एतेचक्रियायोगमन्तरेण सन्नसह्राधनोबोधयति विनाक्रियांकारकत्वासंभवेनतद्वाचकप्रत्ययस्याप्यसंभवात् नतुगम्यमानक्रि
यामादायकारकयोगइतिमाहरीतिः साधी आख्यातेपितथात्वापत्तेस्तत्रापिभावनायावाच्यत्वासिद्धापत्तेः अपलिङ्गसंख्यान्वयानुरोधात्कर्तृवाच्यत्वमावश्यकमितितेनात्तेपाद्भावनाप्रत्ययःस्यादितिमंतव्यं हिंसंख्यान्वयोपपत्तयेआख्यातेपिकर्मार्थगच्छःस्यात प
न्वया । क्षवातिमत्रकालकारकान्वयानुरोधाद्भावनायामपितस्यावश्यकत्वाच्चेतिभावः अपिनादेवदत्तरसमुच्चयः तथाहि । नवेविभिन्नेनएवमित्रोहरिणाज्ञातोहरिज्ञातइत्यादौकर्तृकरणेकृतावहुलमितिसमासोनस्यात्सरुपोग्रहोभार्यादेवदत्तस्येत्यादिचदसामर्थ्यात् नचाध्या
हृतक्रियाद्वारासामर्थ्यम् दध्योदनगुडधानादिवत् अन्यथात्रापिन्नेनवक्त्रनेमस्येणमिश्रीकरणमितिसमासेनस्यादितिवाच्यम् तत्रविधानर्थक्यापत्तेः स्वीकारेपिहरिहृतमित्यादौसात्वाद्भात्वर्थान्वयेनोपपद्यमानस्यकर्तृकरणोरत्तस्यालेपेत्वपरंपरासंबन्धेप्रकृत्ययोगात् न
चैकक्रियान्वयित्वमेवसामर्थ्यमितिशंक्यम् अस्तूर्यंपश्यइत्यादेरसमर्थसमाससत्वानापत्तेः इहापत्तौकृतःसर्वेस्त्रिकइत्याद्यपिकृतसर्वस्त्रिकइत्यापत्तेः नचात्रसमासविधायकाभावः सरूपस्पेत्यसस्त्वात् अन्यथासमर्थसमासोपिनस्याद्विधायकाभावात् किंचभाव
कर्मसंज्ञायाम् नायास्तिङर्थत्वेभावयतित्वद्रुमितिवद्धवतित्वद्रमित्यपिस्यात् धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वसत्त्वात् नचाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वेनकर्तृत्वात्संसर्गाधात्वदितीयेतिवाच्यम् आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्यकर्तृत्वेपाचयतिदेवदत्तोविष्णुमित्रेणेत्यादौविष्णुमित्रस्याकर्तृत्वापत्तेःस
तीयानापत्तेः ग्रामंगमयतिदेवदत्तोविष्णुमित्रमित्यादौविष्णुमित्रस्याकर्तृत्वापत्तौग्रामस्यगमिकर्मत्वानापत्तेश्च तथाचग्रामंगमयतिविष्णुमित्रंदेवदत्तइत्यपिनस्यात् अर्थकर्मणीतिसूत्रेणगमर्थकर्मण्येवनद्विधानात् एतेनणिजन्तच्छाख्यातार्थउभयंतदाश्रयत्वादेवद
त्तपदत्वयोः कर्तृत्वेप्यपास्तम् किंचतस्मिन्प्रयोगेयआख्यातस्यावश्यकत्वेनाख्यातस्यैवदेवदत्तःपक्षेत्यादौदेवदत्तस्याकर्तृत्वापत्तेरितिदिक् । मात्राभावात्समासाप्रसक्तिरेव प्रकृतेहृतोव्यापा
रंविनैवसामर्थ्योपपत्त्याशास्त्रचारितार्थ्ये हरित्रातइत्यादौपरंपरासंबन्धेनतत्प्रहृत्तो
रार्थकत्वानुपगमेतथाहृतार्थस्यापिसामर्थ्यानुपपादकत्वाच्छास्त्रवैयर्थ्यमेवस्यादित्यभिप्रेयोक्तम् । कृतमिति । आदिनाहारकृतमित्यादिकरणतृतीयान्तस्यरूपपरिग्रहः मीमांसकानुयायिनस्तु हरिणाज्ञातइत्यादौकृतीवतृतीयार्थकर्तृत्वेपि भावनामादायनदेवे
सिद्धइत्यादौकरणग्रहणसामर्थ्येनाप्याहृतभावनामादायपदद्वयसामर्थ्योपपत्तेर्नतदनुरोधेभावनायाधात्वर्थत्वसाधकः तथाचहरिहृतमित्यादौकृञःफलार्थकत्वेपिनसमासानुपपत्तिरित्याहुः । एकक्रियान्वयपितमेवेति । धवखदिरादोतस्येहत्वेनाप्यत्र
सोऽन्तापरंपरयावानदाद्यसामर्थ्योपपत्तिरितिभावः । अस्तूर्यंपश्येइति । असूर्यप्रतिषेधार्थकनञोन्वयसामर्थ्यात् क्रियान्वयित्वनियमेनरूर्यस्यापिकर्मकारकतयाराजदारकर्तृकदर्शनक्रियान्वयित्वेनभवद्भिःसामर्थ्यस्यतत्रसोलभ्यादितिभावः ।
कृतसर्वस्त्रिकइत्यापत्तेरिति । स्त्रियाः करणतयासर्वपदार्थस्यकर्मतयाहृधात्वर्थक्रियान्वयित्वादितिभावः योगविभागस्येह सिद्धार्थत्वान्नैयमापत्तिरतआह । किंचेति । अकर्तृत्वापत्ताविति । अस्मन्मतेतुणिचकृतिपदधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेनवि
ष्णुमित्रस्यकर्तृत्वेनयानत्वतीयानुपपत्तिरितिभावः नतुविष्णुमित्रस्याकर्तृत्वाभावेपितस्यकरणत्वविवक्षयातृतीयानिर्वाहःस्यादतआह । ग्रामंगमयतीति । गमिकर्मतानापत्तेश्चेति । कर्तुरीप्सिततममित्यनेनकर्तृनिष्ठव्यापारजन्यफलाश्रयस्यैवकर्मसंज्ञाविधानात
भवन्मतेविष्णुमित्रस्याख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वेनाकर्तृत्वात्तन्निष्ठव्यापारजन्यफलाश्रयग्रामस्यापिकर्मत्वेनतद्वाचकपदोत्तरंद्वितीयानापत्तिः व्यापारजन्यफलाश्रयस्यैवकर्मत्वात् गीकारेतुणिजन्तकर्मत्वेवस्यान्नगमिकर्मत्वेतिभावः । उपलक्षणमिदम् विष्णुमित्रस्या
कर्तृत्वेदेवदत्तस्यकर्तृप्रयोजकत्वात्प्रयोजकोहेतुश्चेतिहेतुसंज्ञायाअभावेणिचोऽसंभवस्यइहापत्त्याह । तथाचेति । केषांचिन्मतंनिराकरोति । एतेनेति । आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्यकर्तृत्वनिरासेनेत्यर्थः णिजन्तोपाचयमाहेति । उभयमिति । प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारद्ह
यमित्यर्थः । तदाश्रयत्वात् । आख्यातार्थव्यापारद्वयाश्रितत्वात् । अपास्तमिति । अयंभावः आख्यातस्यप्रयोज्यप्रयोजकव्यापारद्वयाभिधायकत्वेनविष्णुमित्रस्यकर्तृत्वोपपादनेपितत्कर्तृत्वस्याख्यातेनाभिधानाद्देवदत्तपदोत्तरमिवविष्णुमित्रपदोत्तरंतृतीयादौलभ्यमेवदेवदत्तम
तिचेत्प्रत्याशासनविरोधश्च आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वसोभयोरपिविशिष्टत्वाधाराधाराधायद्वयोरेदापत्तिश्चेति तत्रणिजन्ताख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वेकर्तृत्वंतयावनद्दर्शितत्वोपपत्तिगमर्थकर्मत्वेतस्यापिव्यापारजन्यगतिरूपफलाश्रयइत्यर्थान्नगमायगमयती ।

भ॰ सा॰ ५

१०

त्यादौ चतुर्थ्यनुपपत्तिरत आह । किं चेति । अकर्तृतापत्तेरिति । आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्यैकत्वात्तद्वयिनः आधारस्यैकत्वेन तस्मिन्प्रयोगे कस्याचिदवश्यं तल्लक्षणेन विवेचनीयमेव चंचवेत्रः पक्वे न्यादावाख्यातस्य प्रयोगे कर्तृत्वकर्मेति तत्प्रयोगः इत्याख्यातार्थव्या
पाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्याप्रसिद्ध्यापत्तेरिति भावः नन्वधातुविहितप्रत्ययवाच्यतद्वतिप्रमाणतरव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वं धातुविहितेति विशेषणत्वकरणात् तीयावाच्यव्यापाराश्रयेनातिव्याप्तिः उक्तस्य लक्षणादिप्रयापाराश्रयत्वमविकलमेवेति न दोषोऽत आह ।
दिगिति । एवं हीत्याकर्तृत्वनिर्वचनापेक्षया धात्वर्थोपवव्यापारार्थकत्वरूपगम्यधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वमेव कर्तृत्वं निर्वक्तुमुचितं लाघवादिति दिगर्थः । स्तोकेति तत्त्वमिति । निरूपत्वस्य कल्पनालपितत्वमित्यर्थः । वर्जनादिरूपक्रियावाचकत्वेऽपि । यथा अनन्यथा
चेदम् दिरुगाद्यर्थस्य क्रियाकालानुव्यापकत्वेनान्वयेनाभावात् । तावन्मात्रेणोक्तविति । मात्रपदेन क्रियान्तरावच्छेदः न च वाशब्दानर्थकम भवादीनामकारोऽयमङ्गलार्थप्रयुक्ततत्वेतिवार्त्तिकतत्तानत्वस्य प्रदर्शनादिति भावः इष्टापत्तिमाशंक्याह । तथा
चेति । यापतत्त्वसूत्रितीयान्तत्त्वस्य चपितृपत्पसीयुक्तिः । लक्षणेति । लक्ष्यते बोध्यते ऽर्थोऽनेनेति लक्षणम् स्वतदनुसंधानसापेक्षत्वोपचारात्लाक्षणिकमपिलक्षणशब्देनोच्यते यथापेरस्य पाठेऽतिरूपेविलम्बोपस्थितिकं लक्षणानुसंधानसापेक्षत्वात प्रतिप
दोक्तत्वन्तद्विभक्तिविशेषानुवादेन विहितं यथापि वनेः पारूपं शीघ्रोपस्थितिकं लक्षणानुसंधानमपेक्षणात् तयोर्मध्ये प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमित्यर्थः तथा च शीघ्रोपस्थितिकत्वप्रतिपदोक्तग्रहणो बीजं तच्च याइति गणपठितपचनसर्वनाम्नीति भावः । अयथे वा
इत्यादाविति । आदिनामस्य उपसर्गसमासमाडिति स्वराद्यादिसंग्रहः पत्वप्रकरणपाठादुपसर्गव्याहृतिनिषेधका सामादिसंग्रहापपादिभाषिकद्योपदेशत्वस्य तत्रापि संभवात । प्रयोगः स्यादिति । उपलक्षणं चैतत्समीचीनवर्जनाद्यर्थस्तु वतिमिमीते मानीतिप्र
यासगणम प्रश्नसर्वेमामाह मानइति धातूनां समस्तानुविगणायासंभवात् सत्यनोक्तौ न दोषः वाद्यर्थस्य विकल्पादेर्दर्शनमविषयकालासंबंधेन क्रियात्वाभावादिति भावः । नियामकइति । गणपठितानामेव धातुत्वस्याभिप्रेतत्वेऽर्थनिर्देशस्यवैयर्थ्यापत्त्या निर्दिष्टाना
मेव तेन धातुत्वेऽज्ञाप्यत इत्यर्थः । तस्य । अर्थनिर्देशस्येत्यर्थः । अप्यानादेशनादिति । अर्थस्य स्वत्वादेः अनादेशनादनाम्नानादिति तदर्थः । आधुनिकत्वलाभादिति । भीमसेनाद्याधुनिकप्रणीतत्वावगतेरित्यर्थः । अतएव परिमाणग्रहणे कर्त्तव्य उक्तो हेतो तत भ्रमा

स्वात्रानुपपत्तिमुपिमानत्वेनदर्शयन्नुक्तार्थस्य स्वोक्तेसिन्नतं निरस्यति किं चेति धातुसंज्ञाविधायकं भूवादय इति सूत्रम तत्रास्त्वा वाक्येति द्वन्द्वः आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः भूवावादीयेषामिति विग्रहः भूप्रभृतयो वा सहशा इत्यर्थः साहश्यं च
क्रियावाचकत्वेन तथा च क्रियावाचित्वे सति गणपठितत्वं पर्यवस्यति अत्र क्रियावाचित्वमात्रोक्तौ वर्जनादिरूपक्रियावाचकत्वे हिरुग्नानेत्यादावतिव्याप्तिरिति गणपठितत्वमुक्तं तावन्मात्रोक्तौ चाह । सर्वनामाव्ययादीनां वादीनां प्रसंगतः तद्धितत्वात्तम
त्रेणापुक्तमित्याकरेस्थितम् ९ । गणपठितत्वमात्रोक्तौ सर्वनामाद्योयातस्यापि धातुत्वं स्यात् तथा च याः पपसीत्यादावातो धातोरित्याकारलोपापत्तेः न च लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमत्र सर्वनाम्नो ग्रहणे लाक्षणिकत्वादत आह वेति ।
अव्ययेवाइत्यादावतिप्रसंगः तादृशस्य वागत्वाद्यभाव नत्रिणीयासंभवात् तथा च विकल्पार्थकं वामीति प्रयोगः स्यादिति भावः न च गणितगन्धनाद्यर्थनिर्देशो नियामकः तस्याध्यानादेशनादिति भाष्यपर्यालोचनयाधुनिकत्वलाभात् नत्वस्यगणपठित
त्वे सतिक्रियावाचकत्वं धातुत्वं क्रिया च धात्वर्थ एव न व्यापार इत्याशंकां समाधत्ते । धात्वर्थत्वं हि यावच्चेद्धातुत्वे च क्रियार्थता अन्योन्याश्रयः स्यादतस्त्वाद्यथाक्रम ९ । यदि क्रियात्वं धात्वर्थत्वमेव तर्हि धातुत्वग्रहे तदर्थत्वरूपक्रियात्वग्रहः क्रि
यात्वग्रहे तद्वाचकत्वघटितधातुत्वग्रह इति ग्रहपदं शरयितव्याख्येयम् यथाश्रुतेऽन्योन्याश्रयस्योत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा प्रतिबन्धकत्वेनासंगतापत्तेः । न चान्यतमत्वे धातुत्वं भूवादयइत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । अस्त्विति । व्यापार
संतानः क्रिया तद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वमित्यर्थः न च समादिरूपफलोपधानव्यापारत्वेन तद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वं लक्षणमस्त्विति धात्वर्थतानेपां क्रियाशब्देन व्यवहारो विभाष्यादौ कृतं उपपन्नस्त्विति वाच्यम् अन्यतममध्ये विकल्पस्यापि विक
ल्पयतीति प्रयोगानुरोधेनावश्यकत्वेन तदर्थके चेत्यादौ अतिव्याप्त्या गणपठितत्वसत्त्वेनातिव्याप्त्यापत्तेरिति । १० । नन्वस्यैव धातुत्वेऽस्तीत्यादौ क्रियाप्रतीत्यभावात्तद्वाचकानां धातुत्वप्रसंग इत्यत आह । अस्त्यादावपि भूमध्यभावस्य वादिभावना अन्यत्रापि
घभावात्तत्सात्वयानप्रकाशते ११ । अस्त्यादौ अस्तिर्भवीत्यादौ धर्मिभागे भाव्ये भाव्यत्वेन विवक्षिते अस्त्येव प्रतीयत एव अयमर्थः सत्तोगतो नवेति प्रश्ने सत्तायत्वेनास्तीति प्रयोगे सत्ता उत्कलाभावतानाप्रतीयते एव उत्पन्नादिप्रयोगे तत्तत्तराम । ते हि तोलो हि तादासीह
अस्तस्यस्ततो भवहिन्यादिर्दर्शनात् ॥
स्ता धातुसंज्ञको भवति न तु न भूवाद्यशादृइतिभवादिस्त्रेभाष्येउक्तमिति भावः । वस्तुतस्तदर्थनिर्देशमात्र स्याधुनिकत्वं कचित्सत्त्वं तत्रापि तन्निर्देशात् अतएव चुदुरइति सूत्रेत्यादिप्यमिति तःकोशिक्षमनुपकारमाह तिउवुन्दिरनिशाम
नेस्कन्दिरइति गणोघटयोरिति निनेत्रनेनेति नामिदिश्यिरिति भाष्यउक्तम् तस्माद्भाषादपुयमाणपाठसर्वधात्वर्थनिर्देशस्यापाणिनीयत्वेन न तन्निर्देशस्य नियामकत्वमिति व्यायः चुलुम्पादीनां सल्म्वादीनां च कास्पनेकाचामितिवचनाद्वद्दिकरणत्वधातुत्वबोधमिति ।
दिक् । ९ । धात्वर्थ एवेति । फलमेवार्थः तथा च तेनस्त्रानुपपत्तिर्धातोः क्रियावाचित्वसाधिकेति भावः । शिनावस्थानाश्रयस्यादोषतया धात्वर्थत्वादिपदं तदर्थपरतया व्याख्येयं । तद्धिधातुत्वग्रहरइत्यादिना । अन्यतमत्वमिति । गत्याद्यर्थकगम्याद्यन्यतममित्यर्थः ना
नाविकल्पार्थकवाद्यव्याप्तिप्रसंगः । वैयर्थ्यापत्तेरिति । नावतैवातिप्रसंगभंगे स्तउत्तरूपमीवच्छिन्नप्रक्रियाप्रतिपादनपरसूत्रस्यानतिप्रयोजनकत्वापत्तेरित्यर्थः केचित्तु भ्वादिषु धातुरित्यनुगतव्यवहारात्क्रियात्ववद्धातुत्वमपि जातिरेवाऽसतिबाधकेशाक्यतावच्छेदकतयैव श
क्यतावच्छेदकतयापि जातिसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात् तादृशजातिपरिचायकप्रदर्शकं च भूवादिसूत्रमिति नासौ साश्रयश्रका अतिव्याप्तिप्रदर्शनमपि परिचायकस्यैव तस्य ... त्रस्यवाशहस्वारस्येन क्रियापदस्य क्रियासंतानपरता स्तोपमासस्तवोर्थस्तोत्रे च्छितत्वमात्र उक्तलक्षणे लक्षणान्तरमाह
निराशयेनाहुः तत्तुसत्त्वादीनां फलानां क्रियात्वानुपपत्तेरत आह । धात्वर्थत्वादिति भाष्यादौ कृत इति । कर्मवत्कर्मणेति सूत्रस्य भाष्यादाविमर्थः आदिपदात्प्रदीपादिपरिग्रहः यथा चैतत्तथोक्तमधस्तात् । अतिव्याप्तेरिति । तदर्थो निधानाश्रवणात्कर्मगतिस
त्वेऽत्युक्तमिति भावः अस्यैवैवं तत्कारेणाफलमात्रवाचकत्वव्यवच्छेदः धर्मिभागस्य भाव्यतायामेव विवादादाह । भाव्यत्वेन विवक्षितइति । भावनाश्रयत्वप्रकारकत्वविवक्षाविषयेसत्यर्थः तत्त्वविवक्षितत्वं यथा कर्तृत्वविवक्षाप्रकारेण भावनाविवक्षायामिति यावत् विवक्षास्थलमेव
प्रश्नोत्तरवाजेन दर्शयति । सत्तोगतो नवेत्यादिना । गत्यर्थाकर्मकेति कर्त्तरि क्तः । प्रश्नश्चायनेन व्यापारस्य जिज्ञास्यत्वं बोधयति । प्रयोगइति । उत्तरवाक्यइत्यर्थः । प्रतीयतइति । अस्धातुनेति शेषः नतु सत्तोगतोनवा किमिति वाक्यात् तद्धात्वर्थचैत्रत्वावच्छिन्नतमन्दार्थ १०
नेदृत्याद्यवधिकगमनकर्तृत्वतदभावान्यतरस्य जिज्ञास्यत्वमवगम्यते महत्तायत्ने नास्तीत्यस्माच्चाप्रसधातोर्व्यापारार्थकत्वाभ्युपगमे पिचैत्रादिकर्तृकसत्तानुकूलव्यापारएवेति कथमस्तोत्तरत्वसत्तायास्तदवधिकत्वाभावाच्च तथाहि यद्धर्मावच्छिन्नेयद्धर्मावच्छिन्नस्य सबन्धोप्र

त्वस्यवाक्यात्प्रतीयते तद्धर्मावच्छिन्नेतद्धर्मव्याप्यधर्मावच्छिन्नसंबन्धबोधकवाक्यस्यैवतदुत्तरता यदाहुः जिज्ञासितपदार्थस्यबोधकंवाक्यमुत्तरमिति यथा कस्माद्धृष्ट इति वाक्यस्य वटत्वावच्छिन्नसंबन्धबोधकस्य प्रश्नरूपस्य दण्डाद्धृष्ट इति वाक्यं वटत्वावच्छिन्ने जिज्ञासितं
व्याप्यदण्डत्वावच्छिन्नहेतुत्वमज्ञातसंबन्धबोधकमुत्तरं प्रकृतेतु सकर्मकोऽकर्मकोवा किमित्यस्यगतमिति नेति वोत्तरंयुज्यते प्रश्नवाक्यानुबोधीयेकतरकोटेर्निश्चायकत्वात् न त्वयमस्तीति प्रस्तुतधातोर्नैतन्नैतद्भावेच लक्षणया यथाकथंचिद्गमनकर्तृत्वाभावरूपकोटिरिति पादकत्वेनो
त्तरत्वसंपादनं तत्त्वाभिमतव्यापारार्थकत्वसाधकं किंतु तद्वाक्येन कथंचित्स्थितावगतायां तया गमनकर्तृत्वाभावोत्तरयनात्वंपरया जिज्ञासितकोटिनिश्चायकत्वादुत्तरत्वं वाच्यं तदुक्तं यदेतत्सत्तारूपफलमात्रार्थकत्वेपि संभवतीति नोक्तदूषणात्सादेभावनावाचकत्वसिद्धि
रित्याह। उभयस्यादियोगे इति। स्वतन्त्रामित्यस्य व्यापारार्थकत्वमिति शेषः। अत्राश्रयताबोधस्योभयमतएव निर्विवादतया सेवसाध्यत्वेनाभिधीयमानत्वाद्व्यापारः पौर्वापर्यं चतस्यां सत्तायामिव कालगतमारोपितमेवेतिभावः नन्वत्राश्रयताया व्यापारत्वकल्पनमपि स्यादग्रद
मूलकमेव तत्रोत्पत्तिमात्रार्थकत्वेपि रोहित्यसाधिकान्वयततमत्वेनास्तित्वमभिमतार्थबोधसंभवादित्याह। किंचेति। तस्यापवेति भावनायाएवेत्यर्थः पवकारेण फलव्यवच्छेदः यथा चैतत्तथोक्तमधस्तात्। तद्विधानात्। लडादिविधानात् क्वचित्तथैवपाठः तत्ररूपे
संभृतमाह। क्रियाभेदायेति। तमर्थादिति चतुर्थी क्रियाभेदमित्यर्थः कालो लडादिबोध्यः सुप्तीतिशेषः लडाद्यर्थकालः क्रियाभेदक इति यावत् विभक्त्यर्थरूपानुसंख्यासर्वस्याख्यातप्रातिपदिकार्थस्याभेदिकेतिनदर्थः मलस्याशेषभावादित्यस्य शेषः फलव्यापा
तिरिक्तोभव तस्मिन्निति भावाधिकरणं यस्य सशेषभावः फलव्यधिकरणः भावप्रधानो निर्देशः तेन च तुल्यासमासे फलव्यधिकरणत्वाभावादिति पाठार्थः फलितमाहुसारे। भावनायाः फलेति। एकमात्राधिकरणकफलसामानाधिकरण्यस्य स्वरूपतो व्यापारभावत्व
तिबन्धकत्वात् अपगमात्रास्तीत्यादौ भावनायाः स्वरूपतीतिरिति भावः एवम् मुख्यादीनां व्यापारार्थकत्वेऽर्थः भावनायाः तद्बोधत्वस्य। फलनियतत्वात्। फलविषयकत्वात्सत्तानतिरिक्तत्वात्सत्त्वादित्यर्थः। सकर्मकत्वापत्तिरिति। फलावच्छिन्नव्यापारवाचकत्वं
स्यैव सकर्मकत्वादिति भावः ननु फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्वस्याकर्मतायां तत्र स्वेगम्यादीनामप्यकर्मकत्वापत्तिः तदर्थसंयोगव्यापारयोरेककर्तृवृत्तित्वात् तत्रयाचष्टे। एकमात्रेति। एकतरावृत्तित्वे सति एकवृत्तित्वमेकमात्रनिष्ठत्वं तत्र विशेषणाप्रयोजनाभावा
न्नेदपकृत्यफलितार्थमाह। विभिन्नाधिकरणेति। कर्तृव्यतिरिक्तावृत्तित्वमित्यर्थः तथाच स्वार्थव्यापारानधिकरणवृत्तिफलवाचकत्वमकर्मकत्वमित्यर्थः तदेतल्लक्षणं संगृह्णाति। यथेति। तत्र सत्तारूपफलस्य व्यापारस्य च कर्तृमात्रवृत्तित्वादिति भावः ननु सत्तायो

किंच भावनाविरहे लडादिव्यवस्थानस्यात् स्यापववर्तमानत्वादिविवक्षायां लडादिविधानात् क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिकेति वाक्यपदीयात् नन्वेवमस्तीत्यत्र कोनुवृत्तत्वमित्याह। अस्येति। अशेषभावादिति। भावनायाः फलसामानाधि
करणात् तथाच भावनायाः फलसामानाधिकरण्येन दस्य हेत्वे दोष इति भावः नन्वेवं किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्युत्तरमिवास्तीत्युत्तरमपि स्यादिति चेदिष्टापत्तिः आसन्नविनाशं किंचिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने अस्तीत्युत्तरस्य सर्वसंमतत्वात् इतरत्र तस्य तया
निश्चितेति किं करोतीति प्रश्नः पच्यादिगोचर एवेत्यवधारणान्नोत्तरमिति। १०। ननु भावनायाः फलनियतत्वात्फलाश्रयस्य कर्मत्वात्सर्वेषामकर्मकत्वापत्तिरित्यत आह। फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्तयोर्भिन्नदेशे सकर्मक उदाहृतः। ११। एकनिष्ठताया
वि° एकमात्रनिष्ठतायां भिन्नाधिकरणावृत्तितायामिति यावत् तेन गम्यादेः फलस्य कर्तृनिष्ठत्वेपि नातिव्याप्तिः अकर्मको यथा भाविः। तयोः फलव्यापारयोः। आश्रयभेदे। सकर्मक इत्यर्थः। उक्तंच वाक्यपदीये। आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते अन्त
२४ र्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः। बिभ्रदिति स्वधारणानुकूलो व्यापारोऽपि गम्यत इति भावः तेन कर्मणा सकर्मकत्वेन न स्वान्तर्भावात् फलांशेन सामानाधिकरण्यादित्यर्थः आत्मानं जानातीत्यादौ च द्वावात्मानौ अन्तरात्मा शरीरात्मा च तत्रान्तरा
त्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति कर्मवत्कर्मणेति सूत्रभाष्योक्तरीत्या भिन्नाधिकरणनिष्ठतामाश्रय सकर्मकत्वमवधेयम् ननु सत्त्वरूपभावनाया धात्वर्थत्वे पाकः स्यादित्यादावपि तत्प्रतीत्यापत्तिः न वेष्टापत्तिः कृदभिहितो भावो द्रव्य
वत्प्रकाशत इति भाष्यविरोधादित्याह। आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता प्रकल्पिता यथाशास्त्रं सत्त्वादिद्वयविक्रमः। १२। आख्यातशब्दे पचतीत्यादौ भागाभ्यां तिङन्ताभ्यां प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामिति विवरणक्रमपा
व्याख्यानम् पचतीत्यत्रापि भागद्वयसत्त्वात् साध्यसाधनरूपता यथाक्रममत्रास्ति साध्यत्वं क्रियान्तराकांक्षानुत्थापकरूपवत्त्वं साधनत्वं कारकत्वेनान्वयित्वम्। द्व्यादिष्विति। प्रकृत्या साध्यावस्था प्रत्ययेन साधनावस्था। इयान्परं विशेषः॥

धर्मिभेद इत्यनेन स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वमुक्तं तत्र वैयधिकरण्यस्य तदधिकरणावृत्तित्वस्य निवेशे लक्षणद्वयस्यापि गम्यादावव्याप्तिः फलव्यापारयोः परस्पराधिकरणवृत्तित्वेन
फल° त्वाभावात् तेन व्यावर्त्य आश्रयभेद इति। तथाच प्रथमलक्षणे कर्तृभिन्नतदधिकरणवृत्तित्वरूपस्य द्वितीये तु स्वाधिकरणवृत्तित्वरूपस्य वैयधिकरण्यस्य निवेशान्नानुपपत्तिरिति भावः अकर्मकस्य फलव्यापारोभयार्थकत्वे हरिसंमतमप्या
ह। उक्तंचेति। अपदिश्यते व्यवह्रियते। अन्तर्भावादिति। धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादित्यर्थः तथाच कर्मसत्त्वकार्थत्वपि त्वरूपसकर्मकत्वस्य न तत्रावकाशः एकत्रोपस्थितयोरेकत्वान्वयनियमादिति भावः सोक्तलक्षणानुसारेण व्याचष्टे। फ
लांशेनेति। स्वकर्मकधारणरूपफलेन सह तदनुकूलव्यापारस्यैकाधिकरण्यादित्यर्थः। अत्रोदन्तरत्वस्थोभिर्विभावनीयम्। नन्वात्मानं जानातीत्यादौ तु धात्वर्थोपदेशे सकर्मकलक्षणस्याव्याप्तिः ज्ञानरूपफलेन तदर्थव्यापारस्य वैय
धिकरण्याभावादतिव्याप्तिश्च फलसमानाधिकरणव्यापारकर्मकत्वलक्षणस्यैतस्यात्रांशे समापत्ते। आत्मानं जानातीत्यादिना। अन्तरात्मा अन्तःकरणावच्छिन्न आत्मा। शरीरात्मा शरीरावच्छिन्नः सः तथाचात्मन एकत्वेपि मनःशरीरोपाधिभेदेन वि
त्वनकल्पितात्मभेदमादाय न दोष इत्याह। भिन्नाधिकरणेति। तथाच ज्ञानस्य शरीरात्मनिष्ठतया तदनुकूलव्यापारस्य चान्तरात्मनिष्ठतया न वैयधिकरण्यस्य लभ्यमिति भावः। अस्त्यत्वनेत्यादि। क्रियान्तराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मा
न्नायारत्यर्थः। तत्र स्याद्यापत्तिरिति। तेन रूपेण भावनाप्रतीत्यापत्तिरित्यर्थः। कृदभिहित इति। कृत्प्रत्ययानुदितो भावो भावनाद्रव्यवत् द्रव्ययथालिङ्गसंख्याकारकत्वानिग्रहस्तथायमपीत्यर्थः तादृशभावे लिङ्गाद्यतिरेकनिर्णयस्येव तद्धेतुमत्
स्य प्रदर्शनादिष्टापत्तेः कर्तृत्वमसाधुत्वात् तथाच तनावृशक्रियाया धात्वर्थत्वमुचितमिति भावः आख्यातशब्दे इत्यस्येति यदुत्वीहिलक्षण वाक्यमप्यपदार्थत्वाशयेनाह। पचतीति। तिङन्ताभ्याम्। पपचति धातुतिभ्यामित्यर्थः धातोः साधनत्वेन
पश्चात्केः साध्यत्वेन क्रियाबोधकत्वाद्दृष्टान्तेनोपपत्तिरत एव व्यवस्थितीयान्परं विशेष इति। प्रकृतीत्यादिव्याख्याने विवरणक्रमम् आख्यातशाहृदृशति कर्मधारय इति तद्भावः अपव्याख्याने तमाह। पचतीत्येवेति। तथाच केवलाख्यातपदेनैव

तिङन्तदेनवस्मादितिङन्तस्यार्थत्वाभेप्राहृपदवैयर्थ्यम् ममतेत्वतस्य वक्ष्यदिल्लाभसंपादकतया व्याख्यानशब्दपदस्यातिङन्तदयवृद्धितवाक्यपरतोपपत्तिः पचत्यादेर्भोगदृष्ट्यस्य साध्यसाधनवर्त्तित्वेपि क्रियायाःसाधनत्वेनतत्रोबोधाहृष्टान्तत्वासंभवस्येतिभावः तदेवविशदयितुमा
ह । साध्यसाधनरूपतेति । प्रकृत्येत्यस्य पाकउदाहारादित्यादिः । प्रकृत्याधात्वना । ननु नयोर्लिङ्गसंख्यान्वयित्वान्वयित्वेनुदैवम्यात्कथंदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोनुग्राह । इत्यादिति । तथाचयत्किंचिदेवंचज्ञेनसादृश्यस्यविवक्षितत्वान्नदोषइतिभावः ननुधावतेःकारकत्वेनरूर्श
नक्रियायामन्वयात्कथंकारकानन्वयित्वरूपस्सत्वभूतत्वमितिचेन्न क्रियानाधारकारकत्वेनानन्वयित्वंलिंगानन्वयित्वंवासत्त्वभूतत्वं कर्तृकर्मणोस्तु साक्षात्क्रियाधारकारकत्वेनतेनरूपेणान्वयेपि सत्त्वभूतत्वानपायात । तदुक्तंवाक्यपदीये । क्रियानुस्यूते लि
ङ्गक्रियानाधारकारके: असत्त्वरूपतातस्माद्यमेवावधार्यतामिति साधनाकांक्षोत्थापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वमसत्त्वभूतत्वमितिनिष्कर्षः सकलेशक्यापाकायाश्रनुस्याताग्नेनतयथाश्रनुकारकानन्वयित्वमात्रंतदेकवाक्यताप्रतिपादकभाष्यविरोधादितिभावः । तथाभिधा
न । साध्यावस्थापन्नक्रियाभिधानस्यार्थः । ओदनस्येति । ओदनपरंतंडुलपरं अन्यथाविक्लित्तेरोदनपदार्थतयातस्यपाकासंभवेनासंगत्यापत्तेः । कर्मषष्ठ्यादिति । कर्मषष्ठ्यनुपपत्तेरित्यर्थः व्रजन्तेनसिद्धस्यैवाभिधानेकारकाणांसाध्यस्वभावक्रियान्वयित्वनियमेन
तदर्थस्य व्रजर्थेन्वयासंभवात्तत्रषष्ठ्यनुपपत्तेरेवमानत्वादितिभावः षष्ठ्यर्थसंबन्धेनव्रजनर्थान्वयसंभवादुक्तंकर्मेति । क्रियान्वयादिति । नचभवतीतिक्रियाध्याहारेपिकथमोदनस्यकर्मत्वमितिवाच्यम भवत्यर्थमादायपरंपरयासाध्यस्वभावक्रियान्वयित्वव्रजर्थक्रियाज
न्यफलाश्रयत्वयोःसत्त्वादुत्पत्त्यनुकूलव्यापारोभवतेरर्थस्तज्जन्यफलाश्रयत्वाद्धोदनस्यकर्मत्वासंभवात्पाचोदनस्यपाकोभवतीत्यत्रौदनस्यपाकोत्पत्त्यनुकूलःपाकाश्रयकोव्यापारइत्यभिमानात योगएवेत्येवकारेणतिङन्तव्यवच्छेदः नतुकर्तृकर्मणोःकृतीत्यस्य
कृदन्तधातुसमभिव्याहारेकर्तृकर्मणोरर्थयोःषष्ठीत्यर्थेनतत्कृदन्तधात्वर्थान्वयिकर्तृकर्मणोःसेति अतएवकृदन्तसमभिव्याहारेओदनस्यभवतीतिनेत्यतआह । नत्रोक्तेति । इदंचसमाधिसौकर्याद्युक्तंभत्यासत्याकारकत्वकर्मत्वयोरेकक्रियानिरूपितयोरेवविव
भक्त्यर्थतयापृथक्कल्पासंभवात् भवतेःफलसमानाधिकरणव्यापारवत्त्वनतयोस्तत्पदस्यापिदृश्यत्वात व्रजकृतिधानोःसाध्यस्वभावक्रियावाचकत्वमन्त्रेणकर्मत्वस्यदुरुपपादत्वादन्यथाकृदन्तासमभिव्याहारेव्रजंकरोतीतिवदोदनंभवतीत्यस्यापत्तेश्चेतिबोध्यम् ।
नत्वोदनस्यपाकइत्यादौनाभक्तयोगपष्ठी शेषषष्ठ्येवतादृशप्रयोगोपपत्तेरितिचेन्न संबन्धषष्ठ्यैवनिर्वाहेकर्तृकर्मणोरितिवैयर्थ्यापत्तेः यदिचव्रजतःकर्तृत्वादौसर्वत्रभवसिद्धकर्मत्वादिप्रकारकबोधनिर्वाहार्थमितिकारकोपपदात्कृदित्यत्रपदप्रकृतिकस्वरनिवृ
त्त्यर्थंचतस्यावश्यकत्वेतिविभाव्यतेतदाप्रकृतेपित्वत्स्यमितिभावः नत्वसत्त्वभूतक्रियायाव्रजप्रकृत्यर्थत्वेकाष्टानांतन्निरूपितकरणत्वस्यापिसंभवात्प्रवतीत्यध्याहारेपिकाष्ठैःपाकइत्यादिप्रसज्येतेत्याशङ्कामिष्टापत्त्यापरिहरति । पचंतीत्येति । वस्तुत

एवंमात्रयुपपत्त्याव्यालिङ्गसंख्यान्वयिनीकारकान्वयिनीच भाव्यमानातत्रोपात्तत्वेनैवम् तथापिकारकत्वेनान्वयित्वमात्रेणदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकत्वमवधेयम् नचव्रजन्तेधात्वनातस्याभिधानेमानाभावः ओदनस्यपाकइत्यादौकर्मषष्ठ्याएवमानत्वात नचम
वतीत्यध्याहृतक्रियान्वयात्षष्ठीकर्तृकर्मणोःकृतीतिकृदन्तयोगएववतद्विधानात नलोकेतिल्यादेशयोगेषष्ठीनिषेधाच्च एवंरीत्याकाष्ठैःपाकइत्यादावपीष्टमेव एवंफलाश्रयोपिधात्वनाऽसत्त्वापन्नएवोच्यते अतएवस्तोकंपचतीतिवत्स्तोकंपाकइत्युपप
द्यते एतदेवस्पष्टयति । साध्यत्वेनक्रियातत्रधातुरूपनिबन्धना सिद्धभावस्तुयस्तस्याःसघञादिनिबन्धनः १३ । नचव्रजादिनासिद्धत्वेनाभिधानेमानाभावः पाकोभवतिनष्टइत्यादावाकोस्तोत्यान्वयस्यैवमानत्वात धातूपस्थाप्यायातरसंभवसोक्तत्वात् स्तोकः
पाकइत्यनापत्तेश्च तस्माद्धात्वर्थान्वयस्तोकादिशब्दोभ्योद्वितीयात्रजर्थान्वयेप्रथमाउक्तलिंगताचेतितत्सिद्धयेघञादिप्रक्रियायाएतेनव्रजादीनांप्रयोगसाधुतामात्रमितितैर्यायिकनव्योक्तमपास्तम् नचैवंतन्त्रेशम्दस्यापादान्वयेस्तोकःपाकइतिभवतीतिवाच्यम्
व्रजान्तरस्याःपाकतावच्छेदकत्वेगौरवादनन्तुपास्तनाव्रजादेरेवतथात्वकल्पनादितिदिक् ननुकारकाणांक्रियान्वयनियमवदोदनस्यपाकइत्यादौकर्मषष्ठ्यानुरोधेनभावनायावाच्यत्वसिद्धौतस्यएवतत्कृतदृष्टाशङ्कासमाधत्ते । सबोधनात्रेहैतेसिद्धाःकारकंकप
स्य एकस्यैवसंबन्धिभेदेनाचार्यमात्रलनव भोवतिःधातुसंबन्धाधिकारनिष्पन्नमसमस्तनग् १४ । संबोधनान्नेसक्रियायामन्वयः तेइसिद्धवदतेव्यादौनिपाततत्रोधात समानोन्यक्येनितान्तअथपदस्यदादेशाइतिसमानवाक्यएवतद्विधानात त धात्वर्थस्यस्मृगदृष्टेनसंबन्धिभेदात्सा
ध्यत्वसाधनत्वव्यञ्चएकस्यापेवक्रियायालिंगसंख्यादिसंबन्धभेदेनसिद्धत्वसाध्यत्वयोरविरोधाप्रकृतेनप्रकृतिप्रत्ययाभ्यामुपस्थितिरित्याव्याख्यानशाहेभाष्यमितिरूरिकारिकार्थः नतुप्रकृतिप्रत्ययाभ्यांविभिन्नक्रियोपस्थितिरितिबोध्यम् । एवमिति । यथोदनस्यपाकइत्या
दावोदनस्यकर्मत्वानुपपत्त्यासत्त्वभूतोव्यापारोबुन्दकृतिधात्वावाच्यस्तथेत्यर्थः नादृशफलस्यावाच्यत्वेनुपपत्तिंस्वयति । अतएवेति । उपपद्यतइति । अन्यथानादृशप्रयोगानुपपत्तिःप्रसज्येततादृशफलस्यधात्वावाच्यत्वेनुफलस्यापिव्यपदेशेपिवद्भावेनफलसंबन्धितयाकर्मत्वेनतत्समा
नाधिकरणस्तोकादिशब्देभ्योद्वितीयोपपत्तिः नतस्तोकादिभ्यःकर्तृकर्मणोरितिषष्ठीतन कर्तृसाहचर्येणभेदान्वयिनएवकर्मणस्तत्रग्रहणात अतएवव्रजनात्स्जितमितिसत्रेदारुणंयथाभवतितथाध्यापकइत्यर्थदारुणाध्यापकइत्यसिद्धार्थमलोचवचनमारब्धंभाष्येयथाकर्तृकर्मणोरिति
षष्ठ्यन्नेनसमासेनदृष्टयर्थस्पष्टमेवेत्यस्यत्रविस्तरः । अन्येत्वोजःसहोंभस्तावर्मतेरन्याधिकारेतत्र्यनुवर्त्यसमीपत्वोमहत्वमितिहितीयात्वतत्कृत्यरूपणत्वापकक्रियाविशेषणत्वाद्दितीयेत्यस्यार्थस्यनतस्तोकाद्यर्थस्यकर्मत्वमपियेनतदाचकेभ्यःषष्ठीप्रसज्येनेत्याहुः । उक्तत्वा[illegible] क्रियान्तराकांक्षानुत्थापकता
वच्छेदकरूपवत्त्वंसाध्यत्वमित्यादिनेनार्थः क्रियाकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपेणोपस्थितेक्रियान्वयासंभवादितिभावः तेनरूपेणोपस्थितेःपश्यमृगोधावतीत्यादौवाभिचरितत्वादाह । स्तोकःपाकइति । घञादिहावस्थक्रियायाअबोधनेधात्वर्थविशेषणवाचकस्तोकशब्दसमानलिंगसर्वनामनपुंसकत्वापत्तिरिति
भावः तदेवविशदयति । तस्मादिति एतेनेति । घञादीनांसिद्धावस्थापन्नक्रियावाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः । प्रयोगसाधुतामात्रमितिमात्रपदेनवाचकत्वव्यवच्छेदः । नैयायिकनव्योक्तमिति । धात्वर्थनाम्नहिभक्तप्रकृतित्वात्तदर्थेनतदर्थसंख्याकर्मत्वादीनामन्वयानुपपत्त्याधात्वोरिवघञन्तस्यापिक्रियावाचकत्वमभ्युपेयं प्रकृत्येकदेशार्थस्य
विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तेस्तुपाकःकर्तारैर्डित्यादिकंवाधितंपाकादेर्घञन्तत्वाधिनतत्रपचत्यावोपपचतिपचमानोपपचनीतिप्रयोगापत्तेः धातूपस्थाप्यार्थस्यैवार्थान्तरयबोधप्रतिपादकत्वंप्रत्ययधर्मिकंकिंचिदर्थपरत्वज्ञानस्यप्रतिबन्धकत्वोपगमेगौरवमेवंचघञन्तधात्वर्थमात्रस्यपाकादौमस्यैवनतत्तद्विशेषणवाचकस्तोकादिपदाद्वितीयेवयत्र
कृदन्तसमभिव्याहारस्तत्रतद्विशेषणवाचकपदंतत्समानविभक्तिकमेवेतिसरात्रायस्समन्वादानिरुचष्टे । नचेति गौरवादिति । ननुभावारव्यातवद्धञादिषुक्तेतघञादीनांधात्वर्थानुवादकत्वेस्थितेप्रयोगोपपत्तयेनायसाधुनलानुसर्वोःपाकतावच्छेदकस्तोकंसुव्यपकरस्तत्राह । नेनुशासनादिति । तथाचगुरुभूतानुसर्वःपाकतावच्छेदकता
वेदयानुशासनानुगुण्याच्छ्रुतश्चयोगोपपत्तयेघञन्तस्यैवशक्यतावच्छेदकत्वमुचितमितिभावः नचघञादीनांव्यापारवाचकत्वेपिक्रियाविशेषणत्वाद्दितीयात्ववमिततक्रियापदस्यसार्थकप्रत्ययपादनधात्वपस्थाप्यपरतयास्तोकःपाकइत्यादौपाकस्योक्तक्रियात्वाभावात्तद्विशेषणवाचकपदात्वाद्वितीयापत्तिरित्याह । दिगिति । तदर्थस्तुस्पादेरवदि
क्रियाविशेषणत्वाभिमितित्वंतमनुशासनेनभवेतदेवनकिंतमद्कफलितार्थकथनमेव तत्स्यात्वयेघञादीनांप्रयोगसाधुत्वादिमतेस्तोकःपाकइत्यनापत्तेश्चनिहतक्रियाविशेषणत्वाभावात्स्तोकादेर्नामिति । क्रियायामिति । प्रवर्त्तनाविषयक्रियायामित्यर्थः तदन्वयेनुपपत्तिरप्रमाणयति । निष्ठात्वगुरुधादिति समानवाक्यइति । आव्यो ११

तं सविशेषणं वाक्यमिति समर्थस्तत्र भाष्ये स्वातन्त्र्येण परंपरया वा पदार्थान्वितक्रियाबोधकत्वान्न स्यैकवाक्यतातो मे न संबोधनान्तार्थस्य क्रियाविशेषणत्वाभावेऽपि तं ब्रूहि देवदत्तेत्यादौ न संभवेन समानवाक्यत्वमिति प्रकृत्यामन्त्रितस्येति विहितनिघातानुपपत्तेरित्याशङ्क्यान्यार्थ-
प्रणालीनां तेषु ओदनं दास्यामीत्यादौ शालीनामित्यादेः समानवाक्यस्थत्वसिद्धये परंपरयेति पचति भवतीत्यत्रापि भवतीति तिङन्तार्थस्य पाककर्तृविशिष्टभवनक्रियाबोधकत्वात्तत्स्वत्वम् प्रकृते च संबोधनविभक्त्यर्थस्य विषयतया तद्वाक्यस्य विधेयसाकाङ्क्षत्वतया विधेयता।
यास्तु क्रियानिष्ठत्वेन तस्यामेव संबोधनान्तार्थान्वयोचितत्वेन संबोधनान्तस्य समानवाक्यस्थत्वात्ततो निघातोपपत्तिरित्याशयः तं ब्रूहि देवदत्तेत्यादौ च मित्रत्वीभवनानुकूलव्यापारविषयदेवदत्तोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयत्वरूपमित्रकर्तृकं भाषणमिति बोधः संबोधनान्तार्थ
स्य क्रियायामन्वये ऽरिसंभवन्निमाह । उक्तं चेति । संबोधनपदमिति । संबोधनान्तपदबोध्यमित्यर्थः । विशेषणमिति । स्वोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयत्वसपरंपरासंबन्धेनेत्यर्थः ब्रजामीत्यस्य जानीहीति शेषः सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं संबोधने विदुः प्राप्ताभिमुख्यो ह्य
र्थात्मा क्रियासु विनियुज्यत इति कारिकान्तरे तेनैव विनियुज्यत इति वदता प्रवर्तनाविषयक्रियायामेव संबोधनान्तार्थस्यान्वयः संबोधनान्तप्रवर्तनोद्देश्यस्यैव तद्विषयक्रियोद्देश्यत्वादेकविधेयभावस्य नयोः संसर्गमर्यादया लाभाद्व्रजामि देवदत्तेत्यादावेकै
वाक्यत्वस्य सत्त्वान्निघातोपपत्तिरिति तदर्थः यत्र बोधस्तु पाणिनीयमते मित्रत्वभवनानुकूलव्यापारविषयदेवदत्तोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयो मत्कर्तृकं व्रजनकर्मकं ज्ञानमिति । एतेन संबोधनान्तस्य क्रियां प्रति कर्तृत्वाद्याममापाहीत्यत्र संबोध्यस्य कर्तृकंम
त्कर्मकं त्राणमिति तदूनः परास्ताः । श्यामभवान्मां पात्वितिवदामुमापाहीत्यत्र प्रथमपुरुषापत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः । स्तत्र भाषायामेवेति । भवान्हि त्वस्य भाष्योक्तरीत्येत्यर्थः । स्यादेवेति । देवदत्तस्यामन्त्रितस्येत्यर्थः भ्रूञ्जानीहीति परीत्याप्याग्नेर्गसंबोध्यदेवदत्तोद्देश्यकप्र
वर्तनाविषयपाककर्तृकभवनक्रियाकर्मकज्ञानक्रियावाक्यार्थतया भवतीत्यस्यैकवाक्यत्वात् भवत्यर्थसंबोधनान्तार्थस्य साक्षात्तद्विशेषणत्वेपि परंपरयान्तस्त्वादेतत्सूचनायैव पचति भवतीत्युक्तम् तदेकवाक्यत्वे स्तत्रकारसमतिमप्याह । तिङ्तिङ इ
ति । अन्यथा नैकवाक्यताभावादेव निघातप्राप्त्यसंभवेऽसामर्थ्यात्तिङ्ग्रहणं स्पष्टमेव पर्युदासमेवेदिति भावः न केवलं तत्र तिङ्ग्रहणं प्रत्याख्यानं भाष्यकृतं विरुद्धेन तिङन्तनामिकवाक्यतासत्त्वेन तत्प्रद्योतार्थतः स्यादुद्देश्यकत्वादिति चेन्न । तिङ् तिङ इत्यत्र यो
वाक्ये क्रियावाकारकान्विते समरकारादिसमनेकवाक्यतायाः सत्त्वे न सत्यपि केवल तिङ्वाक्यमितिपारिभाषिकैकवाक्यताया सत्त्वाभावेन निघातप्राप्तेर्विघ्नाशयात् न त्वमरेण कारकान्वितक्रियाबोधकतिङ् सत्त्वेन समुदायैकवाक्यताबोधकत्वं तिङन्तद्वयसमु

उक्तं हि वाक्यपदीये । संबोधनपदं यच्च तत्क्रियायां विशेषणम् ब्रजामि देवदत्तेति निघातोत्र तथा सतीति पचति भवति देवदत्तेत्यादौ सत्त्व भाषायां मैकवाक्यतासत्त्वात्स्यादेव निघातः तिङ्तिङ इति सत्त्वे प्रणयतातिङन्तानामपेकवाक्यतासीकारात् एकतिङ्वा
क्यमिति वदतां वार्तिककारादीनां मते परं न वस्तुतस्त्वेकतिङ् विशेषकं वाक्यमिति तदभिप्रायस्य देल्लाराज्ञी वैयाकरणभूषणे च स्मारिमः साधुकं निपादनान्तं मते विभक्तेष्वेवत्वव धेयम् । कृत्वोर्था संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति क्रियायोगे न सा
धुत्वमोक्तेः क्रियायाम्भ्यावृत्तिः पुनः पुनर्जन्म तस्मिन्नुत्पत्ये इति तदर्थान्न कारकं कारकत्वाधिकृत्य नेवाशङ्कमादाय कारकशब्दादिक्रियापरः करोतीति कर्तृकर्मव्यपदेशाति निष्ठसङ्गेः तथा च ग्रामे पुत्रा सनादिक्रियार्थकारकशब्दानुच्छा क्रियान्वयिनामेव संज्ञेति
भाष्यस्याशय प्रथमो वतिः तेनत्वं क्रियाचेदिति विहितत्वसत्त्वयन्त्वं संक्रियाचेदितुक्तत्वात् धातुसंबन्धाधिकारेति धातुसंबन्धेऽस्याधिकृत्य तेषां विधानात् ग्रसमस्तत्वन्नु समासयोग्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधार्थकोनञ् उत्तरपदार्थान्वयेपि समासविकल्पेनासमस्तत्वस्यानु
तथ्यरूणायोगात् न चासमस्तनञः क्रियायोगमानाभावः नत्वं पचसि नपुत्रा पचत्यश्चैत्रो न पचति घटो न जायत इत्यादौ क्रियाया एव निषेधप्रतीतेः अत एव विद्यमाने घटे तादृशप्रयोगस्याच्च घटो नास्तीत्यापि घटास्तित्वाभावस्यैव बोध्यते न घटोत्पत्ति न जायते नास्तीत्यन
बोधासंभवमन्तरेणाप्ति विशेषः तथा च भूतलेन घटः स्वगातीत्यपाकार्यम्

दायेतद्रूपमेकवाक्यत्वमिति चेदभिप्रायानवबोधात्तस्तेन सह तिङ् स तिङ् स विशिष्टंति १ः स तिङ्तयोरेकशेषे न पाठेन समासेन च य तिङन्तं च यस्य वन्तं तिङन्तचयानां चैकेन शायित्वं पचति भ
वतिचेत्तेः पचतीत्यादि स्वरूपाणामेकवाक्यत्वमवगम्यते निरर्थक समुदायस्यापि स्वरूपादिचयन्तस्यसत्त्वात्तज्ज्ञानित्वा निवारणाय क्रियावेति चाद्यहेतुयाद्यर्थेन्यप्यावकारकान्वितक्रियाबोधकत्वाभावान्न तत्रातिप्रसङ्ग इति तद्भावः एवं च लक्षणद्वयपरतयाप्युमरवाचनालाः परा
स्तास्तिसर्वस्य मित्यवधेयं नदेवाह । एकतिङिति । विशेषकं स्वतन्त्वेति । देल्लाराज्ञीयेति । बहुष्वपि तिङन्तेषु साकाङ्क्षेष्वेकवाक्यता तिङन्ताभाने निघातस्य प्रतिषेधरूपार्थे वा निति दाक्यपदीयव्याख्यानादस्य इतिशेषः तस्मान्नैवसव्याख्यानपरभा
षावितेव्याप्तिमतेन भवत्येवेत्यस्यैकवाक्यत्वेतेतिशेषः पुनः पुनर्जन्मेति अनपदस्यकृत्सुच्प्रत्ययोत्पत्तिः पचतीति न पंचकृत्वो भुङ्क्ते इत्यादौ पश्चाद्दृष्टान्तसंख्योपजीविनाम्नापाकृत्स्नजादिर्योगतः स्त्रत्वारस्यात्व नहि भार्थस्य क्रियायामन्वय इति भावः । क्रियान्वयिनामेव संज्ञे
त्यपादानादिमध्ये कविरित्येवपाठः स्पष्टमिति । एतेन उत्तरभाष्ये करोति क्रियां निर्वर्तयतीति प्रदर्शनात्कारकत्वं क्रियाजनकत्वमेव अत एव ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ न ब्राह्मणस्य कारकत्वं पुत्रेणान्यथासिद्धत्वात् अत एव तेषां क्रियायामन्वयः क्रियाज
नकमिति तातेकासाक्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रियाजनकाकाङ्क्षयाचतत्रैवान्वयस्योचितत्वात् अत एव निकारको पयद्दादिस्यादौ कारकशब्दस्य पदार्थानादिपरत्वात्स्वरसतः संगच्छते न कारकेइतित्वप्रथमार्थो सोऽपि सप्तमीस्याद्भ्रः । इत्युक्तत्वादिति । तथा च ब्राह्मणवद्यथीतस्य
वन्नाह्मणस्याह स्वत्राह्मणकर्तृकाध्ययनपरतया ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनसदृशमेककर्तृकमध्ययनमिति बोधः तत्रतस्येवेतिविहितत्वतेस्त्वतो विनापि साधुत्वमेषुशवस्त्वेषुप्रकारस्मादाविम्यवधेयम् । विधानादिति । तत्र धातुपाद्रूस्यधात्वर्थपरत्वाद्दसन्दर्शी मादावनीतवाम
कर्तृकर्तृकं दर्शनमिति रीत्यातत्त्वोधादिति भावः । प्रसज्येति । प्रतिषेधशब्दः कर्मव्युत्पन्नोबाहुलकात् प्रसज्यापाद्यप्रतिषिध्यतेप्रतियोगी यस्य तादृशो भावार्थो यस्येति तस्य स्यात्वाभावार्थकत्वमर्थः । यथाश्रुतेति । तत्राह्मणमानयेत्यादौ नञर्थोपस्य ब्राह्मणदाव
त्वयेन क्रियायामन्वयादिति भावः । निषेधप्रतीतेरिति । तथा च क्रियाप्रतियोगिकाभावप्रतीतिरेव तादृशानर्थस्य क्रियान्वयित्वे मानमित्यर्थः पुत्रादार्थान्वयेततस्य लकारवाच्यवाचकतत्रूपसामानाधिकरण्याभावात्मध्यमपुरुषाद्यनुपपत्तिर्द्धिवचनाद्यनुपपत्ति
श्च नत्वं पचसीत्यादौ चैत्रोन पचतीत्यादौ नामार्थे चैत्रस्य नञर्थाभाववैशिष्ट्यतया नञोपगमे पाककर्तृत्वेन बोधः आख्यातार्थस्य प्रतियोगितया नञर्थेन्वयोपगमे तु पुरुषव्यवस्थापकाभावेन कदाचिन्मध्यमोत्तमयोरापत्तिरिति भावः । अत एवेति । नञः क्रियाप्रतियोगिकाभावबोधकत्वा
देवेत्यर्थः । तादृशप्रयोग इति । घटोनजायत इति प्रयोग इत्यर्थः घटकर्तृकोत्पत्त्यनुकूलव्यापाराभावस्य तदानीमबाधात् तस्मिन्नेव घटाभावेऽनुकूलव्यापारस्याभावात्तादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः उक्तयुक्त्या नञः क्रियाप्रतियोगिकाभावबोधकत्वे स्थिते घटो नास्तीत्यत्रापि घटाभावासिद्धबोधमनादृत्य
घटास्तित्वाभावबोधएवास्तीकर्तृकमुचितस्त्याह । तथाचेति । नदेवोपपादयति । नहीत्यादिना । नत्वत्रनक्रियावाचकपदसमभिव्याहारः कथं तत्र नञः क्रियाभावबोधनीयस्त्याह । तथाचेति । अथाहायमिति । अस्तिर्भवन्तीपरोऽनुप्रयुज्यमानोप्यतीति भाष्येण क्रियान्तराभावेपि क्रियामादाय वाक्यपरिसमाप्तिबोधनादिति भावः ॥

रथन्तरयोनौः अन्वर्थाः मंत्रस्थंताः इहरोयांः

अथाप्तादृशसाधकान्तरमाह। प्रकारतासंबन्धेनेति। नञर्थाभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासंबन्धेन धात्वर्थोपस्थितेर्हेतुत्वस्य तत्र वक्तव्यत्वं पचसीत्यादावनुरोधेन कल्पनत्वाद् चापि न हि दोषोपपन्नये। स्वयथाप्तादृश आवश्यक इति भावः। ननु त्वं पचसी
त्यादौ विवक्षितत्वं पचसीत्यत्रापि नञो द्योतकतया युष्मदर्थे तत्स्वार्थत्वादिन्नेतिङ् सामानाधिकरण्यसंभवात् पुरुषवचनव्यवस्थानुपपत्तिर्यत्र कार्यकारणभावः कल्प्य इति चेन्न तत्र नञ्यस्यावश्यकत्वाद् नञ्तत्पुरुषे निर्घटाभाव इति बोधे बाधकाभावादित्यत आ
ह। शेषमिति। तथा च तत्रास्य तथाप्तादृशे भूतलपटो नेत्यादौ कारकस्याधिकृत्य विहिताधिकरणसप्तम्यनुपपत्तिरित्यादिना सर्वं बोध्यं प्रतिपादयिष्यत इत्यर्थः। साधुत्वान्वयो न स्यादिति। अयं भावः। यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सूत्रे लक्षणक्रियाज्ञापकक्रियाश्रयवाचकात् षष्ठीसप्त
म्यौ विधीयेते भावलक्षणमित्युपादानाज्ज्ञापकत्वरूपस्य सक्रियायामेवान्वयः। अतएव गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ दोहनक्रियायाः साधारकालेन गमनपरिच्छेदकत्वेन ज्ञापकता इति। आयातीति। समस्तसूत्रवृत्तिवर्तिन इत्यर्थः। तथा च षष्ठी चानादरे इत्यस्यानादरे गम्यमा
ने यन्निष्ठक्रियायाः क्रियान्तरज्ञापकत्वं ततः षष्ठीसप्तम्याविति सूत्रार्थः। तयोः पृथक्रीत्या क्रियायोगएव साधुत्वं लभ्यत इति भावः। ननु क्रियान्वयाभावेपि तेषामन्तरस्य साधुत्वं निराबाधमत आह। तत्स्वरूपमिति। साधुत्वस्वरूपमित्यर्थः। साधुत्वनिर्वचनावसर इति शेषः। त
थाच साधुत्वं न शक्तत्वमपभ्रंशादपि बोधोदयेन तज्जातिव्याप्तेः। किंतु पुण्यजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं तस्य च व्याकरणेन लौकिकसमधिगम्यतायाः एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति भाष्यपठितश्रुत्या बोधनात् तेन च क्रियायोगएव सर्वे व्याकरणेन
कारकप्रतिपादनात्क्रियान्वयं विना संबोधनाज्ञादीनां पुण्यजनकताभाववान्वयच्छेदकधर्मवत्त्वरूपसाधुत्वं दुर्लभमेवेति भावः। क्रियायैवावधार्यतामिति तेन क्रियान्वयपक्षे कारकसाधुत्वे बोधितं भाष्ये क्रियापदस्य फलेपि प्रयोगात् तदन्वयेनापि तेषां साधुत्वोपपत्तौ नो रूढी सा
धातोर्भावनावाचकत्वसिद्धिरित्याशंकाशयं प्रकाशयति। अत्रैव भावश्यमादिना। सांकेतिकीति। संकेताभिव्यङ्ग्येत्यर्थः। योगिकइति। क्रियते निष्पाद्यत इति व्युत्पत्त्येति भावः। अन्नपस्तु इति। अवयवशक्तिमपुरस्कृत्येत्यर्थः। अत एवेति। संज्ञाशब्दस्यानपेक्ष्यप्रवृत्तिकत्वेन ब
लवत्त्वादेवेत्यर्थः। नवमइति। अयमर्थः रथन्तरयोन्यां … योगोत्पत्तीति श्रूयते तत्र रथन्तरयोनेः परतो बृहद्योनेः पठितत्वाद् … नवमस्याघ्यपवित्रत्वात् … गेयमिति संशये … विशेषाद्भूयत्वे … गेयमिति पूर्वपक्षे उत्तरराधे अन्नराशब्दस्य सं
ज्ञात्वेन प्रसिद्धिर्बृहद्योनौ तु योगिकी सेति संज्ञाशब्दस्यानपेक्षप्रवृत्तिकत्वेन बलवत्त्वादुत्तराशब्देन न त्वावामन्यत्वेचोच्यतेन बृहद्योनिरिति उत्तराशब्दसंकेतितास्वेव गेयमिति नवमे निर्णीतं तद्बृहदद्यापीति तत्र भावनायाः क्रियापदसांकेतिकी शक्तिः फले तु योगिकः अयो

प्रकारतासंबन्धेन नञर्थविशेष्यकबोधं प्रतिपादनजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य कल्पनात्। शेषं नञर्थनिर्णये वक्ष्यते। तथा यस्य च भावेन षष्ठीचेत्यादितं द्वयम्। साधुत्वमेकस्यास्तु क्रियायैवावधार्यताम्। १५। यस्य च भावेन भावलक्षणमित्यत्र भावनापद
कभावग्रहेन तद्योगे साधुतालाभेन लाभात् षष्ठी चानादर इत्यत्रापि यस्य च भावेनेत्यायातीत्यर्थः। साधुत्वमिति। तत्स्वरूपं तद्वदाते क्रियायैवेति। अयं भावः भवादिसूत्रादिषु आयः क्रियाशब्देन भावनाया अपदेशात्तत्र तस्यां सांकेतिकी शक्तिः फला
शे काचित्क्रियते निर्योगिकः प्रयोगः तस्य च संज्ञाशब्दस्यानपेक्षप्रवृत्तिकत्वेन बलवत्त्वाद् वृत्तान्वयपक्षे साधुत्वं लभ्यते अतएव संज्ञाशब्दस्य प्रबलत्वाद्रथन्तरशब्दस्य उत्तराग्रन्थ्यपगितत्वे बृहद्योनौ वैदिकतत्त्वे उत्तरपदृग्मानं द्विति नवमे निर्णीतम्। किंच फलांशेपि भू
वनायाविशेषणतां कारकाणां पित्तथा भूतानीति गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायेन सर्वेषां कारकाणां परस्परनिरपेक्षत्वेन युग्यन्ते नहि मिलितो … कान्ययाचित्तमर्हतीति … फलं … भावनायामे
वान्वय इति मीमांसका अपि मन्यन्ते एवं च विशेष्यतया कारकादिप्रकारकबोधं प्रति धातुजन्यभावनोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावस्य … पाचकः … भावनागुणीभूता … मे कान्वय इत्यवसीयत इति प्रपञ्चितं भूषणे केचित्तु
न लेहु गेदेवदत्तो … साधुत्वलाभइत्याह। स्वयं तूपपत्तिमाह। यदिपतेपि वसर्गः कारकं च जातिषु अन्वेति … अनुपपत्तिकल्पना। १६। एवं तो बुद्धिमानमहानसवत् भक्तेनेन हन्तव्यादी।
आदि च दादेवमादि … दिसाधुत्वमन्वयबोधप्रत्यभ्युपेयते … कल्पनापि … मित्यर्थः। अनुशासना … मिति भावः। एवं कर्त्रादेर्विधि … नाक्रियायैवान्वय इत्याह। अविशेषानादि
स्यायथाग्रामादिकर्मभिः क्रिया संबध्यते तदन्तो न … दिष्वपि स्थितिः। १७। न विविक्तेन प्रत्ते गृहणोयस्मात्साविषतेर्गुणीभूतेति यावत् तथा च ग्रामं गत इत्यादौ प्रथमा यार्थगुणीभूता यथा ग्रामादिकर्मभिः संबध्यते तथा कृतस्वीकरमित्यादावपि गुणीभूतेत्यादि

गरसेवेव नहदत्तरं मानेप्रायपावस्य योगिकत्वेनाप्युपपत्तेरित्यत आह। किंचेति। तथा भूतानीति। विशेषणानीत्यर्थः। कर्त्रादीनां तस्यलेतत्वादिष्टत्वादिति भावः। गुणानामिति। प्रकाराणामन्यविशेषकत्वादावर्तकत्वादेतत्पवमात्त्वसमानधर्मत्वात्तेषां परस्परमनन्वयो भवेदित्यर्थः। नैराकां
क्ष्यमेतन्न्यायबीजम् तथा च यथा फलस्य भावनासाकांक्षतया तत्रैव विशेष्यतयान्वयात्तथा कारकाणामविसादात्परं परयावात्तत्रैवान्वयो न फले निराकांक्षत्वादिति भावः। मीमांसका अपीति। उक्तन्यायेन कारकप्रकारकबोधं प्रत्याख्यातजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुत्वस्य तैः स्वीकृतत्वादिति भावः। कारकाणां हि
तद्भाव्यर्थकाल्पविग्रहः। गुणभूतेति। तजातार्थे कर्मादिविशेषणीभूतेत्यर्थः। एतेन तत्र सर्वोक्तन्यायस्यासंभवो दर्शितः। तस्यामेवेति। धात्वर्थभावनायामेवेत्यर्थः। उपपत्तिमिति। फलांशेन कारकाणामन्वयः मीमांसकमतेपि तस्या प्रधानत्वात् अयं भावः कारकाणां सकारकत्वासंभवेन करणत्वाद्योगा
र्थभावनायामन्वयापत्तेरितिदिक्। अत्र इष्टान्तादिति। सर्वं हिताकांक्षया क्रियया परिसमाप्यत इति न्यायेन तत्रापि जानात्यादिक्रियां विनान्वयबोधनिराकांक्षत्वयोरभावादित्यर्थः। आकांक्षितस्वरसोद्भाव्य … अत्र क्रियाकांक्षायामपि सम्भवेनासाधुतापत्तिस्तत्र योगाभावे फलांशान्वय
लाभेनैवोपपत्तौ भावनान्वयालाभश्चेति। उपपत्तिमिति। साधकोपन्यासरूपामित्यर्थः … नञ्संबोधनाज्ञादीनां क्रियान्वयेऽपि साधुत्वे पर्वतो वह्निमान्महानसवदित्यत्र तेन न्यायमिति … पर्वतेन्वयः कथं भूत
लेनेत्यत्र इत्यादौ भूतलाधेयत्वस्य सप्तम्यर्थस्याभाव इत्यत आह। भूतलेपदीति। एतेन प्रतिज्ञावाक्यजबोधविशेष्ये संदिग्धसाध्यके धर्मिणि पर्वतादावितियावत् कारकमधिकरणादिरतज्ञादिषु नञर्थाभावे इत्यस्यामर्थेचेत्यर्थः। तेन विशेष्यतिसारे पर्वतो वह्निमानित्यादिना एवमादिषु स्यादि
पदेन भूतले हुर इत्यादि परिग्रहः। अत एव बोधइति। महानसस्थइसः पर्वतो भूतलस्य निर्दिष्टाभाववान्घटो भूतले … निर्घटाभाव इति … बोधस्यापूर्व पेयत इत्यर्थः। अनुशासनेन तेनत्वाप्तिकारकइत्यधिकृत्य सम्प्रत्यधिकरणेत्यनुशासनेन च क्रियागतसाहाय्यबोधन एव वृत्तेः क्रियान्वयप १२
वसप्रमाणमासाधुत्वबोधनइति अयं सीति। चतुर्थ्येति। पुष्पेभ्यस्य इहेरीश्वितस्यतिविहितचतुर्थ्याः स्पृहयतिपदमेवाध्याहृत्य बोधजनकत्वेन पदान्तरस्य … यर्थेवानुशासनविरोधादिति स्वसिद्धान्तस्य ज्ञतामित्यर्थः। तथा च … बाधकोमेवइत्यर्थ इति भावः। अर्धजरतीयमिति। कुचिदनुशासनानुरोधः कुचित्तदर्धजरतीमाह
मत्याय्यमित्यर्थः। कृतस्वीकरभावविहितकेन सिद्धान्तस्याप्यभावश्च्यतहत्याध्यायेन समलमवतारयति। एवमिति। कर्त्रादिविभक्तित्वाभाववपरिग्रहः। इत्यादीनामित्यादिना कान्तमन्नादीनां। संबध्यत इति। विशेष्यतया कारकप्रकारकबोधं प्रति धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य कल्पनादिति भावः। कृतस्वीकरमिति। तत्र कर्मत्वेपि विहितद्वितीयानुपपत्तिरनः

कृतमपीत्यादौ =

कृधातर्थः =

कृतवर्ष्टीकट पितादित्राकात्

सिद्दिन्नाधिकारी यत्तावस्याः भावे क्तस्तु सकर्मकाद्गगनक्तुस्समायमानएवनयोरेवेति नियमात् नपुंसके क्तस्याप्यकर्मकादेवोत्पत्तेः कथमयं प्रयोग इति चेदत्राहुः कर्मविशेषस्य प्रागविवक्षया ऽकर्मकत्वाज्ञावे प्रत्यये तदन्तेन समासे सम्पन्ने इतीति पश्चात्तु विशेषरूपेण विवक्षया
कर्मवाचकपदप्रयोग इति नानुपपत्तिः अन्नं च यद्वा कांनतरा भावे प्रत्ययः सकर्मकत्वात् यदा भावे प्रत्ययस्तदा सामान्येन वृत्तिरिति कर्म कर्मणोः कृतीति सूत्रस्थभाष्यमानमम् तदर्थस्तु यदा सर्वं कृतः कटं तेनेति वाक्यं न तदा भावे प्रत्ययः सकर्मकत्वात् यदा भावे प्रत्ययस्तदा सामान्येन कर्मविशेषस्याप्र
गत्त्या विवक्षाविशिष्टो योऽर्थस्तदर्थकधातुप्रकृतिकक्तान्तेन वृत्तिरेव न तु कर्मक्तान्तेनेति नेन विशेषयन्तो पश्चिन्नकर्मान्तयविवक्षा विरवत्व सकर्मकत्वं तादृशीं कान्तस्य चवाक्येन प्रयोग इति स्पष्टमेवोक्तं प्रयोगान्तरोपि नीचविवक्षेतित दाशयः अत एवापीति कृतवर्ष्टीत्यादिहन्नतिरिक्तविषयेण न
त्वाविवक्षेति। गुणीभूतेत्यादिसिरिति। तदर्थकर्त्रादिभिरित्यर्थः। वस्तुतस्तु दार्ष्टान्तिकेत्तो न तस्य तत्वार्थेऽप्यसि त्वागुणीभूताकारकादिभिः संबन्धतः इत्याव्ययम्। एतेन कृतवर्ष्टी अत्र भावे क्तस्य धात्वर्थानुवादकत्वेन प्रकृत्यर्थक्रियाया अगुणत्वाद संगतिरिति परास्तम्। तदर्थक्रियाः कृधातर्थः
यान्तु पिष्ट्वकालिकव्यापारकर्तृत्वेनतो बोधेन गुणत्वात् पुंस्त्वं च भावविहितक्तस्य धात्वर्थानुवादकत्वं कथमयथाभोक्तुं गतमिते ते त्यादिप्रयोगोपपत्तिः गमनक्रियायाः गच्छतिप्रकृतिकप्रत्ययार्थगुणत्वादेवमुव्ययकृतो भावइस्सक्तः पाकइत्यादौ घञर्थोऽच्चम तदर्थे वेलक्षण
नुभवाच्चतमन्नादीनामप्यसत्त्वभूतभावएवार्थ इत्यन्यत्र विस्तरः। इति मात्र इति। इतीसामान्ये इत्यर्थः। वक्ष्यमाणत्वादिति। समासे खलु भिन्नेवेत्यादिग्रन्थे नेत्यादिः तत्रसमासपदस्य वृत्तिमात्रपरत्वादिति भावः। कथमिति। तथा च गतस्त्वादौ हृत्तिसत्त्वे न गमनकर्तृरूपपदार्थैकदे
शेग्रामादिकर्मान्वयासंभवाद्दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः। नित्यसापेक्षेष्विति। नित्यसापेक्षस्येति हि पदलक्ष्ये तत्रापि विशेषणस्य देवदत्तादेर्गुर्वादिद्वारकसंबन्धेन कुलादिरूपविशेष्यैकदेशान्वयः तदुक्तम्। स तद्यनेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना संसर्गणावयवीत्वे तत्पृष्ठेन वहतास्त इति॥
देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ समुदायनिरूपितसंबन्धे देवदत्तस्येति षष्ठी अवयवद्वारकस्य समुदाये न संबन्ध इति सामर्थ्यादवयवमपि विशेषणत्वेन स्पृशतीति तदर्थः समुदायस्य वा एकदेशनिरूपितसंबन्धएव देवदत्तस्येति षष्ठी एकदेशएव चैत्रान्वयः। तदप्युक्तम्। संबन्धिशब्दः सापे
क्षो नित्यं सर्वः समस्यते वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयत इति। स्थितो देवदत्तस्य गुरोः कुलमिति वाक्ये या व्यपेक्षा सा समासेपि न हीयत इत्यर्थः पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति युक्तिस्तु संबन्धिकव्यतिरिक्तविषया व्यपेक्षारूपमेव वा न तु सामर्थ्यमिति तद्भावः तथा हिम
पदमभिप्रेत्य समाधानमाह। एकदेशेपीति। तथा च गुरुत्वादेरन्यनिरूप्यत्वेन निरूपकाकांक्षायां नियमेन च समाना देवं चैत्रस्य तत्रैपा द्राव्यपीति भावः ग्रामादिकर्मणोऽपातितपदस्यादेः परिग्रहः तथा च गतइत्यादौ गतपदार्थैकदेशगमनस्य साकांक्षत्वेनोपस्थितस्य नियमसाधकसा
कांक्षत्वेन तत्र ग्रामादिकर्मणोऽन्वये बाधकाभावेन दृष्टान्तता अस्त्यस्या पदार्थः पदार्थेनेति युक्तिस्तु नित्यसापेक्षातिरिक्तविषये इति भावः। अवतारणिकास्यादिपद्यायास्पष्टयति। एवमिति। इत्यादावपीत्यादिना भुक्त्वापाकइत्यादि संग्रहः इष्टव्यमिति। तदर्थपाकगुणीभूतक्रियाद्यर्थकान्वे

नच हृत्तिमात्रे समुदायशक्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्तत्र नान्तर्गतभावनापदार्थैकदेशइति कथं तत्रान्वय इति वाच्यम्। नित्यसापेक्षेष्वेकदेशे पि चैत्रस्य तत्रादेवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादाविवान्वयाभ्युपगमात् एवंभोक्तुंपाक इत्यादावपि द्रष्टव्यम् अतिप्रसंगमाशंक्य समाधत्ते। कृत्वेः
यः क्त्वा तुमन्नन्तस्येति चेत्सत्ति हि क्वचित् अतिप्रसंगो नेद्राक्षोतभिधानसमाश्रयात्। ।८। भोक्तुंपाको भुक्त्वापाक इत्यादौ तुमुन्नन्तक्त्वान्तयोः क्रियायां क्रियार्थायां समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इति क्रियावाचकोपपदे क्रियायोः पूर्वकाले विधीयमानात्तुमुनादयो गु
णीभूतक्रियामादाय यथाजायते तथाकृत्वोऽर्थाभ्युपिसः एकः पाक इत्यत्रैकस्य सकृत्त्व द्वौ पाकौ त्रयः त्वारो वा पाका इत्यत्र द्वित्रिचतुर्भ्यः सकृत् पंचेत्यत्र कृत्वसुच् स्यात् तथा च सकृत्पाकौ द्विस्त्रिश्चतुः पाका इत्याद्यापत्तिरिति चेदिष्टापत्तिः द्विर्वचनमित्यादिप्रयोगद
र्शनात् अतिप्रसंगस्तु नभिधानान्नेत्याह। अत्रेति। तद्वि वचिरन्निपरः प्रयुज्यतइत्यभियुक्तोक्तरीत्या समाधेयमिति भावः। केचित्तु क्रियाभ्यावृत्तिगणने इत्यत्र क्रियाग्रहणं स्वार्थम् तस्या एवाभ्यावृत्तिसंभवेन सामर्थ्यात्तल्लाभात् तथा च साध्यमात्रस्वभावलाभाय तदि
ति वाच्यम् नच पाकइत्यादौ तादृशीति नातिप्रसंगः द्विर्वचनमिति तद्विः प्रयोगो द्विर्वचनमितियुक्त्या द्विर्वचनेवीतिल्लापकं वाच्यम् उपपादनीयमित्याहुः नन्वसिद्धातैबोधकतारूपा शक्तिर्भावनायामाख्यातशक्तिग्रहवतां बोधात् वक्ष्यपकीर्तिधानो रेवभावनावाचा
नात्मानेत सोतिशंकास समाधत्ते। भेद्यभेदकसंबन्धोपाधिभेदनियन्तृत्वम् साधुत्वं तदभावे विपर्ययोऽपि नेह निवार्यते। ।९। भेद्यो विशेष्यं भेदकं विशेषणं तयोर्यः संबन्धस्तस्य यो भेदस्तन्निबन्धनं साधुत्वम्। अयमर्थः। व्याकरणस्मृतिः शाब्दसाधुत्वपरा तत्राविच्छेदकतया कल्प्य
धर्मस्याशक्तित्वं वदतां मीमांसकानां पुनः साधुत्वशक्तत्वमित्येकमेव।

तत्रादिविधानं द्रष्टव्यमित्यर्थः 'परेत। क्रियापर्यायं क्रियायामित्युक्त्रात्प्रयासस्याक्रिययोरेकजातीयत्व — लाभेनस्वप्रकृतिकप्रत्ययार्थप्रत्यगुणीभूतायाः साध्यस्वभावमात्राया एव ग्रहणाद्भोक्तुंगतो भो
क्तुंपाकइत्यादि साधुत्वगतिकारकोपपदात्कृदुपपदमतिङिति समास इत्यत्राभाष्येऽध्वनितोयमर्थ इत्याहुः। अतिप्रसङ्गमिति। गुणीभूतक्रियामादाय कृत्वोऽर्थप्रत्ययापत्तिरूपमित्यर्थः। तमुच्चाद इत्यादिना कृत्संदर्शकोयातीत्यादौ एवुल्तादिसंग्रहः तत्रापि गुणीभूतक्रियामादा
य तेषां साधुत्वोपपादनादिति भावः। क्रिययोरित्यस्यार्थेः प्रयत्नरूपे ताद्रूप्यैर्थे इत्यादिः विधीयमानाद्य प्रत्ययापिद्योतकतयेत्यादि। द्विर्वचनमित्यादिना हि प्रयोगपरिग्रहः तत्रस्तु उक्तं वक्तव्यमर्थगुणीभूतप्रकृत्यर्थक्रियामादाय कृत्वसुचोदृष्टत्वादिति भावः। अनभिधानादिति। विष्ठ
प्रयुक्तत्वादित्यर्थः। समाधेयमिति। तथा च यत्र पादप्रामर्थ्यमभिधानं तत्र तेऽर्थाः समर्थास्तत्र स्युरेवयथा द्विर्वचनमित्यादौ यत्र तु न समर्थास्तत्र नेतिन सकृत्पाक इति भावः। वस्तुतस्तु यद्विधोसाध्यावस्थामात्रक्रियावाचकस्य ग्रहणं तत्र प्रधानीभूतक्रियाविशेषणादेव प्रत्ययो
यथा तत्सान्निध्ये यत्र क्रियामात्राग्रह इति तत्र प्रत्यया विशेषणक्रियाविशेषणत्वपीति गतपाकादियोगेपि सकृत्त्वादीनां साधुत्वं सुलभमिति बोध्यम्। तस्मा एवेति क्रियाया एवेत्यर्थः एवकारेणाद्रव्यगुणयोर्व्यवच्छेदः तयोः सकृदेवोत्पन्नेर्गणनयोगजन्माभावात् क्रियायास्त्वनेकस्या
अपि निहत्य भेदाया धातुवाच्यत्वेन तल्लाभवादिति भावः ताहृशीति। साध्यमात्रस्वभावेत्यर्थः तन्तुपस्थापाययोरुपिसत्वादिति भावः पृथ्विपिवत्तुपस्थाप्यायाः सिद्धत्वेपि धातूपस्थाप्यायां साध्यस्वभावमात्रत्वमस्तितमुञ्जके स्थापितक्रियाजन्मगणनस्य तन्नयाविषयत्वात्तत्सजादि तद्गुणनार्थ
त्वेहि द्वौ पाकाविययद्विवचनानापत्तिरतएवद्विः प्रयोगाविति न स्यादं चेद्दौ पाकावित्यादौ कस्मान्न भवतीत्यादिनास्तज्जिया यके भाष्ये इति बोध्यम् सूत्रस्येस्तु तस्याः सिद्धस्वभावतायामविवादः सत्त्विः तापकमाश्रित्ये निपातः ज्ञापकमिति निर्देश इत्यर्थः वेतिपाठेवाकार एवार्थे बोध्यः
सत्येक्रियायरूपास्य सादृष्टप्रतिपन्नार्थत यदि द्विर्वचनमित्यादिप्रयोगाणामनायासेनेव सामंजस्ये तापकाश्चानुसरणक्लेशोनिरर्थक इत्यस्वरसादाहुरिति। सिद्धान्त इति। इन्द्रियाणां स्वविषयइत्यादिना बोधकत्वस्यैव शक्तित्वस्य व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् तेषामाख्यातश्रवणज्ञावनाबोधत
या ते बोधकतारूपा शक्तिर्भावनायामावश्यकीति भावनानात्याख्यातवाच्या किंधातुवाच्येवेत्यत्र किमानमित्याशंकार्थः। शाब्दसाधुत्वपरेति। तथा च वाक्यपदीयम्। साधुत्वज्ञानविषया सेषा व्याकरणस्मृतिरिति। एषपदपशान्द्रिके विभाष्येत वैव प्रतिपादितम्। अवच्छेदकतयेति। सा
धुत्वज्ञानेवच्छेदकतयेत्यर्थः। अतिरिक्तशक्तिवादोपीति। साधुत्वं तु शक्तत्वमसाधोरपि बोधात् तत्त्वबोधकत्वं तदितिवक्ष्यमाणसिद्धान्तमतेऽपीत्यर्थः एतन्मतमग्रे वक्ष्यते। असाधुनास्मादेवेति। आख्यातज्ञावनाबोधेपि नतनत्वस्यासाधुतास्यादेवेत्यर्थः। अत एव भाष्यकृतान्ति
देशकालादिभेदभिन्नेषु समानार्थकानामसाधुमिश्राणां साधुशिष्टानां प्रयोगमाहुरिति वाक्यपदीयमः। किमत उक्तम्। तथा च यत्संबन्धेन यादृशविशेषणान्वितया दृशविशेषबोधेयत्रदृशानुसर्गः स च कारादा नामर्थत्वं तादृशार्थबोधेतादृश गुंतदिवतः शब्दः साधुरन

अ० सा० द
१२

ऽसाधुत्वम् एव नञ्समभ्ययोः स्वप्रयोगेण साधुः किं तर्हि स्वे तात ब्राह्मण्योः स्वप्रयोगेति स्वेन साधुः किं तु तत्र गोऽइति सर्वजनीनप्रसिद्धिः एवं च नञर्थयोर्दर्शितयोः प्रयोगवशाद्भावनायाम् अन्वयात् प्रयोगे कर्तरि तद्प्रयोगेऽसाधुत्वान्न कलञ्जं भक्षयेदिति निषेधो ह्ला... नञ्प्रयुक्तं प्रायश्चित्तं
मतान्तराश्रितानां स्यादेवं मा त्वेतदुत्तरार्थः । मीमांसकः शंकते । नन्विति । तन्मतेऽइति । तिङाः कर्तृवाचकत्वमिति वादिमतेऽयमर्थः । नान्तमिति । कर्तृाधिकरणेनिरूपितमेतत् दर्शपूर्णमासप्रकरणे तिनान्तं न कलञ्जं भक्षयेदिति श्रूयते तत्र किमयं प्रतिषेधः पुरुषार्थः क्रत्वर्थो वा
र्थ इति संदेहे वदेदित्याख्यातात्कर्तृप्रतीतिर्न कर्तृवाच्यत्वनिर्णयात् लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति लाभात् प्रत्ययार्थ तेन वदनं प्रतिषेध्यं वदनं तावत् पुरुषार्थोऽतः प्रतिषेधोऽपि पुरुषार्थः निषेधप्रतियोगित्वेन वदनक्रियामनुवदतावदेदिति
प्राहेन पुरुषार्थत्वं यथा तद्बोधनात् शास्त्रेवान्नवदनस्यानिष्टसाधनत्वविधिपरत्वबोधकस्वभावेन नञो बोधनाद्न्या प्राप्तं न वदनस्यानुपस्थितत्वात् अतएव सामर्थ्यात् न वदनं निषेधस्य पुरुषार्थतेऽवमस्तं संभवतीति त्वानवम् अन्यथानन्तरभूतपुरुषार्थो
यो निषेधः कल्प्यते निर्गोरवं स्यादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः अनन्यलभ्यप्रकृत्यर्थ इति न्यायात्राव नैवाख्यातवाच्या कर्त्राख्यातवाच्यभावनाया अविनाभावाद्ध्वेपलभ्यते इति नन्वनवशक्तिः लः कर्मणि चेत्यादिसूत्रतिरपिसंख्यावाचित्वपरैव पचतिदेवदत्त
इत्यादौ वगोः स्मृकारितिवत्सामानाधिकरण्यं तत्रापि वेतिना ख्यातस्य कर्तृवाचित्वमिति कर्तृः कर्तृपस्थितत्वात्पुरुषार्थत्वं किं तु प्रकरणात् क्रत्वर्थत्वमेवेति तत्र हर्दवप्रत्याययं प्रकाशयति । ख्यात्वेतेनेति । तिङ इत्यर्थः तन्त्रेति । प्रकरणं चेत्यर्थः । श्रुति
विनियोजति । निरपेक्षो रवः श्रुतिरिति रूपत्वइत्यर्थः श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधे श्रुतेर्बलवत्त्वादिति भावः तत्रापि । वाङ्रूपविनियोजकानां तद्विरोधे केनोपविपातेन स्वयं दौर्बल्यमिति केनापरस्य बाधो वक्तव्यः स चैवं बलवत्दुर्बलस्य
तिस्थितेपरस्य दौर्बल्यं प्रतिपादकं सूत्रं शृणोति तिनायतेमितिः ॥ श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति ॥ तदर्थस्तु पूर्वतो प्रयोगिनां हरूपकारकत्वं श्रुत्वा बाध्यते । अस्यादीनां समवाये एकत्रोपनिपाते पारदौर्बल्यमि
तिपरस्य पाः स्वेतरपठितमित्यर्थः तेषां मध्ये यद्यत्परं तत्तद्दुर्बलमित्यर्थः तत्र हेतुमाह । अर्थविप्रकर्षादिति । अर्थः सोऽनन्तरपूर्वितामर्थः लिङ्गादेविप्रकर्षोऽन्तरविलम्बादित्यर्थः । एतदपि तु यथाविलम्बेनार्थप्रमापकत्वादिति यावत् यथा चैतन्मयान्तपूर्वमेव
विरोधोदाहरणेषु व्यक्तीभविष्यति । तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिः । यथाव्रीहीन्नवहन्तीति । अत्र क्रियाजन्यफलभागित्वबोधयन्ती द्वितीया श्रुतिर्विरुद्धस्तैव व्रीहीणामवहननं शेषित्वं प्रतिपादयति । २ । अर्थविशेषप्रकाशनसामर्थ्यं लिङ्गम् । यथा बर्हिर्देवस
दनं दामीति । अत्र लवनार्थप्रकाशकतयालवने स विनियोगः । ३ । परस्पराकाङ्क्षावशादेकार्थपर्यवसिता निपदा निवावाम । ३ । यथा देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् अग्नये जुष्टं निर्वपामीति । अत्र मन्त्रलिङ्गेन निर्वापे विनियुज्यमान
स्य समवेतार्थभागस्यैकवाक्यतावलात्तद्वदेवस्य त्वेत्यादिभागस्यापि तत्रैव विनियोगः । २ । उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् । परस्पराकाङ्क्षायाः संबन्धाकाङ्क्षापर्यवसन्नप्रकरणम् यथा समिधो यजतीति प्रयाजादिवाक्यानां दर्शपूर्णमासकथंभावाकाङ्क्षायां णत्व
वशाद्बलवत्त्वम् । ४ । स्थानं क्रमः ५ । सम्बन्धस्य स्थानस्य सन्निधिविशेषाम्नानम् यथा प्रशुङ्ग्रिरसीत्यग्नेयाग्नीषोमीयापांशुयाजाः क्रमेण पठिताः एवं मन्त्रभागेऽपि क्रमेण मन्त्रकं च यं पठितम् तत्राग्नेयाग्नीषोमीयोर्लिङ्गेनैव विनियोगसिद्धि
श्रुतिरिन्नशक्तिवादेऽख्यातवाचनां भावनायामसाधुतासादव तथा च नञर्थयोर्दर्शितयोः प्रयोगवत्त्वभावनायामाख्यातप्रयोगे यानेकर्मण्येसाधुप्रयुक्तप्रयोगाद्बत्वं न कलञ्जं भक्षयेदिति निषेधोऽस्त्वं तत्र प्रयुक्तप्रायश्चित्तं दर्शनान्तरीयस्त्व
तिमतोऽस्यादेवेति ननु तन्मतेनापि तं वदेदिति निषेधः क्रत्वर्थ एव न सिद्ध्येत आख्यातेन कर्तुरनुक्तत्वात् पुरुषार्थत्वस्यात् प्रकरणादि क्रत्वर्थतानुपपत्तिरित्यत आह नेतिचेत्

ईषाग्निरसीत्यत्र लिङ्गादिविनियोजकतम किं तु प्रमितत्वाप्रमाणलक्षणोपांशुयागविधानेऽस्मिन्प्रश्ने मन्त्रस्य पाठ इति क्रमादुपांशुयागानुमन्त्रणे एतस्य विनियोगः । ५ । समाख्या योगबलम् ६ । यथा होतृचमसं द्रव्यमित्यादि । तत्र होतुरिदं हौत्रमित्या
दियोगबलेन हौत्रादिसमाख्यातानि कर्माणि होत्रादिभिरनुष्ठेयानि । ६ । अर्थैषां विरोधोदाहरणानि । तत्र श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे लिङ्गं दुर्बलम् । यथा कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे इत्यत्र चो विनियोगः श्रिकाश्च गार्हपत्योपस्थाने
इत्यत्र ऐन्द्र्या ऋचः इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यात् लिङ्गादिन्द्रोपस्थाने विनियोगः प्रतिभाति । अन्यप्रकाशकत्वं मन्त्रविनियोगायोगात् अतः गार्हपत्योपस्थाने संश्रीयते गार्हपत्यमितिद्वितीयादिकर्मविभक्तिर्यागाभावविक्रियायाः पेतत्फलस्य गार्हपत्यशेषत्व
बोधयति किं फलभागित्वस्य तदर्थत्वात् एवं मन्त्रस्य तद्वितीयाप्रमाणात्तदर्थस्य शेषत्वम् क्रियाप्रति साधकत्वमन्त्रप्रकाशकत्वस्य तदर्थत्वात् सामान्यतः प्रतीतिप्रभावस्यापि श्रुतिशक्तिपात्यते पिनाकबलमस्य विशेषत्वादिति लिङ्गस्य प्रतिपाद्य
त्वेन स्वविरोधसंभवात् तत्र श्रुति लिङ्गयोर्विरोधः । तत्रायं स्वरूपतः सामर्थ्यज्ञानमपेक्ष्य श्रुतिर्विनियोजिका न त्वसमर्थं श्रुतिसहस्रमपि विनियोजयति यथा बर्हिः सिञ्चेत्तत्र लिङ्गस्य बलवत्त्वात् उपस्थापने सा विनियोगः तद्दर्श
नेऽपि तद्द्वितीयासमर्थत्वे तद्बोधजन्या गार्हपत्यसमीपे इन्द्रोऽनयोपस्थाप्यत्वमित्यर्थः पर्यवस्यति । सिद्धान्तस्तु । श्रुतिः स्वरूपमात्रसामर्थ्यमपेक्षते न तत्र बोधमपि यद्वलिङ्गं बलवद्वैतस्याप्यर्थं तत्र एव तामेवविनियोगमपेक्ष्य ततः परं प्रमाणं उपजायते
लिङ्गं तु विनियोगे श्रुतिमपेक्षते तस्या नेन इन्द्र उपस्थातव्य इति लिङ्गात् त्वेतसा प्रतीयते किं त्वेतादृगिन्द्रप्रकाशकत्वं तथा तु प्रकरणस्यान्तराप्रमाणादिन्द्रप्रकाशनसमर्थाया ऋचो यथा तदुपस्थानविनियोगः कल्पनीयः तथापार्थे विप्रकर्षः तथा लिङ्ग
ानर्थपत्तिसाधकमात्रेण माहेन्द्र्यस्थावितेन वचनाद्बहीमहाकांक्षायाः इति लिङ्गेनात्र इन्द्र उपस्थातव्य इति श्रुतिः कल्पनीया तत्र सत्यविनियोगमवेजनोपावलिङ्गश्रुतिकल्पनान्येक्षान्तरापातं त्वम् तावत्सर्वं गार्हपत्ये विनियोगः सिद्ध इति प्रकरणेऽपि
ताकांक्षेकवाक्यतापन्नाश्रुतिः कल्पनीया तस्मात् श्रुतेर्बलवत्त्वात् तत्समलत्त्वयासामर्थ्यानीयमानेनानुपदमस्य वाचकतया गार्हपत्यमात्रसर्थकमितिवचार्थत इति । लिङ्गवाक्ययोर्यथा । पुरोडाशसंस्थानकाले स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति मन्त्रः प्रपठितः तत्र कल्पयामीत्यन्तः पूर्वभागः । सदने स्वरूपभागत्वम् तत्प्रयोक्तव्ये लिङ्गात्मात्तीय तेऽत्र समस्य एकवाक्य
यत्वादनेकवचनत्वात्तिलपसीदेनेकार्थप्रतिपादकत्वात् विभागसाकांक्षत्वात्तत्र केवाक्यत्वात् समस्तपदेऽविभाव्यविनियोगः वाक्यादेकवासेनास्मादिदि ऋग्वदेति वाक्यादेव गमनेनेदन्तोऽविरोधः । अत्र पूर्वः पक्षः । अस्य वाक्यत्वविनियोग
श्चान्तेऽपेत्रोऽस्मिन्यानसामर्थ्ये कल्पनीये यत्प्रतीयमानेनैवास्य विनियोगो मन्त्रेऽस्माकं समस्तसादिसमापूर्व्ये निर्वपामीति पदयोः समवेतार्थयोरेकवाक्यवयात्रात्सदनाद्भागस्य सामर्थ्यकल्पनं तत्रानेकवाक्यत्वात्निर्वापभागस्यमासामर्थ्यं नतिदृष्टं तं मन्त्रलिङ्गं लिङ्गं न
विनियोजकं श्रुतिकल्पयत्समस्तमन्त्रप्रयोजकात्मकल्पनीति वाक्यमेव तेनैव तत्र नामसमस्तस्यैवोभयत्र विनियोग इति । सिद्धान्तस्तु । वाक्येन कार्ययताममत्रस्यैव सामर्थ्यं मन्त्रवाक्यैकत्वोपजीव्यत्वात्तद्बलवत्त्वेन अमुनार्थस्यैकसामर्थ्यात्मकमत्रिविधित्व

वाक्यैक

पुरोडाश

यागोपस्थित्वम

लिङ्गवाक्ययोः पुरोडाशसदनम्

वा कं
१३

पविमानेष्टीनां सामर्थ्यवशेनैवैकप्रयोजनकतया चैकवाक्यत्वावधारणम् यावन्ति पदानि प्रधानमेकमर्थं प्रतिपादयितुं समर्थानि विभागे साकाङ्क्षाणि च भवन्ति तावन्त्येकं वाक्यम् अग्न्ये यज्ञार्थो मंत्रप्रकाशमानः प्रधानं सदनसादने चान्यत्वाभूते
तत्र च सदनप्रकाशनसमर्थः पूर्वभागः सादनप्रकाशनसमर्थश्चोत्तरभाग इति द्वौ तावंशौ तस्मात्सामर्थ्यात्पृथक्कृतेऽन्ये कृतिरध्ययेन द्वावेव तद्वाक्ये प्रत्येकं विनियोगसिद्धे तावन्तेव प्रकरणपाठोपपत्तौ समस्तमंत्रस्यैकवाक्यतानुद्दिश्य तत्राप्याभासी
भवति लिंगेन बाधात् तथोक्तं समस्तमपि सामर्थ्यं तु संभूतं संकल्पयितुं यदि तीव्रार्थविप्रकर्षाद्वाक्यदुर्बलं तस्माद्वाक्या वाचारंभणो विरोधि लिङ्गं नास्ति तत्र समवेतार्थकेनैकेन पदेनैव तु सामर्थ्यानि मिलित्वा सहैकवाक्यता यदा तत्र तत्र सामर्थ्यविनि
योजकश्रुतिकल्पनानुकूलं कल्पयति यथा पूर्वभागस्याज्ञैवाने तेनैव इति भागानामिति । २ । वाक्यप्रकरणयोर्यथा । दर्शपूर्णमासप्रकरणे देवानां पृथिवी भद्रमस्मृदिति सूक्तवाकनिगदः पठितः तत्रेन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्या
योऽक्रातामषीषोमा विदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्रातामित्यग्नीषोमावग्नेरवाकंश्रूयते तत्र पौर्णमास्यामिन्द्राग्नी देवते इति लिङ्गात्तत्पदमपनीयते अमावास्यायां तु समवेतार्थत्वात्प्रयुज्यते । तत्रैवं संदिह्यते । इन्द्राग्नी इदंकवाक्यता
पन्नानां चीकृपेतामित्यादिपदानि तत्रापनेयानि किं वा प्रयोक्तव्यानि वेति । तत्र प्रकरणप्रयोगः प्रतिभाति । असमवेतार्थतया देवतामात्रवाचकपदस्यापनयनात् । वाक्यान्तरान्वयेनेत्यानीति प्रतीयते येषां समस्तरूपैकवाक्यतापन्नेतेन स
हैव तदपनयस्योचितत्वात्तदनयोर्विरोधः प्रकरणमेवाङ्गसंबन्धप्रतिपादकं अन्तःस्थवलवत्वाद्वाक्येन भागः प्रयोक्तव्य इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः । प्रकरणं विनियोज्यत्वस्य सामर्थ्यमनपेक्ष्य न विनियोजकं किं तु तदपेक्षते कथमन्यथा
स्मादेव यज्ञ्या याज्ययापत्नीविषयञ्जनिषीयेति पात्नीमंत्रत्वमंत्रतदेवतानिरुद्धिलोकं सर्वमात्रयोर्न विनियुज्यते । तिलप्रत्येषसदः सान्नरूपत्वात्स्थानतो सम्बन्धे कारणविधेयस्तो मयागस्य प्रत्येसाङ्गज्योतिष्टोमादेर्द्वादशोपसत्त्वानुबो
धयति साद्यनवेऽहं दिवससाध्यसोमयागरूपादीनामकस्य विशेषनीयते इत्यादेः कत्वावित्थानुपपत्तेः । स्वरूपालोचनायां तथा लिंगेन वाक्येन वा कृदिति प्रकृतिकेन यद्वपमपनीयते । न्यायतीयते वाक्यद्वित्वाच्छिनेन प्र
करणकाङ्क्षाने यच्च विरोधिनः त्वादिकं नास्ति तत्र प्रकरणं विनियोजकं यथात्र समिधो यजतीत्यादि विधिविशेषसिद्धान्तः अत्र तु लिङ्गेन वाक्येन चाग्नि प्रत्यक्षत्वादीन्येकेनैव गोपीतिकत्वाप्राप्तिकस्य प्रकरणस्य वाक्य
त्वात् तत्र तत्रानुसिद्धः प्रतीयमानोऽसम्बन्धः प्रमाणसिद्धः प्रकरणेनाकाङ्क्षावशात्कल्पनीयः तथा च वाक्यप्रथममेवाभिधानसामर्थ्ये तत्प्रकरणविनियोग इति तृतीयः कालो विनियोगस्य प्रकरणेन प्रथममेवाक्यभेदः संबन्धः कल्पनेनेन
सामर्थ्यं तेन श्रुतिस्तया विनियोग इति चतुर्थः कालो हि विनियोगस्य तस्मात्प्रथमशेषभागस्यापनयेऽपि सिद्धेऽकस्मात्विप्रलिप्तिः किं चिकीर्षावाक्यविरोधादिति । ३ । प्रकरणस्थानयोर्यथा । राजसूयस्य प्रधानस्तानां कर्मात्मकस्य प्रकरणेऽभिनाद्भिषेचनी
यादनेनाशुनः शेपोपाख्यानमाम्नातं तत्र किं समस्तराजसूये तदङ्गमाहोस्विदभिषेचनीयमात्रेऽङ्गमिति संशयः तत्र प्रकरणस्य बलवत्त्वात्समस्ताङ्गता तदभ्याग्नतेः स्थानस्य बलवत्त्वेनाभिषेचनीयमात्राङ्गत्वमिति विरोधः तत्र विनिगमनाविरहात्समस्ताङ्गत्वे सम्प्राप्ते
तिङ्पर्यन्तविशेषणमिति नेन परिहृतत्वात् न हि प्रत्यक्षतः कर्मानिषेधस्याङ्गत्वेन गृहीतमतेऽभावनात्प्रधानतया तत्सहितं समर्थितं प्रकरणानुपार्थेनैव आत्मवाक्यप्रक्रमरूपधर्मः अत्र स्थानेविशेषाभावात् ॥
यो रथविरहेण यमेति शुनःशेपस्यादेशनिर्दिष्टमित्यादेर्वाचनयावोधात्मत्वात्स्थलत्वात्स्थित्यविकल्पेनाङ्गतास्तीति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः आकांक्षासन्निधिश्रुतिविनियोगप्रयोजिकेरसमयप्रसिद्धं राजसूयेऽचकर्माभावादाकांक्षात्वात्प्रिप स्युरितियोग
वदन्तर्गते सन्निधानं प्रकरणिकत्वे च तु हि सन्निधानात्सर्वदास्येव अभिषेचनीयेन समविशेषनिधाने प्राकाङ्क्षोत्थापनात्तया च यदेव सन्निधाना च स्थानप्रकरणेनैकवाक्यत्वं कल्पनीयं तदा सन्निधानाद्धाकांक्षोत्थापनम् तथा च कत्रसामर्थ्यकल्प
नेऽसुलभत्वे विनियोगोऽपदेकवाक्यतात कल्पनं सामर्थ्याच्च यच्चेश्रुतिकल्पने विनियोग इति सर्वविप्रकर्षात्स्थानस्य दुर्बलत्वात् हृत्वा बलवत्प्रकरणेन राजसूयस्य सर्वत्वशोनःशेपोपाख्यानस्य विनियोगो न त्विविकल्पइति । ४ । स्थानसमाख्ययो
र्यथा । दर्शपूर्णमाससम्बन्धिकरणे पौरोडाशिकसमाख्याने का रौद्रसाम्नाय्यक्रमेणशुंधध्वं दैव्याय कर्मणे इति मंत्रः पठ्यते सच प्रकरणहृतोर्थः तथा तेन सम्मवेतार्थत्वेन चित्याकतत्वं ज्ञापयन्नेव विनियोगाङ्गत्वेन शुन्धनीयं चात्र द्वयमुपस्थितं सा
न्नाय्यपात्रं पुरोडाशपात्रं च तत्र समाख्यावशात्पुरोडाशपात्रशुन्धने विनियोगः प्रतिभाति स्थानवशात्साम्नाय्यपात्रेति तदनयोर्विरोधः । तत्र पूर्वपक्षः । पौरोडाशिकसंज्ञान्नपुरोडाशमंत्रत्वं चास्य चाने तावधिकृत्य प्रदेशे काण्डे पौरोडाशिक मिति तत्र
समाख्याश्रुतिनपदसाक्षात्दिनियोजिका क्रमस्तु प्रकरणसङ्गत्वप्रयननद्वारा तत्रेति समाख्या बलवतीति । राद्धान्तस्तु पौरोडाशिकपदं तत्पुरोडाशसम्बन्धविशेषयोः संबन्धमात्र किं तत्पुरोडाशविधिप्रकाण्डेऽपि सातुपपत्तिमात्रसम्बन्धस्तत्कल्पने सोऽपि तन्नेष
शेषिभावः किं तु संबन्धमात्रम तद्धि राणतमेतत्साधितदन्यमानं तथा च समाख्याया पि क्रमादिकमुद्दीय विनियोगे न तु श्रुत्यैव एवं च समाख्याया क्रमतन्त्रेयः तेन प्रकरणं प्रकरणेन वाक्यं तेन लिंगं लिंगेन श्रुतिस्तया विनियोग इति समाख्याया षष्ठः कालो विनि
योगस्य स्थाने तु क्रमः प्रथमः तत्र पवेति न कल्पनीयः तथा च तेन प्रथमतः प्रकरणमनुमेयं तेन वाक्यं तेन लिंगं तेन श्रुतिस्तया विनियोग इति पञ्चमः कालो विनियोगस्य तस्मात्प्रविप्रकर्षात्समाख्याया स्थानतो दुर्बलेति तत्पुरोडाशपात्रशुन्धने विनियोगः ।
कथं तर्हि काण्डस्य पौरोडाशिकसंज्ञा पुरोडाशसंबन्धिवहुमंत्रवत्त्वादिति । ५ । तदयं निर्गलितोऽर्थः श्रुतिः सा लादिनियोजकत्वेन सर्वतोबलवती लिङ्गं तु काञ्चरितत्वात्प्रत्यवसायाद्दुर्बलं एवं वाक्यादावप्यूह्यम् समाख्या तु सर्वतो दुर्ब
लात्तस्मादेव विनियोगे पञ्चोत्तरितत्वादिति एवं श्रुत्याद्युपेता या वाक्यादेर्दुर्बलत्वमुदाहार्यं यथावेधवेद्यामित्येसिद्धमिति । प्रकृतमनुसरामः । प्रकरणस्याकांक्षारूपतया तेन वाक्यं कल्पनीयं तेन सामर्थ्यं तेन श्रुतिस्तया विनियोग इति चतुर्थकाल
मासंगतत्वाधनप्रत्यक्षविप्रकृष्टत्वेन दुर्बलत्वादाख्यानार्थकर्मसु स्याः सान्तादिविनियोजिका याः प्राबल्यात्तयाप्रकरणप्राप्तमेव निषेधस्य सिद्धेऽपि व्याप्तत्वान्न्याय्यार्थः । समाधत्ते । तिङ्पर्यन्तेति । तथा साख्यातस्यापि तदुपस्थापनेऽपि भावनान्वयाया
न्ने न तदुपस्थितिर्नञर्थाभावान्वयस्तत्रसंभावेन किं तु विशेषणतयैवेति न हि मिलत्काभित्काकारस्मितिन्यायेन विशेषणेनोपस्थितस्य विशेषणान्तरनिराकांक्षत्वेन न कर्त्तृर्नञर्थसंबन्धः शोतइति नाह प्रत्यक्षप्रकरणबाधः इति भावस्तमेवार्थं वि
शदयति । साङ्गत्वेनेति । स्वविशेषणतयेत्यर्थः निराकांक्षत्वादिति भावः । ननु विधिनिषेधस्य प्रत्यक्षत्वाकांक्षापि नस्यात् न कलंजं भक्षयेदित्यादावपि पदार्थानां कृतसुखां कर्मेति नञर्थाभावान्वयासंभवेन तस्य प्रतिपत्तानुपपत्तेरन्यथाह । सत्यमेवेति । अत्र वादिनैति ।

भा॰सा॰द॰ १४ नचनास्तंवदेदितिस्मृतिविहितानृतवदननिषेधस्य क्रत्वपुरुषधर्मत्वे यजमानस्यसाथासावधानीयक्रतुकैर्वादननवदंवर्ज्यस्यात्क्रत्वर्थत्वे चतिषेध्यस्य वर्जनीयतया कार्त्स्न्येनपेत्त्वेनयज्ञसंबद्धेनैवयजमानेनर्त्विग्भिश्चवर्जनंसिद्ध्यतीतिविशेषा
त्वथमेतदितिवाच्यम् क्रतुकरणभ्यां क्रतुसंबद्धपुरुषकर्तृकारतनवदनाभावइतिबोधेनतसंयवातक्रतुक्रतुकेतिवोपेमानाभावादित्याशयादिति। इत्यक्रत्वइति। दर्शपूर्णमासप्रकरणएवैतत्संबवचनंश्रूयते जंजभ्यमानोऽब्रूयात्कश्चिदत्क्रतुरपी
तत्रकिमनेनसंबवचनेनपुरुषधर्मश्रुतोस्वित्क्रतुपुरुषसंस्कारकतयाक्रतुगमितिसंदेहः नत्रवाक्येननावदयंजंजभ्यमानधर्मत्वेनप्रतीयतेकत्र्यस्यसायानेचः कर्तृवाचकत्वात् प्रकरणेनत्वक्रत्वंगतयापुरुषकरणेचवाक्यापेक्षयाऽदुर्बलमितिपुरुष
धर्मत्वैवयुक्तं सत्यांचफलाकांक्षायांतांत्रिसज्ञन्यायेनवाक्यशेषेष्वतस्यप्राणापानावेवात्मन्यत्तइतिफलस्यलाभादितिपूर्वपक्षेसिद्धान्तः वाक्यप्रकरणयोर्विरोधेवाध्यबाधकभावोनत्वत्रास्तिविरोधः जंजभ्यमानपदस्यकर्तृवाचकतयात्वज्ञपुरुषसमर्थना
वपित्त्वान्नसंस्कारत्वेनैवक्रतुंगतासंभवादेवंचार्थ्यवादोपस्थितफलकल्पनागौरवमपिनसंभवतीति नचाचविरोधप्रत्ययबलाबलचिन्तनस्योचितापूर्वमिति नत्वेनजंजभ्यमानवाक्येऽनुवचनस्यवाक्यप्रकरणाभ्यांक्रतुपुरुषधर्मतावदत्रापिनृतवदननिषेध सूत्रादिति=
स्यक्रतुपुरुषधर्मत्वेनोचिता ऽन्यथाजंजभ्यमानाधिकरणंदत्तजलांजलिस्यात् तदुक्तंमहर्षिभिः। स्मृत्युपायमासमतादिपुरुषार्थमपिस्थितः प्रतिषेधः क्रतोरंगमिष्टः प्रकरणाद्यथा दितिभावः तदेतदभिप्रेत्याह। इत्यादीति। ननुसाधुत्वज्ञानस्यशाब्दबोधहे
तत्वेसाधुत्वज्ञानवतोबोधानापत्तिः शक्ततावच्छेदसाधुत्वज्ञानस्यनिश्चायकत्वमाणत्वादत आह। वस्तुतइति। नहेतुरिति। हुरमानयेसादोपागतानात्मनिसंसाधुत्वाद्यज्ञानतोऽपिवोधोदयेनव्यभिचारादितिभावः। तद्व्यतिरेकनिर्णयइति। साधुत्वाभावनिश्चयइत्यर्थः
अपभ्रंशादप्यसाधुत्वनिश्चयदशायांशिष्टानांवोधाध्ययनेव्यभिचारात्तद्व्यतिरेकेसिद्धत्वाद्यपुरुषस्याप्रयोगः। १४॥ ॥ इतिभूषणसारदर्पणेधात्वर्थनिरूपणम् ॥ ॥ संख्यातिरिक्तत्वात्पार्थप्रकारकबोधेविशेष्यतयाधात्वर्थोपस्थितेर्हेतुत्वसमर्थत्वव
स्थापनादाख्यातार्थकालनिरूपणप्रसंगसंगतिस्तच्चयत्राह। प्रत्येकमित्यादि। ननुकेयंसंगतिर्यानन्तराभिधाननियामिकेतिचेदुच्यते। नतिसंगतिरनन्तराभिधानव्याप्याकिंत्वसंगतत्वज्ञानसापेक्षतापितत्वात्तत्रहेतुः सनत्रफलविनत्वोक्तानिरासेतत्तत्रिरासाचेवसंगतिस्तत्र
त्रप्रदर्शनेसाचानन्तर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासानिरूपितसमानविशेष्यकत्वप्रत्यासत्त्यनवच्छिन्नज्ञानजनकतावच्छेदकरूपा तत्त्वेमेवचनलक्षणम्। प्रकृतेधात्वर्थविशेष्यतयाज्ञातेविशेष्यस्यविशेषणमात्रव्यापकमितिनिर्णीतविशेषणत्वज्ञाने ततः सामान्यधर्मप्र
कारकज्ञानेस्वविशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वात्किमस्यविशेषणमित्याकाराजिज्ञासाजननःशिष्यस्यकिमस्यविशेषणमितिप्रश्नप्रयोगः ततःशिष्यजिज्ञासाज्ञानेगुरोः ततप्रसाधनत्वादनुसंधानपूर्वकंलडाद्यर्थत्वेनकालरूपविशेषणस्यानन्तरा
जंजभ्यमानोऽब्रूयात्कश्चिदत्क्रतुरितिवाक्योक्तमंत्रविधिवदित्यादिप्रपंचितंभूषणे नत्त्वाख्यातस्यभावनायामसाधुत्वेनतत्रहेतुर्मानसादत आह बोधइति। असाधुत्वेपिसाधुत्वभ्रमाद्बोधोत्पत्तेर्नापभ्रंशादसाधुत्वंतत्स्यादेवेति वस्तुतस्तुसाधुत्वज्ञानंन अतअविद्याद्रि
हेतुस्तद्व्यतिरेकनिर्णयोवानप्रतिबन्धकस्त्वसाधुरनुमानेनेत्यग्रेवक्ष्यामः। १४। इतिभूषणसारेधात्वर्थसामान्यार्थनिरूपणम् ॥ प्रत्येकंदशलकारार्णामर्थंनिरूपयति। वर्तमानेपरोक्षेश्वोभाविन्यर्थेभविष्यति विध्यादौप्रार्थनेचक्रमाज्ज्ञेया मन्त्वेकर्म
लडादयः लडादयष्टितःक्रमादेषुर्व्यर्थेषुद्रष्टव्याः वर्तमानत्वंचप्रारब्धापरिसमाप्तत्वम् ॥
मिथ्यानमितिजिज्ञासायामनन्तराभिधानप्रयोजकत्वमितिजिज्ञासाजनक ज्ञानविषयेबद्धत्वादावतिव्याप्तिवारणायप्रयोजकान्तम् जनकतायांसमानविशेष्यकत्वप्रत्यासत्त्य
नवच्छिन्नत्वविशेषणान्नजिज्ञासाजनकतानिष्ठस्यसाधनत्वेऽतिव्याप्तिः नाहशेस्साधनत्वज्ञाननिष्ठजनकतायाविशेष्यतात्रप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वात् अवच्छेदकंचतत्वर्थाधिकरणत्वेनेनकार्यत्वतद्देकेकदेशनिरासः एवमाधेयत्वादिकमपिप्रसंगमध्यपवनिवि
शतेत्र्याधारप्रसंगेनस्य तस्याधेयत्वस्यानुपेक्षणीयतासानेनजिज्ञासाविषयत्वसंभवात् सांचषड्विधा उपोद्घातादिभेदात् तदुक्तम्। सप्रसंगउपोद्घातोहेतुतावसरस्तथा निर्वाहकैककार्यत्वेषोढासंगतिरिष्यतेइति तत्रप्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिन्ताकालावच्छिन्नप्रकृता
नुकूलत्वमुपोद्घातः प्रकृतत्वंचवक्तव्यत्वविशिष्टोपादेयम् अनुकूलत्वंचकचिद्धेतुकत्वंक्वचिज्ज्ञापकत्वंक्वचिज्जनकत्वम् स्मृतिकालावच्छेदेनोपेक्षानर्हत्वंप्रसंगः तत्रस्मृतिकालावच्छेदःस्वरूपसम्बन्धविशेषोऽज्ञातोपयोगी हेतुताप्रसिद्धा प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृ उपेक्षानर्हत्वं=
त्तौसत्यामवश्यवक्तव्यत्वमवसरः अनुज्ञापिनिरोधःस्वरूपसम्बन्धविशेषोऽज्ञातोपयोगी निर्वाहकत्वमेककार्यनिर्वाहकत्वम् तच्चकारणतावच्छेदकसाधारणंप्रयोजकत्वरूपम् एककार्यत्वम् एकस्यकार्यस्यप्रयोज्यताजनकताजन्यज्ञानविषयताच उदाहरणानिस्वयमूह्या
नीत्युक्तम्। यद्वादशलकारारणमितितिग्रन्थस्तारस्यादवसरसंगतिरुक्तलकारसामान्यार्थेउक्तेतद्विषयकजिज्ञासानिवृत्तेर्लकारविशेषार्थस्यावश्यवक्तव्यत्वाच्चेत्यवधेयम्। दशलकाराणामिति। लडादिप्रकारेणपठितानामित्यर्थः आदेशत्वेनवाचकत्वमितिपत्तेनिरुक्ता
देशानिष्ठवोधकतानुपपत्तिः किंलडादिस्थानेष्वन्तद्विधानात्तस्यतदर्थत्वमितिभावः। प्रारब्धापरिसमाप्तत्वमिति। विनष्टावयवप्रागभावकत्वेसत्यनुत्पन्नध्वंसावयवकत्वमित्यर्थः साध्यत्वप्रकारकज्ञानविषयपदार्थापरीभूतावयवकक्रियाव्यापारसन्तानेविद्यमानएववर्त
चनीत्यादिप्रयोगात्तत्रोक्तलक्षणसमन्वयोवक्ष्यते भाविभूतक्रिययोरतिप्रसंगवारणायक्रमेणदलद्वयम्। यद्यपिभावकालकारकसंबन्धस्त्वारोप्यानुपस्यातस्येतिनिरुक्तभाष्यादस्तिवर्तमानःकालः परंत्वादित्यगतिर्वर्तमानोपलभ्यतइतिवर्तमानेलडितिलक्षणस्यमहा
भाष्याच्चकालस्यैवलडाद्यर्थत्वंप्रतीयतेतथापिक्रियायाःकालोपाधिकायास्तत्रतत्रप्रसिद्धतयाप्रसाधवोक्तधर्मोक्तान्तयावर्तमानकालत्वेनतान्यानन्ववादानुक्तदिरोधः अतिरिक्तकालस्यैववर्तमानत्वादित्वेआसमासीत्यादौलडाद्यनुपपत्तेःअभावेनान्तरनुव्याख्यासंगते
श्चअनुवादणप्रकृत्तिहितपरःखण्डकालएववर्तमानत्वादिविशिष्टोलडादिवाच्यः कालगतवर्तमानत्वेचनवक्ष्यप्रयोगाधिकरणत्वमेव तदादिनायेनतत्त्वसुप्रयोगाधिकरणत्वानामनुगमाच्चनप्रसक्तानुगमः यद्वोत्वमपितत्कालत्वेनतत्कालत्वावच्छिन्नबोधस्य
नुभवसिद्धत्वात्तदनुपपत्तिरितिविभाव्यनेनदासहप्रयोगाधिकरणत्वंतिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षितंतत्कालत्वावच्छिन्नवपवलडर्थः क्रियारम्भास्रवसमाप्तत्वंचाधीतेपचतीत्यादिप्रयोगवारणायस्वहेतिप्रागभावप्रतियोगित्वस्वहेतिध्वंसप्रतियोगित्वप्रकृत
क्रियावयोगिकत्वाभावविशेषितेनाधेयतासंबन्धेनान्वयनियमउपगन्तव्यः क्रियारम्भासर्वसमाप्त्यनंरंचवर्तनेयस्तत्क्रियाधिकरणकालस्सदर्शीनविशिष्टाधेयतासंबन्धस्तुक्रियायांबाधितोऽप्रसिद्धोवेतिनतादृशशब्दप्रयोगाधिकरणतादृशकालमादायातिप्र
योगापत्तिः आस्मासीत्यादौसनातनक्रियास्थलेतच्छब्दप्रयोगाधिकरणकालसम्बन्धाधेयतासंबन्धेनान्वयोपगमात्रानुपपत्तिलेशोपीतिविभावनीयम्। अनुभविष्यादिश्चत्वबोति। गृहाद्वोनास्यायोगवलक्षणपेक्षया ऽस्यानुकूत्वाद्भविष्यत्त्वस्यवर्तमानत्वहरितन १४
त्वेनतदुक्तंभविष्यत्वहोभविष्यत्वयरुचतत्त्वच्छिन्नमिच्छत्वचरितवर्तमानत्वग्रहरुद्भ्यासाश्रयाद् वर्तमानायामपिक्रियायामवयवगतातीतत्वसत्तादायेश्रोष्यादिकर्मविषयेप्रहातःकरदेवदत्तःआकाधीत्करदेवदत्तःइत्यादिप्रयोगः अनप्यवानेकदिवससाध्यदेशं

जिगमिषुः प्रथमदिने गत्वेदमाहेदमुद्यागतमिति तद्दिने फलानवच्छिन्नक्रियायामनिष्पन्नावपि किंचिद्गतिक्रियायामतीतत्वेन समुदायेन तदारोपप्रयोग इति निष्कासस्तेन भाष्ये सप्तम उक्तौ सा पर्वतास्तिष्ठन्तीत्यादावाधांकायामभावे पित्वोक्तप्र
थमलक्षणस्याव्याप्तेस्तत्र लडनुपपत्तिं परिहरति । आत्मास्तीति । तत्र सत्तादिक्रियायाः सनातनत्वेन प्रारब्धापरिसमाप्तत्वरूपवर्तमानत्वाभावेन लडनुपपत्तिरिति भावः । अनित्यत्वादिति । प्रागभावप्रतियोगित्वे सति ध्वंसप्रतियोगित्वादित्यर्थः
। तद्विशिष्टस्येति । अवयवस्थितत्वादनित्यत्वस्य तदापरामर्शः तथा चानित्यराजक्रियारूपधात्वर्थस्येत्यर्थः तथा चोत्पन्नमादित्यारितवर्तमानत्वस्य तद्गतत्वसत्तादिक्रियायामारोपेण लडुपपत्तिरिति भावः । तिष्ठतेरधिकरणमिति । कालस्य ल
डाद्यर्थत्वे इदं भाष्यप्रमाणम् अधिकरणमित्यारोपे बीजप्रदर्शनम् तथा च कालस्य सर्वाधारतया क्रियायामपि कालोपाधित्वेन कालतया सत्ताधारत्वेन तद्गतवर्तमानत्वस्य तत्रारोपात् लडुपपत्तिरिति भावः वस्तुतस्तु उक्तक्रियात्मककालस्यास्तीति
धातूपयोगाधिकरणस्योक्ताधेयतासंबन्धेनैवोपपत्तावारोपे मानाभावः अत एव भाष्ये तिष्ठतेरधिकरणमित्येवोक्तमिति बोध्यम् । परतो भिद्यत इति । सर्वथा नष्टप्राकादिवस्तुपरतः स्वावेत्तया ... वर्तमानत्वादिभिः भिद्यते विशेष्यते वर्तमान
त्वादिर्लिङ्गकभेदानुमितिविषयो भवतीति यावत् । आत्मेति । अस्य षष्ठ्यपीत्यादिः आत्मपदमात्मसत्तादिपरं न विकल्पते विकारं न प्राप्नोति सनातनत्वात् तथा च सत्तायाः ... वर्तमानत्वाभावादात्मास्तीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः । तथापि
आत्मादिसत्तापरस्पराजक्रियादिधात्वर्थस्वरूपेण वर्तमानत्वादिनाभिद्यत इत्यर्थः उक्त एवाशयः । तमप्यासीदिति । भूतक्रियागतभूतत्वारोपात् भविष्यामि चेति भाविक्रियागतभविष्यत्वारोपात् प्रयोज्याः इत्यर्थः लडादीनां द्योतकत्वं वाचकत्वं चेति पक्ष
द्वयमप्याकराद्द्रष्टामिति निदर्शयंस्तेषां द्योतकत्वे प्रथमम् अनुपपत्तिमाह । तत्रैन्यादिना । द्योत्यत इति । वर्तमाने लडित्यादेर्वर्तमाना क्रिया ... इत्यर्थादिति भावः ननु लः कर्मणीत्यत्र पवलविधिसंभवे वर्तमाने लडित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेरत आह । क्रिया
सामान्यवाचकस्येति । कालसामान्यवृत्तिक्रियावचनस्येत्यर्थः । विशिष्ट इति । विशिष्टवर्तमानत्वादिविशिष्टव्यापारे इत्यर्थः । तात्पर्यग्राहकेति । तत्रैव वर्तमानत्वविशिष्टक्रियाप्रतीतौ द्वयोरितरत्वप्रकारकप्रतीतिजनकत्वेन पचतीत्या
देनातीतक्रियाप्रतीतिरिति ... वैयर्थ्यं क्रियासामान्यबोधकत्वेन ... विशिष्टक्रियाबोधकत्वोपगमे लाद्युवालडादेर्विशेषधर्मशक्तिकल्पने गौरवाच्चेति भावः शेषं विभक्त्यर्थनिर्णये वक्ष्यते । वाचकत्वपक्षमाह । अन्वयव्यतिरेका
पचतीत्यादावधिश्रयणाद्यधःश्रयणान्तेमध्येन दसतीति भवति लट्प्रयोगः आत्मास्ति पर्वतास्तिष्ठन्तीत्यादौ तात्कालिकराजक्रियायामनित्यत्वात् विशिष्ट सोत्पत्त्यादिकमादाय वर्तमानत्वादिकमूह्यम् उक्तं हि भाष्ये इहत्कालिकराजक्रिया
तिष्ठतेरधिकरणमिति परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकल्पते पर्वतादिस्थितिस्तस्मात्सर्वरूपेण भिद्यत इति वाक्यपदीये च एवं तमप्यासीत् तच्छेनाभ्यपदितयदासीत् अस्मेकः प्रथममासंवर्तिभिर्भविष्यामि चेत्यादिष्वनयो योज्याः तत्र वर्त
मानत्वादिलडादिभिर्द्योत्यते क्रियासामान्यवाचकस्य तद्विशिष्टे लक्षणया लडादेस्तात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्रूपलडादिवाच्यमेवाः ... प्रत्ययानां वाचकत्वविलोपापत्तिरिति पक्षान्तरम् । लिडर्थमाह । परोक्ष इति प
रोक्षत्वं नाम कालस्याद्यतनानद्यतनभेदेन द्विविधः द्विविधोऽपि भूतभविष्यद्रूपः तत्रानद्यतने भूते परोक्षे लिडित्यर्थः तेनाद्यतने भूते ऽनद्यतने भविष्यति भूते ऽप्यपरोक्षे च न लिट्प्रयोगः परोक्षत्वं च साक्षात्करोमीत्येतादृशविषयताशा
लितानाविषयत्वम् तत्र क्रियानामेयमत्यन्तापरिदृष्टा ... पिण्डीभूतावयवान् एकापि तद्भूता निदर्शयितुम् इति भाष्यान्तस्याप्रतीन्द्रियत्वेन परोक्षत्वाद्वक्तृकमिति शक्यम् पिंडीभूता यानिदर्शयितुमशक्यात्वेनावयवशः साक्षात्करोमी
भामित्यादिना तच्च तत्कर्तृकौ ... अन्याधारकर्तृत्यार्थकत्वं बाधेनेतिताच्य ... विप्रतीतिविषयत्वात् अस्याप्यपश्यमगोधावतीमत्रतस्यादर्शनकर्तृत्वसादिति प्रतिभाति मशक्यतावच्छेदकभेदेन एकशक्यकल्पने बाध्यबाधकभावायोगात् किं चैवं लः
लः कर्मणीतिसूत्रे निरवकाशत्वस्य स्थलान्तरेऽपि विधायात्यर्थैर्बाधसंभवात् तथा चानर्थकप्रतिहताभ्यां विपरीतबलाबलमिति न्यायात् सामान्यशास्त्रप्रवृत्तौ किंचिद्बाधकमिति भावः अन्यथा अन्वयव्यतिरेकयोः शक्तिग्राहकत्वे । विलोपापत्ति
रिति । सर्वत्र तत्तदनुकृत्तेवत्सत्स्वप्रत्ययार्थाभिमतबोधनसंभवादिति भावः । अनद्यतने भूत इति । भूत इति अनद्यतने लडिति सूत्रात् अनुवर्तते इति भावः । न लिट्प्रयोग इति । तथा च पपाच चेत्यत्रातीतानद्यतनपरोक्षकर्तृकापचिक्रियेति बो
धः तादृशवाक्यजन्यबोधानन्तरं मनस्यद्यतनत्वादिसंदेहानुदयादद्यतनत्वादिवत्तयोरपि तदाकाले बाधे क्रियाशेमानस्यावश्यकत्वानत्वतिरः शक्तिरावश्यकीति भावः तत्परोक्षत्वं प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वं यत्र देवदत्तं क्रियाद्रष्टापि सुप्तोऽहमिति नातत्पपा
चेति प्रयोगापत्तिस्तत्र क्रियायाः प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वाबाधादत आह । परोक्षत्वं चेति । साक्षात्करोमीत्येतादृशलौकिकप्रत्यक्षीयलौकिकविषयताभावत्वमित्यर्थः तेन नोपनीतभानमादाय तादृशप्रयोगानुपपत्तिः इन्द्रियसंनिकर्षातादृशप्रत्यक्षति
रूपं ग्राह्यमिति सर्वं समञ्जसम् दशमस्त्वमसीत्यादौ दशत्वावच्छिन्नस्य प्रत्यक्षेण तमनसादशमसाक्षात्कारेन तदशत्वाप्रत्यक्षत्वानम् अपरोक्षविषयत्वानि धामकेन्द्रियसंयोगादेरभावे तदशा... संभवात् अत एव तत्त्वमसीत्यादावाचार्योपदेशश्रवणमद
दिसंस्कृतमनसा आत्मदर्शने कारणमिति गीताभाष्ये उक्तमिति । क्रियानामेयमिति भाष्यस्य साक्षात्त्वभावेन गम्येति शेषः तदर्थस्तु यतः क्रिया साध्यत्वेनाभिधीयमाना अयपचतीत्यादिव्यवहारविषयीभूता हेतुगर्भविशेषणमाह पूर्वेति पूर्वापरी
भूतेति क्रमिकानेकव्यापारसमुदायात्मिका अतोऽपरदृष्टा परोक्षप्रत्यक्षप्रमाणेनानुमानमदृष्टा तत्प्रत्यक्षानाविषयेति यावत् । पिंडीभूतेति । अवयवानामाशुविनाशित्वेन पिण्डस्यैवाभावादिति भावः ननु तस्याः किं प्रमाणमत आह । साध्याविति ।
उत्तरसंयोगादिरूपकार्यानुमेयेति । अन्यथेति । क्रियायामवयवशोऽपि साक्षात्कारानभ्युपगमे इत्यर्थः । प्रतिभातीति । उक्तार्थोऽस्मद्बुद्धिविषयो भवतीत्यर्थः । ननु नायं समाधिर्भाष्यकारसंमतः तथाहि । यथा पचेरुदकसेचनादयोऽवयवास्तथा नेषा
मप्यवयवास्तेऽपि समुदायरूपा एव यस्तु तत्क्षणावच्छिन्नस्वरूपो वा अवयवः न स पातवामः किन्त्ववयवसमुदायत्वेन आश्रितक्रमरूपत्वात् दृष्टा यस्य एकं च सदसद्रूपा क्रिया न सदृशविषयेन्द्रियग्राह्या तदुक्तं क्रमात्सदसतां तेषामात्मानो न समूहिनः सद्वस्तुविषयैर्या

प्रारब्धापरिसमाप्तिः॥

सेचनादीनां=

अवयवानां= क्रियाः=

भ॰सा॰द॰ ९५

त्रिसंबन्धं चत्तरादिभिरिति अस्य त्वपरस्द्येति भाष्यस्याप्यर्थयं वरपेणास्मरदृयेणाचाद्दश्येत्यर्थः अत एव वर्त्तमाने लडिति सूत्रशेषे भाष्ये ऽस्ति वर्त्तमानः कालः किं त्वादित्यगति वृत्त्रोपलभ्यन्तरं स्त्वक्रमम् तस्य प्रत्यक्षेणे विशेषः एवं च वर्त्तमानत्वाकांक्षा क्रि
याणां स्वरूपमेवाप्रत्यक्षत्वं ते न उपलभ्यन्ते पश्यमगो धावन्तीत्यादौ तद्दृशि ज्ञानार्थो धावतिर्वा फलपर इति न कश्चिद्दोषः किंचावयवस्य प्रत्यक्षत्वे प्रकृतेः कथमित्यादावव यवानीतत्वेन समुदायानीतत्वमादाय का युपपादन वदवयवस्य प्रत्यक्षत्वेन समुदा
यप्रत्यक्षमादाय परोक्षत्वं तस्य चारितार्थ्ये भाष्यस्यपूर्वपक्षस्य निर्दलत्वापत्तेरित्यपरितोषान्न तान्तरमाह । व्यापारा विशेषणानामिति । एवं च परोक्षव्यापारा विच्छिन्नकर्तृकक्रियात्वं तद्वानोर्लिडिति सूत्रार्थः अयं पपाचेति । तदानीकर्तृरपरोक्षेऽपि व्या
पारदशायां तस्य त्वाडुक्तप्रयोगोपपत्तिरिति भावः । इत्यपि वदन्तीति । अपि मे ताऽस्त्रराताद्दरे एवोक्तार्थस्यापातरमणीयत्वमस्वानो भाष्यानुसारिणश्च विशेषः । व्यासंगादिनेति । यथा मत्तो हं किल विललापेत्यादा वृत्तमप्रु रूपमदादिनामतो ऽसन्निधा
नाल्कियायाः परोक्षत्वमिति तदर्थः । लिडसंभवादिति । अत्रेदमवधेयम् । नवास्नवपरोक्तत्वादिलिङादिनियामकम् अन्यथा लस वर्त्तनस्य त्वामयाध्यामित्यादौ परोक्षेऽपि लिडर्शनात् किंत्वेव वक्तिकं तत्रथा वत्स्यति च स्वयमपि अनद्यतने भूतत्वेन ।
विवक्षिते लिङ् तत्रैव परोक्षत्वविवक्षायां लिडिति प्रकृते तत्रानायासन्निधानत्वशीघ्रनिष्पन्नत्वादिप्रतीतिफलकानद्यतनत्वातीतत्वविवक्षाया एवं सत्यकालेन करिष्यामिय त्रकरणकालेऽमयापि सात्ताक कर्मशक्यमिति प्रतीतिफलकपरोक्षत्वविव
क्षायास्संभवाद्यातेन इत्यत्र लिटः साधुत्वोपपत्तिरिष्यमाणादानेत्वपौर्वापर्यानुसन्धानमूलकमेवेति । अनद्यतने इति । वीतास्ववहितरात्रिपश्चार्द्धविशिष्टागामिरात्रिपूर्वार्द्धोपेतमहोऽद्यतनं तद्भिन्नकालत्वमनद्यतनत्वमिति वृत्तिकारादयः ।
केचित्तु लुङ् सत्वेन रात्रेरन्त्ययामेनागामिरात्रेराद्ययामेन सहितोदिवसो ह्यतनः स च अनद्यतने भूते यद्गतीतत्वमात्रविवक्षातत्सलुङेव तेनेह्यापातीदित्यादौ भूतत्वमात्रविवक्षायां लुङिः पश्चाद्धः ह्यः पदेन सम्बन्धेनाद्यतनत्वप्रतीतिरिति न
लङो साधुता एवमनद्यतने भविष्यति भविष्यत्वमात्रविवक्षायां लृडपि यो यस्मिन्देवतावसत्त्री सत्रयथा । परेतु साङ्गयागस्य ह्यस्तनकालसाध्यत्वाद्वधिकरणह्यस्तनकालस्यानद्यतनत्वाभावेन लङो नवसरो लुडुपपत्तिः अद्यप्रभृ
तिमेदारा ब्रह्मचर्यं भविष्यतीत्यादावाहुः ननु भविष्यत्वस्य वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपत्वे येषानाध्यातोनामानायकत्वे तन्नते ध्वंसाभाविनाशकेपरम्परोनं स्यतीतिप्रयोगापत्तिः परस्युत्तनकालवृत्ति तस्य वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वनाशे ।
व्यापाराविशेषणां क्रियात्वकृत्सलसाधनानामेवात्र परोक्षत्वं विवक्षितमतो नोक्तदोषः अयं पपाचेत्यादावधारोधाव्यापाराविशेषणानामिति त्वपि वदन्ति कथं तर्हि व्याते ने किंकरणावलीमृदयनइति स्वक्रियायाः स्वप्रत्यक्षत्वादिति चेदसंगतमेव व्यासंगादिना स्वक्रियाः
याः स्वाप्रत्यक्षत्वोपपादने पन्नद्यतनातीतत्वयोरभावेन तदर्थकलिडसंभवात् । लुडर्थमाह श्वोभाविनीति अनद्यतने भविष्यतीत्यर्थः अनद्यतने लुडिति सूत्रात् यथा श्वोभवितेत्यादौ । लृडर्थमाह भविष्यतीति भविष्यत्सामान्य इत्यर्थः लृट् शेषे च
ति सूत्रात् यथा लृडो भविष्यतीत्यादौ तत्र च वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगि समयो भविष्यत्वं लेडर्थमाह विध्यादाविति लिङर्थे लेडिति सूत्रात् लिङर्थश्च विध्यादिरिति वक्ष्यते लोडर्थमाह । प्रार्थनादौ चेति आदिना विध्यादि आशिषो ग्रहणे आशिषि लिङ्
ङ्लोटौ लोड्रेति सूत्रात्भावात् तथा च गमात् यथाभवतत्ते शिवप्रसादइत्यादौ एतयोरेवो लिडर्थ एव चयाणां समानार्थत्वात् निर्णयेन निर्णयः लिङादिक्रमेणाडिलाम धर्ममाह । हेतुभूतेप्रेरणादौ च भूतमात्रे लडादयः सत्यां क्रियाति पत्तौ च भूते भाविनि लृ
ङ्स्मतः २१ ह्योभूतइति । अनद्यतने भूते इत्यर्थः अनद्यतने लडिति सूत्रात् यथास्य पुत्रोभवदिति । लिङर्थमाह प्रेरणादौ चेति विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङिति सूत्रात् तत्र विधिः प्रेरणं भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त्तनं निमन्त्रणं नियोगकर
णम् आवश्यके प्रेरणेत्यर्थः ।
सत्त्वात् न च परश्वस्तनकालस्य भविष्यत्वघटकप्रागभावेऽन्वयः एवं च नोक्तदोषः परश्वस्तन कालवृत्तित्वस्य तत्प्रागभावेबाधादिति वाच्यम् तथा सति ध्वंसाभाविनाशके घटे ध्वंसो नंक्ष्यतीति प्रयोगानापत्तेः नाशप्रागभावस्य स्वस्तन
कालावृत्तित्वादतआह' तत्त्वं चेति । वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगीयः समयस्तस्मिन्नुत्पत्तिर्यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् इदं च क्रियायाः कालातिरिक्तत्वमभ्युपेत्यान्यथा तु वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिनिर्वचनेनैवानतिप्रसंगात् अत्रेदमवधेयम् । यत्रोत्पत्तिरेव धात्व
र्थस्तत्र तदवृत्तिनमेवानतिप्रसंगात् नह्यदित त्वउत्पत्तेर्द्धात्वभावात् प्रसंगाच्चान्यत्र तन्नह्यदित प्रतियोग्युत्पत्तिनिर्वचनेनैवातिप्रसंगाच्चान्यत्र तन्नह्यदित मेवं चेद्योद्यतो भविष्यतीत्यादौ दृष्टकालविशेषाद्धेरधिकरणत्वेमथात्वर्थोत्पत्तावेवास्तु यो नत्वभविष्यत्वघटकप्रागभावे
उत्पत्तिमतिवा तथा सति कपालनाशजन्यघटनाशस्थले इह कपाले घटध्वंसो भविष्यतीति प्रयोगापत्तेर्घटस्य प्रतियोग्यात्मकघटध्वंसप्रागभावस्य कपालेसत्त्वादेवं ध्वंसाभाविनाशे भविष्यतीति प्रयोगापत्तिरद्यतनकालवृत्तित्वस्य प्रागभावे सत्त्वात्तथाभवेत् उः समुत्पद्य
प्रागणे परश्वो गमिष्यति मे त्रे प्रागणे परश्वो भविष्यतीति स्यात् उत्पत्तिमतो मैत्रस्य प्रागणवृत्तित्वात्परश्वस्तनकालवृत्तित्वाच्च यथोक्तत्वतस्य परश्वस्तनकालवृत्तित्वेप्युत्पत्तेस्तत्कालावृत्तित्वान्नोक्तापत्तिरिति केचित्तु वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्य संसर्गाशे वाधात्तदर्थकाद्वातो
रद्यमेकः प्रथममासं वर्त्तामिभविष्यामीत्यादौ लृडनुपपत्तिमाशंक्याह तत्त्वं चेति । तथा च पूर्वोक्तरीत्यास्त्यादौ वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपतत्त्वस्य बाधेऽपि क्रियात्मककालस्योत्पत्तिमत्त्वात्तद्वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वन्नारोपः लृडुपपत्तिरेतच्च नार्थमेवभ
विष्यद्धरीरउत्पत्तिनिवेशइत्याहुः क्वचिदुत्पत्तिवृत्तिनभविष्यत्वस्य लडादिलोबोधेपि नत्वप्रक्रियै रवा किंतस्यद्यतनत्वं सिन्निति तु सर्वसंमतोऽर्थः' विध्याशिषाविति आशीस्त्वं च इष्टविषयकेच्छात्वं भवत्वितइति तत्संबन्धिहितविषयकमहिच्छा विषयः शिव
प्रसादकर्त्तृकं भवत्वितिबोधः । एतयोरिति लिङ्लोटोरित्यर्थः चयाणां लेट्लोट्लिङामित्यर्थः । तन्निर्णयेति । लिङर्थनिर्णये नैवेत्यर्थः ह्यः पदस्याव्यवहितपूर्वदिवसार्थतया न्यूनत्वमन्त्यतत्स्थलडर्थेऽनेकदिनाव्यवहितभूतेलडनुपपत्तिरतआह' अनद्यतनभूत इ
तीति' तथा च ह्यः पदं लक्षणायाऽनद्यतनत्वेन बोधकमिति नोक्तदोषः एवं श्वोभाविनीत्यपव्याख्यातव्यम् । अस्य पुत्रइति वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्यनद्यतनकालवृत्तिरेतत्संबन्धिपुत्रकर्त्तृको ह्यजन्मनोत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इति बोधः अथ्यायेत्यादौ तु परोक्षत्वाविवक्षयाल ९५
डुपपत्तिः सत्त्वादिप्यादीनां लिङर्थत्वप्रतीतेः कथं प्रेरणादीनां तदर्थत्वमित्याशंकायां अन्यकृदनुसारेण विध्यादिपदार्थमाह । विधिः प्रेरणमिति नत्र । तेषु मध्ये । प्रेरणं । प्रवर्त्तनेत्यर्थः अप्रहतप्रयोज्यस्य स्वाभिलषितत्वाज्ञातोपायेष्टसाधनताबोधनमितियावत् अ

५ फलत्वेनेष्टस्य कर्तारो इष्टसाधनत्वबुद्धिविषयापरपर्यायं लिङादिव्यतिरिक्तवाक्यमेवाप्तोपदेशपदाभ्यां व्यवह्रियते नतु देवात्तस्यादेरिति । आदिपदाच्छिष्यादिपरिग्रहः । उदाहरणं भवानुत्तमान्नये दिस्मारितो किं क, स्वर्गकामो यजेतेत्यादि वैदिकम् ।
निमंत्रणे नियोगकरणमिति । निमन्त्रणे नेनेति यस्मान्नियोगानुकूलो व्यापारो निमंत्रणपदार्थः । अत एवाहेति । अत्र भोजनाद्यविमर्शः । प्रेरणेति, सोहिशब्देरित्यादिः तथाचावश्यकेऽत्र भोजनादेरेतस्येष्टसाधनताबोधनेन निमंत्रणे
इह भुंजीत भवानिति यथा । कामचारेति, स्वाभिलषिते कामचारेण प्रवृत्तस्येष्टसाधनताबोधनमित्यर्थः यथेहासीतेति । अत्र तावत्प्रवृत्तप्रयोजकत्वेऽतरप्रवृत्तिप्रतिबन्धेन तत्प्रवृत्तिविषयेष्टसाधनताबोधनं यथा रक्षां कुरु तेन कुरुष
यथाहितमित्यादिच एतत्सर्वोपलक्षणमामंत्रणम् । सत्कारपूर्वको व्यापार इति, संमानपूर्वकमध्यापनादिव्यापारेष्टसाधनताबोधनमित्यर्थः अयमेवाभ्युपेतेनेति व्यवह्रियते उदाहरणं माणवकमध्यापयेति, संप्रश्नः संप्रधारणम् ।
नानाक्रियाधर्मिके इष्टसाधनत्वजिज्ञासा यथा किंभो वेदमधीयीयोत तर्कमिति । प्रार्थना तस्याभिलषितवस्तुदानादाविष्टसाधनत्वबोधनं यथा भोजनं लभेयेति । एतच्च तत्त्वथ्येति । विधितिमंत्रणमंत्रणधीष्टतत्वयेऽयत्यर्थः । लाववा
दिति । तत्प्रकारतावच्छेदकत्वेनानुगतावाहित्यर्थः विधिवाक्यादिध्यादीनां बोधस्य सर्वांशे तेपितत्वेनैक्यप्रकारतावच्छेदकत्वे गौरवात् उक्तसेवानुगतस्य प्रकारतावच्छेदकत्वमुचितमिति भावः तत्रहरिसंमतिमाह । उक्तं चेति । किंभेदस्येति । न
तद्रूपेणाविशेषस्येत्यर्थः तत्तद्रूपेणाशेषरत्नस्वीकारादित्यिति भावः तदर्थपार्थक्येनोपादानं किमर्थमत आह नायेति । आयः परस्परवैलक्षण्यम् अर्थान्तरमाशंक्याह । प्रपंचार्थमिति । प्रवर्तनत्वेन प्रतीयमानानामेषामन्यूनाधिक्यवृत्तिवर्तनात्पुशंक्य लावण्य कूल
व्यापारत्वादव्य प्रवर्तनात्वेवेति । तत्रेति । प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकं तत्त्वेत्यर्थः । तदेवेति । इष्टसाधनत्वमेवेत्यर्थः एवकारेण कृतिसाध्यत्वादिव्यवच्छेदः इष्टत्वं च समभिव्याहृतपदोपस्थापितकामनाविषयत्वम् न च स्वर्गकामो यजे
तेत्यादेस्तत्रैकामनाविषयत्वादनुपपत्तिः तेनैव च स्वर्गादीनामिष्टानामनुगमः यदि च सामान्यतेष्टसाधनमिति ज्ञाने प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति हेतोरिष्टसाधनमात्रतावच्छेदकत्वेन प्रवर्तकम् किंतु स्वर्गत्वादिना स्वर्गसाधनताज्ञाने तथा च तेन रूपेणेष्टसाधनत्वस्य
तेन तत्प्रकारादिधिवाक्यात्प्रवर्तकत्वानिमित्तेरवगमने तदीयानावच्छेदकत्वेन स्वर्गत्वादीनामनुगमस्य तदवच्छिन्नसाधनत्वे विधेः शक्तिरूपगन्तव्या एवं चेन विधेर्नानार्थत्वमपि तदादिवत् इष्टतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणत्वोपगमाच्च न स्वर्गत्वादी
नां तद्रूपेणाभानापत्तिः । अथ स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादेर्यागस्य स्वर्गसाधनत्वं ज्योतिष्टोमे बोधनीयेन तच्चान्नसंभवति वाजपेयादावपि स्वर्गसाधनत्वे विभिन्नाधिकरणत्वेन । यदर्थं लेखैवज्ञाननीयादेवतारोपलक्षितत्वात् विशेषकद्वयत्वप्रकारकत्वानावगम
आमंत्रणकामचारानुज्ञा अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः एतच्चतुष्टयानुगतप्रवर्तनात्वेन वाच्यतावत्त्वात् उक्तं च अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि तत्रैवलिङ् विधातव्यः किंभेदस्य विवक्षया न्यायमुक्ता तन्नार्थत्वा प्रपंचार्थमथापि वा वि
ध्यादीनामुपादानं चकारेणामादितः कृतमिति प्रवर्तनात्वं च प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं तच्चेष्टसाधनत्वस्यास्तीति तदेव विध्यर्थः यद्यप्येनत्कृतिसाध्यस्यापि तज्ज्ञानस्य प्रवर्तकतान्यथापि यागादेस्सर्वत्रतन्त्रैकत्वपवादगम्यतद्रूपतिन न च्छेत्वम् ।
वदत्त्वतः स्वर्गत्वाश्रयपक्षे विशेषणक्रियासमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमेव यागेऽवगम्यते अथवा यागानुत्तरकालाव्यवहितत्वमेव स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येनेति नत दोषानुपपत्तिः अत एव साध्येष्टकत्वस्याविध्यर्थत्वमाम नन्नि अतस्यापासिद्धत्वं त्वाद्वि धेः
प्रवृत्तिता अर्थकत्वावधारणाद्युत्तरकालत्वगम्यम् इत्यं च प्रकरणमत्र हानौ नित्यत्वेन नैमित्तिकत्वयोरिव नित्यस्थानासंख्यादोनित्यत्वकाम्यत्वयोरविरोधात् तावुच्चाऽजाद्विसत्रन्यायेन यथा हरहः आहृपित्भ्यः प्रीतिमावहन् संध्यामुपासनेव त्वसतत्संशितव्रताः
विधूतपापा सेया निर्बलोकममामयमित्यार्थवादोपस्थितत्रलोकादिफलस्थापदिकमेवफलन्नम् अत एव शास्त्रादेशितं फलमनुष्ठातरीमुत्सर्गं इति च द्वाः यद्यपि यागस्य ले समवायदतिसामानाधिकरण्ये न यागादृष्टयोः कार्यकारण
भावः कृतमस्तत्त्वापूर्वकाव्यापनात्वाइदे शकता संबन्धेनाप्यिष्टादोरदृष्टं प्रतिकारणतात्वकत्वनाहाद्यष्टसपितनिरुक्तानुपपत्तिः कर्तृनिष्ठाद्यष्टस्यत्वेनपित्रादि स्वर्गजनकत्वं व्यधिकरणत्वात् आद्यानेन्नरकहतकर्मनाशाजलस्पर्शादिनान्नाशेनपि
आदिस्वर्गानापत्तेश्च पितृलोकफलते तुविशिष्टजिज्ञासा स्वर्गः फलमनुष्ठातर्येवकल्पनीयम् स्वतः पुरुषार्थदुःखप्रागभावः प्रयत्वाया प्रयायोवानेवाकल्प्यतां नाम् तत्साधनत्वं च योगत्वमस्मसाधारणम् नित्यकृतेप्रसवायानुमादनियमान्नस्त्रे दुःखप्रा
गभावापत्त्यभावाच्च अत एव सर्वशाक्तो प्रवृत्तिः स्यात् आम्नातोपदेशादिति सर्वशास्त्राधिकरणे सर्वफलस्य पुरुषार्थस्याभावस्योभयत्रत्वन्नत्या यथाकाम्यफलायालेनयानियमपीतिव्याख्यानंभट्टाचार्यैः । ननु इष्टसाधनत्वस्याविध्यर्थत्वे साधनत्वस्याव्या
तेनानिधानान्न ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र तृतीयानुपपत्तिरिति चेन्न इत्थंकारकमिति पक्षे दोषाभावात् यासि ङ्कः कारकमिति पक्षेपि यजुर्व्यापारेष्टसाधनत्वस्यालिङाभिधानेपि यजर्थव्यापारनिरूपितभावनाभावान्निर्वर्तकत्वरूपं यागनिष्ठकरणत्वस्यानभिधाने
न तत्समानाधिकरणज्योतिष्टोमादिपदात्तृतीयानुपपत्तेः ज्योतिष्टोमादिनामधेयमपि स्वायागस्यैवयागचविदितत्वलीयाप्युत्तरमनीयान्नकर्मकत्वापेनयाव्यवहारस्तु गोणसत्त्वस्वस्वर्गकारणत्वादिव्यवहाराणिपितया न कलञ्ञ भक्षयेदित्यादे विधेर्निषेधविधिना
पपन्नयेनत्समभिव्यापारे विधेरनिष्टसाधनत्वे शक्तिरूपगन्तव्या नसधात्वर्थभक्षणान्वयः नञ्नामार्थग्राहकः तथा च कलंजकर्मकभक्षणमनिष्टसाधनमिति निषेधवाक्यतिभावः ॥ बलवदनिष्टानुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थत्वे
ज्ञानस्यात्र यथा तृप्तेः काम्यप्रवर्तकत्वावधारणात् बलवदनिष्टजनके इष्टसाधनेच न क्रमणे लानयनेबलवदनिष्टानुबन्धिनि कृतिसाध्येऽफले चेष्टबन्दने चक्रसाध्यप्रवृत्तेः तन्निरूपेष्टसाधने कृतिसाध्ये च मधुविषसंपृक्तान्नभोजनेऽप्रवृत्तेस्तत्तज्ञानानां प्रवर्त
कत्वानजनकत्वात् तदवच्छेदकन्योरेतेनैव ध्रुवमवश्यकत्वाने चाविधिवाच्यत्वमिति नैयायिकमतं तन्निराकर्तुमाशंकते । यद्यपि तदिति । एतन्मन्ववर्तकज्ञानविषयमावच्छेदकत्वं तत्स्वेहेतुमाह तज्ज्ञानस्येति । कृत्यः साध्ये प्रवृत्तेरिति भावः निराचष्टे अथापीति ।
अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायादिति भावः बलवदनिष्टकृतिसाध्यत्वादीनां लिङादिवाच्यत्वं यदि स्यात्तत्प्रेरणस्यात्तदोक्तीत्याशक्तानिराकरणेऽयुज्येत किंतु प्रवर्तकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षणेनेति तदुपलब्धितत्त्वस्येष्टसाधनत्वादाविष्टकृतिसाध्यत्वेवि

सर्वफल = सर्वफलोपदेशा त =

नित्यकर्मफलं

कर्मकलाप

श्री सा द
२९

सत्त्वेन कल्प्यमानाशक्तिः केन वारणीया बोधस्थापितत्वेन सिद्धत्वाच्च यच्च कृतिसाध्यत्वेवेष्टसाधनत्वे कस्याप्रवृत्तिदर्शनान्नदेशविशिष्टतज्ज्ञानस्यैव हेतुत्वं वाच्यम् तस्य च यागो मत्कृतिसाध्यो मत्कृतिसाध्यविरोधिधर्मानधिकरण
त्वान्मत्कृतिसाध्यकवदित्यनुमानात्मकलौकिकप्रमाणेनापि संभवान्न तद्विधेः शक्तिः मद्दर्शने भावेन तत्स्वांगीकारे तु नानार्थापत्तिरित्याशय इति चेन्न । इष्टसाधनताज्ञानस्यापि मद्देश्यविशिष्टस्यैव प्रवर्तकतया तादृशेष्टसाधन
त्वस्य विधिवाक्यादलाभेन तत्रापि लिङादीनां वाच्यतानापत्तेः यदि तु प्रतिपुरुषं विधेरिष्टबोधकत्वं नैव तस्य रुचीयेष्टसाधनत्वस्य बोधसंभवात् ज्ञानानुमानावश्यकत्वं यजेतेति कर्तव्येकेन तत्पुरुषं प्रति प्रवृत्तिवाक्येन प्रयासतया तस्य
रुचस्य कर्तुरेव बोधनादिति विभाव्यते तदा कृतिसाध्यत्वेपि तत्तुल्यमिति कथं तस्यावाच्यत्वमिति विभावनीयमिति । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यशक्यत्वेन कलंजं भक्षयेदित्यादिवाक्यस्य निषेधविधित्वानुपपत्तिरिष्टसाधनेकृ
तिसाध्ये च तस्मिन् सत्त्वरूपविध्यर्थाभावस्य तेन प्रत्यायनासंभवात् प्रथमं तावदर्थे वा तन्मदर्थाभावबोधनेन धात्वर्थे निष्टसाधनत्वाबोधनादनर्थस्यापि क्लृप्तत्वेपि यस्य अनिष्टं बलवत्त्वं च नांतरीयकदुःखाधिक्यत्वम् तेन नाग्या
ससाध्ये कर्मणि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः कथं कर्मणि तन्न्यायेन स्वमात्रजनककर्मासंभवाच्च नो कार्याप्रसिद्धिः यदि च कदाचित्तत्संभवस्तदेष्टोत्पत्त्या नांतरीयकत्वे तद्विरोधामिति सर्वं मनवद्यम् । एतेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य न
प्रवर्तकत्वं वक्तव्यम् अस्यायाससाध्ये कर्मणि प्रवृत्त्यनापत्तेः लघूतरदुःखस्य तज्जायमानत्वात् गुरुतरदुःखस्यापि कृतस्थितिहलवत्त्वादनुगतबलवत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वादतो न तस्य प्रवर्तकत्वमिति केचित्तत्प्रलपितमपास्तम् अयोग्यत्वा
निष्टत्वेनानिष्टसाधनत्वाभावज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् किं त्वग्न्यां न गच्छेत् काकं न भुंजीत रिक्तायां न गच्छेत्स्त्रियं नोद्वहेन्नेत्यादिः पर्वतमारोहेदित्यादिवाक्यानां प्रामाण्योपपत्तये विशिष्टनरकत्वादिरूपेण तत्तत्साधनत्वस्य तत्र वाच्यत्वा
च्चम् तथा च शक्त्यानन्त्यं शक्तिप्रसंगानुपपत्तिरित्युक्तिश्चेत् न द्वेषविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वाद्यवच्छिन्नसाधनतात्वावच्छिन्नाभावत्वे तादृशाभावत्वेनानुगतरूपेण केवलविधिप्रत्ययस्य शक्तिः उपलक्षणत्वादेव द्वेषविषय
तावच्छेदकत्वपरित्यज्य नरकत्वाद्यवच्छिन्नसाधनत्वमात्रं प्रतीयते क्वचिन्नरकासाधनत्वं क्वचिद्रोगाद्यसाधनत्वं प्रतीयतइत्यत्र तात्पर्यमेव नियामकम् प्रतियोगिमायाः प्रकारतया भानाच्च प्रतियोगितावच्छेदकघटकनरकत्वादौ द्वे
षविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया भानमविरुद्धम् न चातिप्रसंगस्तस्याप्यमेयत्वस्यैवोपलक्षणतया नरकत्वाद्यनुगमकत्वमस्त्विति वाच्यम् सुखोद्देश्यसाधनत्वस्य विध्यर्थताविरहेण प्रमेयत्वस्यानुगमकत्वाधारणे नोपलक्षणत्वा
त्वासंभवात् अनेकजनकसाधारणरूपस्य कारणतावच्छेदकत्ववद्द्विष्टसाधारणरूपस्यापि द्विष्टोपलक्षणताकल्पनानौचित्यात् तात्पर्याभावादेव सुखोद्देश्यसाधनत्वाबोधोपपत्तौ तस्य विध्यर्थत्वेपि न क्षतिरिति तन्न युक्तम् नं
त्यासति तस्य विध्यर्थत्वेन तात्पर्येण धुनिकानां न भुंजीतेति प्रयोगापत्तेस्तस्माद्द्वेषविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वाद्यवच्छिन्नसाधनताभावत्वेनानुगतेन तादृशाभावे विधिशक्तिरिति परिष्कृतमतं न वा एव यथाधिकरी
ति मवलव्यपुस्तकनिवेशयति । बलवदनिष्टेति । निरुक्तबलवदनिष्टजनकत्वाज्ञानं चेत्यर्थः नहेतुः । न प्रवृत्तिहेतुः क्वचित्सत्येवयागः अतो नैतद्द्वेषयस्य तस्य विधिवाच्यत्वमिति भावः तस्य प्रवृत्त्यजनकत्वे हेतुमाह । द्वेषाभावेनेति,
बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं चन हेतुः द्वेषाभावेनान्यथासिद्धत्वात् आस्तिककामुकस्य नरकसाधनताज्ञानदशायां मुक्ते कृत्याद्द्वेषाभावदशायां प्रवृत्तेर्व्यभिचाराच्च तस्मादिष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तकं तदुक्तं मंडनमिश्रैः पुंसां
नेष्टाभ्युपायत्वात्क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदंति प्रवर्तनामिति ।
मधुविषसंपृक्तान्नभोजने द्विष्टसाधनताज्ञानाद्द्वेषे प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय तद्विषयकप्रवृत्तिं प्रति तद्विषयकद्वेषस्य स्वरूपप्रतिबन्धकताकल्प
याप्रतिबन्धकाभावविधया वश्यकल्पनीयतत्पूर्ववृत्तिताकेन द्वेषाभावेनैवोपपत्तौ बलवदनिष्टासाधनत्वज्ञानस्य न हेतुत्वमनेनान्यथासिद्धत्वादित्यर्थः अन्वयव्यतिरेकसहकृतप्रमाणसोभयत्र साम्येन विनिगमनाविरहादेवत
स्य हेतुतास्यादतआह । आस्तिकेति । परलोकानंगीकर्त्तुर्नरकसाधनताज्ञानासंभवात्तयोक्तम् आस्तिकस्य नरकसाधनताज्ञानदशायां द्वेषावश्यंभावात्प्रवृत्तेरसंभवाद्रुक्तं कामुकेति कामुकत्वं च निषिद्धगमनविषयोत्कटराग
वत्त्वम् उत्कटत्वं च जातिविशेषः आगम्यागमनद्विष्टसाधनत्वदर्शिनं तथा च तद्विषयकद्विष्टसाधनताज्ञानस्य तद्विषयकोत्कटेच्छाविरहविशिष्टस्यैव द्वेषजनकतया उत्कटेच्छायां तत्प्रतिबन्धकतयानन्तद्वेषानुत्पादेन प्रवृत्तेस्तत्र बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुतायां व्यभिचारादित्यर्थः अतएव श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिः अभिचारत्वेन नरकानुबन्धित्वाद्यप्यत्रेष्टवैरिमरणजनकेउत्कटरागेण द्वेषासंभवेन प्रवृत्तिसंभवात्सकलंजं भक्षयेदित्यादौ यथानिषेधविधित्वं तत्रोपपादितमधस्तादिति भावः । केचित्तु प्रत्यवायपरिहारसाधनत्वं नित्यविध्यर्थः साधनत्वं च योगक्षेमसाधारणं तस्य नक्तंजमित्यादेः
वाभावे नित्यप्रत्यवायेतस्याभावस्यवायानुत्पादसाधनत्वाभाववत्कलंजभक्षणमिति बोधो ऽभ्युपगत्वा कलंजभक्षणाभावः प्रत्यवायानुत्पादसाधनमित्येव बोधोप्युपपत्तिर्वेदविधिसाच्चप्रकृतस्यार्थाभावेपि प्रत्यायार्थानुपत्त्यायाः । उपसंहर
ति । तस्मादिति । इष्टसाधनत्वमेव तेनैव कारणेन कृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाननुबन्धित्वयोर्विच्छेदः कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेपि तस्य लौकिकप्रमाणेनैवावगमाद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य तत्तत्त्वात् अप्रवर्तकत्वा
दिति भावः । प्रवर्तनेति । लिङर्थ इत्यर्थः स्वोक्तेर्थे संमतिमाह । तदुक्तमिति । इष्टाभ्युपायत्वादिष्टसाधनत्वादन्यः शब्दभावनादिः पुंसां न प्रवर्तकः ज्ञाननिष्ठजनकतायां विषयतयावच्छेदको नेत्यर्थः चो हेतौ यतः प्र २९
वृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकधर्ममेव प्रवर्तनात्वेन व्यपदिशंतीत्यर्थः । नैयायिकनयोऽस्तु । विशेष्यविशेषणभावानापन्नानामेव कृतिसाध्यतादीनां विधिशक्यत्वं न तु कृतिसाध्यत्वे सति बलवदनिष्टाननुबन्धि
त्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे तथा विशिष्टेष्टशक्तौ विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण वाना शक्तिकल्पनाप्रसंगाद्वक्तावच्छेदकगौरवाच्च अतएव श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादौ न विध्यर्थबाधः बलवदनिष्टाननुबन्धितस्य हिंसा

यत्तदुःखेन संभिन्नमित्यादि॥

तेन नरकसाधनत्वेनैवाधर्मानेपि कृतिसाध्येष्टसाधनत्वयोरेव तत्राभानेन तयोरेव तत्रावलिङ्गत्वाभ्युपगमात् विशिष्टशक्तेर्विशेषणांशेनैकेन विशेषणांशाभासकत्वाद्विशिष्टशक्तिपक्षे तदभानासंभवात् तद्धर्मप्रकारेण पदार्थवि-
षयकबोधे तद्धर्मांशे शक्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहित्वानस्य हेतुत्वात् अन्यथा विशिष्टस्य तो दिवाचकस्वर्गादिपदाद्धि नापि लत्वलांसत्वत्वादिप्रकारकबोधापत्तेः प्रवर्त्तकं च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमपि अतएव
वमधुविषसंपृक्तान्नभोजने प्रवृत्तिः ननु तत्र कृतिसाध्यताज्ञानं ज्ञानद्वेषेण प्रतिबन्धादेव न त्वदनुत्पन्नत्वज्ञानं हेतुतयापि मानाभावः न च द्वेषोत्पत्तिं प्रत्यपि प्रतिवारणायनत्वस्य हेतुत्वसिद्धिरितिवाच्यम् तद्वेषसामग्रीतेन
हि ष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेनापत्त्यभावात् आस्तिककाम्यकस्यागम्यागमनेव भिचारात्तस्य प्रतिबन्धकत्वमेव दुर्वचमिति तन्न तद्विषयोत्कटरागविरहविशिष्टस्यैव तस्य प्रतिबन्धकत्वे यत्र प्रकृते व्यभिचाराभा-
वादिति चेत्तर्हि तादृशद्वेषानुत्पत्तिरस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वोपगमे नमन्नतेव व्यभिचारात् अतएव वधेनैनाभिचरन्निलक्ष्याभिचारस्य प्रवृत्तेरुत्कटरागविशिष्टनयानत्वन्तेहत्वात्संभवेनादृशस्थले न विधेयत्वद्वेषकत्वमिति साम्प्रतं
स्यैनैव तादृशाद्यनुतिष्ठामात्येपपत्तिः किंचानिष्टसाधनत्वाभावज्ञानत्वापेक्षया निष्टसाधनत्वज्ञानाभावत्वस्य गुरुत्वान्नावच्छेदकत्वम् अधिकमग्रेवक्ष्यते एवं चनकलञ्जं भक्षयेदित्यादि विधेः प्रामाण्यानुरोधेन बलवदनिष्टाज-
नकत्वे विधेः शक्तिः तस्य विपर्यस्तत्वेन यथाशक्यानन्वयादितिथोपपादितम् चैत्यं नवन्देतेत्यादौ कृतिसाध्यत्वेबलवदनिष्टानुबन्धित्वमेवचेत्यर्थं दृनर्ष्टसाधनत्वरूपविपर्यस्याभावेनतत्प्रामाण्यमनर्हतितत्प्रामाण्योपपत्तिः अन्य-
थाकार्यार्थयोरभावस्यबाधेनतजासमायनासंभवात्तत्कृयुक्ता निषेधविधितानुपपत्तिर्विधिनरस्य प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तिश्च कृतिसाध्यताज्ञानस्यैवेष्टसाधनताज्ञानस्यापाठान्वयव्यतिरेकाभ्यां चिकीर्षाद्वारा प्रवर्त्तकत्वाद्दत्वयासिद्धेः
तत्र कार्यतावकाशेन विधर्यत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वात् प्रसज्यप्रतिषेधस्य क्रियाप्रतियोगिकत्वविधायेन सिद्धत्वं अन्यपदानपचतीत्यत्र तिकाकाजबोधान्ननुचैत्रः पाकानुकूलकृतिमानितितिन संशयः अन्यथात्वन्मते तादृश-
वाक्यस्य निर्धर्मिकचैत्रकर्तृकत्वपाकाभावबोधकत्वेन चैत्रधर्मिकतादृशसंशयोच्छेदकत्वानापत्तिः किंचयदेवदत्तकर्तृकः पाकोऽप्रसिद्धस्तत्र देवदत्तो न पचतीति वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तिरप्रसिद्धावस्थानज्ञाप्रत्यक्षा
संभवात्। शेषं विभक्त्यर्थनिर्णये नजर्थनिर्णये चवक्ष्यते। ननु कृतिसाध्यैष्टसाधनताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव प्रवृत्त्यनुत्पत्तौ तत्र कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावइतिचेत् न कृतिसाध्यताज्ञानाभावस्य
सर्वदासत्त्वेन प्रवृत्त्यनुत्पत्तेः इष्टसाधनताज्ञानहेतुत्वतो करीत्यादौ तस्य प्रवर्त्तकत्वसंभवाच्च अथ प्रवृत्तौ कृतिसाध्यताज्ञानाभावस्यैव हेतुत्वमुचितं तथासति प्रवृत्तिं प्रति निदेशः कृतिसाध्यपाकवानितिकृतिसाध्यविशिष्ट-
वैशिष्ट्यावगाहिबुद्धिरितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवात् नादृशबुद्धिसामग्रीकाले विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयविधयाकृतिहेतुता कस्य कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन कृतिसाध्यताज्ञानाभा-
वाभावेनैव प्रवृत्त्यनुत्पादसंभवादिति चेत् न कृतिसाध्यताज्ञानस्यापि प्रवृत्तिहेतुत्वे तार्थबहुविधलाघवसंभवात् तथाहि कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे कृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकविशेष्यकज्ञानत्वात्छिन्नाभावमानसंप्र-
तिपाकादिगोचरप्रवृत्तिसामग्र्यामयापि प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते तादृशप्रवृत्तिसामग्रीकाले पाकविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकनिर्णयस्यावश्यकत्वेन तस्य च स्वरूपसतएव तोत्कृष्टज्ञानाभावमानसे तत्प्रतिबन्धकत्वेयोपपत्तेः अ-
वच्छेदेनादृशमानसे तादृशप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनेन मतान्तरे वादेवमप्रामाण्यविशिष्टकृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकविशेष्यकज्ञानवानहमित्यादिमानसे पाकादिगोचरप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेनापि लाघवम् तादृशवि-
शिष्टविषयतासालिमानससामग्रीकाले प्रामाण्यज्ञानानानास्कन्दित कृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकविशेष्यकज्ञानस्यावश्यकत्वेनाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितकृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकादिविशेष्यकज्ञानादिघटितप्रवृत्तिसामग्र्यभावेनतादृशप्रवृ-
त्तिसामग्री तादृशमानससामग्र्योर्मेलनेसैवाभावात् भवन्मते कृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकादिविशेष्यकज्ञानाभावघटितनादृशप्रवृत्तिसामग्री तादृशमानससामग्र्योर्मेलनेबाधकाभावेन तादृशमानसं प्रतितादृशप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रति-
बन्धकत्वस्यावश्यकल्पनीयत्वे नगौरवस्यानिस्फुरतरत्वात् नैयैवरिष्टानिष्टसाधनत्वज्ञानाभावादीनामपि हेतुत्वनिरसनीयं तस्मात्सिद्धमेवकृतिसाध्यतादीनां विधर्यर्थत्वमादिमनमित्याहुः। प्राभाकरास्तु नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः बलि-
कनयावणनयागेतस्य बोधयितमशक्यत्वात् परंपरासाधनत्वमपि तत्स्वद्वारानुपस्थितेर्बोधयितमशक्यम् अन्वयप्रयोजकरूपयोग्यताया अभावेऽपि योग्यताभावात् साधनत्वसामान्यबाधस्तु एकविशेषबाधे सामान्यस्य तदितर-
प्रकारकत्वनियमात्संभवदुक्तिकः किंच यागेन कर्त्तव्यतयावगम्यते काम्यादन्यत्काम्यमवहितपूर्वं वा निसाधनमेवकामीकर्मत्वनयाविज्ञेयस्यान्यत्रलक्षत्वात् तथाहारीभूतकाम्यावहितपूर्ववत्साधनमपूर्वमेवकार्यत्वेनशक्यं
र्यत्वंचकृत्युद्देश्यत्वं तन्त्र विधिं प्रतीत्य तत्कृतेराश्रयविषययोराकांक्षायां विषययतया यागआश्रयतया च स्वर्गकामः संबध्यते स्वर्गेच्छत्वं दुःखाभावादेर्लोकादित्वात्पूर्वस्यापि वेदैककृत्युद्देश्यत्वबोधनाद्वेदोपस्य प्रामाण्यांशकायामभावात्स्वर्गे
जे तथा च स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामकृत्युद्देश्यो यागविषयको नियोग इति बोधः अत्रापूर्वस्य यागविषयककृत्युद्देश्यत्वमेव यागविषयकत्वं यागस्य तत्कृतिविषयत्वे पुरुषस्याश्रयत्वे चान्वयितावच्छेदकमपूर्वं कारणत्वं स्वयोग्य-
ता यथा घटे न जलमाहरेत्यत्राकिं घटेनेत्यत्र योग्यतावच्छेदकोपस्थितिर्घटेनेत्यादावर्थांश्यामात् प्रकृतेनैवोपादानिकप्रमाणेन एतत्स्वरूपेणैव नहकेवाशक्तोपस्थित्यभ्युपगमेन्तुत्वेनाच्छेदकतिनेनसंप्रतम स्वशक्त्यान्वयबोधकस्यैव तदनुपपा-
दकसकलपदार्थबोधकत्वोपगमात् न च गंगायांघोषइत्यादौ गंगादिपदानांस्वशक्यान्वयबोधकत्वं येनतदनुपपादकसकलपदार्थबोधनायोपादानिकप्रमाणमवकाशमासादयेत् अनन्यलभ्यार्थत्वलक्षणानाम्नात्र समानसिद्धान्तयाचस्तीयतेन
कार्यबोधानियोज्यः समभिव्याहृतपदोपस्थापितफलकामस्य नैयोनिकाम्य स्वर्गकामो नियोज्यः तथा च वेदबोधितमपूर्वं मुद्दिश्य पुरुषप्रवृत्त्युपपत्तेर्नेष्टसाधनत्वविध्यर्थः किंतु तस्मिंस्त्रिकाले विषयसाधनत्वेनशक्तिरुत स्वर्गादिसाधनता-
त्वेन बाधः तेनरूपेणतज्ज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वात्प्रवर्त्तकत्वान विषयस्यैव विधर्यत्वात् नामः अत्रैव कार्यतापत्तेः अपिच निमित्ते निमित्तिकस्य लेशाच्चिविहितकालजीविनोराहूपरागवत्तत्प्राप्तस्य संध्यास्नानविषयको नियोग इति बोधात्फला-
पेक्षा किंचाहरहः संध्यामुपासीतचेद्वस्तुर्यग्रहेस्नायादित्यादौ च फलाश्रवणाद्दभावः वैदिके फलावाप्तिरानुषंगिकी नित्यापूर्वस्योद्देश्यतारहितनिरुपपद्यते तस्मात्कृत्युद्देश्यमपूर्वमेव विधिशक्यमित्याहुः तदपरे न क्षमन्ते। तथा
हि नियोगस्य विधिवाच्यत्वं मन्वते लापिप्रवर्त्तकत्वेन सर्वसंमतस्येष्टसाधनत्वज्ञानस्य विषये इष्टसाधनत्वे विधिवाच्यत्वकल्पनयैवप्रवृत्तिसंभवे तस्य विधर्यत्वे मानाभावः वेदबोधितस्वर्गसाधनताउपपुत्त्यादि तत्कल्पनस्य च कल्पनीय-
स्यतस्यापूर्वस्युपस्थितिरस्ति येनतत्राक्रियतः स्यात् एकविशेषबाधे सामान्यस्य तदितरप्रकारकत्वनियमेपि साक्षात्साधनत्वातिरिक्तसाधनत्वेनबोधे बाधकाभावात् तादृशसाधनत्वेच योग्यतावच्छेदकं पूर्वघटकमपूर्वम् तथाच

नियोज्यक्रमव्यवहारतः सायणादयो भाष्यकारा निषेधविधौ प्रवृत्तिसाध्यताम् इत्यादि पिराशौ चैवं संपा घटसंदेहाः स्यात्रि भूयतानाभावनत्या नाहंत्वान्यत्र पर

स्वातोदेशदेविकार्थ तेन प्रसन्नतादिर्हः कासित्विन

यजेत नत्र समभिव्याहृते स्वर्गकामादि पदः

स्वर्गद्वारतासत्वेन

स्वर्गस्य कृत्युद्देश्यत्वं अपूर्वे द्देश्यक प्रत्यय

भ॰ मा॰ द॰ स्वर्गसाधनत्वप्राप्तेरेव प्रवर्त्तकज्ञानसिद्धेर्योगादानिकप्रमाणावशात् प्रवृत्तेरुपस्थितावपि न तद्धानम् अपूर्वोऽनुपस्थितोऽपि स्वर्गसाधनत्वमपि कथं बोधयेदिति तदनुपस्थितेनास्मिन् कथं शक्तिग्रहः तदुपनेन समानम् एवं काम्यावदति न पूर्वसाधनं कामी कर्त्तव्यम्
१७ यावैतन्नापि न लाघवात्काम्यसाधनतामानसो नव प्रवर्त्तकत्वात् न ततन्नाव्यवहितत्वनिर्वेशोऽपि गौरवात्तस्मान्नाभावाच्च इष्टपतेरित्यर्थिनस्तत्प्रयोजकेऽजलाद्द्वारेण प्रवृत्तिः इष्टसाधनत्वे यच्चाशक्तिग्रहस्तस्योपपादितमधस्तात् अपूर्वस्याशक्यत्वेऽपि नित्य-
नैमित्तिकयोः प्रवृत्तिरर्थ्यवादोपस्थितफलमादाय स्यपुक्तमेव प्रत्युत तत्समन्तत्पदबहुरूपपादासांनिष्फलत्वाद्दुःखैकफलत्वाच्च प्रवृत्तिमात्रेऽपीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् प्रवृत्तिविषयसाध्यत्वे सतीच्छाविषयत्वरूपसाध्यत्वमपि नापूर्वस्येनत
दुद्देशेनापि प्रवृत्तिः संभाव्येत निष्फलत्वया वगतेः प्रवृत्तिम्भूतिसहस्रेणापि बोधयितमशक्येति वेदबोधितत्वात्तिन्नप्रवृत्तिरिति तत्स्वर्गाद्यवतारणमात्रम् अतएव यज्ञो दानं तपः कर्मपावनानि मनीषिणाम् एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च
पीति कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तममित्यनेनानिर्दिष्टेऽपि प्रत्यवायपरिहारः स्वर्गादिफलमनुद्दिश्य क्रियमाणानामेषां फलं भवतीत्यर्थकेनाष्टादशाध्याये भगवद्गीतास्थपावनश्रुतेः किं च प्रथमेवेत्यादौ लौकिकविधेरिष्टसाधनत्वशक्त्याप्रवर्त्तक-
त्ववद्वैदिकविधेरपि तत्रैव प्रवर्त्तकज्ञानविधायकत्वं तस्यानुपस्थितापूर्वे शक्तिकल्पनमनुचितमेतेन लिङादिश्रवणे यं मां प्रेरयतीति नियमेन प्रतीतेः प्रवर्त्तकपुरुषनिष्ठप्रेरणापरपर्यायोऽभिधाख्यो व्यापारो लिङादिवाच्यः सचलौकिके संभवत्यभिप्राय-
विशेषएव शब्दतावच्छेदकं च प्रेर्यादिधात्वर्थमात्रकृत्वदकन्यासिद्धप्रेरणात्वमखण्डोपाधिः। यदा लिङादिसमभिव्याहारे आपातान्तरस्यानुभवात् लिङादिघटनशाख्यत्वकृते एव साक्षाद्व्यवरूपत्वादेव च प्रत्यक्ष भावनापदव्यवहार्यो लिङ्गसंख्यानत्वयितत्वापा-
रएव च वहार्योऽपि प्रेरणात्वेन तस्याः सविषयत्वं च प्रवर्त्तनात्वं च प्रवर्त्तकपुरुषनिष्ठप्रयोजकतावच्छेदकत्वात्तस्याः प्रवर्त्तकत्वं च लिङादिश्रुत्युपस्थितत्वे सति स्वतन्त्रत्वम् राजप्रेरितत्वदालैलिङादिश्रुत्युपस्थितत्वेऽपि प्रवर्त्तकत्वाद्व्यवहृत्वात्स्वतन्त्रेति अपूर्वप्रयोज्यताया
चतयास्वविषये इष्टसाधनत्वानुमानं ततस्तत्र प्रवृत्तिः शब्दक्रादिर्षभृत्वेतिवाक्यादिष्टसाधनत्वानवगते राजोक्तयेति अप्रेक्षायापि विधेयत्वमाचास्यापि तदेवक्यादिविवक्षानिका या इष्टसाधनताऽनुमापकाभावादिष्टिरेवेति विधिमाजनविषयका
क्रियाविशिष्ट कर्तृप्रेरणांशः= निष्टसाधनत्वनिश्चयजन्यद्वेषविशिष्टतानुपपत्ते न विधिसाधनत्वं प्रवर्त्तना यत्तद्वैदेहत्वमतिचेतिसत्त्वाभावे लिङादिश्रवणे प्रयोगरूपप्रयोजककर्तृव्यापारस्य तत्वादिमात्राये तत्कल्पनामभावो तिमत्वलिङ्गकसमानभवतीतिप्रश्ने उत्तरमकर्तृत्वात् सक्ति-
यप्रेरणायाश्च निष्क्रियप्रेरणायां लोकप्रसिद्धो न प्रयोजकत्वं तत्प्रत्यये न व्यापारविषयः कर्तेति च नन्विति तद्भावः अध्यापिकयैव विधिकर्त्तृस्याध्येवमपि न दोषो लोके तावत्प्रेरणस्य लिङ्गत्वादिविषयत्वेनानुमानम् इष्टसाधनत्वस्य विधेयार्थत्वेन तत्र संगतिः साधवेव वि-
धिनिमंत्रणेतिस्वैरविधिः प्रेरणामित्यादौ किंचेदन्तरइष्टसाधनत्वसमानत्वविति स्वाश्रितकत्ववदान्तरदपीष्टसाधनत्वस्य विधेयार्थतावक्रमशक्यायो गुरुत्वापत्तेः तस्मादिष्टसाधनत्वप्रत्ययोऽनन्तरस्य सर्वेष्टसाधनताबोधनताप्ययंकत्वस्यापि
वक्तृमशक्यत्वाच्चेति चेदेत्वपौरुषेयेऽस्मिन्निष्टत्वासंभवात्सा शब्दनिष्ठैव प्रेरणात्वेन शब्दसमवेतत्वाणीकाराद्वेवचशाब्दी भावनेत्युच्यते भावनायाश्च शार्थभेदेन द्वैविध्यात् भावनायां भाव्यकरणेतिकर्त्तव्यतारूपांशत्रयवत्त्वेन तस्याः सवि-
षयकत्वस्योपपादितत्वाच्च यकांक्षायां समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्यांशत्रयविशिष्टा सविषयप्रवृत्तिरूपाख्यातवाच्यापत्तेः तदभेदेन धात्वर्थरूपाभावनाविषयत्वेनोपतिष्ठते इयमेव भाव्याकांक्षा साध्याकांक्षा पदार्थांवदयति साध्यत्वादवि-
षयत्वेन तस्याः सविषयत्वात् एवं च तस्याः साध्यत्वेदृगतेः केनेति करणाकांक्षायामज्ञात लिङादिपदज्ञानं करणत्वेनान्वेति करणत्वं च भावनाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वमेव ज्ञानादेरपि शुरूपव्यापारनिर्वर्त्तकत्वेनिर्वर्त्तकत्वेनैव करणत्वात् भावनाभा-
व्यनिर्वर्त्तकत्वमेव ज्ञानादेरपि शुरूपव्यापारनिर्वर्त्तकद्विदानिर्वर्त्तकत्वेनैव करणत्वात् भावनाभाव्यकरणकांक्षेवभावनाकरणकांक्षेत्युच्यते कथं कर्तृमित्याकांक्षायामपि देवेलालसादिनाचंप्रवर्त्तमानप्रवृत्तिरूपं प्रतिप्रशस्तफलवत्तापनेन
साध्यपदारणाहूपार्थवादवाक्यजन्यप्राशस्त्यरूपात्तत्तिः सह कारिकारणमितीयमितिकर्त्तव्यतेत्युच्यते एवमार्थीभावनाप्रवर्त्तकांशत्रयवती तत्र किं भावयेदित्याकांक्षायां स्वर्गकाम पदस्यान्वयात् तदंशीभावनयात्वेति स्वर्गं भावयेदिति यद्यपि
व्यापारस्याणविषयोऽपि तथापि तस्य करणत्वेनैवोपस्थितत्वात्स्वरूपतयोपगुरुपार्थत्वेन भाव्यत्वमतएवोक्तिमेनेतिहतीया करणी भूतयागेतदर्थस्याभेदेनैवान्वयात्केनेत्याकांक्षायां यागः करणत्वेनान्वेति करणत्वं च क्रममेव सहकार्यकां-
क्षायां कथं भावाकांक्षायां समिधो यजतीतिवाक्यावगतसमिदादिक्रियाज्ञानमितिकर्त्तव्यतया ऽन्वेति साध्यसाधनं च धार्यम् नतुक्रमम् अप्रिया भावनायां जरस्यामेव लिङादयः अधीभावनात्मस्य सर्वे व्याख्यातस्योगोवरः १ तथा लिङोभिधा
सैव च प्रवृत्तिभावनाभाव्यावृत्तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः संबंधबोधः करणं तद्धीयप्ररोचनाङ्गागतयोपयुज्यते इति २ तत्राभिधीयते विधिधीक्रियते आर्थीभावनानये त्विकरणाद्युनातीभिधायाः शब्दनिष्ठसमवेतः प्रेरणा वरपर्यायको व्यापारवशतेनत्वंरूपं भाव-
नामर्थभावनाविलक्षणं तिङाद्यस्यापद्ग्ल लप्रतिपादयंति आदिनालोकाद्यसिद्धसंग्रहः मुख्योक्तभावनापेक्षया आर्थ्यस्तरूपभावनासर्वावाख्यानस्यलऊयादेशस्यमोचरोऽस्याख्यासप्रयुक्तया लिङ्गोऽभिधाव्यापारएव शब्दस्य भावनेति व्यपदिश्यते पुरुष-
प्रवृत्तिरूपार्थभावनातन्तज्ञापितानवीयसाख्याततात्विषयतावतीतस्य साध्येतियावत् संबन्धबोधो लिङादिपदतदर्थयोर्वाच्यवाचकभावरूपसंबंधग्रहः तदीयेशब्दभावनासंबन्धि शब्दभावनयार्थभावनायाजननीयं लिङादिशब्दकिंचानंकर-
णमितियावत् प्ररोचनप्राशस्त्यरूपास्तनिष्ठीगत यासहकारिकारणत्वेनोपयुज्यतइत्यंतस्यार्थः नकलंजंभक्षयेदित्यादौ नञः पर्युदासार्थकत्वपरोपि नकलंजभक्षणं प्रेरणविषय इति वाक्यार्थस्तदभावः प्रेरणविषयइति वाक्यार्थः यद
भावत्वेनयदभावः प्रेरणविषयतया बोध्यते तस्मिन्नियोगी इष्टप्रेणाधिकानिष्टसाधनमितिनियमात् तद्दृष्टत्वे प्रायश्चित्तविधुयस्य तथाकल्पनेनान्यर्थयाहुकारितिमहात्त्यापादितमपास्तम् प्रेरणाया विधर्य्यत्वेऽपि सामान्यस्य विशेषपर्यवसा-
नात्कोऽसौ व्यापारइत्याकांक्षायां समीहितसाधनत्वमित्यवृत्तिनमन्तस्यैव प्रवर्त्तकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वस्योपपादितत्वात्तत्त्वलिप्सुसाधनताज्ञानमेतरेणागमनवृत्तेस्तत्पापिप्रेरितः प्रवर्त्तते कश्चित् अतः स्वतंत्रप्रेरणाया विधार्यत्वेवादिनापीष्टसा-
धनताज्ञानप्रदत्त्वपेकल्पनीयम् तथाचावश्यकत्वात्स्य पवविधर्यत्वं स्वं एवं च विधेरस्यव्यापारबोधकत्वं लोकसिद्धपरित्यक्तं भवति अनयायापदातिरिक्तः शब्दनिष्ठकोऽव्यापारस्यस्यस्वप्रवृत्तौ परप्रवृत्तौ वाकारणत्वेनाहित्वस्यप्रवर्त्तनात्वेन
ज्ञानस्यानभ्यगपूर्वस्य च परनिष्ठव्यापारबोधकतयाहृतस्य हस्तनिष्ठव्यापारबोधकत्वगृहीत्वेष्टसाधनताज्ञानं च कल्प्यमिति गौरवं स्फुटमेव अतो लाघवात्तस्यैवेष्टसाधनत्वस्यैव वाच्यता किं च शब्दत्वनिरिक्तायाममिधायां
मानाभावः करणस्य स्वनिष्ठव्यापारद्वारैव फलजनकत्वमितिनियमस्तन्नान्तरमित्यादिकरणत्वाश्रितानादोषमिवारात् लिङादिश्रवणे प्रेरणेऽपि समंजसं तस्याः प्रवर्त्तकपुरुषनिष्ठत्वनियमेन स्वतंत्रप्रमाणत्वेदवादिमते प्रयो-
ज्यस्त्वेनतस्यविधार्यत्वासंभवात् नवतस्याः प्रेरणात्वेनपुरुषनिष्ठत्वव्यक्तमभेदेऽप्याधारायेयभावसंबन्धाभावात् प्रवेतनेलिङाद्युपस्थितत्वे सतिस्वातंत्र्यरूपस्यतत्समतप्रवर्त्तकत्वस्यबाधाच्च शब्दप्रयोगरूपप्रेरणायास्तत्त्वेन सविषयक-
त्वाभ्युपगमेऽपि साध्यासम्भवनकएव नापि वेदेताशप्रेरणायाः स्वविषयइष्टसाधनत्वावेद्यसंभवस्ताभ्यां तदर्यपविषेयपदचरितलडक्रदेनोलक्षणासिद्धेः नचप्रेरणे वक्तासम्बलेन हेतुः स्वतंत्रप्रवृत्तीनामिवारात् सर्वेऽस्मत्प्रभृत्यर्थप्रवर्त्तनइति। २

सम्भीहितसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वात् प्रतिपादकतावच्छेदकत्वमिति चेत् तिसत्त्वस्याभावविरोधात्त्व कुतः श्रयोजनस्य प्रेरणायां व्यायदर्शिप्रायेष्टसाधनत्वानभिज्ञस्य आक्षेपेणाजर्ये प्रेरणायामपीष्टसाधनताज्ञानद्वारैव प्रवर्त्तकत्वबोधनात् सेतिवैदिकविधेः प्रेरणार्थकत्वात्
सम्भवेननन्विष्टसाधनत्वादीनामेव विध्यर्थकत्वमुपगम्य प्रवर्त्तकज्ञानजनकतास्वर्त्तकत्वनिर्णयतत्येवलोके पितृचोदनानिवारेदप्रेरणायाविध्यर्थत्वमप्रामाणिकम् विधिः प्रेरणमिति भाष्यस्य तु प्रेरणप्रवर्त्तनेति विवरणेन प्रवर्त्तकज्ञानविषयत्वपाव छेद
कमिष्टसाधनत्वादीत्येवार्थः यदपि तु पदं भकत्वेन एकत्वमाभवानित्यादिभाष्यप्रपन्नाऽऽदपिन श्रकर्त्तृत्वादिविसिद्धान्तिवचनेनव्यापारविशिष्टकर्तृप्रेरणायाः प्रणिजर्थत्वप्रतीतेर्नतु लोडर्थत्वमपि तस्याविषयोपेन तच्च पदं भकत्वात् अपायीत्यायुक्ति
स्वेकदेशिनः लोडन्तप्रयोगदर्शनाद्यां प्रयोजनस्य निर्णायरत्नालोडन्तान्तर्भूतेत्वर्थस्य भवितव्यतायेव प्रतीतेरन्वभवसिद्धत्वाल्लोडादेः प्रेरणायाः कत्वे पितृणा धात्वर्थविशेषणतयेव भानेन तद्विशेष्यत्वे याविवतायामिचोदरसात्वाल्लोडन्ता द्वात्वर्थविशेषणतयाप्रेर
णायाप्रतीतेरधीकायापवनिर्दलनायनेष्टेदं तदष्टसाधनमित्याद्युक्तिस्तु सर्वथेष्टसाधनत्वबोधनेपरे वफलसमानाधिकरणव्यापारवचनत्वादकर्मकत्वमित्यादिवत् स्मादितित्वुद्धि स्थस्ता देशपरामर्शकमितिनान्वयशेकापीत्यासांनावत् श्रेदे
माभाति उक्तार्थप्राप्त्याप्यणप्रेरणायालिङ्घनप्रयोगरताया पदविध्यर्थत्वसूचितमानोत्र काचनयास्तु विषयेष्टसाधनत्वाद्यनुमानाप्रवृत्तिः वेदस्यानन्तस्मात्तवः सामानिजस्त्रिरेरस्याविक्षिप्तुतिबलात्तो रुवेषयत्नमेवचलोके वेदेऽवेक रूपेलोवप्र
वर्त्तकज्ञाननिर्वाहः नहि विधेः साक्षात्प्रवर्त्तकत्वमिति वचनमस्ति प्रवर्त्तकस्यास्वेष्टसाधनतादिज्ञानस्यसात्वादिविज्ञानारेकासम्प्रयुक्तेत्यधिकस्वयमूह्यं आवार्यकल्पाप्राप्तिशयोविध्यर्थः पाकंकुर्याः पाकंकुर्यामित्यादौमध्यमोत्तमयोर्लिङ्उक्ता
विशेषात्मकत्वाधीनत्वादुत्तरप्रयोगर्थानार्थकतया प्रथमपुरुषे पीच्छाया मेवशक्तेः रुचितत्वात् तत्र भयजनेकेच्छा श्रपोषलीयप्रयोक्तृरन्युरुषोतिकेच्छा धार्यणा निषेधाभाववांश्च केच्छानुज्ञा उत्तरप्रयोजिका प्रश्नः प्राप्तीष्टार्थनेतिविवे
कः तथाच स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागः स्वर्गकामनिष्टतयाभ्रेत्यादिविषय इति बोधः यद्दाकर्तव्यत्वेनेष्टैवविध्यर्थः तथाचेष्टसाधनतानुमानम् तद्यथा स्वर्गकामस्य मम यागइष्टसाधनं कर्तव्यत्वेनाम्रेति लिङ्पदवोध्येच्छाविषयत्वात् मन्त्रिचत्रेष
मानममद्भोजनवत् विषभोजनादेरपिकस्य चिद्धातिसाध्यतया कर्त्तव्यत्वे न स्वतःपापे द्वेषविषयत्वेनतवेष्टसाधनत्वस्याध्याभावाद्व्यभिचारवारणाय लिङ्पदबोध्येति श्रामस्तु वैदिकस्थलेऽस्वरपवनसिन्निविधिरेवतावत्कुमार्यागर्भरवंयोगेमा
नमिसाधूत्वादपिन कत्वसाध्यनिष्फलानिष्टसाधनप्रवृत्तिवारणाय प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनतादिज्ञानस्य हेतुतायाआवश्यकत्वेनतद्विषयेष्टसाधनत्वादीनां विध्यर्थत्वोपगमेनैव प्रवृत्तिनिर्वाहे आप्तासिप्रायस्य विध्यर्थत्वे मानाभावात् नहीष्टसाधनत्व
ज्ञानमन्तरेणाप्तेच्छाविषयत्वज्ञानमात्रात्प्रवृत्तिः सम्भवति स्वतन्त्रप्रवृत्तौ व्यभिचारेणाप्ताभिप्रायज्ञानस्य प्रवर्त्तकतासंभवाच्चेत्यलम् प्रकृतमनुसरामः । प्रपंचितं चेत्यादि एतत् बलवदनिष्टानन्वितत्वज्ञानस्यप्रवर्त्तकतानिराकरणमिष्टसा
धनत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वावधारणं चेत्यर्थः प्रपंचस्तुकौस्तुभे । आदिनेति । प्रेरणादेश्चेत्यकारो नादिशब्देनेत्यर्थः । योज्यालालपरमायापरेदिति । यत्कर्त्रैको व्याप्तोल्लदेशस्यकोवयोच्यमसत्कर्मिकानादृशवयोच्यमजन्यापातरदृतकर्तृकाया
प्रपंचितं चेतद्वैयाकरणभूषणे आदिनादेत्वहेतुमतोर्लिङ् आशिषि लिङ्लोटावितिसंज्ञोक्ताहेतुहेतुमद्भावादयो गृह्यन्ते योज्याल्लयावाययेत्तं ग्रन्थेनयातयेदिति यथा लुङर्थमाह । भूतमात्रइति भूतसामान्यमित्यर्थः भूतेलुङ्
ल॥ तिसूत्रेऽग्रिमवर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं भूतत्वं नत्वेक्रियायां निर्वाधमितिविद्यमानेनवरेभूदितिप्रयोगः विद्यमानध्वंसप्रतियोगी वृत्तमिन्नाश्रयकत्वमस्मत्कृतो व्यापारइति बोधः अयमर्थः कालो द्विविधः अद्यतनोऽनद्यतनश्च आद्यस्त्रिवि
धो भूतभविष्यद्वर्तमानभेदात् अन्त्योऽपि द्विविधः भूतो भविष्यंश्च तत्र वर्तमाने लट् भूतमात्रे लुङ् भविष्यन्मात्रे लृट् हेतुहेतुमद्भावादिधिकार्य विवक्षायामनद्यतने लङ् अनद्यतने भूते तेन विवक्षितेन लृट् तत्रैव परोक्षे विवक्षायां लिट् नाहशे भविष्य
ति लुट्लुटेर्थः लङर्थमाह सत्यामिति क्रियायाअतिपत्तिरनिष्पत्तिस्तस्यां गम्यमानायां भूतेभाविनि हेतुहेतुमद्भावे सति लृङित्यर्थः लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ वितिसूत्रात् लिङोनिमित्तं हेतुहेतुमद्भावादि सत्येव हिस्येदभविष्यादास
मितमभिविष्यत् वह्निश्चेत्प्रज्वलितोऽभविष्यदोदनमपक्ष्यदित्यादौ अत्रवह्निभिन्नाश्रयकप्रज्वलनानुकूलव्यापाराभावप्रयोज्योदनाभिन्नाश्रयकविक्लित्यनुकूलव्यापाराभावइति बोधः इतिरीत्यादृष्टव्यम् अयंचार्थनिर्देशउपलक्षणम् अर्थान्तरेपि
वक्ष्योऽदर्शनात् प्रसिद्धत्वाद्यर्थेषुप्रक्रियास्त्वत्रलक्षणेतिमतां न रघीमाबोद्धव्य एतेषांक्रमनियामकश्चानुबन्धक्रमएव अनप्वपंचमोलकारइति मीमांसकैर्लेङ्ख्यवदिष्यतइतिदिक् २१ । इतिश्रीवैयाकरणभूषणसारे लकारार्थनिर्णयः ॥
तनेतिबोधः तत्र हेतुहेतुमतोर्लिङ्लुङ्गुणसंनेनलिङः कार्यकारणभावार्थकत्वबोधनात् प्रवर्त्तकत्वेननिवर्त्तकत्वेनवावेदस्यप्रामाण्यात्रेनवधोद्यमनिहन्निपरत्वग्रहेतसामान्यावगतिरन्वमितिविधिः कल्पतइतिभावः । भूतादिति भूताधिकार
एवेतल्लुङितिसूत्रादित्यर्थः ननुवर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वसमिकत्वंभूतत्वं अतएववरप्रतियोगिकनाशस्यविद्यमानत्वाद्घटोयामपिनष्टस्वादिप्रयोगोपपत्तिस्तद्दत्सानेवर्त्तमाननाशप्रतियोगित्वेनार्थाबाधात् तथाचयत्रोमसन्निरेवधात्वर्थस्तत्रोत्सत्ते
रध्याभानप्रसंगोऽतआह अत्रेति भूतत्वमित्यस्यत्वर्थः । वर्तमानेत्यादिः । तथाचास्मन्मतेनष्टपतेनाशानुकूलव्यापारार्थकतयाकालान्वयस्यव्यापारएवसत्त्वात्पतित्वेननसामग्रीसमवधानेऽपेक्षस्यप्रतिष्ठितस्यतस्यावाधादेवोक्तप्रयोगापपत्तेः
ननस्यप्रत्यय वा क्त्वसाप्रवृत्तौ स्वार्थकधातुप्रयोगतत्तद्वैधाभानापत्तिस्तस्योक्तत्वाच्चरितत्वेनगुरुत्वाच्चेतिभावः । क्रियायामिति । उत्पत्त्यानुकूलव्यापारइत्यर्थः विद्यमानेऽपीत्वेन समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्याख्यातार्थकारकेकालान्वयेप्र
तदृष्टप्रयोगान्तुपपत्तिः सूचिता । नैयायिकास्तु वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वमेवभूतत्वंपरंतन्नष्टपतीत्यादिकर्मकेनाशादतिरिक्तव्यापाराननुभवेनोत्पत्तिर्वटितेनतत्रलक्षणयातादृशप्रयोगोपपत्तिरस्त्वेवोत्पत्तिर्हिनेशक्तिः प्रकृतिप्रत्यययोः सम्भ
वेकार्थप्रतिपादकत्वोपगमाद्विधाभानासंभवादेकोद्दावितिवदित्याहुः । भूतेभाविनीति । कार्यकारणभावापन्नस्वार्थधातुभ्यां भूतत्वे भविष्यत्वे वाग्यमानेऽर्थः आदिनाशत्राद्यर्थपरिग्रहः तत्रभविष्यद्दर्शयदाहरणमाह । सत्त्वहिस्येदिति
अत्रैकस्यधात्वर्थस्यकत्वेभेदे पाधिकभेदस्यकार्यकारणभावावगतिरुत्तरत्रलुस्त्वतोविभिन्नयोरेवसेतिविशेषोबोध्यः । व्यापाराभावइति । तत्प्रागभावइत्यर्थः एवमग्रेपि अनिष्पत्तौगम्यमानायामित्युक्तेः क्रियायोर्भविष्यत्वप्रदर्शनार्थमभावविवक्षा
प्रोद्यकबोधोकीर्त्तनं वस्तुभिन्नाश्रयकभाविप्रज्वलनजन्योदनाभिन्नाश्रयकविक्लित्यनुकूलभाविव्यापारइतिशाब्दबोधस्सूचितः । प्रयोज्येति । व्यापाराभावात्वयि वह्निप्रज्वलनोदनपाकयोः कार्यकारणभावबोधकं यदभावोयदभावप्रयोज्यस्तस्य
तज्जन्यत्वमितिप्रसिद्धेः तथाचोदनकर्मकपाकाभावेवह्निकर्तृकप्रज्वलनाभावप्रयोज्यत्वेनगतेर्थान्तत्प्रज्वलनपाकयोः कार्यकारणभावावगतिरितिभावः भूतोदाहरणंतु प्रपसारितैस्य दूतोययोऽभन्नचेदिदंद्वन्द्वमेयाज्यपिष्यत् असिन्नुरयूप
विधानयत्नः पन्न प्रजानां विफलोभविष्यदित्याद्यूहनीयमित्याह पंचरात्रेति । अयंचेति । वर्तमानत्वादिरूपइत्यर्थः । अर्थान्तरेपीति । अर्हाप्रशंसादौ पकालाद्यर्थपिविस्मृयत्वात्वेषुर्थेषु शक्तिरितिमतांतरस्माश्रित्यवर्तमानत्वाद्योलाद्यर्थत्वेनोक्ताइत्यर्थः ।
यस्मान्नेतल्लवणायाः शश्वतिरेकालेकांचिच्च कालमिनेर्षां प्रयोगोपाधित्वमितिभावः नतु अपोगेन्द्र यमाणनामेवकाचकत्वस्यवर्णस्फोटेवावश्यापयिष्यमाणत्वात्कथमनूद्यमाणानां लडादीनां वर्तमानाद्यर्थत्वं किंचयत्रलडादादेशाप्राप्यपरूपस्तत्र

भ॰सा॰द॰
१८

तत्क्रयेपि वर्तमानत्वादिबोधात्तदुपपत्तिस्तत्रवाचकस्य द्योतकस्य चाभावात् । दिगिति । तदर्थस्त्विति बोधकतानुपपत्तिरस्मर्यमाणलडादेः संभवति तादृशस्मर्यमाणानां तेषां तत्त्वं तदुपस्थितिं विनापि पचतीत्यादौ वर्तमानत्वादिबोधात् पचत्वित्यादिस्वरदोषाच्च
किं त्वश्रूयमाणानामेव तत्त्वं तादृशाश्रुतिवादयस्त्वव तत्र तेन तत्वमेव लडादिस्थानीयप्रत्यये प्रक्रियानिर्वाहार्थं लडादिविधानादस्मादिरथिनस्तु सारेण नष्टे वाभिदितं पचतीत्यादौ तदर्थविशेषज्ञानस्य तत्र दोषेसरूकारितकल्पनाच्च नापातीत्यादौ वर्तमान
त्वादिबोधः पचत्वित्यत्र तद्बोधवारणाय तेनापि तादृशात् उक्तौ तान हेत्वभावात् वर्तमानत्वादिबोधक लकारकल्पनीयत्वात् लुप्तनिर्दिष्टपदप्रयोगे तु शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेनस्मर्यमाणलवर्णविभागादेव बोधः सर्वसंमत एव अत एव वृत्तिसे इत्यादौ प्रत्ययमात्रात्प्रकृत्यर्थ
बोधनिर्वाहः स्मादिरिति २९ । इति भूषणसारदर्पणे लडाद्यर्थनिर्णयः । अवसरसंगत्या स्वतन्त्रनिरूपणीयेषु कृदर्थविशेषत्वात्कारकाणां क्रियासाकांक्षत्वाच्च प्रथमं विभक्त्यर्थत्वेन तन्निरूपणमिच्छाशयेनाह । स्वर्थमिति आश्रयोर्थ इति । आश्रयत्वातिरिक्तान
वच्छिन्नाश्रयइत्यर्थः तेन चैतन्यवत्त्वं कर्मणो रूपयत्व दृष्टपाचयार्थकत्वेपि न क्षतिः नन्वधिकरणाद्याश्रयार्थकत्वेमानमाह तथादीत्यादिना । नन्वकर्तरीच्छितमभिप्रेतमुक्तं नेनकर्तृनिष्ठा प्रीतिच्छाविशेषात्मेवकर्मत्वं प्रतीयते न तु क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमत आह । क्रियाज
न्यफलाश्रयत्वेनेति । अयं भावः आशीनेच्छितत्वं तात्पर्यवत्तिच्छाविषयत्वार्थकमेवास्त्विति कर्मनामसंज्ञात्वर्थातिशयद्योतकेन भवितिव्यमत ईप्सिततममशब्दः न च कर्मीभूतार्थधातोरेव धातोः कर्मत्वेति सूत्रे लिङ्गा यामनो विधानात्स्पृहीत्सार्थकत्वेन तत्साम्ये नाकर्मोपसंग्रहात्तेनैव
सारिवदकर्मकत्वात् न तु कथं कर्मसंज्ञोपपत्तिरितिवाच्यम् कर्मलो धात्वर्थोपसंगृहीतत्वं धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वं न तु धात्वर्थांशकर्मत्वाभासमानत्वं तथा सति पचादीनामप्यकर्मतापत्तेः तिङ्क्रियादेः पचादिकर्मत्वेवभानात्कथमत्रायातच्छिशेषणत्वे नाकादि
पदेभ्योद्वितीया जीवनादौ तत्प्राणधारणादिरूपफलार्थतावच्छेदककोटौ प्राणादिरूपकर्मणः प्रवेशात्तन्नतत्पाप्रकृते इच्छारूपव्यापारे प्राप्तिरूपफले च कथमपि कर्मणोऽप्रवेशादिति न किंचित्तदुपपत्तौ बाधकम् तथा च न शतेकर्तृशात्कर्मत्वोतिति
कर्तरिप्सीप्सुवं चकर्तृधात्वर्थव्यापाराश्रये यत्रेप्सिता प्राप्तौ मर्यादापारजन्यफलसंबंधित्वप्रकारककर्तृनिष्ठोत्कटेच्छाविषयः कर्मेति न दर्शक्रियाजन्यफलाश्रयस्य तनः कर्मतालाभ इति भावः नन्वतत्पापीच्छाद्युदितस्य भवद्भूक्तस्य कथं कर्मत्वमत आह । तथा
उपपत्तिरत आह ईप्सितानीप्सितत्वयोरिति मानाभावेनेति । सर्वसिद्धान्तभवादिति भावः नन्वतर्हि क्रियाजन्यफलाश्रयः कर्मेत्येवलक्षणमत आह । तत्रायामेवेति । अयमाशयः क्रियाजन्यफलाश्रयः कर्मेतिलक्षणप्रणयनेयद्यपीप्सितानीप्सितयोः संग्रहसिद्धेति तथा
सर्वर्थमाह । आश्रयोवधिरुद्देश्यः संबन्धः शक्तिरेववा यथायथंविभक्त्यर्थाः सुपं कर्मेतिभाष्यतः द्वितीयातृतीयासप्तमीनामाश्रयोर्थः तथाहि कर्मणि द्वितीया न च कर्तरीप्सिततमं कर्मक्रियाजन्यफलाश्रयस्त्वर्थः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वेन कर्मणएव ईप्सित
संभवात् तथा युक्तं चानीप्सितमिति संग्रहाच्चैवमेव युक्तम् ईप्सितानीप्सितत्वयोः शाब्दबोधेमानाभावेन संज्ञायामेव तदुपयोगान्न तु वाच्यकोटिप्रवेशः तथा च क्रियायाः फलसाधनत्वेनैवलाभादनत्वलभ्याश्रयएव द्वितीयार्थः तत्त्वं चाखंडशक्तिरूपमवच्छेदकं ओदनं
पचतीत्यत्र विक्लित्त्याश्रयताकर्मता वर्धकत्वेतीत्वत्रोत्साश्रयत्वात् उत्पत्त्यर्थार्थत्वात् जानातीत्यत्रावरणभंगरूपफलाश्रयत्वात् ग्रामंगच्छतीत्यनागतादिषु तस्य लेपिज्ञानजन्यस्य तस्यावशषकत्वात् अन्यथायपतिरेवं न जानामीति प्रयोगापत्तेः ग्रामं तो रताश्रयताच
पचेनौदनमवकं वारयतीत्यादौ विशेष विहिते न वारणप्रधानाम्नि तेन क्रियाजन्यफलशालि
विषयतया ज्ञानाश्रयतया नैयायिकानामिव सत्कार्यसिद्धांता पपद्यत इति ॥ नेनेष्यमाणवकस्य पारान संज्ञाप्रसज्येत तस्यैतद्धरिं भजतीत्यादौ चरितार्थम् तत्परित्यागेपि
ततमतस्य संहितो निविधेयोद्योदासीनयोस्तद्धिधानार्थमनरत्कम् पात्रपूरकमिति तत्प्रोक्तमिति नन्वत्रावनापेत्यस्मात्ः तद्वितीयायाया अप्राप्यमात्रार्थकत्वात् किं तु विशिष्टस्यैवेत्यत आह तथा चेति । आश्रयएवेति । एवकारेण विशिष्टर्थस्य शक्यतावच्छेदः तत्वाश्र
यत्वसत्तारूपसंबन्धरूपस्य तन्नरादाश्रयत्वमिदं विनाऽसत्त्वगमकत्वात्संभवात्क यतस्य शक्यतावच्छेदकत्वमत आह । तत्त्वेति । आश्रयत्वं चेत्यर्थः । अखंडशक्तिरूपमिति । शक्तिर्धर्मः इतरपदार्थाद्वृत्तिमर्नैर्कर्मर्थेरपमित्यर्थः आश्रयस्यानुगतत्वव्यवहारदाश्रयपूर्वश्च
तावच्छेदकत्वान्नतत्स्वात्वेनोपाधिरूपतेतिभावः आश्रयताया नियतान्निरूपितस्वरूपायाः अननुगमकत्वात् सम्भवाद्विभिन्नत्वात्स्वतरत्वादौ व्यभिचाराच्चावेरडत्वेमानाभावद्रव्यत्वे नैयायिकास्तु द्वितीयायानाश्रयोर्थः तस्यापि प्रकृतेत्वे वलाभेन त्वलभ्यत्वात्प्रकृत्यर्थो दति
रिक्तस्याश्रयस्यानुभवाच्च किं तु फलान्वयिनीह तिरेव कर्मणि द्वितीयेत्यस्यापिफलनिष्ठाधेयत्वात्त्वयेप्रकृतितात्पर्येतदुक्तं द्वितीयेत्यर्थात्तद्धि रोधः अनादितात्पर्यग्राहकत्वेन परंपरया शक्तिग्राहकत्वाच्च नत्वद्वेयर्थ्यम् आश्रयत्वेन द्वितीयार्थः तस्य निरूप
कतासंबन्धेनैव फलान्वयित्वस्याभ्युपगन्तव्यतया निरूपकत्वस्य च रूपनियामकतया भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन विरुणोभ्व मिंगच्छतिनमहीरुहमित्यादौ धात्वर्थफले संयोगे महीरुहनिष्ठाश्रयत्वाप्रभावस्य तज्ज्ञाबोधनात्संभवादित्याहुः तत्तु कर्मणि द्वितीयेति
सूत्रस्यसभगाप्रत्तेर्वृत्वादिनाश्रयस्याभानेप्याश्रयत्वेनाभानादस्वलभ्यत्वासंभवाद्याश्रयत्वेनभानस्य बहुग्रन्थकारसंमतत्वाच्चोपेक्ष्यम् शक्तिः कारकमितिपक्षे सूत्रस्वरसभंगापयोगादाश्रयत्वेनभानस्य बहुग्रन्थकारसंमतत्वाच्चोपेक्ष्यं शक्तिः कारकमितिपक्षे
सूत्रस्वरसभंगाघोगादाश्रयत्वेनभानस्य तद्रीयग्रन्थकारमात्रसंमतत्वाच्चेनोगत्यकिल्यन्तृषिके तिलपरे । विक्लित्त्याश्रयत्वात्कर्मेति । कर्मसंज्ञेत्यर्थः पत्नेनकर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यतद्धिकरणप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वमवमित्यर्थः भवति अ
नैर्माणवकंवासयतीत्यादावग्रादावतिव्याप्तिनिरासायव्यापारेकर्तृगतत्वमुपात्तम् चारयतेश्च संयोगानुकूलव्यापाराभावात्तदनुकूलव्यापारेर्थः चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रादौ तद्वारणाय तद्धिकरणेति चैत्राधिकरणं च न तदनधिकरणात्वत्ति तत्त्वं न तु तदधिकरणात्वत्तित्वं
तत्स्यसंयोगसंबन्धेनग्रामादावपानापत्तेः तादृशधात्वर्थाधिकरणप्रविष्टस्य चैत्रादेव सत्ताप्रतिप्रसंगसंभावनापि माषेष्वश्वं बध्नातीत्यत्रव भक्तिस्यो ज्यभक्षणाश्रयमाषाणां न तत्त्ववारणाय प्रकृतधात्वर्थत्वफलविशेषणं प्रकृतत्वं च तत्र तत्र विशिष्योपादेयम् धात्वर्थ
त्वेन धात्वर्थेत्रियहविशेष्यत्व यदस्य तु कमायत्वादिति पयसौदनंभुंक्ते इत्यादौ दकर्मत्वादिविवक्षायां करणत्वविवक्षायां तृतीया कृतभोजनस्य पयोलोभेनप्रवृत्तावीप्सिततमत्वस्यापिसंभवादितिलघु नन्वपरैः कुत्रायत्तमात्रार्थकलाभ्युपगमात्कथमत्र तेः प्रकृतधात्वर्थ
त्वमत आह । उत्तरेतिति । तथा च कृञः फलव्यापारोभयार्थकत्वस्य सर्वसम्मतत्वादिति त्वाज्ञासंगतिरिति भावः धात्वर्थत्वादिस्यैनकेवलव्यत्वार्थकत्वे घटादीनां कर्मतानुपपत्तिरपि दोषत्वेन ध्वन्यते । आवरणभंगेति । तस्य फलत्वमभ्युपेत्य निष्ठितेनत्वज्ञानरूपफल
स्यविषयतयादादावाश्रयतायाः सत्त्वात्कर्मतेतिबोध्यम् नचाकर्मकतापत्तिः फलतावच्छेदकसंबन्धेनवेधप्रधिकरणस्य निवेशादितिसर्वसुकृतत्वेन दोषाभावादिति नैयायिकमतेत्सविषयकार्थकसकर्मकधातुसमभिव्याहारे घटादीनां कर्मत्वनयोपपादितम
धत्वादिति नत्वविद्यमानघटेज्ञानजन्यावरणभंगस्य संभवेन कर्मत्वोपपादनेपिभाविविनष्टघटादेर्निराश्रयावरणसंभवेन नाशस्यापिनिष्ठाप्रतियोगिकस्य निराश्रयस्यासंभवात्तादृशघटस्य कर्मत्वानापत्तिरत आह अतीतानागतेति । तथा च तत्र तदुपाख्येहेतौ नास्ति त्वस्य मा
पक्षेयत्तिर्निरावरणभंगास्यतयाश्रावश्यकत्वाच्चोक्तप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः । अन्यथा । तत्रावरणभंगास्वीकारे । यथाश्रुतमिति । सर्वातिक्रमेयस्मिन्त्वदिति क्रियाविशेषणं तथा च मत्कर्तृकातीतघटकर्मकप्रवीनतिक्रान्तवर्तमानज्ञानाभाव इति बोधः आ
पत्तेरित्यस्य सर्वोत्क्रस्यलड्विशेषः तादृशघटेनेनत्तानेनावरणभंगाजननादतीतानागतेनैतीतघटकर्मकताबत्वाभावेन तदर्थस्यादायादितिभावः नन्वत्रापि तावरणभंगांगीकारेपि नष्टघटेवास्तविकतदाश्रयतेवकथमत आह । अतीतादेरिति । आदिनानागतप १८

नत्स्वधिकरणे=

• विग्रहः। नैयायिकानामिवेति। यथा ऽनुपपादकत्वात्तस्मिन्नाश्रयतांगीकारस्तेषां तथास्माकमिति भावः। ननु तीतो बहोज्ञानविषयः इति प्रतीतेरत्रनामतादृशाद्दस्य ज्ञानविषयताश्रयता आवरणभंगाश्रयतायां ननु न किंचित्साधकमत आह सत्कार्येति। नमे
वदर्शयति। अत्रैवेति। सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुतेः कार्यजातं स्वस्वरूपेण प्रागवस्थितमेव सामग्रीसमवधानात्तदभिव्यक्तीभवति कारणे स्वस्वरूपेणावस्थानमेव तत्प्रागभावः तस्यामेवावस्थायां भविष्यतीति व्यवह्रियते ततः प्रच्युतमभिव्यक्तिलक्षण
धर्ममप्राप्तं जायत इति व्यवह्रियतः प्राप्ताभिव्यक्तिस्तु सत्वीति। ननु सर्वदैव सत्त्वे कथं नष्ट इति व्यवहारो ऽत आह। तिरोभावाभ्युपगम इति। तथा च सतोपि सूक्ष्मरूपतादिना तिरोभावे अंजितेसति नास्ति नष्ट इति व्यवहारः लक्षणमायांत नष्टप्रतीतिव्य
वहार इति सत्कार्यवादिसिद्धांतः एवं च कारणे स्वस्वरूपेणावस्थानादेः सत्त्वान्नाशावरणभंगनाशफलाश्रयत्वस्य लाभमिति भावः। निष्कर्षकमतं विशदीकर्तुमाशंकते। नन्विति। विभागस्योपस्यक्रियाजन्यस्येत्यादिः ननु कर्मसंसाधारणाधारः परत्याकर्तृ संसर्या
वाधनेपि वा स्वकर्मत्वमतस्तत्रावाधात्स्यादेव तादृशप्रयोगोऽत आह। द्वितीयोपत्ताविति। प्रकृताभिप्रायेण तत्रीयासु पनेरपितत्त्वियप्यत्वात्। अन्यथेति। द्वितीयोपत्तौ संज्ञायाश्च नियामकत्वेरथर्थः। द्वितीयापत्तेरिति। गमयतिकुसंगोऽकलमिमत्र
कुक्षेतिजन्यव्यापारजन्यसंयोगानुकूलव्यापाररूपधात्वर्थफलाश्रयत्वस्यैव पाचयतिकुसंगेनौदनमित्यादावपितिजर्थव्यापारजन्यतिचुकृत्यर्थव्यापारूपधात्वर्थफलाश्रयत्वस्य सत्त्वादिति भावः। पाकेर्वोध इति। चैत्रनिष्ठसंयोगानुकूलस्पंदैककर्तृ
कोवर्तमानो व्यापार इति शाब्दबोधस्तस्यार्थः नहि विषयस्यावाधादिति भावः। तथाप्युक्तं ज्ञानमिति। सामान्यतो धात्वर्थफलविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेनशाब्दबोधं प्रत्याश्रयोपस्थितेर्हेतुत्वादिना मिलितार्थः बोधस्यात्रत्वप्रयुक्तत्वमनुसारित्वादिति।
भावः चैत्रकर्मकचैत्रकर्तृकव्यापारशाब्दबोधस्य चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादावनुभवादाह। उक्तंवेति कार्यकारणभावांतरमिति। सामान्यतः कार्यकारणभावकल्पने उक्तातिप्रसंगे वाश्रयं प्रकृतधात्वर्थव्यापारानधिकरणत्वेन विशेष्यतादृशाश्रयोपस्थिते
र्हेतुत्वं स कल्पनीयतया तदभावात्तादृशशाब्दबोधापत्तिरिति भावः। समभिव्याहृतेति। प्रकृतेत्यर्थः। गतप्रायत्वादिति। धात्वर्थविक्लित्याश्रयत्वात्कर्मत्वेस्यादित्यर्थेनेत्यस्यादिः गमेरुत्तरपार्श्वदेशोऽनुपात्तत्वात्तदुक्तमुक्तप्रायत्वादिति। वस्तुतस्तु फलव्या
पारयोर्धातुरित्यत्र फलत्वस्य तदात्वर्थजन्यत्वे सति तत्राजन्योपस्थितिविषयत्वरूपस्य निर्वचनाद्व्यापारव्यधिकरणत्वदाश्रयत्वस्यप्रकर्मत्वोऽवावा नुविप्रसंगे नोक्तविशेषणस्य नष्ट्याद्द्विवेशः वेयधिकरण्यं च प्राकरूपनिरूपितमेवसेयमेवं चोक्तार्थस्यैवानुवादो
यमिति ध्येयम्। नैयायिकमतं दूषयितुमादौ तन्मतमुपन्यस्यति। नैयायिकास्त्विति ग्रामादौ वेति। चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगवारणाय इत्यर्थः। द्वितीयेति। प्रयागात्काशीं गच्छति चैत्रे प्रयागं गच्छतीति प्रयोगापत्तिनिरासायेत्यर्थः। धात्वर्थतावच्छेदकत्वमिति
फलावच्छिन्नव्यापारवाचकत्ववादिमतेनेदम्। तथा च तन्मते परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वं द्वितीयार्थः पर्यवस्यति। कार्यकारणभावेति। द्वितीयार्थपरसमवेतत्वस्य स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबोधं प्रति।
उक्तंचेति तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तिता लक्षणमेतिरोभावेन घटनीतिप्रतीयत इति ननु चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामस्येव चैत्रस्यापि क्रियाजन्यसंयोगाश्रयत्वात्कर्मत्वापत्तौ चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगापत्तिः प्रयागात्काशीं गच्छति चैत्रे प्रयागं गच्छती
त्यापत्तिश्च क्रियाजन्यसंयोगस्य काशीमिव विभागस्यापि प्रयागे सत्त्वादिति चेन्न ग्रामस्येव चैत्रस्यापि फलाश्रयत्वेपि तद्वीयकर्तृसंज्ञयापरयाकर्मसंज्ञाया वाधेन चैत्रश्चैत्रमिति प्रयोगासंभवात् द्वितीयोपत्तौ संज्ञायाएव नियामकत्वात् अन्ययागमयति
कुसंगोऽकलमित्यत्रेवपातयति कुसंगेनौदनमित्यपि द्वितीयापत्तेः। शाब्दबोधश्चैत्रश्चैत्रमिति स्यादिति चेन्न तथाप्युक्तज्ञानामिप्रायपत्तेः उच्यतां वा प्रकारतासंबंधेन फलविशेष्यकबोधं प्रति धात्वर्थव्यापारानधिकरणाश्रयोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यका
रणभावांतरं प्रकृते तत्र चैत्रस्य व्यापाराधिकरणत्वाद्दोषः प्रयागस्य कर्मत्वं तत्संभावितमपि न समभिव्याहृतधात्वर्थफलशालित्वस्यैव क्रियाजन्येनेन विवक्षणस्योक्तप्रायत्वात् नैयायिकास्तु धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं द्वितीयार्थः
यच्च धात्वर्थतावच्छेदकत्वं फले विशेषणं द्वितीयावाच्यमित्युपादस्ते परसमवेतत्वं धात्वर्थक्रियायामन्वेति तथैव कार्यकारणभावांतरकल्पनात् परत्वमपि स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया बोध्यते तथा चैत्रस्तंडुलं पचतीत्यादौ तंडुलान्यसमवेतव्यापारजन्यधा
भावना त्वावच्छिन्नविशेषणतासंबन्धेन धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वान्नरकल्पनादित्यर्थः ननु भेदस्य केवला त्वपितया सर्वे सेवपरत्वेन चैत्रक्रियायाश्रयिमैत्रान्यसमवेतत्वात्तदान्नतांगीकारे पूर्वोक्तदोषतादव
स्थ्यमत आह। परत्वं चेति। युक्तमित्येव विभाज्यपदार्थैकदेशभेदे प्रतियोगितयाप्रकृत्यर्थान्वयः प्रकृते चैत्रसंयोगजनकक्रियायां चैत्रभिन्नसमवेतत्वबाधान्न चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगः यत्र चोभयकर्षणं पत्रयोः संयोगस्तत्र मल्लान्तरक्रियापदः स्वनिष्ठसंयोगज
निकायाः स्वभिन्नसमवेतत्वेपितादृशक्रियायाः स्वभिन्नाधानमलः स्वं गच्छतीति प्रयोगः स्वनिष्ठसंयोगजनकस्वक्रियायां स्वभिन्नसमवेतत्वस्यायोग्यतयाऽभानेप्यवाधितसंयोगजनकत्वं विषयीकृत्याभिचरन्यजेते त्यादाविव शाब्दबोधसंभवान्नदर्थता
मर्येण स्वं गच्छतीति प्रयोगस्य दुर्वारत्वेतिल्लनाशंकनीयम्। परसमवेतत्वांशविषयकस्य द्वितीयाधीनफलजनकत्वबोधस्य कृत्वापत्तेर्नभ्युपगमेन तादृशबोधे तद्ज्ञानसामग्र्याश्च प्रयुक्तप्रकृते भावात्। अथ तस्यापि द्वित्वावच्छिन्नभिन्नत्वात्स्वं गच्छ
तीति प्रयोगवारणाय द्वितीयाप्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन परत्वे तत्र योग्यतास्ति यथा चैत्रो द्वौ गच्छतीति मल्लो मल्लं गच्छतीत्यादिवाक्यस्याप्रामाण्यापत्तिश्चैत्रमल्लादिनिष्ठक्रियायां द्वितीयाप्रकृत्यर्थतावच्छेदकद्वित्वमल्लत्वाद्यवच्छिन्न
भिन्नसमवेतत्वात् नह्याक्तित्वोपस्थितावविशाद्बोधस्यानुभवात्विशिष्टतयाविह्याक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितयान्वयासंभवात् नह्याक्तित्वोपस्थापकपदाभावाच्च एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाश्चान्यधर्मावच्छिन्नसंसर्गत्वे मानाभावाच्च प्रतियोगिविशेषिताभा
वबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात्। तदुक्तं दीधितिकृता प्रतियोगिविशेषिताभावभानं तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादयेत्यत्रानि इति चेन्न क्रियायां विभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव द्वितीयार्थः भेदे च प्रकृत्यर्थस्याधेयतया त्वयान्वये प्रकृते काप
त्त्यनुपपत्तेः तत्समभिव्याहारे वन्नैत्यात्पर्यवशाच्चैत्रश्चैत्रं न गच्छतीत्यादौ द्वितीयाप्रकृत्यर्थत्वविशिष्टपदार्थभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याभावः क्वचिच्चैत्रो ग्रामं न गच्छतीत्यादौ द्वितीयार्थत्वविशिष्टधात्वर्थसंयोगजनकत्वाभावः क्रियायां बोध्यते चै
त्रप्रकृत्यर्थत्वविशिष्टसंयोगादिरूपफलस्यैव जनकत्वस्याश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसंबन्धेन क्रियायामन्वयोपगमाद्दे प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य द्वितीयार्थतामंतरेण प्युक्तदोषप्रसंगेतेति तन्मते वस्तुनियामकसंबंधस्याभावप्रतियो
गितानवच्छेदकतयोक्तस्थले नञ्संबंधे नुक्रियायां तन्नात्संयोगाभाववोधानुपपत्तिः परसमवेतत्वं हि तीयार्थ इति द्विधितिकृत्चनविरोधश्च तथा चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामवृत्तिसंयोगजनिका ग्रामवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदिका च या क्रिया तदाश्रयता
वांश्चैत्र इति नैयायिकाः। स्वप्रयावलिरत्र। चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ धात्वर्थस्याप्रक्रियायां कुत्र च नत्रोद्द्वितीयाविभक्तार्थाभावबोधकत्वेन नञर्थस्य प्रतियोगिधर्मस्य क्रियाप्रतियोगिकाभावबोधकत्वात्। तदुक्तम्। पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्।
प्रसज्यप्रतिषेधस्तु क्रियया सह यत्र नञिति योनञर्थोऽभावः क्रियायाधातुवाच्यया प्रतियोगितासंसर्गेण विशिष्टो भवतीत्यत्रत्रार्थः एवं च प्रकारतासंबंधेन नञर्थविशेष्यकबोधे धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य च वा व्यवस्थापितत्वात्किङन्तेन नञ्स
मभिव्याहारे क्रियाप्रतियोगिकाभावरूपेव बोधो न तु क्रियायां विभक्त्यर्थाभावप्रकारकः प्रथमांतार्थवाच्यार्थाभावप्रकारकः तत्प्रकारकाभावादिति। अत्राहुः। प्रतियोग्यभावान्वयोत्वस्यैकत्वे मामाविति न्याये नाभिप्रायसंसर्गे नञ्समभि

प्र॰ मा॰ द
१५
हारे यद्धर्मावच्छिन्नेयत्संबन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नत्वं प्रतीयते तन्समभिव्याहारे तद्धर्मावच्छिन्ने तत्संबन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वार्थः प्रतिपादके नानुभवेन च पदजन्यप्रतियोग्यनुयोग्युपार्थोपस्थितेरेव नञर्थाभावप्रकारतानिरूपितवि
शेष्यतासंबन्धेन बोधं प्रति हेतुताकल्पनेन तत्कार्यकारणभावः महीरुहं गच्छतीत्यत्र नञ्समभिव्याहारे गमधात्वर्थव्यापारे द्वितीयार्थान्वितसंयोगजनकत्वस्य संयोगे वा द्वितीयार्थे हानित्वस्यावगतेस्तत्समभिव्याहारे क्रियायां ग्रामवृत्तिसंयोगजनकत्वाभावस्य सं
योगे वा ग्रामादिवृत्तित्वाभावस्य बोधस्यैवन्याय्यत्वात् अनयप्रचते धांमो रूपापीयात्राप्रतस्वेन रोगसने रिस्वेनतेन निरूपितप्रतियोगिकाभावरूपत्वापवर्तनेस्य निसंमतेसंगच्छते तथा च नञः क्वचित्तदर्थाभावबोधकत्वं क्वचित्प्रातिपदिकार्थाभावबोधकत्वं क्व
चित्तद्विभक्त्यर्थाभावबोधकत्वमित्येवम्पायः नत्वत्र नञः क्रियाभावबोधकत्वमेवेति नियमः तथा सति चैत्रश्चैत्रं न गच्छतीत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तेः तथाहि चैत्रकर्मकत्वविशिष्टचैत्रकर्तृकगमनक्रियारूपप्रतियोग्यप्रसिद्ध्याप्रसिद्धस्य शशशृङ्गसम
स्वताहशाभावस्य प्रत्यायकत्वेन बाधितार्थबोधकत्वात् नापि संयोगे चैत्राश्रयकत्वाभावः क्रियायां वा चैत्राश्रयकसंयोगजनकत्वाभावः बाधात्समासायोग्यनञः क्रियाभावबोधकत्वमिति नियमाच्च अतएव नकर्तरि चैत्रवृत्तिसंयोगजनकत्वाद्यधिकरणक्रि
याकर्तृत्वाभावः तेः प्रथमान्तविशेष्यकबोधानङ्गीकाराच्च अस्मन्मते तु क्रियायां चैत्रनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपद्वितीयार्थाभावः कर्मत्वे चैत्रनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकगमनाश्रयत्वाभावो वा बाधितो वा प्रतहस्तेन ताहशवाक्यानां प्रामाण्यो
पपत्तिरन्यदीयक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्ताहशक्रियाजन्यसंयोगाभयप्रसिद्धा मैत्रो गच्छति चैत्रं न चैत्रः स्वात्मानमिति द्वितीयोपपत्तिश्चेति धातोर्व्यापारमात्रे शक्तिमङ्गीकुर्वतां तन्मते फलभेदस्य द्वितीयार्थः तथा च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे आधेयतया स्व
प्रकृत्यर्थान्वितफलस्य भेदस्य परपदार्थसामानाधिकरण्यजनककियावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयसंबन्धेनान्वयः ताहशभेदस्य च स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन क्रियायामेवं च चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामवृत्तिसंयोगविशिष्टभेदविशिष्ट
गमनवांश्चैत्र इति बोधः यत्र चैत्रक्रियया ग्रामे संयोगोपि तत्र ग्रामं गच्छति चैत्र इति प्रयोगवारणाय स्वजनकक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगवारणाय सामानाधिकरण्यस्य संबन्धघटको निवेशः अ
तिमस्थले चैत्रग्रामसंयोगस्य ग्रामनिष्ठ चैत्रक्रियावच्छिन्नभेदे संबन्धद्वयसत्त्वेपि चैत्रवृत्तित्वविशिष्टसंयोगस्य ताहशभेदे सामानाधिकरण्यविरहाच्चैत्रक्रियायां तद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वेपि नातिप्रसंगः चैत्रश्चैत्रं न गच्छतीत्यादौ ताहशक्रियाकर्तृ
त्वाभाव एव प्रतीयते न तु क्रियायां द्वितीयार्थविशिष्टभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्ताहशसंबन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात् एवं कर्मत्वस्यापि भेदः फलं वार्थः स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन क्रियाविशेषितभे
दस्य सामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगितावच्छेदकजन्यत्वोभयसंबन्धेन फलेन्वयः विशिष्टफलस्य न तत्समभिव्याहारे विशिष्टफलाभावस्य नञ्समभिव्याहारे कर्मण्यन्वयः तथा च चैत्रो ग्रामो गम्यत इत्यत्र चैत्रवृत्तिगमनविशिष्टभेदविशिष्टसंयोगाश्र
योग्राम इति शाब्दबोधः चैत्रश्चैत्रयोरुभयकर्मजसंयोगस्थले चैत्रवृत्तिक्रियावच्छिन्नभेदस्य चैत्रे सत्त्वे न विशिष्टफलाभावो न ततः यत्र तु मल्लेन मल्लो गम्यते तत्र मल्लान्तरेण मल्लनिष्ठसंयोगे मल्लान्तरनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदसामानाधिकर
ण्यस्य तन्मल्लान्तरभेदेन सत्त्वेपि ताहशभेदप्रतियोगितावच्छेदकमल्लान्तरनिष्ठक्रियाजन्यत्वस्यासत्त्वेन तदुभयसंबन्धेन मल्लनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदविशिष्टफलाभावे सत्त्वं वेति न मल्ले न मल्लो न गम्यत इति प्रयोगानुपपत्तिः।
शाब्दबोधस्तु तण्डुलसमवेतधात्वर्थतावच्छेदकविक्लित्तिमत्तण्डुलं तण्डुलान्यसमवेतक्रियाजनककृतिमांश्चैत्र इत्याहुः। तन्न रोचयामहे परसमवेतत्वादेर्गौरवेणावाच्यत्वात् अतिप्रसंगः किंप्रकारकबोधस्य वा द्वितीयार्थः नाद्यः तावद्वाच्यकथनेपि तत्प्रदवस्था
न गमयति कृष्णं गोकुलमित्यादिवाक्ये चैत्रः घटीकृष्णमित्यत्र द्वितीयापत्तेः तण्डुलं पचति चैत्र इति तत्तण्डुलं पच्यते स्वयमेवेत्यापत्तेश्च विक्लित्यनुकूलतण्डुलान्यसमवेतानिसंयोगरूपधात्वर्थाश्रयत्वात् शाब्दबोधानतिप्रसंगोपत्तेर्वा निरस्तः परसमवेतत्वस्य शक्य
तेपि परत्वस्य समवेतत्वस्य चैकत्वमपि लाभाय नैकशः कार्यकारणभावकल्पनेगौरवादिति संक्षेपः
धात्वर्थव्यापारमात्रवाचित्वेपि यावन्तो विषयास्तत्र प्रवेशितमिमाहुः स वैयाधिचैत्रश्चैत्रं न गच्छतीत्यादिवाक्यप्रामाण्याय तेषां चैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रो न कर्मे
तिवचहाराच्च कर्तृवाह्यत्वं धात्वर्थव्यापारप्रयोज्यतद्वाधिकरणधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वं निर्वाच्यं तत्र फलव्यापारयोर्धात्वलभ्यत्वेपि द्वित्वभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्यवसितत्वे वैयधिकरण्यत्वे च द्वितीयादेः शक्तिरनन्यलभ्यत्वात् स्वीकरणीया संबन्ध
विधया वा मत भेदे न द्वितीयादिसमभिव्याहारे तदन्वयप्रसंगः तदर्थेपि परसमवेतत्वे द्वितीयार्थे इतिरीतिरिति कृद्वाक्यस्थार्थपदस्यार्थत्वे तावत्येवरतिरनुपपन्नाद्वितीयाजन्यबोधविषयार्थकत्वावकल्प्यं तदा पत्यासंप्रमतानुवर्णनेन शक्तत्वमनुपपन्नः। विक्लित्त्यनुकू
लेति। तण्डुलान्यसमवेतक्रियान्वयि यथाश्रुतं दूषयति। तत्ररोचयामहे इत्यादिना। ननु परसमवेतत्वस्य द्वितीयार्थकत्वविनातिप्रसंगानिरासाद्गौरवेनदोषापेक्षत्याह। अतिप्रसंगः किमिति तावदिति। परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरू
पकर्मत्वस्य द्वितीयार्थत्वस्वीकारेपि द्वितीयातिप्रसंगस्य तादवस्थ्यादित्यर्थः नमेवाह। गमयतिकृष्णमित्यादिना द्वितीयापत्तेरिति। द्वितीयोत्पत्तौ तु कर्मत्वस्य तत्र त्वं गमयति कृष्णं गोकुलमित्यत्राणिजन्तनिरूपितनिरूढककर्मत्वस्यैव पत्तिप्रकृतिकणिजर्थक
र्मत्वस्य कृष्णे सत्त्वेन यावद्वयविवक्षितयोगयिप्रयोज्यकर्तृवाचकाद्द्वितीयापत्तेरतः संज्ञायाएव द्वितीयाद्युत्पत्तौ प्रयोजककत्वाङ्गीकरणीया एवं च तन्नवाक्तिप्रसंगरूपेगे कृतेन तत्र द्वितीयापत्तेरिति भावः ननु ताहशकर्मत्वमेव द्वितीयानियामकं निरूढस्थले कृष्णेन्नत्वेप्युप
लगत्यर्थकाद्यतिरिक्तणिजन्तधातुयोगे गतितुद्धीतिसूत्रेणानरवित्रक्तावोधसाध्यत्वापत्तिः निवृत्यायापवकारकविभक्तयनुपयोगानियामकतायावत्प्रमाणताद्दर्शयन्नाह। तण्डुलं पच्यत इति। नन्वत्र तण्डुले भवद्भ्रमहितीयानियामककर्मत्वस्य सत्त्वात्तदापत्तिरितीर्ष्यशाम्प
नेव कर्तृसत्तया कर्मसंज्ञावाधानद्वितीयापत्तिरिति भावः तण्डुलान्यसमवेतमनेन परसमवेतक्रियाजन्यत्वं विक्लित्तावस्तीति दूषयति धात्वर्थाश्रयत्वादिमनेन तण्डुलस्य कर्तृसंज्ञासत्त्वमावद्यते। उक्तरीत्येवेति। तथाश्रुतस्तानामिमनुकूरीत्येवेत्यर्थः धात्वर्थव्या
पारानधिकरणाश्रयोपस्थितिरूपहेत्वभावादित्यर्थः रहंतचिंतम्। एतन्मतेपि धात्वर्थव्यापारानधिकरणाश्रयोपस्थितेः कृष्णेसत्त्वेनफलविशेषकाश्रयप्रकारकबोधापत्तिर्दुर्वारेति ननु पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेत्यादौ तण्डुलादौ फलातिरिक्तव्यापारबोधस्तन्नुभ
वात्फलमात्रस्यधात्वर्थत्वात्स्वव्यापारत्वयाभानान्नानिरूढकर्मत्वप्रसक्तिः निरूढमते क्रियागतपौर्वापर्यारोपेण व्यापारपदव्यवहारर्ग्नायासेत्त्रोक्तत्वादेनएवनव्येयाकरणानां कर्मलूतेक्रियाप्रयोज्यफलव्यापारवैयधिकरण्यरूपविशेषणदानेसंगच्छ
ते संज्ञायाएवविभक्तिनियामकत्वेनतदसंगतिः स्पष्टैव यतो दूषणं तेनरपास्तम्। परसमवेतत्वस्येति रणत्वयेति रहस्य। प्रकृत्यर्थस्यप्रतियोगितासंबन्धेन परसमवेतत्वस्य केशेषपरत्वे परसमवेतत्वस्य वाच्यता संबन्धेन क्रियायामन्वयस्य लाभाय भानावश्यकत्वे
अनेकधाइति। प्रकृत्यर्थप्रकारकरूपत्वेद्विप्रतिहितीयार्थीनाधेयत्वोपस्थितेरित्यत्र्याद्यौन परसमवेतत्वोपस्थितेः प्रकारतासंबंधेन एवं द्वितीयार्थे परसमवेतत्वप्रकारकत्वद्वित्वप्रतिधानजन्योपस्थितेर्वापारतावच्छिन्नविशेष्यतासंबन्धेन हेतुत्वकस्यनेत्यतिगौरवादि
त्यर्थः मन्मतेतफलप्रकारकशब्दबोधत्वाप्रहेतुताकव्यापारोपस्थितिलदकत्वापाचंशेद्वितीयाप्रकृत्यर्थाद्रूपितत्वेविशिष्टनिवेशेनेवातिप्रसंगइतिभावः ननु चैत्रो मैत्रश्च परस्परं गच्छत इत्यादेः धात्वर्थव्यापारस्य द्वितीयाप्रकृत्यर्थहनिताताहशव्यापारे फलान्वयप्रसङ्गोनजन्म १५
त्। स्पष्टमिति। तथा च द्वितीयाप्रकृत्यर्थावृत्तीत्यनेन द्वितीयाप्रकृत्यर्थनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विवक्षणात् परस्परं गच्छत इत्यादौ क्रियायाः परस्परवृत्तित्वावधिपरस्परनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याबाधान्नफलान्वयानुपपत्तिरित्यादिनन्वेकमिति। इतिकृतं।

विभागमाह । नन्वेति । क्रियाजन्यफलाश्रयं कर्मेत्यर्थः यदसदित्यसत्कार्यवादाभिप्रायेण सदित्यादिना सांख्यमतेन प्रकाशनं दृश्यते तद्रूपकृते त्वविवक्षायां विकार्ये केचिदुद्धतया तत्रिविधमिति वृत्तावुक्तेः अन्यथा विकार्यस्य सामान्यरूपेण लक्षितस्य विशेषरूपेण प्रदर्शने
ऽनन्वतापत्तेः तदुक्तं केचित्सिद्धेरकार्ये: प्रकृतिविवक्षायां विशेषाय विकार्यमिति चेत् अन्यथा तदविवक्षायां तत्रिविधत्वं निर्वर्त्यमिति न त्वत्र टीकरोती त्यादौ सत्यापि प्रकृतिसत्त्वे तद्रूपप्रकृतेः परिणामित्वेन विवक्षा भस्म करोतीत्यादौ त्वसत्या एव तत्संस्थानत्वेन सा यथा
पि निर्वर्त्यत्वेन विवक्षा तन्दुलान् ओदनं पचतीत्यादौ ओदनादौ विकार्यकर्मत्वमपि क्षितमपि तद्वा तत्स्वप्रकृतिकर्मवाचकपदासमभिव्याहृते परत्र स्यात् तथैव सतिनिव्याप्त रूपपारिभाषिकनिर्वर्त्यत्वस्य विवक्षणाद्दोषः तदुक्तं सतीवावि
धमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी यस्या नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यं तत्प्रचक्षते इति यस्य विकृतिकर्मणः नाश्रीयते तत्प्रयुज्यते न विवक्ष्यते इति यावदस्य इत्यर्थः । विकार्यमिति । तल्लक्षणं तत्प्रकृतिविकृतिभावापन्नत्वे सति क्रियानिर्वाह्यविशिष्टसत्तान्यत्वमन
रूपफलवत्त्वं तदापन्नत्वं च तस्मात्कारकबोधविशेषत्वं तदंकरोतीत्यादौ निर्वर्त्ये प्रकृतिविकृतिभावाभावात् क्रियानिर्वाह्योत्पत्तिमत्त्वपि नातिप्रसंगः प्रकृतिकर्मणस्तादृशसत्ताश्रयत्वात् विकृतिकर्मणस्तादृशत्वाश्रयत्वात् लक्षणसमन्वयः ईदृशस्य
लेफलाद्युत्प्रयोजकव्यापारार्थं ताया धातोरायुष्यकत्वात् तदुक्तं भाष्ये ऽयमर्थः पचिरिति अन्यत्रैकफलेकव्यापारार्थं कत्वस्याकर्मकेषपि साम्राज्यविशेषोपादाने वैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् परे त्वयमर्थः पाचिरिति भाष्यादिलेखेदनं निर्वर्त्येनं च पचेरर्थः तन्दुलानोदनं
पचतीत्यस्य तन्दुलान् विक्लेदयन् ओदनं निर्वर्तयतीति विवरणेन तथा च तन्दुलान् ओदनं पचतीत्यत्र तण्डुलाश्रयकर्मात्मकोऽयं विक्लेदो वर्तमानो व्यापार इति बोधः एवं काष्ठं भस्म करोतीत्यत्रापि बोध्यमित्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । भावनाप्रकारकबोधे रत
त्वेनक्लृप्तायाः कस्याः तत्र जन्योपस्थितेर्विशेष्यतासंबन्धेनात्योत्पत्तेरभावे तत्तादृशबोधस्यासंभवदुक्तिकत्वात् एकस्या एव क्रियाया उक्तफलद्वयजनकत्वाबाधेन तादृशबोधस्य व्यापारद्वयविषयकस्य कल्पना नौचित्यात् वस्तुतस्तु विक्लेदनं विक्लि
त्तिनिर्वर्तनं गुणत्वं निरर्वत्करूपदयोभावलक्षणत्वात् तथा च फलद्वयानुकूलएकएव व्यापारो धात्वर्थः सम्मतः व्यापारद्वयार्थकत्वे क्रियाद्वये त्वचित्तमप्रयोगः करणत्वम् उक्तं तत्र जन्यप्रकृतिकल्पनं तत्र भ्रमनिवृत्ये नैवेत्यवधेयम् यद्यपि विकार्ये देधा प्रकृति
विकृतिश्चेति वक्तव्ये तथापि विकृतिर्द्वैविध्ये वगते प्रकृतित्वस्यापवगमानत्वप्रकृतिकर्मत्वमुक्तं यत्र भवतीति न रक्तेव विकृतिकर्मविभज्यते । प्रकृत्युच्छेदेति । एतेन क्रियानिर्वाह्यभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वं प्रकृतिकर्मत्वं ध्वनितं का
ष्ठान्तरं करोतीत्यस्मादिसर्जनकरोति स्तवर्णं कुण्डलं करोति सिंहं रथं करोति काष्ठं भस्म करोति तन्दुलान् ओदनं पचतीत्यादौ क्रियानिर्वाह्यः ध्वंसभावविशिष्टकाष्ठादिकाष्ठादिप्रतियोगिकाभावो विशिष्टासत्त्वरूपस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्याव
च्छेदकाश्रयकाष्ठादेरिति लक्षणसमन्वयः अभावप्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यावत्त्वस्य प्रतियोगिताया संपर्कसंसर्गात् तिप्रसंगवारणाय क्रियानिर्वाह्येति प्रकृतधात्वर्थव्यापारनिर्वाह्यत्वार्थकमतो न काष्ठातिप्रसंगः कश्चित्काष्ठं तन्दुलादिधर्मिनाशाद्वे
वविशिष्टाभावो भस्मोदनादिसंपादकः कश्चित्तु धर्मिणः सत्वेपि करस्यगादिसंबन्धविशेषादिविरहरूपस्तद्धर्माभावविशिष्टासत्वेकरस्यगादिसंबन्धनिवारकक्रियातो निर्वर्त्यतीति सर्वं सुस्थम् । प्रकृत्युच्छेदेति । प्रकृतिनाशप्रयोजकत्वोत्पत्तिमदित्यर्थः
काष्ठादि भस्मवदिति । काष्ठादिर्भस्मत्वेन वर्तमानमित्यर्थः सापेक्षतया प्रकृतिनाशप्रयोजनत्वोत्पत्तिमत्त्वात् प्रयोजकनाशप्रतियोगिता पत्तरस्येत्यत तथा च प्रकृतिविकृतिभावापन्नकाष्ठभस्मतण्डुलोदनादि विकार्यमिति भावः एवं सत्
तदुक्तं त्रिविधम् निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् तच्चेप्सिततमं कर्म च तद्धान्यत्त्वकल्पितम् औदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम् संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् इति वाक्यपदीयात् यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते तन्निर्व
र्त्यं विकार्यं तु द्वेधा कर्म व्यवस्थितम् प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किंचित्काष्ठादिभस्मवत् किंचिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यत इति नैवोक्तम् ॥ णादिविकारवदित्यत्रापि
व्याख्येयम् अन्यथा काष्ठस्वर्णादेस्तादीयतापत्तेः तथा च काष्ठं भस्म करोतीत्यत्र करोतेर्नाशत्पत्तिश्च फलद्वयं तदनुकूलव्यापारश्चार्थः नाशप्रतियोगितया काष्ठस्योत्पत्तौ च भस्मनः प्राधेयतयान्वयः तथा च काष्ठप्रतियोगिकनाशानुकूलो भस्मोत्पादकोव
र्तमानो व्यापार इति बोधः एवं तन्दुलानोदनं पचतीत्यादावपि बोध्यम् नैयायिकास्तु तन्दुलानोदनं पचतीत्यादि विकार्यस्थले प्रकृतिकर्मणि द्वितीया नाशकत्वमर्थः विकृतिकर्मणि तु द्वितीयायाश्चोत्पादकत्वं तन्दुलाद्युत्ति तत्र नाशकत्वं पाके चान्वे
ति ओदनानि तोत्पादकत्वं च नाशकत्वविशिष्टे पाके ऽन्वयः नाशे चोत्पत्तेः प्रयोजकत्वं सुरेश्यविधेयभावमहिम्ना वभासते तेन पाकस्य तन्दुलारम्भकसंयोगनाशकत्वेपि संयोगमोदनं पचतीति न प्रयोगः तन्दुलारम्भकसंयोगनाशस्योदनोत्पत्तौ तन्दुल
नाशेनान्यथासिद्धतया प्रयोजकत्वात् । वस्तुतस्तु । विकृतिकर्मासमभिव्याहारे तन्दुलं पचतीति वसंयोगं पचतीति प्रयोगवारणाय नाशद्वारा नाशकत्वमेव द्वितीयार्थो वाच्यः इत्थं प्रयोज्यप्रयोजकभावेन तथा च तन्दुलनाशकोऽयं ओदनोत्पादको
पारस्तदनुकूलकृतिमानिति बोधः प्रकृतिविकृतिभावस्थले तु कर्माख्यातेन प्रकृतेः कर्मत्वमेवाभिधीयते ऽतएव काष्ठानि भस्मानि क्रियन्ते इत्यादौ काष्ठादिपदसमानवचनत्वमाख्यातस्य न तु भस्मादिरूपविकारवाचकपदसमानवचनत्वम् भाव
नान्वयिनि संख्यान्वयनियमात् ननु विकृतिकर्मभस्मादिवाचकपदाद्द्वितीयापत्तिस्तत्कर्मत्वस्य तन्नान्तेनलकारेणानभिधानात् विकृतप्रधानाप्रधानकर्मवाचकपदसमभिव्याहृतनीवहादिदुहादिप्रकृतिककर्माख्यातस्येवाप्रधाने दुहादीनां प्रधाने नीहृकृ
षहादिषु तु श्यासनात् कर्मत्वस्याप्यभिधायकत्वनियमेन प्रकृतेः कर्मद्वयस्यैव तत्त्वाकल्पनया विकृतिगतकर्मत्वस्य लकारेणाभिधानेवाधकाभावः अन्याख्यातस्य विकृतिपदसमानवचनत्वप्रसंगस्तु शब्दानिवाचकः संख्याप्रकृते विकृतेर्नसीत्यनुशासनसिद्धस्यवि
कृतिसंख्यान्वयनुद्दिश्यतिप्रकृतिसंख्यान्वयपरत्वेनाश्रयमाणत्वात् पदजन्योपस्थितेः कारणत्वकल्पनया निरसनीयः कथमन्यथा भस्मीभवन्ति काष्ठानीत्यादिप्रयोगा इति चेत् न लटपरोरेश्ये तत्र त्यत्रहितत्वेवो भयसाधारणविशेष्यतावच्छेदकाप
दिचयेन विकारविकारिणोर्द्वयोरेकाख्यातार्थविशेष्यतावच्छेदकाभेदापत्तेः नचेष्टापत्तिः तथासति कार्यपरस्य काष्ठं नाश्यते भस्म क्रियत इति वाक्यजन्यबोधस्येव काष्ठं भस्म क्रियत इति वाक्यजबोधस्यापि भस्मकाष्ठविकृतिस्त्वविकृतिर्वै विसंशयनिवर्तकत्वा
नुपपत्तेश्च काष्ठभस्मनोः प्रकृतिविकृतिभावाभावात् तस्मात्कर्तृप्रत्ययेप्रयोज्यप्रयोजकभावस्य विशिष्टान्वये नलाभविवक्षायामुक्तं कर्मप्रत्ययेपि तथा विवक्षायानियमवशादेव कर्माख्यातेन प्रकृतेर्भस्मनिकाष्ठोच्छेदप्रयोज्योत्पत्तिकत्वस्य काष्ठे विकृतिर्वै विसंशयनिवर्तकत्वा
संभवे नवाक्यभेदइष्टापत्तेरयोगादिति चेन्मैवम् लकारेण विकृतिकर्मत्वस्यानभिधानेपि तस्य कर्मत्वादि विवक्षायामेव तद्देवसंज्ञा नचेवं तदः करोतीति प्रयोगप्रसंगः कर्मत्वान्तरविशेषणतानापन्नायां क्रियायां क्रियान्तरकर्तृत्वविशेषणतापन्नार्थे सेव
कर्मतासंसर्गेणभावनाभ्युपगमादनएवकाष्ठं भस्मराशिः करोतीतिनप्रयोगः भस्मराशेः क्रियान्तरकर्तृत्वविशेषणतापन्नत्वाउपपद्यते च पश्यन् गा धावतीत्यादिः तत्र गमस्य भावनक्रियाकर्तृत्वविशेषणतापन्नत्वात् प्रकृते च नीलो घटो भवतीत्याद्यवसाधार
णधर्मरूपभवनेनीलादेराधेयतारूपकर्तृतासंबन्धेनान्वयदशायामतिवैचित्र्येण प्रकृतिकर्मत्वविशेषणतापन्नायां कथान्तर्भिक्रियायां भस्मादिरूपविकृतिकर्मणः कर्मतासंबन्धेनान्वयोपगमे नैकवाक्यतोपपत्त्यानादृशासंशयनिवर्तकत्वोपपत्तेः तथाचो
त्पादकत्वेन भस्मसंबंधिकृतिप्रयोज्यनाशप्रतियोगीनिकाष्ठानीति काष्ठं भस्मराशिः क्रियत इति वाक्यजो बोधः संबन्धस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षणाद्वा तो नमो वरो न त्यादौ न षष्ठी किंत्वप्रथमैवान तएव काष्ठं भस्मराशिः क्रियत इति न प्रयोगः कर्म

प॰ सा॰ द
२
वाद्धिवेरकेऽजा

वान्तरविशेषणतानापन्नक्रियायामेवान्वयेद्वितीयया कर्मत्वबोधनात् कथं गां दोग्धि पयः इत्यत्र गोः क्षीरमिति प्रकृतिविकृतिभावस्थले एवं तथा नियमात् एवमेकत्वावच्छिन्ने अन्वयत्वावच्छिन्नारोपस्थले एको द्वौ ज्ञायन्त इति वाक्ये प्यारोप्यविशेषसमानवचनत्वमाख्यातस्यं अभ
यत्वावच्छिन्नारोपस्थले द्वौ एको ज्ञायेते इत्यत्राप्येवं प्रयुंजते च कवयः एको पि त्रय इव भाति कं ऽकोऽयं कान्तायाः कुरनलरागरक्तः भ्रमो न स्वरूपान् गौरोस्तु गौरगौरः एवं स्थले तन्न यनमरीचिनीलनीलश्रमादिन च नन्त्रापि भांतीत्येवपाठः कथमुक्तं तथा भ्रमानिति ते
न विज्ञायते योग्यगंहिफालवद्धाश्चिक्रुरः शिरः स्थितमित्यत्रारोपायशोयुगसमानवचनममाशीमान्याख्यानं प्रयुंजीत अग्रीरुपं इति वाच्यम् तत्रापि पूर्वोक्तसमर्थितं योग्ययुगस्थवात्सवत्वेन तस्मिन् फाललदयवच्छिकुरालमेवरानंश्याग्येत्वेन कवेरुक्तेरिति
तया त्वोतार्थविशेषत्वान्वयित्वस्यायशोयुगे सत्वादाख्यातस्य तत्समानवचनतायाः सुपपादत्वात् अतएव तन्त्रापि स्पष्टविधेयांशतादोषावकाशः तदुक्तम् अनुवाद्यमनुक्त्वा तु न विधेयमुदीरयेदिति अत्र केचित् सुवर्णं ऽत्ननुः सुवर्णपिंडः ऽत्नरपर
याः कुरु याग्याकुः एवदिरंगारस्सवर्णसुवर्णकुंडलेभवत इति महाभाष्यप्रयोगाद्दारव्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वमेवश्लतिवाचकः संख्याप्रकृतेर्विकृतेर्नसीत्यनुशासनेनवच्छिन्नप्रत्ययमात्रविषयकमेवं च काष्ठानि भस्मा क्रियंते इत्यादि प्रयोगात्समसा
धुत्वमेवेति । अत्राकुः एवदिरंगारस्सवर्णश्च इति कि विशेषणं कुंडलयोः प्रकृतिविकृतिमयतिसिद्धा प्रायविकृतेः पाकानपेक्षणात् पूर्वरूपस्याकुत्याप्यकुः इति च विशेषणं सुवर्णपिंडस्य विकृतित्वे प्राकृत्यंतरयोगस्य प्रकृतित्वाप्रयोजकत्वात् युज्यते चैतत् प्रकृ
केत्वेव सत्यमिति वत्सं हृति पुवेन पुनराहं तत्र इति विशेषणेनापि सवर्णपिंडस्य विकृतित्वं गम्यते तथाहि पूर्वोपक्रान्ताकृतिपरंपराया सत्त्वर्थीवसायित्वेन सिसाधयिषितस्य सुवर्णं नित्यत्वस्य सिद्धेः तस्मात्स्वे निर्दिष्टं किं चिदाकृतिविशिष्टसवर्णस्य कुंडला
दिप्रकृतेरपपरनिर्दिष्टा प्रकृतिविशिष्टस्य तस्य विकृतित्वमेव भाष्यकृता त्वये विषयस्य स्यापि वक्रोशकत्वात् न तत्प्रयोगाद्विकृतिसमानवचनताख्यानस्येति । क्रियाकृतेति । क्रियाप्रयोज्यासाधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति फला
श्रयत्वं निर्वर्त्यादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यंतं तत्र विषयतानाश्रयत्वस्य धर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वस्य साधारणधर्मघटितस्य वा तस्य त्वरं जानातीत्यादौ घटादाव संभव इति प्रयोज्यत्वधर्मो विशेषणं तत्रैव क्रियाप्रयोज्यसाधारणसंयोगप्रतीति
विषये ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामादिकर्मत्वस्याव्याप्तिवारणाय साधारणेति क्रियाजन्यफलानाश्रये तिप्रसक्तिनिरसाय विशेष्यम् न च घटं जानातीत्यादौ घटादौ क्रियाजन्यफलाभावादव्याप्तिस्तदावरणायावरणभंगरूपफलस्वीकारे तत्रसेवासाधारण
पासत्वं तामावाद्याप्तिस्तदवस्थैतिवाच्यम् कर्तृभिन्नत्वे सति कर्तृकर्मोभयसाधारणक्रियाजन्यफलाश्रयत्वेरूप लक्षणं वाक्यतात्पर्यात् गमनादिघर्षफलसंयोगस्यो कोभयनिष्ठत्वात् कर्मग्रामादौ लक्षणसमन्वयः ज्ञानात्वादेस्तु ज्ञानरूपफलस्य विषय
ताश्रमवायाभ्यां कर्तृकर्मोभयवृत्तित्वसत्वात् ज्ञानार्थकानामावरणभंगफलस्वीकारे पीड्या थर्कधात्वस्य लेखादीनामेव फलत्वस्यांगीकरणीयत्वात् कर्मवत्कर्मणेत्यादाहरणमाहु । ईदृङ्करोतीति । श्राधानिर्वर्त्यमित्यर्थः एवमग्रेपि । संज्ञान्तरैरनुक्त
मिति । अपादानत्वादितत्रद्रूपविशेषैरविवक्षितमित्यर्थः अकथितं चेत्यत्र कथितशब्दो विवक्षितपरो न तु प्रधानपरस्तत्या सत्यपादानादेरपादानादीनामपि दोग्धीत्यत्रकरणाधिकरणयोः कर्मसंज्ञा प्रसज्येत दुह्यादीनां परिगणनेन तत्संज्ञयोः करणादियोगे साव
काशत्वादिति भावः तथा च एवं विशिष्टप्रसक्तिः सर्वकं तत्वविवक्षायां सर्वथापूर्वविप्रेप्रसक्तोऽचतत्वारहितिरितिबोध्यम् यद्यपि गोः पयस्त्यजतिगवापयस्त्यजयतीत्यादिप्रतीत्या कर्तुरीप्सिततममिति त्वने नैव कर्मसंज्ञासिद्धा प्रधानकर्मत्वं च गवादीनामिति तन्त्रै
वलादिसिद्धिरर्पणं विषयेकर्तृप्रत्ययस्यलेकर्तृनिष्ठव्यापारविशेषणफलाश्रयतायाएव प्रधानकर्मत्तयापयोनिष्ठविभागानुकूलोयोगोनिष्ठोव्यापारस्तदनुकूलव्यापारस्य शहेतः साध्यादिसजवर्थे तथापि पयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारएव यदि

वर्षं करोतीत्यादयम् काष्ठं भस्मकरोति सुवर्णं कुंडलं करोतीति द्वितीयम् वृक्षं पश्यतीति तृतीयम् तृणं स्पृशती मुदासीनम् विषं भुंक्ते इति द्वेष्यम् गां दोग्धीति संज्ञान्तरैरनुक्तम् क्रूरमभिक्रुध्यतीत्यस्य पूर्वकमिति ।

कृत्यर्थं संप्रदानत्वाय विवक्षायामन्यस्तत्रासिद्धकर्मत्वार्थमेतत्सूत्रावश्यकत्वं तथा चाप्रधाने दुहादीनामित्यनुशासनान्नवादावेवलादयो दुह्यन्ते गोः क्षीरं गोर्दुग्धा क्षीरमिति अप्रधानकर्मत्वं चोक्तप्रधानभिन्नकर्मत्वं तच्चोक्तार्थं गवादीनामत्ते फला
नाश्रयत्वात् तथा चैतत्कल्पे तत्स्थितद्रवद्रव्यनिष्ठविभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः तत्र गोरपादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम् तद्विवक्षायां पंचमी गोः पयस्य त्वघे तत्त्वषष्ठी एवं च गोकर्मकपयोनिष्ठविभागानुकूलपककर्तृको वर्तमानो व्यापारस्तु विगो
पयोदोग्धीति वाक्यार्थबोधः विभागावधित्वमेव गोः कर्मत्वम् दुहेरंतर्भावितण्यर्थत्वेन विभागाश्रयत्वात् पयसः कर्मत्वात् तदनुकूलव्यापाराश्रयत्वाच्च गोः न तु विभागाश्रयत्वेन पयोनिष्ठविभागीयसंबन्धस्यैव फलतावच्छेदकत्वात् बोधस्तु पयोनिष्ठ
विभागानुकूलगोनिष्ठव्यापारानुकूलएककर्तृकवर्तमानव्यापारइति । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । अन्यपूर्वकमिति सम्प्रदानसंज्ञाबाधनपूर्वेशास्त्रबोधितमित्यर्थः क्रूरमभिक्रुध्यतीत्यादौ क्रुधद्रुहेति प्रसक्तसंप्रदानसंज्ञायाः क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः क
र्मेति बाधनादेतमासमाप्तेवेकरुणमधिश्रीते इत्यादौ मासादिकमर्थं तन्नत्राप्याधारसंज्ञाप्रतिषेधेन तत्संज्ञाविधानार्थोऽलकर्मत्वादिति भावः अजांग्राममगमयतिशिष्यशास्त्रं बोधयति विप्रा अन्नं मन्त्रं भोजयति यज्जमानेमंत्रं पाठयति बटुं जनयति नाशयती
त्यादौ गतिबुद्धीति सूत्रेण गम्यादिधात्वर्थकर्तुः कर्मसंज्ञाविधानात् सिजन्तधातुसमभिव्याहृतद्वितीयायाः प्राश्रयएवार्थः यद्यपि णिजंतधात्वर्थप्रेरणाजन्यव्यापाररूपफलाश्रयत्वादजादीनामपि कर्मत्वं कर्तुरीप्सिततममित्यनेनैव सिद्धं तथापि णि
जन्तेनाप्यमानस्य चेज्वतिनर्हिगत्याद्यर्थव्यापाराश्रयस्यैवेति नियमार्थं सूत्रं तेन पाचयत्योदनं देवदत्तेनेत्यादौ तस्याऽकर्म च अन्नक्रियायां स्वातंत्र्यप्रवेशेन कर्मतागतः नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयत इति वाचकत्वासं वन्धेन तत्र निष्ठयात्तृतीयैव
सर्थः यद्यपि कर्तृसंज्ञया परत्वादेतमतिचेत् अनुशासनात्तु कारकविशिष्टक्रियायाएवणिजर्थसंबन्धावगतेरंतरंगत्वाच्च कर्मसंज्ञायास्तयाबाध एवोचितस्तथापि नपुंसकत्वलक्षणैकशेषानुशासनापि नान्यथोः प्रयोजकव्यापारे सत्त्वेन प्रधानकार्यस्य सर्वेता
दलवत्वस्याकडारसूत्रे केयटेनोक्तत्वाद्वेत्तमतिचेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्च तदनुरोधिकर्मत्वस्यांतरंगात्परपिकर्तृत्वादुर्बलत्वान्नियमत्वमेव सांप्रतम् परेतु हेतुमतिचेत्यनुशासनात्स्वतंत्रप्रेरणाणिजर्थः तदेव हेतुकर्तृत्वमस्य निष्ठकर्तृत्वनिर्वा
हकव्यापारस्य कर्तृत्वं च क्वचिदाश्रयत्वं क्वचिदाश्रयतादि यादृशधातूत्तराख्यातेन याहृशं कर्तृत्वमभिधीयते तादृशधातोस्तत्रपि णिचप्रत्ययेन तादृशकर्तृत्वनिर्वाहकोव्यापारोऽभिधीयते तथा च पाचयतीत्यादौ पाकव्युत्पत्तिनिर्वाहकोबोधयतीत्यादौ ज्ञानाश्र
यतानिर्वाहकोव्यापारोऽभिधीयते नाशयतीत्यादौ नाशप्रतियोगितानिर्वाहकोयथायथं बोध्यः निर्वाहकत्वं च स्वरूपसंबन्धविशेषो नाशो न नाशयतीत्यादावनन्वयापत्तिः एवं च पाकादिकर्तृत्वकर्मत्वविरहेपि णिचप्रत्ययार्थप्रतिपाद्यतावच्छेदककर्तृत्व
स्य फलत्वेन तदाश्रयत्वात्पाकादिकर्तुः कर्मत्वम् तादृशकर्तृत्वविशेषणतयासत्त्वाद्यादिरूपस्य तत्कर्तृत्वमित्त्वविवक्षायां पाचयत्योदनं सूदमित्यादिप्रयोगाग्रपि साधवः अतएव चाजियरुत्तंजनकोयनुसन्दितिमहिप्रयोगः स्वरसतः संगच्छते ।
गत्यर्थानां तु कर्तृत्वविशेषणविवक्षायां गत्यर्थकर्तुः कर्मत्वं न केवलं आश्रयत्वेन गत्यर्थगति वृद्धीत्यादि सूत्रं तु गमयत्यादियोगे तादृशकर्तृत्वविशेषणतया सत्त्वे तत्कर्तुरित्यस्यविवक्षानियतानामातिप्रर्थबोधनद्वारा तत्र कर्तृप्रत्ययासाधुत्वज्ञापकतेन पाचयत्योदनं सूदायेनेति वृद्धजयानु
मंगमयतीतिनप्रयोगः एवंचाजांग्राममगमयतीत्यत्र ग्रामनिष्ठसंयोगानुकूलव्यापारस्य यदजानिष्ठमाश्रयत्वरूपं कर्तृत्वं निर्वाहकत्वसंबन्धेन तद्विशिष्टो यो व्यापारस्तदनुकूलकृतिमानिति बोधः पाचयत्योदनं सूदायेनेत्यत्र तु सूदयकर्तृकोयोदि २

क्रियत्वानुकूलो व्यापारो निर्वाहकत्वसंबन्धेन तत्कर्तृत्वविशिष्टव्यापारानुकूलकृतिमानिति बोधः। चैत्रेण ग्रामं गम्यते इत्यत्र तु तादृशव्यापारनिर्वाहककर्तृतानिरूपकत्वादृशधात्वर्थः कर्मात्मनेपदोपस्थितकर्तृत्वेति संयोगरूपफले वहिन्नी
यं तात्पर्यं ग्राम हन्ति त्वा न्वयः। एवं च चैत्रकर्तृकव्यापारनिर्वाहककर्तृत्वनिरूपकं यद्ग्रामवृत्तिसंयोगावच्छिन्नं गमनं तत्कर्म जन्मेति बोधः। सत्रेण पाच्यते तण्डुलः चैत्रेणात्र तु चैत्रकर्तृकप्रेरणानिर्वाह्यो यः सहायकर्तृत्वनिरूपकः पाक
त्वविक्लित्ति शालीनं तण्डुल इति बोधो ऽर्थविवेकः स्वयमूह्यः। येन तु कूलत्वं व्यापारे एव लिङ्गजर्यत्वादन्वयिनी गमनादिक्रिये बधात्वर्थतावच्छेदकं फलं तत्कृतिलिङ्यजादीनां प्राप्तमेव कर्मत्वं गनिरूढ इति सूत्रेण नियमनं तु जितेनामनेपा
वयत्वादन्तं सत्ययेनेत्यादौ द्वितीयातृतीययोर्नियामकाभावाधिकमन्यत्रानुसंधेयमित्याहुः। अथ व्यापाराद्युपसर्गपीडादि यातिविस्तिन कर्मद्वितीयायां प्रथमाश्रयत्वार्थः। यद्यपि वेङ् एठ मधिति एनीत्यादौ निरवच्छिन्नसंयोगादिरूपफलानुकूलव्यापा
रे यातिक्रिमुपगम्य वेङ्कवादीनां कर्मत्वं कर्तुरीप्सिततममित्यनेन तस्य पादनुप्राप्तिमुख्यार्थपरतायामपि तत्प्रयोगे कर्मप्रत्ययप्राधुर्व्यवबोधनार्थमपिशीङादिसूत्रप्रणयनमिति बोध्यम्। कर्मप्रवचनीययोगे विहिता द्वितीयादिविभक्तेस्तु लक्ष्यलक्षणभावादिः
संबन्धो ऽर्थस्तत्त्वतसे अपदविभक्तीनां तु सर्वासां संबन्ध एवार्थस्तावच्छेदकवत्वात्। कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति विहिता द्वितीयाया व्यापकत्वमर्थः। मासमधीते इत्यादौ मासव्यापकमध्ययनमिति बोधात्। न चैवं द्वितीयादीनामर्थयोरेव
क्रि विरोधस्तस्याः कारकविभक्तिपरत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। क्रमप्राप्तं तृतीयार्थं निरूपयति कर्तृत्वं तृतीयाया इति। करणत्वं तृतीयाया व्यापारार्थकत्वस्याविवक्षया ऽन्वा द्रुक्तकर्त्रीति आश्रयार्थकत्वे मानमुपन्यस्यति तथा हीत्यादिना ननु स्वातन्त्र्यमि
त्यव्यापारानधीनव्यापारत्वं तच्च काष्ठैः पचतीत्यादौ काष्ठादावप्रसक्तं तद्व्यापारस्य चेतनव्यापाराधीनत्वादत आह। स्वातन्त्र्यं चेति। व्यापाराश्रयत्वमात्रस्य करणे धात्वर्थाश्रयत्वस्य कर्मण्यपि प्रसक्तत्वात् तद्व्यावृत्तये उक्तमेत्याभिधेयं। केचित्तु कर्तृप्रत्ययसमभि
व्याहारे व्यापारतावच्छेदकसंबन्धेन धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वं तादृशधात्वर्थाश्रयत्वं स्वातन्त्र्यं तदेव च कर्तृत्वं। कालिकसंबन्धेन व्यापाराश्रये ऽतिप्रसंगवारणाय व्यापारतावच्छेदकसंबन्धेनेति। ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामसंयोगादे
फले तादृशधात्वर्थत्वाभावान्न तदाश्रये कर्मण्यतिप्रसंगः। एकस्तण्डुलो देवदत्तेन त्यजते फलस्य विशेष्यत्वेन देवदत्ते व्याप्तिपरिहाराय कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इति सामग्रीसाध्यायां क्रियायां सर्वेषां तत्तद्व्यापारे स्वातन्त्र्येण उक्तस्य तत्रास्य युगपत्सर्वेषा
भावान्न स्वातन्त्र्यं कल्प्यमिति तन्न कर्मप्रत्ययसमभिव्याहृतधात्वर्थकर्तृसाधारण्यानुगतस्यातिव्याप्त्यानिरुक्तेः गौरवाच्च धात्वर्थफलस्य व्यापारतावच्छेदकसंबन्धेन ग्रामादौ बाधेनैव तन्निप्रसक्तेः नाश्रयान्तविशेषणवैयर्थ्यापत्तेश्चापेक्ष्य कर्मकर्तृत्वातिनयमते
फलव्यापारत्वापेक्षायाः व्यापारत्वेन कृतेरपि संग्रहान्न तदनाश्रये चेतने स्वतन्त्रः कर्तृव्यवहारः तदतिरिक्तव्यापारस्य तानाविवक्षायां तु कृचिकर्तृत्वव्यवहारो ऽपि अत एव तन्नियदा यदीयो व्यापार इति मत्वेभ्रमं तेन तु मयानूनमिति।
त्वहस्यात्मकव्यापारस्याविधात्वर्थत्वानुपपन्नमिति भावः। स्थालीकरिस्यं मतिमाह। धात्वोक्तक्रियेइति। उक्तक्रियाइत्युक्तं स्वातन्त्र्यमेव तत्संमतत्वं न्यायादेशमिति भावः। अत एवेति उक्तस्यातन्त्र्यस्य कर्तृत्वादेवेत्यर्थः। कृत्याश्रयत्वादेत्येदि
तादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः। उक्तविवक्षाया एव व्यवहारहेतुत्वं द्रढयितुमाह। नत्वेवमिति। एवं विवक्षाया एव व्यवहारहेतुत्वे जीवत्वे इति। मनोमयः प्राणशरीर इति पदद्वयं जीवस्यैव ग्रहणे हेतुरित्यर्थः। एतन्निमित्यादि। अस्य इतः शारी
कर्तृत्वतृतीयाया आश्रयोऽर्थः। तथाहि स्वतन्त्रः कर्ता स्वातन्त्र्यं च धात्वपात्तव्यापाराश्रयत्वम्। धात्वोक्तक्रियेनित्यं कारके कर्तृतेष्यत इति वाक्यपदीयात्। अत एव यथा यदीयो व्यापारो धातुनाभिधीयते तदा स कर्तेति स्थाली पचत्यग्निः पचति तं
ण्डुलाः पचन्ते स्वयमेवेत्यादि संगच्छते नत्वेवं कर्तृकर्मव्यपदेशादिति सूत्रे इमे मनोमयः प्राणशरीर इति वाक्यस्य मनोमयस्य जीवत्वे एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति प्राप्तिकर्मत्वकर्तृत्वयोर्व्यपदेशो विरुद्ध इति भगवता व्यासेन निरस्तमिति कथं
संगच्छताम्। उच्यते जीवस्यैवहेयत्वे प्राप्तिकर्मत्वमपि वाच्यं कर्तृत्वं तत्त्वातेनोक्तम् तच्चैकदेकस्य संज्ञाद्वययुक्तं कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधात् तथा चैतन्मिति द्वितीयार्थस्याकर्मकर्तृतायाश्च प्राप्यापत्तिरिति शब्दविरोधहेतोर्भवति
रान्येय पते द्वीक्रयणविशिष्टमात्मानं अभिसंभवितास्मि
समेधदेस्तेरिति एवं च व्यापाराश्रयत्वमत्राश्रयमात्रं तृतीयार्थः कृत्याश्रयत्वे कारकत्वक्रमप्रयोक्तृत्वं वाहेटादावव्याप्तम् तिपन्नास्मीत्यर्थः। कथं संगच्छतामिति। वैवतिकयोः क
र्कर्मत्वयोरेकस्मिन्नपि संभवादिति भावः। संज्ञानिबंधनविरोधं समर्थयन्वास्तवकर्मत्वकर्तृत्वविरोधं परिहरति। उच्यत इत्यादिना जीवस्यैवहेयत्वे इति। सक्ति तत्त्वकवीनेत्यनेन जीवस्यैवोपास्यत्वं बोधन इत्यर्थः। प्राप्तिकर्मत्वमिति। उपासनाविष
यत्वरूपमित्यर्थः। आख्यातेनेति। अभिसंभवितास्मीति लुडाख्यातेन प्राप्तिकर्तृत्वमुक्तमित्यर्थः। बाधादिति। संज्ञयोरकडारीयत्वेन संज्ञाद्वयसमावेशासंभवेन परया कर्तृसंज्ञया बाधादित्यर्थः। शब्दविरोधहेतारा। एकदा संज्ञाद्वयप्रयुक्तका
र्यानुत्पत्तिरित्यर्थः। सः संज्ञाद्वयविरोधः भेदहेतुः नतु कर्तृकर्मत्वव्यवहारभेदहेतुरित्यर्थः। न तु कर्तृत्वकर्मत्वयोः पारमार्थिकविरोधमादायेति भावः। न तु तावता धात्वर्थव्यापाराश्रयस्य तृतीयार्थत्वमायातेनाश्रयमात्रस्येत्यत आह। एवं चेति
धात्वर्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वे चेत्यर्थः। आश्रयमात्रमिति। अनन्यलभ्यत्वादिति भावः। अव्याप्तमिति। अचेतनत्वेन तत्र सिं कृत संभवादिति भावः। परे तु देवदत्तादिनिष्ठव्यापारस्य धात्वर्थत्वविवक्षया भवदुक्तस्वातन्त्र्यवहास्तव कारकचक्रप्रयोक्तृ
त्वादिरूपकर्तृत्वस्य दंडादावभावेपि तदारोपादेव कर्तृत्वव्यवहारः अत एव काष्ठैः स्थाली पचतीत्यादौ स्थाल्येव कारकसंचप्रयोक्तृत्वेन विवक्षिता प्राशयेन प्रधानेन समवायेस्थाली परतंत्राव्यवाये स्वतंत्रा किं पुनः प्रधाने कर्ता कथं तायते कर्मप्रधा
नमिति यस्तत्र्वैभाष्यात् त्रिद्वितेषु कर्तृत्वश्रवणं पितामवतीति कारकस्तत्रे भाष्ये उक्तम्। रूपिणामपि। प्रागन्यतः शक्तिलाभान्न्यग्भावापादनादपि तदधीनप्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तानां निवर्तनात्। अदृष्टत्वात्प्रतिनिधिवैविशेष्ये च दृष्टेनात। आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्तु
रिष्यते इत्यनेन करणादिव्यापारानुकूलकरणादिसाधकत्वस्याक्रिमत्वेन करणादीनामात्माधीनत्वसंपादनेन तत्तद्यन्नव्यापारस्यैवानतिप्रहत्नानां तेषां निवर्तनेन च कर्तुः फलप्रदृश्यरूप एव निरूढ्या प्रतिनिधिभावेन कारकांतराभावे ऽप्युत्पत्त्या देवकर्तृ
त्वेनेनच अदृष्टपुपकारित्वे स्वातन्त्र्यमित्यर्थकेन कारकचक्रप्रयोक्तृत्वमेव स्वातन्त्र्यमभिहितम्। तस्य तत्पर्यायधर्मीत्यादभावेपि शास्त्रेन यस्यैते प्रतिपद्यते सकर्तेतिन्द्रावः पाचयति चैत्रेण मैत्र इत्यादौ प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापाराधीनत्वे ऽपि साधनान्तर
विषये उक्तस्वातन्त्र्यसत्वात्कर्तृत्वमव्याहतं धात्वर्थक्रियाकत्वस्वातंत्र्यस्यैव विवक्षणात् कर्तृपरतंत्रकरणादेस्तु तस्वव्यापारमात्रायकर्तृत्वं प्रयोज्यस्य स्वार्थसिद्ध्यर्थमपि प्रवृत्त्या करणादीनां कर्त्रधीनत्ववत्सायो ज्यस्य प्रयोजकाधीनत्वाभावाच्च न
द्विपालो द्रष्टाधीनकरणादीनां व्यापारवत्त्वा प्रयोज्यस्य तादृशप्रहेन्नो तु सर्वे इमे स्म कृत्यर्थप्रवर्तन्त इति हेतुमति चेति सूत्रस्थं भाष्यमत्र भवच्छसार्वजनीनः प्रमाणमित्याहुः। तत्राश्रयत्वं दंडादावव्याप्तमिति वदता नैयायिकोक्तकर्तृत्वस्यान्यतस्
त्वकृत्व संविन्तमाख्यातार्थकृत्याश्रयत्वस्य चैत्रेण पाचयति मैत्र इत्यादौ चैत्रादावव्याप्तेश्चेति। नैयायिकानां। कर्तृतृतीयायाः कर्तृत्वं मतभेदेन कृतिजन्यत्वरूपं सकर्तृकत्वं वार्थः। न च भावकर्माख्यातस्थले चैत्रेण शय्यते पच्यते इत्यादौ क्रिया
विशेषणतया तृतीयया प्रतिपाद्यते अचेतनकाष्ठादेरपि कर्तृत्वविवक्षायां काष्ठं पचतीतिवत्काष्ठेन पच्यते इति प्रयोगः व्यापारस्वरूपे कर्तृत्वे तज्जन्यत्वरूपे सकर्तृकत्वे वा तृतीयायाः लक्षणा एवं चैत्रेण ज्ञायत इत्यादावाश्रयत्वरूपे कर्तृत्वे आधेयत्वरूपे कर्तृ
मत्वे न शृणुते घटेनेत्यादौ प्रतियोगित्वात्मककर्तृत्वे अनुयोगित्वरूपकर्तृमत्वे वा लक्षणा चैत्रः पचतीत्यादौ तत्कर्तृरूपकर्तृत्वं यथायथं तत्र तत्र कर्त्राख्यातेन क्रियाविशेषणतया बोध्यते कर्तृपदसमभिव्याहारे भाक्तमेव न तत्र स्वरसतः कर्तृपदप्रयोगात् न च यत्नवत

न्या॰ सा॰ द॰
२८
21

पवमस्त्वपकर्तृत्वेऽकर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यत्रोपात्तकर्तृपदस्य मुख्यार्थमाश्रित्य भावादचेतनकाष्ठादिवाचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिरिति शंक्यम् सूत्रस्थकर्तृपदस्य पारिभाषिककर्तृपरत्वात् तत्त्वं तु यथा स्वेनवत्वं हि मानत्वात् स्वत्रैतल्लब्धं समभिव्याहृत
कारकांतरानधीनत्वेसति कारकत्वं पुरुषव्यापाराधीनक्रियानुकूलव्यापारवत्त्वमेव काष्ठादीनामस्त्यनधीनत्वविवक्षया काष्ठं पचतीत्यादि कर्तृत्वं अनधीनत्वं तु विशेषणं चैत्रः काष्ठैः स्थाल्यां पचतीत्यत्र चैत्रः काष्ठानि स्थाली पचतीति प्रयोगवारणा
य चैत्रः पचति स्थाली पचतीत्यादौ यत्र समभिव्याहृतकारकाप्रसिद्धिस्तत्र तथीनांते विशेषणं न प्रतीयत एव तन्निर्वाहस्थलकारसास्वतंत्रशक्तिकल्पनात् विशिष्य प्राक् विशेषणे विषयकविशेष्यबोधाजनकत्वादुक्तेश स्यानिर्वाहात् चैत्रेण पाच
यतीत्यादौ हेतुकर्तृसमभिव्याहारे प्रयोज्यव्यापारस्य समभिव्याहृतहेतुकर्तृव्यापाराधीनत्वेऽपि णिजन्तप्रतिपाद्यपाचनादिक्रियाया मेव प्रयोजकस्य कारकतया प्रयोज्यव्यापारस्य पच्यादिक्रियाकारकव्यापारानधीनतया अस्ततत्वेन तदुक्तरूपत्वे
त्तरं तृतीयानुपपत्तिः स्वतंत्रकर्तृप्रयुक्तं ज्ञानं व्यापारस्य तंडुलादिक्रयणवत् पाकादावस्य पासिद्धत्वात् कारणत्वेन तस्य पाकादिप्रयोजकव्यापारवत्त्वेऽपि तत्क्रियापाकारकत्वाभावाच्च अत एव चैत्रेण मैत्रः पाचयतीत्यादौ मैत्रः पचतीति नत्वस्तपद
र्शितरीत्या चैत्रेण मैत्रः पाचयतीत्यादौ चैत्रादेः स्वतंत्रकर्तृत्वानिर्वाहस्थापि तत्पदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः तदर्थकर्तृत्वस्याणिच्चाभिधानात् भवन्मते कर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारस्यैव तदर्थत्वात् कर्तृत्वस्य च स्वतंत्रनिष्ठत्वाद्विवेचन कर्तृत्वनिर्वाहकत
संबन्धेनपाकाद्यन्वितहेतुकर्तृव्यापारस्य णिजर्थतापक्षे स्वतंत्रकर्तृत्वस्य तेनानभिधानात् कर्तृतद्रूपफलावच्छिन्नव्यापारस्य णिजर्थतामतेऽप्याश्रयोपस्य तस्य तेनाभानानिर्वाहे कर्तृत्वानभिधानात्तृतीयोपपत्तेः अवोधनस्यैव तत्रानभिधानप
दार्थत्वात् अनभिधानस्य तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनाच्च आख्यातस्य धर्मवाचकत्वेऽपि कृत्तादिविशिष्टकर्तृबोधकत्वरूपाभिधानेस्यात्तत्वाच्च न चैत्रः पचतीत्यादौ तृतीयापत्तिः मुख्ये विशेष्यतया नछिन्नत्वाद्वै चैत्रेण पचतीत्यादिप्रयोग
पत्तिरित्यपि न आश्रयातिरिक्तांशे विशेषणत्वेन यत्किंचिद्बोधनस्यैव कृत्यभिधानपदार्थत्वात् तथाभिधाने च लकृत्तद्धितसमासैरेवैतत्तल्लिंगवाभिधायकतया वृत्तिकृतोपात्ताः यद्यपि स्वतंत्रव्यापारस्वतंत्रतृतीयादेरनुशासनं तथापि लाघवात्कृति
पकर्तृत्वपवत्तृतीयादेः शक्तिः अचेतनव्यापारादौ तु निरूढलक्षणैव अनुशासनस्य तात्पर्यमात्रग्राहकत्वात् लाघवस्य कृत्वस्यैव शक्तिकल्पकत्वात् व्यापारे तत्सत्त्वेऽपि गौरवेण न तत्सिद्धेः एवं च कृतिरूपकर्तृत्वबोधस्थले कामकृतत्वर
व्यापारानधीनत्वं न प्रतीयत एवेति न तदंतर्भावे लक्षणाशक्तिः प्रमाणाभावात् व्यापारत्वात्तत्स्वकर्तृप्रयोगेन लक्षणया तदंतर्भावेन व्यापारबोधश्चाधेयमर्ता क्रान्तिप्रसंगस्य वारणात् इत्यपास्तं तदंतर्भावेण कृतीशक्त्यावृत्तिरवेतिकास्तिप्रसंगस्य दुर्वारत्वा
त् तदो जायत इत्यादौ सिद्ध्यतीत्यादौ वरादेः कारकत्वं कर्तृत्वं च स कार्यमवश्यमेवोपपादनीयम् स कार्यत्वाद्विदेदिविधिरसिद्धस्य तस्य कारकतया वक्तुमशक्यत्वात् कृत्वं च क्रियाकर्तृत्वं गतद्वरानुकूलकृतिमात्रम् एकक्रियाविषयकत्वेऽपि
नान्तरीयकक्रियानिर्वाहस्थलकृतिमतस्तत्क्रियाकर्तृत्वाद्यपदेशात् अतएव मत्रोऽयं तेन मयाकृतमिति वा प्रयोगः किंतु तत्क्रियाविषयत्वे सति तदनुकूलकृतिमत्कर्तृत्वम् एकतरभावेनोक्तत्वाद्येन यत्क्रियायाश्च निषिद्धत्वं दनु कृ अनभिसंहितत्व=
लत्वस्य कृतमभावादेव नातिप्रसंगः अयोद्देशेन नाराचलोपाद्यत्र ब्राह्मणवधस्तत्र मरणानुकूलनाराचत्वेपरस्य व्यापारस्य कृतिविषयत्वेऽपि हिंसालक्षणस्योद्देश्यतावरितया तस्य विप्रमरणानुकूलव्यापारत्वेनाभिसंहितत्वान्नेत्ररूपेण कृतिविषयत्वस्य

अयं च त्रिविधः अनुद्देश्यो हेतुः कर्मकर्ता चेति मया सेव्यते हरिः काष्ठेन हरिण्णं गमयति कृष्णं गोकुलं गोपः मत्कृतिनाश्रयकहरिकर्मकसेवनानुकूलो व्यापारः हर्षभिन्नाश्रयकगमनानुकूलो व्यापारः गोकुलकर्मकगमनानुकूलः
कृष्णाश्रयकव्यापारस्तदनुकूलव्यापारश्चेति क्रमेण बोधः करणत्वं तृतीयायास्तदाश्रयव्यापारो तथाहि साधकतमं करणं तमवर्थः प्रकर्षः सच्चाव्यवधानेन फलजनकव्यापारवत्ता तादृशव्यापारवत्त्वात्करणं च करणं उक्तं च वाक्यपदीये।
क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् वस्तुतस्तदनिर्देश्यं नहि वस्तुव्यवस्थितम् स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः इति विवक्षातस्तस्य करणत्वे तदभावात् द्वितीयासप्तम्यादेरवकाशः

तादृशव्यापारेस्वत्वेननववास्तवविशिष्टं वपकर्तृत्वं तादृशव्यापारकर्तृरिति न तस्य संपूर्णप्रायश्चित्तमित्याहुः कृतेरपि व्यापारतया यथातलम्प्रत्वात्तत्र तृतीयाशंकोमानाभावात् तिभक्तोलत्त्वेनायाश्रये खंडनीयत्वाच्चैत्रेण ज्ञायत इत्यादिप्रयोगाच्च
रूपपादनात्रेदं समत्तेसध्रीचीनमिति वदन्ति । कर्तृविभागमाह । अयंचेति अनुपदं तृतीयार्थत्वेनोक्तः कर्त्रर्थः अयमिति प्रेरणार्थकणिजप्रकृतिधातूपात्तव्यापाराश्रय इत्यर्थः । हेतुरिति । णिजर्थप्रेरणाश्रय इत्यर्थः । कर्मकर्त्रेति । धातूप
स्थापत्यव्यापाराश्रयत्वे सति णिजर्थव्यापारेणाप्यमानत्वेन विवक्षित इत्यर्थः क्रमेणोदाहरणमाह । मया सेव्यत इत्यादिना । अत्र व्यापारविशेषकबोधोत्कीर्तनं तत्केपदाद्यनुसारेण तत्तं तत्प्रागेवावोचाम तृतीयार्थं निरूपयति । आश्रयव्यापार
विति । ननु व्यापारस्यैवात्रवलाभात्तत्र शक्तिकल्पनमपार्थकमित्याशंक्यैकस्य कर्तृनिष्ठव्यापारस्य धात्वोलाभेऽप्यनुभूयमानस्य करणनिष्ठव्यापारस्य पदार्थत्वमंतरेण याहृ विषयतानुपपत्त्या शक्तिरावश्यकी धात्वर्थतावन्न तस्य तथासति धात्वा
पात्तव्यापाराश्रयत्वात्मकस्याने आत्कर्तृत्वापत्त्या करणव्यपदेशोच्छेदापत्तिः किंच निरवकाशया करणसंज्ञया वाधेन स्यात्तंमविवक्षायादेशः करोतीत्यादिप्रयोगानापत्तिरित्याशयेन स्वोक्तार्थस्य सप्रमाणतां दर्शयितुं व्यापारघटितकरणलक्षणप्रति
पादकं सूत्रमुपन्यस्यति । तथाहीत्यादिना साधकतममिति । सूत्रस्य कारकाधिकारीयत्वादुपात्तसाधकशब्दादेव तमवर्थप्रकर्षलाभेऽपि तीरादिगौलभ्यधारेविम्मुपपत्तिफलकस्य कारकप्रकरणोक्तसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयत इत्यर्थः
वोधनाय तमग्रहणमुपात्तमिति सूचयन्नाह । तमवर्थः प्रकर्ष इति । प्रकर्षश्च कारकांतरापेक्षो न करणान्तरापेक्षः कारकसामान्यवाचिसाधकशब्दसमभिव्याहृतेन तमपा तत्तत्कारकप्रकर्षबोधनादनपवादस्येतदीयिकयावजतीतिप्रयोगोपपत्तिः अन्यथा करणान्त
आष्ठाहरो रापेक्षिकप्रकर्षस्य तत्राभावेन तदनुपपत्तेः । तादृशेति । फलाव्यवहितपूर्ववृत्तिव्यापाराश्रय इत्यर्थः । करणमिति । एतेन फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति लक्षणमपास्तं भवति स्वेतरयावत्कारणसमवधाने सति यद्व्यवहितोत्तरत्वलफलनिष्पत्ति
स्तत्त्वमिति यावत् तत्र निवेशादंपकारेच्छद्दृष्टादेरपि फलायोगात्तत्र प्रसंगः प्रयोजकेति व्याप्तिनिराससाधाव्यवहितेति अर्कार्य्यहरिसंमतिमप्याह । उक्तंचेति । क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् वालेन हस्तरस्त्रवाणव्यापारावव्यवहितो
त्तरवलेप्राणवियोगरूपफलावाप्त्यभावाल्लक्षणसमन्वयः विवक्ष्यत इत्यनेन न विवक्षैव विभक्तौ प्रयोजिका न वास्तवं करणत्वादि सत्ते सुक्तं भवति अत एव दात्रेणनादरेण वलस्य तत्त्वविवक्षया वलेन लुनातीति प्रयोगः । वस्तुत इति । यत इदमेव वस्तुक
रणमिति नानियमो तत एव वृनिष्ठितादिकरणत्वापि स्थालीतत्तत्तरकपालत्वादनुभवति वैवक्षिकं करणत्वमित्यर्थः । अवकाशमिति । तंडुलं पचति स्थाल्यां पचतीत्यादौ करणत्वाविवक्षायां तत्संज्ञाप्रयुक्तद्वितीयादेरवकाशमित्यर्थः तथा च प्रकृते का
ष्ठैः पचतीत्यादौ प्रकृत्यर्थकाष्ठादेरभेदेनाश्रयस्त्व तृतीयार्थेऽन्वयः तत्स्वाश्रयत्वेन विशेषणसमानाधिकरणयोः प्रयासस्त्वव्यापारजपतत्वयन्तरे आधेयतासंबंधेन फलोपहिततादृशव्यापारस्य चानुकूलतासंबंधेन विक्लित्त्यनुकूले धात्वर्थव्यापारे।
एवं च काष्ठाभिन्नाश्रयको यः फलोपहितव्यापारस्तत्प्रयोज्या विक्लित्त्यनुकूलोऽयकाश्रयको वर्तमानो व्यापार इति बोधः अत्र व्वकारकर इति सूत्रस्थं यत्सन्निहिते तेषु सर्वेषु कारकेषु कर्तृत्वसर्वेषिता भवतीति सकलकारकव्यापारस्य तत्तदधीनत्वप्रतिपादकं
भाष्यंमानम् । अपरे तु क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरमिति कारिकायां स्वातंत्र्यात्तृतीयार्थस्य जन्यतासंबन्धेन फलेऽन्वयः तथा च जन्यतासंबन्धेन काष्ठाश्रयकव्यापारविशिष्टविक्लित्त्यनुकूलो व्यापार इति बोधस्ताद्धः तृतीया २१

धिकरणत्वस्य व्यापारद्वारकत्वात् शक्तिस्वभावात् नफलांशे । अतएवोद्भिदा यजेतेत्यादौ मत्वर्थलक्षणया नामधेयत्वसिद्धान्तः । अत्र व्यापारांशे प्रतिकरणत्वेनान्विते फलांशे करणत्वेनान्वयोपपत्तौ लक्षणाया अप्रसंगात् । अतः सोमेन यजेतेत्यत्र मत्वर्थ-
लक्षणेति मीमांसका इत्याहुः । वस्तुतस्त्वाश्रयो वधिरित्येतद्भूतिमत्त्वस्य करणत्वं तृतीयार्थः आश्रयमात्रमर्थः तस्य स्वनिष्ठव्यापारजनकत्वेनान्यथा तदर्थव्यापारेऽन्वय इत्येव कृत्वायः । नैयायिकास्तु साधारणं कारणं करणं कारणं साधारणत्वं च व्यापारवत्त्व-
मेव तत्फलायोगव्यवच्छिन्नत्वम् तस्य यावत्कारणं हरितेन यागो रेवणन स्वर्गो वाच्छिन्नेशक्यसिद्धेः सपकत्वम् कर्थः साधकतममिति तमपा वोध्यत इति व्यापारमात्रं तृतीयार्थः तस्मिन्नाह तत्त्वं स्यायेन नामसंबन्धेनान्वयः शेषं सर्वं वदिष्यत्रकुः । एवमिति । क-
र्तृकरणशक्त्योरविरोध इत्यर्थः । शक्तिविपर्ययादिति । एवस्थिते स्थाल्योदनं पचतीत्यादौ विवक्षात् तावत्करणत्वधारानां पक्तृत्वाचक कर्तृः कर्मविशेषप्रतिपादकानां यजे वज्रइत्यादिशब्दानां च सार्थक्या यत्नीवस्य कर्तृशास्त्रार्थवत्त्वादिमनेन कर्तृत्वे वोधिते दृष्टि
पदस्य वस्त्वार्थविज्ञानेमेवाल्लकर्त्रिति शंकायां विज्ञानस्याश्रयत्वाद्दुहेः कर्तृत्वाभ्युपगमे तत्र करणशक्तिर्याप्यापत्तिरित्यत आह तिरिक्तजीवस्यैव कर्तृत्वमनुचितमिति तदर्थप्रतिपादकेनशक्तिविपर्ययादिति सूत्रेणेत्यर्थः । नयुज्येतेति । कर्तृकरणश-
क्त्योरविरोधस्यैव भवद्भिरभिधानादिति भावः । निष्प्रमाणेति । अयं भावः यदि करणशक्तिस्याद्दुहेः कर्तृत्वमहंकारास्पदत्वं च कल्प्येत तदा वृत्त्यविज्ञाभूतस्य वोर्थकारिकरणांतरकल्पना प्रसज्येत किं तत्र कल्प्यमाकरणं तत्याह परसैव तथा
त्वमितिनोक्तदोषावसर इति तथा च तेनाणुविरोधस्यैव तन्मात्रार्थकस्याप्रतिपादनान्न तद्विरोध इति भावः नन्वलौकेसमर्थस्यापि करणं तरसापेक्षस्यैव कार्यकारिता दर्शनादतिरिक्तकल्पनावश्यकत्वे करणशक्तिविलोपश्चावश्यकोऽत आह । वस्तुत-
स्त्विति भवतोऽतशक्तिविपर्ययापत्तिरुक्ता नयुज्येतेति चेत्सत्यम् अस्मत्स्वयमात्रमेतदेतावन्मात्रः पाठः । अन्वयमात्रमेतदिति । तदर्थस्यानुपजिकत्वमेव न तत्रत्वनिर्भरत्वमित्यर्थः । आनुषगिकत्वमेव दर्शयति । यथा च तत्तोभयथेत्यनेन ।
स्वे च यथाद्यत्वर्थे तदिपरमात्मनो योजीवो नाम कश्चिदर्थो भोक्ता वा संभवति निष्कृदुदहुक्तामनः कर्तृत्वासुसंभवात् निर्मोक्षप्रसंगाच्च किं तस्याप्यतीवत्वेनायनीवेतिपक्षेऽन्तरेण लं तत्तत्त्वा वाच्यम् अविद्योपस्थापितं तत्तस्य स्वापत्तिय इति द्वे
तमिवभवतीतिदितरस्तरं पश्यतीत्यिश्रुतेः विद्यावस्थायां तदभावो यज्ञत्वसर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति श्रुतेः यथा च तत्तावास्याद्विकरणत्वात् कर्तृत्वदुःखीभवति स्वच्छन्दं शयोविमुक्तत्वात्स्याद्विनिर्मोक्षः स्वस्थीभवतीति तदर्थः तथाच-
बुद्ध्यगतवास्तवकर्तृत्वादेरध्यासमात्रमानि वस्तुतोऽकरणीभूतबुद्धेरेव कर्तृत्वम् स्वीकृतं करणशक्तिपरित्यागे तन्न तस्यायोऽस्ति सम्यगावेदितं भवतीति भावः । समस्यार्थनिरूपयति सप्तम्यास्वपीति । ननु तावता सूत्राद्याधारस्य वाच्यत्वमागतं नाश्रयस्ये-
त्यत आह । तत्त्वे चेति । आधारत्वं चेत्यर्थः । आश्रयत्वमिति । आश्रयत्वविशिष्टत्वमित्यर्थः आश्रयत्वविशिष्टे सूत्रेण शक्तिनिपातनेनाश्रयांशस्य वस्त्वंतताश्रयते पिनस्य कारकत्वादवोधे आश्रयशक्तितानस्य रूढत्वकल्पनादेव तदानोपपत्ते-
रित्याशयेनाह तत्राश्रयांशः शक्य इति । तत्र आश्रयत्व आश्रयत्वमात्रेणेति । आश्रयस्याधारस्य शक्यत्वे इति शेषः । संज्ञास्यादिति । तत्संज्ञितनामव्याश्रयस्य तायाः प्रतिपादनाकरणस्यापि फलजनकव्यापाराश्रयत्वादिति भावः । कर्तृकर्मद्वारे-
ति । अयमर्थः आधारोऽधिकरणमिति सूत्रसामर्थ्यादेवावसीयते तथाहि कारकत्वधिकृत्यैव तेन क्रियान्वय्याधारस्याधिकरणसंज्ञा विधीयते क्रियाधारत्वं च साक्षात्कर्तृकर्मणोरेव फलस्यापि क्रियाशब्देनाभानाद्वरूपात्त्वयोरुपराभ्यां कर्तृक-
नचैवं कर्त्राश्रयस्यार्थवत्त्वादित्यत्र रमीमांसाधिकरणे शक्तिविपर्ययादिति सूत्रेणान्तःकरणस्य कर्तृत्वे करणशक्तिविपर्ययापत्तिरुक्ता नयुज्यत इति वाच्यम् तदेवांशाणानां विज्ञानेन विज्ञानमात्रायेतिभ्युतं तरेकरणत याङ्कस्य
कर्तृत्वाकल्पने करणशक्तिविपर्ययापत्तिर्निर्दिष्टमारणकल्प्येतेत्यभिप्रायात् वस्तुतस्तत्वाचयम अन्मेतदिति यथा च तत्तोभयथेत्यधिकरणे भाष्य एव स्पष्टमित्यादि प्रपंचितं भाष्ये सप्तम्याश्रयार्थः सप्तम्यधिकरणे इति
सूत्रात् तत्राधारोऽधिकरणमिति सूत्राद्याधारः तत्रचाश्रयत्वम् तत्राश्रयांशः शक्यः तत्त्वमवच्छेदकम् नचाश्रयत्वमात्रेण कर्तृकर्म करणानामाधारसंज्ञास्यादेव यदितासिरस्यानवाधः कारकइति विहितत्सप्तम्याः
क्रियाश्रयत्वेवयद्यपि तावत्पर्यन्तयापि कर्तृकर्मद्वारा तदाश्रयत्वमस्त्येवस्थाल्यादेर्भूतलकटादेश्चेति स्थाल्यां पचति भूतले वसति कटे शेते इत्याद्युपपद्यते उक्तंच वाक्यपदीये कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियां ।
उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति । औपश्लेषिकं वैषयिकमभिव्यापकं च कटे शेते गुरौ वसति मोक्षे इच्छास्ति तिलेषु तैलमिति संहिताया मिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अवधिः पंचम्यर्थः अपादाने पंचमीति सू-
त्रव्याख्यानात् अपायो विश्लेषस्तज्जनकक्रियानन्वयावधिमित्यर्थकाद्ध्रुवमित्यन्वयमिति भावः उक्तंच वाक्यपदीये । अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाचलम् ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते पततोध्रुव एवाश्रयादश्वात्पततेति
संज्ञाभ्यामाक्रांतत्वादिदं सूत्रमनवकाशं स्यात्परंपरयाक्रियाश्रयस्याधिकरणसंज्ञाविधानेन च रितार्थम् परंपरा च कर्तृकर्मणी द्वे इति परयाकर्मसंज्ञया वाधादेव मोदोरस्थाली निवत्त मोक्षे इच्छानिलतिनियोगः । औपश्लेषिक-
मिति । सामीप्यसंबंधनिबन्धनमित्यर्थः आधेयव्याप्यतावच्छेदकयत्किंचिदवयवकमितियावत् । वैषयिकमिति । विषयतासंबंधनिबंधनमित्यर्थः । अभिव्यापकमिति । आधेयव्याप्यतावच्छेदकसर्वावयवकमित्यर्थः
तत्राद्यस्य कटे शेते गुरौ वसतीत्युदाहरणं द्वितीयस्य मोक्षे इच्छास्तीति अंत्यस्याद्यम् कटे शेते इत्यादौ परंपरया कटाभिन्नाश्रयकः शयनानुकूलो व्यापार इति बोधः । इतिभाष्ये स्पष्टमिति । तत्रहि संहितेत्यधिकारे अध्ययनाध्यायीयोगः शक्यो वक्तुं अधि-
करणं नाम त्रिः प्रकारं व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति इक्शब्दस्य इकः स्थाने यण्स्यादचीति सूत्रे अनंतरमुपश्लेषात् इकोयणचि अचि उपश्लिष्टस्येति तं तर्हि नानतरेण संहिता ग्रहणं संहितायामेव भविष्यतीत्यत्र कृतम् अत्रोपश्लिष्टपदाध्याहारेण
सप्तमीत्यर्थः इत्येवमाभाष्यप्रमाणं संहितायामित्युपलक्षणं तत्रत्वं वृत्तीयत्वेकार्यं भवतु तदस्मिन्नधिकमितिसूत्रयोरभाष्यस्य तत्राप्यधिकरणे विधवस्य स्पष्टं प्रतिपादनादिति । नैयायिकास्तु । आधारत्वं संयोगेऽन्वयोपाधिः संयोगेनाधिकरणं समवाये
नाधिकरणमित्याद्यनुगतव्यवहाराणत् संयोगादिरूपत्वं तत्र कुंडादिसंयोगानो वदरादेरपि कुण्डाधारतापत्तेः । वस्तुतस्तु संयोगेनाधारत्वं संयोगादिरूपमेव नत्तो क्तानिप्रसंगः कुंडवदरादिसंयोगानां वदरादावनुयोगितानिरूपणात् तथा-
च संयोगनिरूपितानुयोगित्वमेव संयोगेनाधारत्वम् कुंडादेः कुंडादिनिष्ठसंयोगानुयोगितासत्त्वात्तदाधारतापत्तिरितिन समंजसम् तादृशसंयोगस्य कुंडादिनिष्ठत्वेपितस्य प्रतियोगिकत्वानुपगमात् तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतत्संबन्धानुयो-
गितायाएवतत्स्वाधारतावच्छेदकरनियामकत्वात् वदरादेः संयोगेन कुंडाधिकरणमिति प्रतीतेरप्रामाणिकतया कुंडप्रतियोगिकत्वस्य तस्मिन्ननभ्युपगमात् कुंडे वदरमिति विशिष्टबुद्धौ च संयोगप्रतियोगितायाएव वदरे संवंधतयाभानं घटे रूपमि-
त्यादौ समवायप्रतियोगिताया एव अन्यथा तादृशविशिष्टबुद्धिवलादुपादानपि समवायानुयोगिताप्रसंगात् नव्याः पुनः संयोगादीनामेवाधारतास्वाय नियामकत्वे महानेमध्याधारतावच्छेदकरूपतिगंतप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयो-
गानुयोगितायाभूतलादाविवमहत्तेपि सत्त्वात्तस्मात् वौक्तकल्पएवज्यायानित्याहुः । एवं चैतादृशमाधारत्वमाधेयत्वमेववासप्तम्यर्थः भूतले घटइत्यादौ च घटक्रियाया वकपदसमभिव्याहारस्थलेऽपि सप्तम्याः पदाध्याहारेण कारकत्वनिर्वाहम-
वलंतस्तु अधिकरणसप्तम्यर्थापेयत्वस्य कर्तृकर्मणोरेवान्वयः नत्वक्रियायामपि कटे शेते चैत्र इत्यत्र कटवृत्तिचैत्रवृत्तिशयनानाश्रयइतिबोधः क्रियायास्तु कर्तृकर्मद्वारकपरंपरासंबंधस्य तत्र सत्त्वात्क्रियान्वयितत्कारकाणां क्रियान्वय-
युक्तिरप्येतच्छास्त्रवलादीदृशव्यतिरिक्तविषयापि अतएवात्वशेत्याद्यौ सामर्थ्यापपत्तिरेवं च भूतलेघटोऽस्तीत्यत्र भूतलाहरिर्वर्तमानसत्त्वाश्रयो घट इतिबोधः अतएवतत्समभिव्याहारे सप्तम्यर्थाभाववोधकत्वं भजत इति तत्रतन्नोक्तं संगच्छते य

एतच्चवि विधं
तदधिकरणं विषयि
दान मितिसूत्रात्

भ॰ सा॰ ८ तस्मात्तेनैव बदरत्वात्तैः सप्तम्यधिकरणे चेति चकारादुक्तार्थेपि सप्तमी नानात्वाद्व्याख्यात्वेन नञ्समभिव्याहारे बदरे नञर्थाभावात्त्वयानुपपत्तिरिति निरस्तो भवन्ति । तस्माद्दूरं तिकार्यो भोगाम्नसप्तमीविधायकतया प्राकारसिद्धतया तादृशार्थस्यानिष्प्रमाणत्वादिति ।
२२ पंचम्यर्थं निरूपयति अवधिः पंचम्यर्थ इति विश्लेषइति । विभागस्तत्पर्थः अवधिमत्त्वमिति । अवधित्वं तत्र द्विभागजनकक्रियानाश्रयत्वे सति तद्विभागाश्रयत्वम् । करणादिकारकेति व्याप्तिवारणाय विशेषणम् पत्रिकं चिक्रियाजन्यविभागस्य तत्रापि सत्त्वादतिप्रसं
गतादवस्थमतो विशेष्यकोटिनिविष्टविभागे प्रकृतधात्वर्थपदं त्यक्तमिति विशेषणमेवं च वृक्षात्पततीत्यादौ पंचमो समस्यात्स्वादौ विभागजनकक्रियापत्त्वेनायमर्थः यदत्सति यत्रधात्वन्तरार्थानिरूपितार्थे धातवः तदुपात्तविषयमित्यवधिकं दृतिपयद्यावात्वादसरो
मूलकृतैव वक्ष्यते तत्र दृष्टिसंमतिमाह । उक्तं चेति । उदासीनेति विश्लेषमाह । चलं चेत्यादिना । चलं क्रियाश्रयो वृक्षादिः अचलोऽप्यावादिः । तत्क्रियानाश्रयत्वादिति । तद्विभागजनकतत्क्रियानाविष्टत्वादित्यर्थः । क्रियाश्रयत्वादिति । तथा चाव्याप्तिरिति भावः । वि
शेषणीयमितीति । तथा च विभागस्तत्र यक्रियेत्वेन लत्ते विशेषणीयत्वमिति भावः अत्रेत्समाधत्ते । विभागे प्रविभक्ते त्वित्यादिना तत्र मेषशतित्वविशिष्टत्वे न तिन्न तयावगतेरत्यर्थः । व्यवच्छिनत्तीति । तत्र मेषवृत्तित्वविशिष्टसंयोगजनकक्रियेत्तन्मेषा
नाश्रित्वे भवतेत्यर्थः तदेवाह । मेषान्तरक्रियापेत्तमित्यादिना । परस्परदेशान्तरयोः सन्ति परस्परमन्नत्वं तत्र क्रियाश्रयत्वाद्ध्रुवमेषपदेशान्तरयोः कर्तृत्वं वोपपद्यतइत्यर्थः तत्र द्योतितत्वे विशेषितापि क्रियाप्रकृतधात्वर्थस्वरूपं प्रेमाह । केपावेति । नार
शहृदनिष्ठक्रियायाः प्रकृतपतधात्वर्थत्वाभावेन तद्रूपविहते नाव्याप्तिरिति भावः । इदमत्रतत्त्वम् पंचम्या आश्रयत्वविभागे पर्योऽविभागार्थकपतत्वादिसमभिव्याहारेकस्य [illegible] विभागेशक्तिकल्पनापेत्तये कस्याः
पंचम्यास्तत्र शक्तिकल्पने लाघवात् विभागस्य धात्वर्थत्वे द्वितीयादिस्थलेऽवविभागस्य धात्वन्तरानाभावाद्यमनाचे पंचम्यर्थइति ब्रूयात् अवधेराश्रयात्मप्युपादानत्वेऽपर्योऽप्निजिपमेः पर्यायतापत्तेश्च तस्मात्तत्रविभागजनकक्रियावत्त्वमर्थः किंत्व
योदेशसंयोगानुकूलव्यापारएव अपोदेशस्थसंयोगफलेउपलत्तणम् गम्युपात्तसंयोगफलत्तत्त्वदेशवद्विभागाधीनत्वं संयोगनाशं विना क्रियायाः संयोगाजनकत्वात् स्याविभागजनकत्वावश्यकत्वात् समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या बुद्धिस्थे
त्रिये णाश्रयत्वपरपंचम्यर्थस्य विभागरूपपरतटदृष्टाः धेयत्वात्वयस्य चजनकत्वसंबंधेन क्रियायां एवं च विभागस्य धात्वर्थत्वाभावान्न हत्वादेः कर्मत्वाशंकालेशोपि अत एव वृक्षात्पर्णमभिपततीति प्रयोगोपपत्तिः यदा अवधित्वमाश्रयत्वा
तिरिक्तमवच्छेदकोपाधिः अवधित्वपत्तन्नत्वदवकुरात्रस्तरवंक्रिन्नावधिरेव पंचम्यर्थः अत एवाश्रयोवधिरित्युच्यते त्वान्वयेः एकपुत्रेवेः तस्य तस्य तिष्ठावधित्वनिरूपकविभागजनकत्वसंबंधेन क्रियायामन्वयः एवं च प्रथमकल्पे वृक्षात्पर्णपततीत्यत्र
ताभिन्नाश्रयकविभागजनकपर्णाश्रयकसंयोगानुकूलो व्यापारइति बोधः चरमे तु वृक्षाभिन्नावधिविशिष्टात्तादृक्क्रियेति तद्रूपेपि विभागस्य तत्तत्साक्षित्वेनैव निवेशेन तथात्वर्थत्वेनेति विभागजन्यसंयोगस्य तन्नपत्यर्थता पत्लगताविरुद्धशास

तस्य पाप्यस्य पतने ऽपि संयुक्तयमसत्वाने उभावधारणेर्मेषयोर्यपृथकर्मजे विभागे प्रविभक्ते तक्रियेतत्वावधित्वे मेषान्तरक्रियापेत्तमवधित्वं एथक्त्वयरूक् मेषयोः स्वक्रियापेत्तं कर्तृत्वं च एथक्त्वयमिति अयमर्थः अपाये विश्लेषे हेतुः क्रियायां उदासीनं
अनाश्रयः अतदवेशात् तत्क्रियानाश्रयत्वात् एवं च विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सति विश्लेषाश्रयत्वं फलितम् वृक्षात्पर्णपततीत्यत्र पर्णस्य तदारूपस्य तत्र धावतोश्वात्पततीत्यत्राश्वस्य क्रियाश्रयत्वाद्विश्लेषहेतुक्रियेति कुड्यात्पततोश्वात्
पततीत्यत्राश्वस्य विश्लेषजनकक्रियाश्रयत्वेपि न तद्विरुद्धमित्याह । यस्मादश्वादिति तद्विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सति विश्लेषशालीत्यमितिभावः एवमसुक्रियाक्रियानाश्रयत्वात्वाद्यादेरपि ध्रुवत्वमित्याह तस्यापीति उभयकर्मजविभागस्थले
विभागे वक्तृविवक्षितजनकक्रियानाश्रयत्वाभावात्परस्परस्मान्मेषावपसरतः इत्यादिस्थले कास्य समाधत्ते उभावपीति मेषान्तरेति यथा निश्चलमेषात्पसरन्तीत्यमेव स्थले निश्चलमेषात् अपरमेषमादाय ध्रुवत्वमतथात्रापि विभागे कोपि क्रिया
मेदात्मकक्रियामादाय परस्य ध्रुवत्वमिति तथा च विश्लेषाश्रयत्वे सति तद्विभागजनकतत्क्रियानाश्रयत्वं तत्क्रियायामपादानत्वं वाच्यं क्रियाप्रयोगे नेत्यन्दः तेनचैत्कर्मजविभागवतिवृक्षे वृक्षात्पतत्पततीति संपद्यते वस्तुतो नैतद्वस्त्वं च
प्यावात्वेतिं नवपेलं सरणमात्रे द्वितीयार्थे करीत्यातिप्रसंगासंभवेन वाद्यकोटौ प्रवेशस्य गौरवेणासंभवादित्प्रतिभाति न चैवं वृक्षात्पर्णं उदत्रतिसाहितिशयम् आसनाच्चलितइति वदितुं त्वात् पतेनपंचमीजन्यापादानत्वोपेसकर्मकधातुमो
पस्थितेर्तत्वमितिसमाधानाभासो निरस्तः नचैवमपि हेतात्वजनीतीत्युक्तौ [illegible] कर्मसंज्ञयापादानसंज्ञाया बाधेन तदसंभवात् अपादानेनपाप्रयोगेयदि वोधाभावोऽनुभवसिद्धस्तत्र पंचमी जन्यापादानत्वोधेपत्ताभिन्न अपोपाधितेह तत्वं
वाच्यम् तत्ताइतकादिद्योतनेविद्युदिस्यादौ निःसृतेनयथार्थम् नयंरसात्स्यकिस्वतद्विपरिकल्पितमपादानत्वं द्रुवम्
तात् गतिशब्दस्य संयोगानुकूलव्यापारएव प्रसिद्धः गम्लृगतावित्यत्र य पात्मार्थेण तिष्ठवत्सराभावाच्चपतनेः संयोगानुकूलव्यापा
र्थकत्वेऽग्रामं गच्छतीतिवद्ग्रामं पततीति प्रयोगापत्तिरितिन शक्ति शक्तिस्वाभाव्येन तदुपस्थितसंयोगस्याधोदेशवत्त्वयात् यामस्य पतत्वेनविस्योग्रामं पततीतिविषमेव अतएवनाजपतितश्च तितियिदृक्कि द्वितीयाप्राप्तिते तिस्त्वे शापतितनशदृयोगे द्वितीयाप्रस
सविधानं संगच्छते नच वृद्धमजरूप्य पिपर्णोऽभिसंसश्तिहदन्नपर्णपततीति प्रयोगापत्तिः तदुपस्थापक्रियाजन्यविभागे वृक्षवधिकत्वाभावात् अस्य याक्रियाजन्यसंयोगमात्रस्येव विभागजन्यत्वाद्भूमिपर्णसंयोगस्यापि तथात्वेन तस्मात् पितादृशप्रयोग
पत्तिर्दुर्वारा स्यात् अत एव गतिर्विनाशत्वव्धिनानापपत्तिकल्पते वृक्षात्पर्णपततीत्येवं भावो निर्दृष्टत्वमिति अवधान्वयोगविभागानुकूलत्वं विनागतिः संयोगजनिका क्रियानपायः अत एव पर्णविशेषणतया रस्तविरत्वा यामपायस्याविवक्षणादृस्य
पर्णपततीत्यत्र भावेष्यपसु केलिनस्पर्शकं स्पृशतीत्यादि यत्रतत्त्वस्पृशतीत्यादौ विभाग एव धात्वर्थस्तत्राश्रयमात्रं पंचम्यर्थस्तस्याधेयतया विभागे त्वयः पररूपस्मात्प्रासादावरोहतीत्यादौ तमेवपदोपादानत्वयोरेवक्रियाश्रयत्वे परस्परपदोपात्तयोरेवविभागाश्र
यत्वेप्रचालितिमितार्थी स्वेवशात् हवोधेभानात् अत एव देवदत्तयज्ञदत्तावन्योन्यस्माद्विभजतइत्यादौ कर्मत्वसिद्धिः आसनान्मासमनाः तीत्याह वक्तः कारणस्युपाधिकृतभेदाश्रयत्वत्तत्र कृतेश शोपाधिकतमेदाश्रयणादन्यथापरस्य पदार्थस्य तादृशक्रियावत्वेनकु
र्दतयापादानत्वोपपादनासंभवात्तद्दतत्र्यपगमेतत्परस्परपदस्वाच्छ्याविच्छेदेनकर्तृत्वाविवक्षणात्तद्योपपत्तिरित्यलम् अपादानत्वस्यपंचमीवाच्यतावच्छेदकत्वेगौरवं मनसिकृत्याह किंत्विति लाघवमाजमिति । सोऽयमपदेनवाच्यतावच्छेदकतयावछेदः तथा चमि
हक्रमवधित्वं आदिफलकं पंचमीशक्यं तु विभागाश्रयमात्रमाश्रयमात्रं वेति भावः ननु दिव वृक्षात्पर्णपततीत्यत्र पर्णेपि विभागाश्रयत्वस्य सत्वात्तदुत्तरं पंचम्यापत्तिरित्यत आह । अतिप्रसंगस्येति द्वितीयार्थी करीत्येति । चैत्रो ग्रामं गच्छतीति विस्तरे संगच्छतीत्याप
त्रिवारणाय परया कर्तृसंज्ञया बाधादित्युक्तरीत्यर्थः संबंधत्वप्रत्ययत्त्वत्वजन्यविभागाश्रयत्वस्यदेसत्वादतिप्रसंगमाशंकानिराचष्टे । न चैवमिति वृक्षादिति । जलनचकर्तृ असमभतेवत्र विभागस्य धात्वर्थत्वाभावादेवानतिप्रसंगादिति भावः । वृक्षादिति
चलत्यर्थं क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वस्य सत्त्वरूपत्वगेजन्यतदाश्रयत्वाद्वृक्षस्यावधित्वेन तद्वाचकपदोत्तरंपंचम्यापित्तिप्रसंगवादित्यर्थः वृक्षस्यैवकर्तृत्वविवक्षायां तत्पदयाकर्तृसंज्ञया बाधेन तथाप्रयोगापादनेऽनुशक्षंचेतः एवदतरतिप्रयोगस्येव
तदानीमिष्टमाणत्वादिति भावः । दुर्वारमिति । धात्वर्थक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वादितिभावः । कर्मसंज्ञयेति । तत्त्वत्वत्पत्यर्थव्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वं वृक्षाशयः । अनुभवसिद्धइति । वस्तुतो विभागावधित्वस्य वृक्षोवाधावत्त्वस्य बोधस्य प्रमात्वमिष्ट
मेव विषयवाधस्येवाप्रमात्वनियामकत्वात् त्यजनेः पतत्पर्णलत्तणा वृक्षात्पर्णपततीत्यत्रैव योगसाम्प्राप्तिकत्वेनैकारणतावच्छेदककोटौ धात्वंशे नजादि भिन्नत्वस्य निवेशयितुमशक्यत्वादेतदपि प्रेत्तो वोभं यदीति विभावाम् । निःसृत्येति । निः
सरणंगमे विधोतनेधातोर्हतिनपगमपंतमुपपाद्येत्यर्थः अनयवोपात्तविषयेणान्तर्भावो वत्स्यमाणः संगच्छते । अतिप्रिकल्पितमिति । तत्र पर्णपतीति निपानस्यघोतकतया धावत्वलोपाद्वोरे वद्विभागं गच्छापारत्वस्य तत्पादुपपादामन्यथाकत्वात्तत्त्वपथ २२

त्वृशस्याधानत्वेनडक्रमतएवाह । इष्टुमिति सान्तादिति । मुख्यत्वमेत्यर्थः धात्वर्था । समभिव्याहृतेन गतिरिति । संयोगजनकक्रियेत्यर्थः । उपात्तविषयमिति । समभिव्याहृतधात्वर्थेनोपात्तोल्लसितो विषयोगनिरूपोयत्रेत्यर्थः अपेक्षितक्रियमिति ।
समभिव्याहृतपदानुपस्थितक्रियासाकांक्षमित्यर्थः । वलात्कारादिति । वलात्कारकपदार्थश्च स्वममनुष्योनिःसरति तत्सन्मुखः तत्रैव यव भूतस्योनि सामेव विभागविवक्षणस्तो वधिः श्रुतिश्च तच्चलव्यानिःसरणपूर्वकविघातनवोधकः तथाच वलाह
कावधिकनिःसरणेनानुरणकालिकविद्युद्धिघातनमिति वोधः । आगमनार्थमभ्याहृतेति । अर्थाध्याहारो नाभिप्रायेण पदाध्याहारवादेत आकांक्षितक्रियावाचकपदानुसंधाने विपरीतस्याग्रधमाणत्वादुक्तलक्षणैकत्वप्र तत्रप्रमाणंतद्वोध्यश्च स्मादेरे
त्यत्यत्रे योगे चतुर्थीविधायकं स्पृहेरीप्सितस्त्वं तद्योगं विनाचतुर्थ्यनुपपत्तेः अर्थाध्याहारवादेतत्प्रवृत्तियान तत्स्वत्रेनार्थकमणिचतुर्थीविधायकंक्रियार्थोपपदस्येतिसूत्रं सूत्रान्तरवार्तिकानिचप्रमाणतयाध्येवसेयानीत्यधिकमन्यत्र । च
तुर्थ्यर्थंनिरूपयति उद्देश्यत्वस्य तुर्थ्यर्थ इति । ननूद्देश्यत्वं कामनाविषयत्वं तच्च संयोगेर्विप्रस्य भवतिस्याकारककामनाविषयेण वादावतिव्याप्तमतआह उद्देश्यत्वंदर्शयितुं सम्प्रदानेति । कर्मणायमिति करणभूतेनेति । इच्छाकर्मणीभू
तद्दानस्यार्थकर्मणोगवादिनेतियावत् । यमभिप्रैतीति । कर्मनिष्ठफलसंवन्धितप्रकारकीयदिच्छाकोभिप्रायइतिवार्थः कर्मनिष्ठफलनिरूपकत्वप्रकारककर्त्रिच्छाविशेष्यइतियावत् तत्त्वमेवसंप्रदानत्वं यद्यपीयंगोर्विप्रस्य भवतितीदीयमि
प्रनिरूपितस्वत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावत्वे गोरेवतथापि नविनाइशेच्छाविशेष्यत्वेवनतेविषयितास्यादितिवेषतयेच्छीयगोनिष्ठस्वत्वनिरूपकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वमेवगम्यतएवेतिनलक्षणसंभवइतिभावः । इदमेवेति । क
र्मनिष्ठफलनिरूपकत्वप्रकारकनिरुक्तेच्छाविषयत्वमेवेत्यर्थः । शेषित्वमिति । मुख्यत्वमित्यर्थः तदुद्देश्यकेति । इदमेवत्वस्यभवत्विप्रकारकविप्राद्युद्देश्यकेच्छाविषयत्वमेवेत्यर्थः । शेषत्वमिति । अप्राधान्यमित्यर्थः । एवंतच्च । एवंमीमां
सायामित्यर्थः । अतएवेति । उद्देश्यस्यप्राधान्यादेवेत्यर्थः ननुयत्र दानात्तरथीनी करणार्थक स्वत्वाधीनत्वादिरूपफलभागितयेच्छाविषयस्य रजकादेः संप्रदानत्वमस्याद्याधा इजकाय दस्तुं ददातीत्यत्र एवं ददातीतिप्रसज्येतेत्यत आह । रजका
येति इत्यापत्तौ प्रमाणमाह । आहेति । प्रसिद्धयोगेददातिः संयोगानुकूलव्यापारार्थकः चपेरापदार्थस्वत्वप्रकारकस्वत्वम् तदुक्तात्पमतिं दधातीत्यत्र ददातीत्यौ धनार्थकः मतिर्यत्र धार्थश्चतज्ञानकं वेदार्थाप्तिमित्यवधेयम् । स्वस्व
त्वनिहत्तीति । परस्वत्वोत्पादकस्वस्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारमित्यर्थः अर्थ । दधातश्च तथाचोक्तार्थकदाधातुयोगपव संप्रदानसंज्ञायाः साधुता अन्यथा तादृशगुरुसंज्ञाप्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः तथाचतस्मतेतत्कर्तृकनिर्णीतनेच्छाप्रका
शकव्यापारेऽयधात्वर्थस्तदेकदेशेकर्तृत्वेरजकस्यसंवन्धविवक्षायां षष्ठीसिद्धांतेतन्निरुक्तसंप्रदानस्यसंवन्धत्वविवक्षायांषष्ठीकोधनतादृशार्थकोधातुस्तत्रभावेऽन्वयसंज्ञा नास्त्रयरजकस्वत्वादादुरिति ननुगोयामं नयतीत्यत्राजायांनिरुक्त
संप्रदानत्वस्यसत्वात्प्रामकाद्युक्तचतुर्थ्यापत्तिरितिचेत्स्यादेवं यदि परस्याः कर्मसंज्ञायानवाधः इति यूपायदारुइत्यादौनसंप्रदानचतुर्थीअपितुतादर्थ्ये तादर्थ्येनसप्रत्यार्थः प्रयोजनमसपनत्वम समभिव्याहृतार्थे तादर्थ्यविवक्षायांतद्वाचकाच्चतुर्थी
तिताद्र्थ्येचतुर्थीत्यस्यार्थः प्रयोजनत्वं चजनजनकत्वं दुःखाय पापमित्यत्रायादुःखायपापमितिप्रयोगापत्तिः नापिजन्यत्वयेच्छाविषयत्वं स्वर्गादेः उपस्थितजन्यत्वयेच्छाविषयत्वेन स्वर्गायउपस्थिमित्यापत्तेः तत्रेष्टापत्तिः तथासतिपर्कोपजनतीय

एवाग्निरेतिपंचमीवा इदंचनिर्दिष्टविषयंकिंचिद्धेपात्तविषयंतथा अपेक्षितक्रियंचेतित्रिधापादानसंज्ञातरतिवाक्यपदीयात्रिविधम् यत्रसाक्षाद्धातुना गतिनिर्दिश्यतेतन्निर्दिष्टविषयं यथाश्वात्पततीति यत्रधातुंतदर्थांगं स्वार्थंधातुराह
तदुपात्तविषयम् यथावलाहकाद्विद्योततेविद्युत् अत्र निःसरणांगेविद्योतने द्युतिर्वर्तते अपेक्षिताक्रियायत्रतदंतम यथाकुतोभवानपाटलिपुत्रात् आगमनार्थमध्याहृत्यान्वयवोधः उद्देश्यत्वस्य तुर्थ्यर्थः चतुर्थीसंप्रदानेइतिसूत्रात्तदुक
र्मणायमभिप्रैतीतिस्वत्वात्कर्मणाकरणभूतेनयमभिप्रैतितत्कारकंसंप्रदानाभिधमर्थकाउद्देश्यः इदमेवचशेषित्वम् तदुद्देश्यकेच्छाविषयत्वचशेषत्वमिति एवंतच्चनिर्णीतम् अतएवयज्ञासनवनोवा वरुणायदंडप्रदानमित्यधिकरणेतही
नेमोनेमेवावरुणायदंडंप्रयच्छतीतिविहितदंडदानेनप्रतिपत्तिः किंत्वचतुर्थीश्रुत्यार्थकर्मेतिनिर्णीतम् रजकायवस्त्रंददातीत्यापिरजकायामपायःक्रियापाघःक्षिप्तापतयेपेक्षद्दातीतिभावाप्रयोगादिष्टमेव हृतिकाराणस्यसम्पत्करस्येनयसोतस्प्र
दानमित्यत्वर्थमंत्वासत्वतनिरुक्तपर्यंतमर्थवर्णांयेतोरजकस्यसत्वमित्येवाहुः इदंचानिराकरणकर्तृरूपाणांगं कर्मलेप्सितं प्रेरणानुमतिभ्यां चतुर्भेदेसंप्रदानतामितिवाक्यपदीयात्रिविधम् ।

र्थपाकायवत्रतीतिप्रयोगनिर्वाहायतन्मर्थाचेति
स्वत्वप्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः पाकादेर्निरुक्तवृजनार्थत्वेवन्नदाचकाद्वार्तिके नचतुर्थ्युपपत्तेः अपितुसमभिव्याहृतपदार्थनिष्ठव्यापारेच्छानुकूलेच्छाविषयत्वं तत्प्रयोजनकत्वरूपं तादर्थ्यं चतदिच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वं दारुणोयूपेच्छाधीने
च्छाविषयतक्षणादिव्यापारवत्त्वात्स्वपार्थत्वमिति तद्धिवत्या यूपपदाच्चतुर्थी तत्रेच्छाधीनेच्छाधीनव्यापाराश्रयत्वं चतुर्थ्यर्थः प्रथमेच्छायांयूपादेःप्रकृत्यर्थस्यविषयित्वेनान्वयः तस्याश्रयतयादारौ दाववंधनायस्थालीत्यादावप्यागम केचित्तुजन्य
येच्छाविषयत्वमेवप्रयोजनत्वं तत्प्रयोजनकत्वं तदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वमेव नचतमर्थेतिसूत्रवैयर्थ्यम् वार्तिकं इष्टासत्रं दुःखेतोप्रवृत्तेः स्वर्गायउपस्थितस्यादयःप्रयोगाश्चित्प्राएवेत्याहुः नमःस्वस्त्यादिसूत्रयोगेपितदर्थविशेषणवाचकान्नमःस्व
स्तीतिसूत्रेणचतुर्थीविधीयते नमःपदार्थश्चयागोगतिश्च तत्रेशोर्हाः शिवायनमइत्यादौत्यागः चतुर्थ्यर्थः तत्रप्रकृत्यर्थशिवादेरुद्देश्यत्वसंबन्धाग्न्यते त्यागस्यायं यदिशिवस्यायंभवतिस्यादिफलेच्छाधीनत्वममेत्याकारकस्वस्वत्वेच्छाभावरूपः तदातं
उद्देश्यत्वंत्यागजनकेच्छायाः स्वत्वभागितयाविषयत्वम् यदित्यागस्यैवेतस्यस्वत्वाभावमिवाभ्यहीयत्वे नत्वप्रमानगंतेस्वत्वमपितत्रविषयीकरोतिनतयास्वत्वभागितयात्यागविषयत्वमेवतदुद्देश्यत्वम् शिवादेर्विग्रहवत्त्वेपिस्वीकाराभावात्तदाकार
नपाधानमंत्रस्पताणोद्देश्यतामतेतद्भावाच्चनसम्मानोपचाराद्देशिवादिनिरूपितस्वत्वाभावेपितदीयत्वेनतद्दव्यस्वत्वावगाहि नीलाविसंवादिरूपेव अन्यदीयस्वत्वेवाधितेपिवादिनिरूपितत्वंशिवादिनिरूपितप्रसिद्धस्वत्वेनरेवावाधितनमइ
दंशिवायनमवगाहते तत्रप्रथमकल्पेस्वस्वत्वप्रकारकेच्छाजन्यत्वंजन्यतासंवंधेनताद्दशेच्छावत्वंवाचतुर्थ्यर्थः तत्रप्रकृत्यर्थस्यशिवादेर्निरूपिततावि शेषसंवंधेनान्वयः नमःपदार्थत्यागस्यविषयताविशेषसंवंधेनाधेयेर्द्वितीयेन्वयः इच्छास्येववावि
रोध्यतयाभासमानत्यागेन्वयः शिवायोत्सृजतीत्यादाविवनात्रानिराकर्तृसंप्रदानता नमःपदस्याधावत्वात् नमःपदेनचस्वप्रयोक्तृपुरुषकर्तृकत्वोपलक्षितगतेप्रकर्षविषयत्वेनमःपदेनाश्वीयत्यागावोधनात् तन्नरूपोच्चरितनमःपदाश्रा
णवोधेत्यागेत्यप्रमानइवोचतदीयत्वसंशयानुदयात् अतएवतदीयत्वगोधनायास्मदइतिवदेतेनमइत्यादिनप्रयुज्यते अपितिगात्रयजमानरूपपुरुषार्थानरीयद्रव्यत्यागेस्वीयत्वमारोप्यैवप्रजायांनमःपदप्रयुज्यतेसचातोपस्ताभिविशेषदर्शनदशायाम
पाहार्यतयोपपद्यतेइतितिभिप्रेत्यक्रदानवाक्यस्यैवप्रजायांनमःपदघटितवाक्यस्यवाधितार्थकत्वेपारइजनकत्वंनविरुद्धंशास्त्रप्रामाण्या दित्याद्यन्यत्रविस्तरः । अनिराकरणादिति । प्रहत्तिनिरोधाजनकानुकूलव्यापाराभाववत्त्वादित्यर्थः त्यागं
गमिति । त्यागोधात्वर्थोज्ञापनात्मकः तथाचधात्वर्थक्रियात्वमित्यर्थः इदंचशिवायेत्यादौनमइत्यादौ शिवादेर्वारणाय कर्मलोप्सितमिति । कर्मनिष्ठफलनिरूपकत्वेनकर्त्रिच्छाविषयइत्यर्थः अनिराकरणादित्यादिपंचम्यंतद्वयस्य संप्रदानताभा
न्वयः कर्त्रीरिति धात्वर्थव्यापाराश्रयस्येत्यर्थः दानादिकर्त्रीरितियावत् इदंचानिराकरणेपोकदेशप्रइत्यादौन्वयि प्रेरणेत्यादि । नत्राग्रइत्यस्य कर्तृत्वगारादिविहसाधनत्वादिवोधनंप्रेरणं ज्ञातेष्टसाधनताबोधेऽज्ञामात्ययपोकथा शिथिलस्यकर्तृत्वा
इत्याकांक्षाविरहेननत्वमागमादिप्रमालोपन्यासवत्रं कर्मनिष्ठस्त्वादिफलाभ्युपगममात्रानुकूलव्यापारवत्त्वंदनुमतिस्ताभ्यामित्यर्थः एवंचकर्मनिष्ठफलभागितयेच्छाविषयत्वेसतिकर्तृप्रवृत्तिनिरोधाजनकव्यापाराभाववत्त्वमनिराकर्तृत्वम्

भू.सा.द.
२२

निरूक्तविषयत्वेसति कर्त्तृसंबन्धित्यागादिनिष्ठेष्टसाधनतावोधौपयिकव्यापारवत्त्वं प्रेरकत्वं निरूक्तविषयत्वे सतीतरप्रवृत्तिप्रतिबन्धकमर्थं कत्वद्विषये इत्याप वत्वे तो प्रयोजक व्यापारवत्त्वमनुमंतृत्वं संप्रदानत्वमितिरीत्योत्तम् । रक्षीयाद्येद्दानीति ।

अत्र तु प्रधानो भेदत्वमभेदेन परस्वत्वे क्राप्नीनस्यस्त्वाभाविह्ता रूपः परस्वत्वगोचरस्वस्वत्वाभावेच्छारूपो वार्थः अत्वयबोधस्तु नमःस्वसीति सत्रोक्तदिशोरूनीयः । सर्वत्रेति । ननु तत्र विभक्तितद्वितीयायां तत्प्रयोगे वितार्थः । अभेदसंसर्गेति । अभेदात्मकः

संसर्गो विशिष्टबुद्धिनियामको विशेष्यस्यार्थः अभेदसंसर्गकप्रकृत्यर्थप्रकारकबोधं प्रति संबंधवत्त्वादिभिन्नविभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वादितिभावः यत्तु संबन्धस्य संबंधिभेदनियतत्वादभेदस्य संबन्धत्वे मानाभावादभेदः संसर्गः स्वस्वाभेदे पिंड

सर्गद्वतरसंबन्धानवच्छिन्नविशेष्यविशेषणभावः संसर्ग इति तन्न । विशेषणविशेष्यभावस्यापि संबन्धनिरूप्यत्वेन तदभावेन तस्याप्यसंभवात् कथमन्यथापि द्विष्ठेप्यसाविति विपक्षवाद्ये अवसरे विशेषणत्वेन विवक्षितस्य संबंधं विना विशेष

णत्वासंभवेन तदाकान्तित्वादितिस्वयमुक्तं अनन्वभासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं विशेषणत्वमितिटीकाकृतः नचुतस्य संबंधत्वे नीलोवटइत्यादौ व्याप्तिरितिवाच्यम् राहोः शिर इत्यादावौपाधिकभेदसंबन्धमादायप्रत्युपपादनपरस्पराने

कावस्थायुक्तरा हो रिदमेकावस्थायुक्तं शिरो वयवइत्याद्यं तवक्रत्यस्थभासस्य प्रामाण्येनाभेदस्य लक्षसंबंधयवनशीत्यर्थं लाभादभेदसंबंधे तदापादनासंभवात् ताद्रूप्याभावेणाभेदसंबन्धस्य प्राप्ति पदिकार्थविशेषणत्याऽविवक्षाबोधकाद्यास

वच्छसंबंधि भेदनियतत्वं तत्सिद्धमेव यदि भेदनियतत्वमेवेत्याद्युक्तदासर्वसाधारण्यात्संबंधिनावच्छेदकभेद एव नियामकत्वेनाभ्युपेयतां नच नत्संबन्धत्वे मानाभावः सर्वसिद्धनीलादिविशिष्टबुद्धेरेव मानत्वात् शाब्दबोधे तज्ज्ञाननिया

मकं च प्रकृतिप्रत्ययविशेषयोः समानाधिकरणपदयोश्च समभिव्याहाररूपाकांक्षादि अन्यस्वार्थवत्त्वे चभाक्षेपपदानां सामान्ये वर्त्तमानानां यद्विशेषे पर्यवसानं स वाक्यार्थ इत्युक्तम् यद्विशेषे पर्यवसानमित्यस्य च यस्य संबन्धे तोर्विशे

षे विशेष्यविशेषणभावरूपेऽस्यार्थः स वाक्यार्थः तस्य तु वाक्यजन्यबोधे आकांक्षादिनियम्यभानत्वमर्थः वाक्यशक्तिपक्षलाभिप्रायेण वाक्यार्थाभिधानम् प्रातिपदिकार्थस्य तु पदसामानाधिकरण्यादुपसंख्यानमधिकत्वादित्यत्र तु वीरः पुरुष इ

त्यादौ विशेष्यविशेषणभावप्रयोजकस्य प्रातिपदिकार्थातिरिक्ताभेदसंसर्गस्य विभानान्नातिपदिकार्थमात्राभावात्प्रथमानुपपत्तिः तत्र प्रथमायाउपसंख्यानमाह तु व्यामिन्यर्थात्तद्विशेषोपि केयटेनापि न वाक्यार्थत्वादितितत्रापत्याख्यानादप्र

रेवीरप्रातिपदिकारन्नेपक्षितशाब्दान्तरोक्तिविशेषणभावात्स्वार्थमात्रनिष्ठात्प्रथमाविधीयरूपस्य प्रतीतपदप्रयोगयोर्द्वितशद्वयुज्जाने नविशेष्यविशेषणभावातिरिक्तस्येव तन्नियामकत्वं धुन्वते वक्तुः तत्राभेदस्य तादात्म्यरूपस्य संबन्धतया चाभा

सनिरूपणे वक्ष्यमाणत्वयानोक्तविकल्पानामवसरः तस्माद्वीरपुरुषइत्यादौ विशेष्यविशेषणभावातिरिक्तः संबन्धो वश्यमभ्युपेयः विशेष्यविशेषणभावस्येव न संबन्धता विशेष्यविशेषणयोर्भावइति व्युत्पत्त्या तस्य विशेष्यत्वविशेषणत्वमात्रपर्य

वसायित्वया तयोरद्वित्वात् अनुयोगित्वप्रतियोगित्वाभ्यांहि इत्यो पपादनीयकत्वे वसस्यापन्नेद्वयोः समुदितयोः स्वस्वामिभाववत् शाब्दानुगममात्रस्यार्थापरिच्छेदकत्वात् तस्माद्यथा नामेवरमणीयमिति । ननु विभक्तीनां धर्मवाचकत्वमत

न्तरसिद्धं तयाकथं तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदेनान्वयो योग्यत्वादतआह । विभक्तीनामिति । कारकविभक्तीनामित्यर्थः । धर्मिवाचकत्वात । शक्तिमत्त्वकत्वादित्यर्थः शक्तिः कारकमितिपक्षे इत्यभिप्रायेणाह । धर्मवाचकत्वइति स्वत्वस्वरसभङ्गापत्तेरिति ;

तत्र स्वर्ग्यामाद्यैददानीत्यत्र नात्र स्वर्यः प्रार्थयते नानुमन्यते न निराकरोति प्रेरकंविप्राय गांददाति अनुमंतृरूपाध्यायायगांददातीति । अत्र सर्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदः संसर्गः विभक्तीनां धर्मिवाचकत्वात धर्मवाचकत्वेकर्मेति

द्वितीयेत्यादिस्वरसभङ्गापत्तेः कर्मार्थकत्वाद्वितादौ तथार्थानाच द्वितीयाद्यर्थकववृत्ती सौप्रभेदकरत्वादौ धर्मिवाचकत्वालाभाच सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव तथा निरूमितिभाष्यात्चेति दिक् आश्रयस्यापि प्रकृतेवलाभा

न विभक्तिवाच्यतांकिं त्वाश्रयत्वमात्रं वाच्यम् तदेवतादात्म्येनावच्छेदकम् करणत्वतृतीयायाश्च व्यापारोपि पंचम्याविभागमात्रं चतुर्थ्यां उद्देश्यत्वमात्रम् अनएवात्तमधिकरणमपि नविरूध्यत इत्यभिप्रेत्याह । शक्तिरेववेति । षत्वमपीतिशे

तदुद्देश्यकर्मादिपदानां धर्मपरतया व्याख्यानेविनोक्तार्थालाभात् इङ्गापत्तेरित्व ... षः षष्ठीशेषइतिसूत्रात्तत्याः संवन्धमात्रं वाच्यम्

वोध्येत्यर्थः तथाचविभक्तीनां धर्मवाचकत्वेपि तत्र प्रकृत्यर्थस्य प्रवृत्तितयाऽन्वयेलक्षणाविरहिवेतनया नेडुलादीनामपि फलाश्रयत्वरूपकर्म तया भानात्र स्वरसभङ्गेयतआह । कर्मार्थकेति । कृतिपक्षकं तंडुलत्वादौ तद्धितेश योऽस्मत्त्वादौ आदि

पदाद्भिःपरिग्रहः तथाचतत्र योरेवत्यादिस्वरसः कर्मादिपदस्य धर्मिपरत्वेनापितत्यान्नस्वविशमितिभावः ननु तत्रपदार्थानां सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या तु कर्मादिपदस्य धर्मिवाचकत्वमत्रत्काप्यभावेनधर्मवाचकत्वेनकिंचि

द्धाधकमतआह । द्वितीयाद्यर्थकेति । द्वितीयादिविभक्तीनां धर्मवाचकत्वेतदर्थविहितसमासस्यापिधर्मवाचकत्वापत्त्याप्रोद्कस्मादावुदककर्त्तृकप्राप्तिकर्मत्वस्य समानविभक्तिकपदेषु स्याप्रामाद्यावभेदान्वयानुपपत्तेरत्रा

पिजागरूकतया द्वितीयादिविधायकसूत्रस्थकर्मादिपदानां धर्मिवाचकत्वमावश्यकमितिभावः ननु तन्मते पि व्याः संबंधार्थकतया तत्स्थाविधिनवकृतीहे: परार्थानामसामानाधिकरण्यानुपपत्तेस्तुल्यत्वेन तत्र लक्षणा यावि शिष्टश

क्त्या वा सामानाधिकरण्योपपादन याऽ सत्रापि तथैव तरीत्यानिर्वाहे कृतं स्वपदधर्मिवाचकत्वेनेत्यत आह । स्वपां कर्मादयोप्यर्था इति । यदि कर्मत्वादिधर्मो द्वितीयाद्यर्थस्तथापिविवक्षितोभयनियमे तदा कर्मत्वादयोर्थाः स्युरेवायन्नाणाका

रोपि तदर्त्थं व्याप्त्तैतत्सम्मुनिदयविदो धात्द्वितीयायार्थत्वमप्रामाणिकमितिभावः शक्तिर्वाद्यत्तमवलंब्याह । आश्रयस्यापीति आश्रयत्वेनभानं नसिद्धमितिभावः । आश्रयत्वमात्रमिति । द्वितीयातृतीयासप्तमीनामितिशेषः मात्र

पदेनाश्रयरूपधर्मिवाच्यत्वव्यवच्छेदः नत्वाश्रयत्वस्याश्रयत्वेनाश्रयत्वेनशक्यतावच्छेदकं वाच्यम् तत्राश्रयेतरत्वइतिवेशतिसकलाश्रयवृत्तित्वे तथाचाश्रयादिवृत्ति तस्यतत्पदशक्यतावच्छेदकत्वेगौरवमतआह । तदेवेति । आ

श्रयत्वमेवेत्यर्थः एवकारेण निरुक्ताश्रयत्वत्वस्यावच्छेदः अवच्छेदकं वाच्यतावच्छेदकमित्यर्थः इदमुपलक्षणम् वक्ष्यमाणरीत्या वाच्यतासंबंधेनाश्रयत्वस्य हि वस्तुतस्तु नाश्रयत्वत्वमुक्तरूपं सर्वस्येव अमेयत्वाद्याश्रयत्वमप

आश्रयेतरत्वसिद्धेः किंत्वखण्डोपाधिरूपंतत्स्य शक्यतावच्छेदकत्वेचनकोपिदोषः इत्यवधेयम् कर्त्तृतृतीयायाद्याश्रयत्वस्य शार्थकत्वादाह । करणेति । व्यापारोपीत्यपि नाश्रयत्वसमुच्चयः वस्तुतोन तस्यापिशक्यतासंबंधवि

धयैवतज्ज्ञानसंभवादितिवोध्यम् । विभागमात्रमिति । मात्रपदेनाश्रयत्वव्यवच्छेदः विभागस्याश्रयत्तयान्वयादेव विभागाश्रयत्वस्यापादानत्वलाभादितिभावः एवमन्यत्रापि उद्देश्यत्वमात्रमित्यत्रेनतदाश्रयत्वस्य । अतएवेति । कृ

मित्वादिशक्तेस्तत्तद्विभक्तिवाच्यत्वादेवेत्यर्थः । नविरुध्यतइति । एतदाकृतिग्रन्थोरुभयोर्भावेपि जातिरेव वाच्या नाश्रयइति विशेषणत्वेतिव्यायादिशेषान्तानामिधागच्छेत्नीत्याशक्तिविशेषणत्वरतिस्यायाच्च व्यक्तिशक्तौ वासिवाचापदानेनाः

न्नुत्वादिद्वितत्वसिद्धान्ततया कारकविभक्त्यर्थनिरूपणप्रसंगात्तत्पष्ठ्यर्थं निरूपयति । संबंधइति । सचकारकप्रातिपदिकार्थभिन्नः स्वस्वामिभावादिः शेषेउक्तात्यशिष्टः हि धात्वा तत्रात्वाविभक्तीनामनभेदेन धर्मधर्मिवाचकत्वद

देतस्यास्वाधर्मोमाभूदित्याशयेनाह सारे । संवंधमात्रमिति । पदकृत्येपी नित्रेषः स च कश्चित्संबंधत्वेनसामान्यधर्मेणकश्चित्तद्विशेषरूपेण षष्ठीवाच्यः तत्रसामान्यरूपेणमानः स्वतीत्यादो विशेषरूपेणविवक्षायां स्व

स्वविशेषमप्यायथंतत्र द्विभक्तिसंभवात् राज्ञः पुरुषइत्यादौ विशेषरूपेण अनेकसंवन्धसत्त्वेपिसंवन्धविशेषविवक्षयानेदं चेत्रस्येतिप्रयोगात् संवन्धश्च सर्वत्रक्रियाकारकभावमूलकएव षष्ठीशेषइतिसूत्रभाष्यो २२

राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा पुरुषाय ददातीति संप्रयत्याद्राजा कर्त्री पुरुषः संप्रदानम् एतत्सर्वं शास्त्रेण तत्र शेषत्वेनैव विवक्षितो किंच प्रसिद्धा वृक्षः शाखा वा यायुधिकरणं यदेतत्स्वं नाम तत्तद्भिः प्रकारैरेतद्भवति रूपत्वात्परस्परेण शाखाया परिवर्तनेन तथा हि निमयादि स्वनेनय
शास्त्रीयमाणं क्रियात आपित्यफल संबन्धानुमितकरणत्वादि शङ्के वक्तव्यस्थित्या सम्बन्धादि सर्वथैकेन शेषपदार्थाप्रसिद्धिमाशङ्क्यैवं तत्र कर्मादीनामविवक्षा शेष इति भगवता क्रिया कारक संबंधस्य वस्तुतः सर्वत्र सत्त्वेपि तन्निमित्तस्य स्वस्वामिभावादेः सं
बंधत्वेन विवक्षायां तस्या विवक्षणं शेषपदार्थः सोऽत्यन्तमिति तद्भावः न च संबंधस्यैव भयनिरूपणत्वाद्भाव इत्यत्र राजपदेन तत्र निवहरूपपदेनान्वयः संबधापत्तिरिति वाच्यम् यदा तत्र एकारकत्वविवक्षा तदा राजपदादेव यदा तु पुरुषस्य तत्त्वविव
क्षा तदा पुरुषपदादपि पुरुषस्य राज्ञेति न चैकदेशे भयत्र सेतिना ना तिप्रसंगः तदुक्तं हरिणा । द्विष्ठोप्यसौ पदार्थता प्रतुल्येषु व्यतिरिच्यते तत्र शिष्टीयमानत्वप्रधानेष्वेव युज्यत इति परार्थत्वात् स्वरूपप्रतिपत्तौ विशेषणत्वात् विशेषणत्वेनैव दलितस्य स
वस्थं विना विशेषणता संभवेन तदाकांक्षितत्वात् संबन्धो व्यतिरिच्यते उद्भूततया प्रतीयते तत्रैव षष्ठी विशेष्यस्य तु पदान्तरेण समभिव्याहारे स्वरूपेणैव प्रतीयमानत्वात् विशेष्यता नियामकसंबन्धाकांक्षा तत्र विशेषणे । षष्ठ्या प्रतीयमानः प्रधा
नेषु विशिष्टेषु प्रयुज्यते तस्य द्विष्ठत्वस्वभावात्तत्र निरूपितविशेष्यतया राजादिपदसन्निधाने प्रतीयमानाया उपकारकोऽभवतीति तदर्थः षष्ठी शेष इति सूत्रभाष्ये कैयटोऽप्येवमेतत् । कारकत्वस्येति । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यादि द्विविहितप
त्वाद्यर्थः शेषविहितत्वस्य संबन्धरूपधर्मवाचकतया षष्ठीत्वेनेत्यस्याप्युपितद्वाचकत्वस्य न्याय्यत्वादिति भावः नन्वेवं कर्तृकर्मादिकारकविहितत्वेऽपि षष्ठीविभक्तीनां कथं कर्तृत्वादिवाचकत्वमतः प्राह । सप्तमीपञ्चम्यौ चेति । तथा च ध
र्मवाचकत्वस्याविभावात्कारसंमतत्वेन तत्तास्तं तद्वाचकत्वे दोष इति भावः । दर्शनादिति । तत्र सिद्धत्वं कारकमिति तदेकत्वादित्यभ्युपगमादेव कारकस्य देशान्तरादौ देवदत्तस्य कर्तृकारकस्यैव तत्राप्यपदेशासंभवात् प्रायः पञ्चमी सप्तम्योरुपपाद
नाय प्रश्नस्य क्रियामध्य इति वक्तव्यमिति वार्तिकस्य उदाहरणानां शेषनां साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति क्रियामध्ये कारकमध्ये भवति तत्र कारकमध्ये इत्यादौ भिन्नविधित्वेन साधनमित्यस्य शक्तिरित्यर्थः तथा च देवदत्तादिरूपकर्तृ द्वा
रेऽपि कालमेवमिति भुजिक्रियानिमित्तकारकपदार्थकर्तृत्वस्याभेदात् तन्निमित्तमध्यावर्तेऽपि अवेशोलीति पञ्चम्युक्तेरुपपत्त्यभावात् क्रियामध्य इति वार्तिके नारंभणीयमिति तद्भावः इदमुपलक्षणम् अन्यत्रापि तत्र भाष्यस्य तत्रापि संख्या
विभक्त्यर्थतिपत्तेरेवमिति द्विताधिकारसमर्थो द्वयोः कारकयोरन्तरेत्वमिति तेविनाभावप्रसंगः कर्तृसाधनस्य इत्यत्र लोके किं कारणं तद्दिश्यते तामिति तमधिकरणमिति कृत्वा सप्तमी तत्रापि तीत्याह कालवा अन्तरेणमिथाना
त् अत्रसिद्धिरिति विधानमित्यादिना प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासेवान्नजर्थे रूपत्वं परिहृत्य यदि साधनं द्रव्यं स्यात् तदा तदेकमेव तत्त्वामिति तमिति प्रवर्तकपरिहारेण संभवत्स्यपशक्तिः साधने तदात स्याभेदादन्नमिति तत्संभवाद्वक्तव्यं तत्परिहार इत्यभि
प्रेत्य किं पुनर्द्रव्यं साधनमाहोस्विद्गुण इत्याशंक्य किं पुनः साधनं स्यात् गुण इत्याह कथं ज्ञायते एवं हि कश्चित् कंचित् पृच्छति क्व देवदत्त इति तत्स्थानं पाचके सोऽप्यदेवकृतिः कलरस्मिन्नास्ति तस्य तदधिकरणं भवत्वाचये नाभिसंबध्यमानः
कर्तृसंपद्यत इति द्रव्यसाधनेन यत्कर्मकर्मैव स्यात् कारणं करणमेव यदधिकरणं अधिकरणमेव ति कैयटेनापि यदि द्रव्यं साधनं स्यात् तदा तस्यैकरूपत्वान्न विवक्ष्यता वाधितमस्य मिता विषयत्वाच्चानार्थक्रियाकरणेनेदं धनेन हरेन जल

कारकत्वस्यालुशक्तिरेवेत्यर्थम् सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्य इति सूत्रे शक्तिः कारकमिति पक्षस्य भाष्ये दर्शनात् एवं च देवदत्तस्य गोदोहमन्यत्र गेहे सन्नेन गंगायां मयारीयतः इत्यत्र देवदत्तसंवन्धि गवा भिन्नाश्रयकत्वागतानुरूप्लो ब्राह्म
णो हिंस्य कोगे रूवधिकविभाग जनकोऽह स्वकरणको गंगाधिकरणको मन्निष्ठो व्यापार इति बोध इत्यत्रकारेण अत्रमानस्पर्शायन दृष्टं ज्ञानातीनाद्वेहि द्वितीया विषयतायां लक्षणेतिवत्तुकल्पवदनोनेयापिका न्यायाह सपां कर्मेतीति
प्रबंधभावः सुपां कर्मोद्ययोष्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु चेति वार्तिक तद्भाष्यभाकुर्मादेर्वाच्यताया स्त्रियमस्य लाभः तथाहि स्तोकनमस्कर्म लिङ्गि द्वितीया ह्येकयोर्द्विवचने कवचने लः कर्म
णि लस्पतित्रसङ्गिना सैकवचनद्विवचनादेरेकवाक्यतयाकर्मादेस्तत्संख्यायाश्च वाच्यता लभ्यते तथा तन्नियमस्य द्विविधोलभ्यते द्वितीया कर्मण्येव तृतीया करण एवेत्यादिरर्थ नियमः कर्मणि द्वितीयैव करणे तृतीयेवेत्यादि
श इति नियमस्य उभयथापि सिद्धनियमविरुद्धलक्षणादिकमसाधुत्वप्रयोजकमिति यासे कर्मणि नान्तर्तवदेहिति निषेधविषयो भवत्येवेति सिद्ध्यालक्षणपि विभक्त्यप्रयोजिकैव अतएव विभक्तौ न लक्षणेति नैयायिकहृदयानां च

माहरवदंकुरू वृदो लीति भेदद्वयदेशेन स्यात् इत्थं तेच नानाशक्तिभावाचागमः सिद्ध इति तद्धि हेतम् एवं च शक्तिकारकपक्षस्य भाष्यकैयटसंमतत्वेन कर्मत्वादेर्द्वितीयादिवाच्यत्वं वदं तां मतमनुपेक्षणीयमिति भावः प्रातिपदिकार्थेति सूत्रविहिता
यः प्रथमा या स्वसप्रकृत्यर्थ एवार्थः स च शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च अतएव लिंगग्रहणं चारितार्थम् अन्यथा स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रप्रामाण्यात्तस्यापि प्रातिपदिकार्थतया तदुपादानं वैयर्थ्यात् अन्यथा घटत्वं च प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वप्रका
रकप्रतीतिविषयत्वं प्रतीतिश्च प्रथमे वेत्यत्र नागरः अतएव सिंहो माणवक इत्यादौ प्रथमोपपत्तिः शक्यतावच्छेदकारोपलक्षणयाः कार्यप्रकाशकारण दिखतनत्वात् गोपीत्यादौ प्रकृतेर्लीङ्गविकल्पेपि न दृप्तिः तदा दिश वृत्ता नामपि लिंगवाच्य
मेव विसर्गोऽन्यत्र नेत्यात्काः एवं च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य लिंगलिंगप्रवृत्तिनिमित्तकाश्रयपरिमाण इति शब्द इत्येवम् अन्नरे लिंगाधिकस्य मात्रपदार्थावधारणेन प्रातिपदिकार्थादिपदार्थानामन्वयाच्च तन्कर्मादाधिक्ये प्रथमायाः प्रसक्तिः द्रोण
वादिप्रवृत्तिनिमित्तकानां परिमाणत्वेन परिमाणमपि लिंग वद्धिशेषणत्वस्यार्थः एवं च लिंगवत्प्रातिपदिकार्थत्वाभावात् प्रतिमाणग्रहणं द्रोणः परिमाणमिति तद्दोन्नाहत्वाविति च उपपन्नम् संख्यायाः शक्ती वाभिधानात् तु कार्यानामिति तद्द
प्राप्यावचनम् एकं द्वौ बहवः इत्यादौ तु पुरुषादिपदसमभिव्याहारे अन्वयाधिकस्याभावे पितृसमभिव्याहारे ईर्तत्वार्थमात्रनिष्ठसमस्य प्रथमे तिस्याद्भाष्यकैयटयोः स्पष्टमत्र विस्तरः । संबोधने चेति विहितप्रथमायास्तु संबोधनमर्थः प्राति
पदिकार्थातिरिक्ततया तत्प्रभानास्यपूर्वस्य विषयत्वाभावात् मनाभिमुखेभवनानुकूलव्यापारत्वतत्र उद्योगरूपवत्त्वमेतत् क्रियायामेतान्वय इत्याद्विवेचितम धस्तात् यथायथं विभक्त्यर्थानुतत्र अनुतयथास्थानं व्याख्येयं । अकृत्य
कारकेति । अत्र सुपां कर्मादिवाचकत्वे । विषयतायामिति । धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं मुख्यं कर्मत्वं तत्रैव द्वितीयायाः शक्तिः सविषयकविधानसमभिव्याहृतद्वितीयायास्तु विषयत्वादिरूपेण कर्मत्वे लक्षणेति नैयायिका वदन्ति
इत्यर्थः प्रतिपादितं चेतद्यथा तथाहि तन्निरूपणावसरे तत्र सुपां कर्मादिष्विति भाष्यसिद्धतत्तेषां कर्मादौ शक्तिविषयत्वादौ लक्षणायां किं बाधकमतस्तदुक्तं प्रदर्शितनियमं वाधकत्वेनोपदर्शयन्नाशयं प्रकाशयन्नाह भाष्यत्वादिना
प्रोजसमौट् इति सूत्रे कारकविभक्तिप्रशेषेद्वितीयायास्त्रपाहनानत्वर्थत्यकर्मणः श्लोकवार्तिके प्रयुक्तपन्यासः कर्मादीत्यादिना कर्मोपार्थपरिग्रहः अपिना शक्तिः कारकमिति पक्षे कर्मत्वादिसमुच्चीयते तथा तिङामिति । तेषामर्थादयमर्थः अ
त्रापि नाभावकालपरिग्रहः तत्रेति । सुप्तिङ्विभक्तिश्चित्यर्थः । प्रकृतेष्विति । अर्थेष्वित्यर्थः । तत्राप्येति लोकादेव वक्तुत्वादि द्विवचनादिव्यवस्थाम विधास्यतीति किमर्थं बहुषु बहुवचनमित्यादिसूत्रमिति शंकायां सप्रतिज्ञामविशेषेण विधानाद्
द्विप्रयोगत्वाच्च नियमार्थं वचनमिति समाधाय नियामकारदर्शक मित्यन्ते श्लोकवार्तिकम् अथवा प्रकृतार्थानपेक्षनियमः केचप्रकृताएकत्वादयः एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु इत्यादि तद्भाष्यम् तामाधिकार्थः नियमलाभप्रकारमाह तथा
हीति द्वितीयाकर्मत्वेवेति प्रकृतात्मिना यं निकृष्टनियमस्य तत्र कत्वविशिष्टे कर्मत्वे द्वितीये कवचनमित्यादिकारेव बोध्यः एवमग्रत्रापि । उभयथापीति । विभक्त्यर्थापेक्षयार्थापेक्षयाचेत्यर्थः सिद्धेत्यस्यैकवाक्यतावलेत्यादिः । निषेधविषयइति । य

श० सा० द०
२४

विषयत्वाद्यर्थे द्वितीयादेः शास्त्रेण विधानं तदर्थप्रतिपादनपरं तद्व्याख्यानस्यात् तत्त्वादित्यर्थः । अत एवेति । विषयत्वादौ द्वितीयायाः साधुत्वादेवेत्यर्थः । ननु ग्रहं जानातीत्यादौ ज्ञानजन्यफलाश्रयत्वरूपमुख्यकर्मत्वस्य बाधाद्द्वितीयया शक्त्या ग्रहबोध
नेऽपि ज्ञानविषयत्वरूपगौणकर्मत्वे द्वितीयाया निरूढलक्षणाभ्युपगमेन न तद्बोधने बाधकाभावः विभक्तौ न लक्षणेति सिद्धान्तस्त्वलौकिकविभक्त्यर्थेऽपरविभक्तौ लक्षणेति नेतरयोः । तदेवं नाममात्रार्थाभ्युपगमे सन्नेवेयर्थ्यम् इत्याकर्मण्यो द्वितीया इति भाष्यकर्मा
द्विपदस्य गौणमुख्योभयसाधारणकर्मत्वविशिष्टपरतयाप्युपपन्नेरित्याह । द्वितीयेति । तदर्थो मुख्यकर्मत्वमादायैवास्तु वा चरितार्थ्ये गौणार्थप्रतिपादनपर्यन्तता तथा पारकल्पनेऽनाभावः ज्ञानात्यादीनां विषयत्वापत्तेः अजं न विषयत्वापा
दानार्थकत्वायाता इष्टफलाश्रयत्वस्य तत्राबाधेन विनापि लक्षणामांश स्यैव द्वितीयोपपत्तेर्लक्षणाकल्पिकायां अनुपपत्तेरभावाच्च स्तान्नु भवेकगमेन लक्षणाभ्युपगमोऽपि निर्दिष्टस्यैव पर्यायापत्तेः स्यार्थेः साधुत्वबोधनफलकत्वान्निर्दिशत्यस्यादिः
अनुवदति । अचेतनार्थमादाय एवास्तु चरितार्थ्ये गौणेऽतरपरत्वेऽश्वादीनामकर्मकत्वानापत्तिस्तदर्थसत्तायाधात्वर्थत्वेऽसत्तिथा त्वर्थजन्यत्वरूपसत्त्वेऽफलत्वाभावात् तथान्वतनस्समानाधिकरणव्यापारवाचकस्य सत्त्वार्थकर्मताभावान्नतोऽभावेक
र्मत्विप्रसत्त्यानापत्तिः एवं च वेश्मो गां वारयतीत्यादेर्गवादिपदोत्तरं द्वितीयानापत्तिः तत्र गोनिष्ठसंयोगानुकूलव्यापाराभावस्य कर्तृनिष्ठधात्वर्थव्यापारजन्यत्वाभावेन मुख्यफलत्वाभावेन तदाश्रयत्वरूपकर्मत्वस्य गौणकर्मत्वात् । वस्तुतस्तु
तत्त्वेऽशक्तिः कारकमिति भाष्टारूढपक्षस्यैव सिद्धिः विभक्तिस्पष्टेऽस्त्राऽयणेन ज्ञानात्यादीनां विषयतोपसर्जनत्वान्तररूपव्यापारार्थकतया धात्वर्थविषयत्वरूपफलाश्रयत्वरूपमुख्यकर्मत्वस्य वरादावबाधे न द्वितीयायामुख्ये एवोवनदोष
कत्वसंभवान्न नमतेऽनुकूलनियमविरोधो नवानत्वरनायंतस्या निषेधविषयतेऽप्यलम् । । इति भूषणसारे सुबर्थनिर्णयः । । अथ नामार्थं निरूपयति । नामार्थमिति जातिरिति । तत्र सदर्थो साधारणो धर्मः इत्यर्थः ते
नाकाशत्वाभावत्वादीनां नित्यानेकसमवेतत्वरूपजातित्वाभावेऽपि नक्षतिः न स्यैव शब्दस्यैव स्वार्थपदेन व्यवहारः संज्ञातिपदिके तदर्थः लज्ञत्वबोधप्रकार इति भूषणे अस्मिन्कल्पे प्रमाणं च जात्याख्यायामेकं सिन्नु वचनमिति सूत्रम् सूत्र
र्थेऽप्यनुगतमपदिभाष्यमाकृतिग्रहणात्सिद्धं आकृतिं वाजप्यायनः इति सूत्रस्पष्टं चरितं भाष्यं च । लाववेनेति । शक्यावच्छेदकजातिविषयकत्वकल्पनाप्रयुक्तलाघवेनेत्यर्थः । ननु शक्तिग्रहः कथं शिरोमणिनाप्युक्तं अनुगतेन रूपेण व्यक्तावेव शक्तिपरिच्छित्तेः क
यं जातेर्वाच्यतेत्याह । अनेकव्यक्तीनामिति । एवं चैवमनुरोधेन तु जातिविशिष्टे शक्तिग्रहेऽप्यानन्त्याद्यादिदोषतदवस्थासंभवान्नान्नदाश्रयभेदेऽपि ग्रहशक्तिकल्पनेगोर्त्वाच्च पश्चाज्ज्ञाताऽवेवनिर्द्धार्य तदर्थः एकव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादपरव्यक्तिविषय
कबोधाभ्युपगमे तद्गोव्यक्तिविषयकशक्तिग्रहस्य स्वविषयकबोधापत्त्यातद्व्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादपरव्यक्तिविषयकबोधाभ्युपगमे तद्गोव्यक्तिविषयकशक्तिग्रहस्य स्वविषयकबोधापत्तान् तद्व्यक्तिविषयकबोधे तत्तादिविषयत्वरूपव्यक्तेयें
कव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादपरव्यक्तिविषयकबोधानुदयाय सर्वासु व्यक्तिषु व्यक्तिभानार्थं तावद्व्यक्तिष्वप्यशक्तिकल्पनापत्तेर्गोत्वस्याप्यनुगमतया ज्ञातावेव शक्तिकल्पनोचिता यद्यपि गोर्गोपदस्य जातिशक्तिग्रहो व्यक्तिविषयकोऽपि तथापि सविशेष
णविधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाध इति न्यायेन जातावेव तोऽपरिच्छिनत्ति यद्वा जातिविशिष्टकपक्षे शक्तिग्रहे गोर्गोपदस्य स्वनिजातिशक्त्यावच्छेदमेवाभिलापात् व्यक्तिभानस्यानुपपत्तेरवोपपादयितव्यमाणवात्तानुपपत्ति
रिति भावः । विनिगमनेति । एकतरपक्षपातियुक्तिरूपेत्यर्थः । तथा चेयं व्यक्तिः शक्तोतज्जातिरितितिरस्याप्यनेकव्यक्तिशक्तिग्रहे विनिगमकाभावः एवं च कल्पे तद्व्यक्तिसमुदायस्यैकोऽपि तथा गोरवस्थानस्यैव बाधकस्य विनिगमकत्वात्तस्मा

वरूपदितिदिक् । इति भूषणसारे सुबर्थनिर्णयः । नामार्थमाह एकं द्विकं त्रिकं चाथ चतुष्कं पंचकं तथा नामार्था इति सर्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः । एकं जातिः स्त्रीत्वेनैतस्या एवं वाच्यत्वेनोचितमात् अनेकव्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात
नचैवं व्यक्तीनां तत्त्वे कथमेकत्वादिनिगमनाविरुद्ध इति वाच्यमेवं हि एक सत्यां व्यक्तौ शक्त्यभ्युपगमे अस्त्वेतेरत्वलक्षणायां समवेतत्वाश्रयत्वं संसर्गइति गौरवम् जात्यानत्वाश्रयत्वमेव संसर्ग इति लाघवम् किं चैवं विशिष्टवाच्यतापत्तयाना
गृहीतविशेषणविशिष्टबुद्धिरेवाचेति युक्तं व्यक्तिबोधस्तु लक्षणया एवं च तत्र विभक्त्यर्थान्वयोऽप्युपपद्यतइति दिक् ।
वरइतिभावः तत्पक्षेऽपि गौरवमेवबाधकमित्याह । एवं हीत्यादि यद्यप्युक्तविनिगमनाविरहेण सर्वास्वपि व्यक्तिषु श
क्तिसिद्ध्याशक्यव्यक्तेरभावेनानन्तज्ञानापत्तलक्षणाकल्पना तथापि नानासाश्रयीभूतयावद्व्यक्तीनामसंनिकृष्टतयातयोपादानासंभवात्सर्वत्र विना निर्वाहादिशाशयात् तथाच व्यक्तिशक्तिवादे गोरवस्थानलाभस्य हेतुपरस्याशयः नत्वशक
भानापत्तिरेवोव्यक्तिशक्तिवादेऽखवजातिशक्तिवादेऽपि समोऽतोजातिविशिष्टव्यक्तावेव व्यक्तिस्वीकारउचितः गोत्वेनानुगतासद्व्यक्तिषु एकस्याप्यवशक्तेरूपगमान्नतदानन्त्यनिबन्धनोदोषः नाप्यशक्यभानापत्तिरतीतानागतास्वपि
क्तीनां गोत्वादिसामान्येनोपस्थितानां शक्तिग्रहविषयतासंभवादित्याह । किं चैवमिति नाशक्तीतेति । नाशक्तीतविशेषणबुद्धिर्विशेष्यमधिगच्छतीति न्यायशरीरं विशेषणविषयकबुद्धिर्विशेष्यं नावगाहते इति तदर्थः विशेषविषयक
तस्य विशेषणविषयकत्वनियतत्वमिति यावत् तथा च विशिष्टशक्तिवादिमते शक्तिग्रहस्य विशेषणविषयकत्वस्यावश्यकत्वान् उभयविषयकत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया विशेषणमात्रविषयकत्वेन शाब्दबोधपदार्थो
पस्थित्योर्हेतुता यावच्चित्वाज्ज्ञातावेव शक्तिः सिद्ध्यतीति भावः । नन्वेवं गोत्वद्यादीनां नवहस्तीत्यादौ कथं जातिशक्तिवादे दानावरूनानादिकर्मतायन्वयोगवादिषु तेषां जातिशक्तिवादे स्वपदार्थत्वात्सदोपस्थितानामेव शाब्दे भानात् जातेश्चैवत्वया
योग्यत्वात् अत्र केचित् जात्याक्षिप्तव्यक्तौ दानावबाधादिकर्मत्वान्वय इति तत्र प्रत्ययानामितिव्युत्पत्तेः प्रकृत्यर्थव्यक्तौ तदन्वयासंभवात् तदुक्तम् गम्यमानस्याप्यर्थस्य नैव हि विशेषणम् शाब्दान्तरैर्विभक्त्याद्यमोघस्वलक्षणीतिवत् किं चायमाक्षेपा
पत्तिः समानसंवित्संवेद्यत्वं वा नाद्यः अनुपस्थितेऽन्यारेणापि गौरस्तीत्यतो गोत्वविशिष्टबोधदर्शनात् नान्त्यः सत्त्वजातिविषयकशक्तिग्रहस्य विशिष्टव्यक्तिविषयकबोधहेतुत्वाभ्युपगमेन जातिविषयताया व्यक्तिविषयताया नियतत्वस्योच्यतायो
स्यासंभवात्सवगोत्वमस्तीत्यतो गोत्वविशिष्टस्य त्वयाद्यभिचरितत्वेऽस्ति तत्रानुपपत्तिर्द्युष्यति इत्येवैतत्सदेतन्न्याह । व्यक्तिबोधस्त्विति । लक्षणयेति । स्वशक्यगोत्वाश्रयत्वसंबन्धरूपलक्षणयेत्यर्थः तथा च हनिज ज्ञेयोपस्थितेरेव शाब्दबोधहेतुतया
व्यक्तेरुपायत्वेऽपि लक्षणाद्यनुपस्थितायां तस्यामतत्वात्तादिकर्मत्वान्वयोपपत्यानोक्तदोष इति भावः एवं चेति । लक्षणाभ्युपगमे चेत्यर्थः । तत्र लक्षितव्यक्तौ उपपद्यतइति । प्रत्ययानामितिव्युत्पत्तेः सत्त्वोपपद्येतेति भावः ननु व्यक्तिलक्षणाभ्यु
पगमेनैतत्कल्पनिर्वाहः सिद्धान्तविरुद्धः युगपदेकपदस्य वृत्तिद्वयस्य तदसिद्धत्वात् किं च गौरस्तीत्यादिवाक्याद्दनुभूयमानगवादिव्यक्तिबोधानापत्तिः तदुक्तत्वार्थज्ञानावश्यपायर्थस्य त्वया बाधेन तदनुपपत्तेर्लक्षणाबीजस्याभावादित्यत आह । द्विति
ति । तदर्थस्तु सतितात्पर्यं गंगायां घोष इत्यादौ लक्षणेत्यवनिद्वयस्य सर्वैरेवास्वीकारेण तादृशसिद्धान्तस्यैवाभाव तदभ्युपगमे च जातिव्यक्त्योरभेदमभ्युपगम्य विभक्त्यर्थान्वयउपपाद्यः तदुक्तम् तेनतत्सत्सदिते व्यक्तेः क्रियासंबन्धोदनात् जातिव्य
क्त्योरभेदो वा वाक्यार्थे पुव्यवस्थितइति वस्तुतस्तु स्वरूपतो गोत्वादिजातिप्रविकपक्रियाग्रहे गोत्वादिविशिष्टविषयकशाब्दबोधहेतुरिति कल्पनान्यव्यक्तिभानानुपपत्तिर्नाप्यशक्यानरभानप्रसंगस्तस्यत्वदेशिष्ट्याभावादित्येवन्यायोऽधिकमत्रैव २४
स्पते अस्मेतु जातिशक्तिवादमिथ्युक्तपार्थयंति मास्तु व्यक्तेर्भानं आनयनादिक्रिया केवलायां ज्ञातानां भावेनीयव्यक्तिसाहित्येन निष्पाद्यते तदुक्तं तद्धितार्थेति सूत्रे भाष्ये आकृतावालम्भनादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा तत्सहचरिते द्रव्ये भविष्यति इ
पानिप्रणीयतामिति व्यक्तेकेवलस्यान्येऽनयनासंभवाद्भोदितमपि पात्रमानीयत इत्यदेव्यान्येनैतत्पर्यन्ते नाद्रव्यस्य सत्तथा कृताबालम्भनादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यादाश्रयं द्रव्यं अभिनिविशन्ते सर्वं पदार्थकृतेर्योगोऽत्र भाविवतद्व्यायाऽइतिद्रव्यम्

त्वकः संबध्यत इति । साहचर्यसंबन्धः स्वरूपसंबन्धो भाष्येपि स्पष्टोक्तः । स्वरूपेणा । व्यक्तौ कार्यान्विते संसर्गे जातिलक्षणति प्रयुज्यत इति गोत्वादिपदे च धर्मीजातिरेव तदुक्ति धर्मे च गोत्वादिपदानां शक्तिरिति न तु गो विशेष्यको बोधः जातेरप्रया वियोगे ।
पि केवलायाः तस्याः शक्यत्वाद्वाच्यत्वम् जलादौ दृश्यमानस्य मुखस्य स्वरूपानातियोगेपि मुखो दिपदबोध्यत्ववत् एकत्वावच्छेदकत्वं तज्जातिगतधर्मस्येवेति तस्यापि जातिवादस्य परिष्कारे जातिशक्तिग्रहस्य जातिविशिष्टद्रव्यबोधे हेतुत्वान्नव
क्तिभानानुपपत्तिरित्युक्तं पर्वातर्भावाच्च जातावन्वयबोधस्यानुभवाच्च नन्वाप्तिनिवेश्यम् विनापि संकेतविषयतां सामान्येन संबंधिनियमाद्दर्शाभ्यां हारणाद्येनोपस्थितां व्यक्तिं पुनर्जातिं विशिनष्टि रूपादिनां नातिविषयतां तस्तु रादीनां चात्तमप्र
यामीत्यत्र मन्त्रवत्सायेन विषयीकरणादित्यपि केचित् शक्यग्रवारुसंबन्धरूपायाल लक्षणाया पकस्यालत्वलत्वतावच्छेदक योर्निर्दिष्टीकरणवदित्यपि केचित् वंतत्कृयषुवालयालत्वलावच्छेदक विशिष्टलक्षणाया ग्रन्थीकारेणागमयोर्बोधत्वस्या
दौ हृत्वात्वपस्थापितत्वपितस्याच्छाभावनवत्त्वाच्चावच्छेदकेशक्यभावेपिनाहशाकार्यकारणभाववलादेवगोत्वादिभानं निर्वाहेकत्वं तत्रशक्तिकल्पनयेत्याशयेनैकशाब्दमयाथावाचष्टे । यदेति । व्यक्तिरेवेत्येवकारेणजातिव्यवच्छेदः नत्तु सर्वे
त्यत्रूरूणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादितिभाष्यप्रामाण्यादस्तु सपक्षः व्यक्तिः पदार्थ इत्यत्र तु किंप्रमाणमतआह । केवलव्यक्तीति एकशेषस्यचेति । जातिशक्तिपक्षे एकेनैवशब्देनद्वयोर्बहूनांप्रत्यायनसंभवात्तदर्थकएकशक्तिपक्षे ।
पुनेनचरितार्थमित्यर्थः अपरत्वरूपस्यभाष्यकृताप्रत्याख्यानात्सरूपसूत्रस्यचशास्त्रीयशक्तिपाप्रमात्रोपयोगित्वस्याकरेच्चवस्थापनात्तत्पोस्त्रप्रामाण्यमतआह । युक्तंचैतदिति । सर्वशक्तिकपक्षे तदित्यर्थः । अपि नाद्व्याभिधानंवाडिरि
तिसरूपसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यसमुच्चयः युक्तिमेवाह । व्यवहारेणेति । एतत्तस्यंशक्तिवादेवद्वाने एतत्कल्पे जातिवादपक्षेपेक्षंशक्यानेत्युदोवंपरिहरति । संबंधितावच्छेदकस्येति । सकलशक्यानुस्यूतस्येति शेषः संबंधितावच्छेदक
पदस्य लिंगसर्वनामनपुंसकत्वाद्विशेष्यसमर्पकत्वाद्वा तच्चैनानुपपन्नं तथा चजातिरूपसंबंधितावच्छेदकगोत्वाद्यनुगमीकृतनानाव्यक्तिषेक धर्मावच्छिन्नायाएकस्याएवशक्तेरुपगमान्नानानात्वप्रयुक्तगौरवदोषावकाशइतिभावः
एवं । शक्तेर्घटत्वाद्यनुगतधर्मावच्छिन्नत्वाभ्युपगमे इत्यर्थः घटत्वादेर्घटादिनिष्ठशक्यतावच्छेदकत्वांगीकारे इतियावत् । वाच्यमिति शक्यमित्यर्थः । न्यायादिति । एतत्सहकृतोक्तयुक्तिकदंबादित्यर्थः । मदेव । घटत्वाघेव । एवकारेण
व्यक्तिव्यवच्छेदः । अकालेपीति । दंडत्वादीनामव्यवच्छित्तसर्ववर्तित्वेप्यस्यासिद्धत्वात् कारणतयातीरत्वादीनांचोक्तप्रकारेणलक्ष्यत्वात् तन्निष्ठावच्छेदकतानिरूपितविषयताविशेषस्वरूपसंबंधान्तररूपावच्छेदकत्वस्यशक्यस्या
पितत्स्पशक्यताभिन्नावच्छेदकतानिरूपितनिरुक्तावच्छेदकत्वसंभवात् नतुशक्यत्वेसतिशक्यविशेषणत्वरूपं भवत्संमतमवच्छेदकत्व तत्रमानाभावादितिभावः । उक्तंचैतत्स्यारूणाधिकरणेन हृपादेरिति शेषः । आनंत्येपीति । आनानाम् ।
व्यक्तीनां आनंत्यादपरिच्छेद्यत्वेपि । एकं । अनुगतजात्यादिधर्मं उपलक्षणीकृत्वा अशक्यत्वेसतिशक्यवृत्तिकं कृत्वाऽभ्युपगमस्यशक्यतावच्छेदकतयाभ्युपेतेतियावत् शक्त्येवादिनामस्वरूपः सकरसंबन्धः सर्वाप्रागवादिनिष्ठवा
च्यतासंबंधः । नचेति । व्यक्तिग्रहस्य विषयव्यक्तिबोधप्रयोजकत्वमितिर्थः गोत्वादिसामान्यलक्षणया सर्वासेववव्यक्तिष्वशक्यवधारणादितिभावः । एतत्सदोशक्यतावच्छेदकविशिष्टव्यक्तिबोधे व्यक्तिशक्तिग्रहस्य हेतुत्वाभ्युपगमा
न्न जातिभानानुपपत्तिः स्वार्थीद्रव्यं चलिंगंचेत्यादौ द्रव्यपदेनव्यक्तिरेवाभिधीयते तस्याएवसर्वनामपरामर्शयोग्यत्वात् तदुक्तं वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते द्रव्यमित्युच्यते सोर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितइति वस्तूपलक्षणमि
यद्वा केवलव्यक्तिरेवाभिधेयत्वार्थः केवलव्यक्तिपक्षएवाग्रहणासेकशेषस्यचारंभेणतस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात् युक्तंचेतद्व्यवहारेणव्यक्तावेव तद्ग्रहणात् संबन्धितावच्छेदकस्य जातेरैक्याद्व्यक्तिरप्येकैवेति नुगौरवम् न
चैवं घटत्वमपि वाच्यं स्यादुक्ततावच्छेदकत्वात्तथात्वनाघटत्वी तविशेषणतयाभानादेव वाच्यमस्त्विति शंक्यम् अकारणेकारणतावच्छेदकत्ववदलक्ष्येलक्ष्यतावच्छेदकत्ववच्छक्यांशेपितत्संभवात् तदुक्तं आनंत्येपि हि भाव
नामेकं कृत्वोपलक्षणम् शब्दः सुकरसंबंधो न च व्यभिचरिष्यतीति ॥
वस्तु तत्नत्वेतदाविलक्षिणपदार्थकस्याव्यदेकानेनपदार्थेत्यादि भाष्यविशिष्टस्यार्थ व्यक्त ॥
न्तिस्वभावादेव बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितं नत्वन्यधर्मविशिष्टबोधकमित्यर्थः न । स्वचतादृशाधर्मप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य यत्र सर्वनामसंज्ञकः प्रयुज्यते
इदं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यमितियावत् लक्षणं तरमाह भेद्यत्वेन विवक्षितइति विशेष्यत्वप्रकारकत्वानविषयइत्यर्थः एतत्पदे जात्यादेरपि विशेष्यत्वविवक्षायां द्रव्यत्वमिष्टमेव तिङ्न्तार्थक्रियायाः किमादि
भिः परामर्शात्तोकाद्यर्थनिरूपितविशेष्यतावत्त्वाच्च द्रव्यत्वमेव विप्रतिषिद्धमित्यादौ च सामर्थ्यात्तत्तदन्तरप्रसिद्धद्रव्यग्रहणं प्रसज्यप्रतिषेधात्मकनञर्थस्योभयत्वलक्षणाक्रांतत्वान्निपातत्वोपपत्तिश्चिंत्या एतावता
वच्छेदकं चशक्यनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकतयाभासमानत्वं घटादिपदशक्तिग्रहे च घटत्वादेरेवतत्त्वं नपृथिवीत्वादेरितिनतेभ्यः पृथिवीत्वादिबोधः अतएवाकाशपदस्यशब्दाश्रयत्वेशक्यभावेपितत्तल्लक्षणेलेवबोधः तद्विशिष्टविषयकशक्तिग्रहस्यतद्बोधहे
तत्वादितिचिंत्यामणिकृतः यद्वाकाशत्वमखंडोपाधिर्हि स्वज्ञोत्क्रीत्यादमतंदाकाशशक्यतावच्छेदकमितिनाकाशः शब्दाश्रयइतिप्रयोगानुपपत्तिरितिद्व्यशक्तिवादमतनिष्कर्षः नवेनतत्स्ध्वयमपिनविचारसहम् तथाहि जातिशक्तिवादेगोत्वा
दिपदाज्जात्यादिविशिष्टबोधानुपपत्तिः गोत्वशक्तिग्रहस्यतद्विशिष्टबोधोपयिकस्याभावात् नचनिर्धर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहेगोत्वविशिष्टबोधेहेतुर्गोत्वत्वधर्मितावच्छेदककशक्तिग्रहस्यगोत्वेनगोत्वोपस्थितौशाब्दबोधेहेतुरितिवाच्यम् गोत्वेनगो
पदशक्यमितिगोत्वत्वधर्मितावच्छेदकबाधग्रहकालेनिर्धर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहसंभवेनगोत्वविशिष्टबोधापत्त्यागोत्वत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहस्यतादृशबोधहेतुतायाआवश्यकत्वात् यदि च गोत्वे निरवच्छिन्नैव शक्तिः गोपदं गोत्विप्रकारकं
शक्तिसंबन्धेनगोत्वप्रकारकं गोपदत्वविशिष्टविशेष्यकं शक्तिज्ञानंगोत्वविशिष्टबोधहेतुरितिनोक्तबाधकालेशाब्दबोधापत्तिरितिविभाव्यते तदापि गोपदात्कदाचित्समवायेनगोत्वविशिष्टबोधः कदाचित्कालिकादिसंबन्धेनेतिनियमानुपपत्तिः
गोत्वविषयकशक्तिज्ञानस्याविशिष्टत्वात् मन्मते तु समवायेनगोत्वविशिष्टविषयकशक्त्युद्बुद्धिं प्रति समवायेन गोत्वविशिष्टशक्तिग्रहस्य कालिकादिसंबंधेन तद्विशिष्टविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति तेन संबंधेन गोत्वविशिष्टशक्तिज्ञानस्य हे
तुतया तन्नियमोपपत्तेः गोपदं गोत्विप्रकारकशक्तिग्रहस्याननुभवाच्च गोत्वादिपदानां गोत्वत्वे शक्तिरिति तु नप्रकृतिजन्यबोधप्रकारेभावप्रत्ययविधानात् गवेतरासमवेतत्वविशिष्टसकलगोसमवेतत्वरूपस्यागुरोःशक्यतांगीकारे लाघव
मूलकाकृतिकरोच्छेदापत्तेश्च व्यक्तिवादेपि सर्वेषां पदानां व्यक्तिमात्रबोधकत्वेन गौश्शुक्लोडित्थइत्यादीनां सहप्रयोगानुपपत्तिः किंच रूसिपकव्यक्तौनरेसंबन्धग्रहेयत्ररूप्तिपके संबंधो नगृहीतस्तस्यापि रूसितदर्शनेस्मरणापत्त्या तदुक्तिविषयक
संबन्धग्रहस्य तदुपस्थितिनियामकत्वस्यावश्यकतया कथमेकविषयकशक्तिज्ञानादपरविषयकोपस्थितिः सामान्यलक्षणाया तरमण्येवेत्यभिप्रायवानाह । वस्तुतस्त्विति विशिष्टमिति । जातिविशिष्टा व्यक्तिरेवाक्तिविशिष्टाजातिर्वे
त्यर्थः यद्यपिनयाकृतिपदार्थकस्यद्रव्यंनपदार्थो द्रव्यपदार्थकस्य चाकृतिर्नपदार्थइत्युभयोरुभयंपदार्थइतिभाष्याद्विशकलितयोरेवाकृतिव्यक्त्योः शक्तिग्रहविषयतालभ्यते तथापि कस्य चित्कस्य चिद्गुणभूतत्वे किंचित्प्रधानमित्यत्रभाष्यप
र्यालोचनयाविशिष्टे शक्तिनिर्णयात्तथापादानं मविरुद्धम् अन्यथा तत्तीयोपात्तकारणेकत्वयोरिवविशेषविशेषणभावानापन्नजातिव्यक्त्योः शक्यत्वे गोपदाज्जातिव्यक्त्योरितिसमूहालंबनबोधापत्तेः शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां
समानप्रकारकत्वनियमात् अतएवफलावच्छिन्नव्यापारे शक्त्यभ्युपगमे कर्मत्वात्तत्फलस्यविशेष... गवथानयाविशात्वात वादेदीधितिकृतोक्तः शक्तिग्रहेयोर्थो यथाभातः शाब्दबोधेपि तस्य तथैव

न्या॰मु॰ वभानमिति तत्राह एवमेवावयवसंयोगरूपाकृतेरपि तद्विशिष्टेऽपि शक्तिरिति गवादिपदात्तज्जात्याकृतिविशिष्टबोधोपपत्तिः तथा च सूत्रं गौतमेन जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः त्रिष्वेकैव शक्तिरिति बोधनाय तत्रैकवचनम् गुणभूतमिति भाष्यस्य च
२५ स्वारसिकत्वमेनो विशेषः जातेः कदाचित्प्राधान्येन भानं तुल्यार्थरूपस्यापेक्षमिति तदाशयः जातेः प्राधान्येपि द्रव्यसंख्यान्वयादौ द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिरुक्तं कैयटेन भवतस्तु आहो क्रियाप्राधान्येपि यथा साधनसंख्याक्रमेणो वचनभेद एवमाकृति
प्राधान्येपि द्रव्यसंख्याक्रमेण तदवश्यशति द्रव्यप्राधान्येपि क्वचिज्जातिसंख्याया एकवचनं यथा ब्राह्मणे नरूपादित्यादौ जातेः प्राधान्ये च निरवच्छिन्नाया एव व्यक्तेः प्रकारतानिविशेष्यीभूतजात्या च तदनुगमो प्रकारीभूतेन मावागमकमित्यत्रमा ना
भावस्तिलकल्पपरिष्कारः । वस्तुतस्तु जातिविशिष्टायां शक्तिरेव वरका गवादिपदाज्जातिविशिष्टगोत्वबोधस्यानन्नुभवेन पूर्वकल्पासंभवात् गोत्वस्यावच्छिन्नावच्छेदकरूपेणानुपस्थित्या तत्र कर्मत्वाद्यन्वयासंभवाच्च संपन्नो व्रीहिरित्यादौ तस्य
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वसंबंधेन प्रकृत्यर्थव्यक्तावेकत्वान्वयः उक्तस्थले एकवचनोपस्थितानि नानैकत्वानि नानाव्रीहिषु त्वीयन्नेइति तन्नसत् सजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपस्य जातौ यद्वितीयपरिहत्वस्यैकवचनार्थ
त्वेन तत्र तस्य बाधात् संख्यारूपैकत्वस्य वस्तुमात्रसाधारण्येनार्थे तद्वलाभादनुपयोगात्तस्यैकवचनार्थत्वाभावाच्च अतएव पशुना यजेतेत्यत्र तादृशैकत्वस्य विवक्षितत्वाच्चानेकपशुकरणकयागाददृष्टसिद्धिः तस्य च सम्भवात् तत्पदा
र्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेण विवक्षितत्वात् घटो नास्तीत्यादौ घटनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकैकत्वस्यैव नञ्बोधात् तस्य च प्रसिद्धत्वात् एवं च व्यक्तिविशेष्यकबोधाभ्युपगमे काप्यनुपपत्तेरभावेन तस्य च न द्विशेष्यकश।
क्तिग्रहरूपं तरेणासंभवात् गवादिपदानां जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिर्गोत्वादिविशिष्टविषयकशाब्दबुद्धित्वं प्रति गोत्वविशिष्टविषयकपदशक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुता व्यक्तिमात्रविषयकस्य जातिमात्रविषयकस्य वा शक्तिज्ञानस्य न तत्त्वेन हेतु
ता प्रकृतदोषस्य दुरुद्धरत्वादिति सारकारनिर्गवः । अन्येतु उभयोरुभयं पदार्थ इति भाष्याज्जातौ व्यक्तौ च गवादिपदानां शक्तिः किंतु व्यक्तिशाब्दबोधेपि जातिविषयकत्वेन जातिशक्तिज्ञानस्यैव हेतुता व्यक्तिशक्तिस्तु स्वरूपसत्युपयुज्यते त
स्य शाब्दकारणतावच्छेदकत्वाभावात् विशिष्टबोधाद्वि शाब्दीनाम पिभानप्रसंगेन परं व्यक्तिशक्तिः स्वीक्रियते अयमेवञ्च उक्तशक्तिवादश्च इति व्यवह्रियते तथा च गोत्वप्रकारकगोविषयकशाब्दबोधे गोत्वविषयकगोपदशक्तिमतीगोरित्याकारकशक्तिज्ञानं कारणं
न तु गोत्वविशिष्टविषयकगोपदशक्तिमतीगोरित्याकारकम् गोत्वमस्तीत्यादौ तादृशगोत्वप्रकारकज्ञानाभावात् गोत्वविशिष्टबोधप्रसंगः व्यक्तिविषयकत्वस्य शाब्दबोधशक्तिग्रहेऽनपेक्षणादित्याहुः तदपात मनोरमम् गोत्वविषयकगोपद
शक्तिमतीगोरित्याकारकशक्तिग्रहस्य गोत्वविषयकत्वेन हेतुत्वेन तदवच्छेदककोटौ गोत्वविषयकत्वस्य प्रवेशे गौरवात् अथ मास्तु गोविषयकत्वस्य निवेशः तथापि गोपदशक्तिमतीगोरित्याकारकशक्तिग्रहस्य गोत्वप्रकारकत्वेन गोत्ववि
शिष्टविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति हेतुता तावता पि व्यक्तिविषयतायाः कारणतावच्छेदककोटावप्रवेशे न विशेषात् देशान्तरस्थव्यक्तिविशेष्यकबोधानुपपत्त्या समानविशेष्यकत्वेन कार्यकारणभावासंभवेन लाघवेन समानप्रकारकत्वेनैव
कार्यकारणभावोपगमादिति चेन्मैवम् व्यक्तिविषयतायाः कारणतावच्छेदककोटावनिवेशे व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्य वैयर्थ्यापत्तेः न च तदस्वीकारे गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुता संभवः व्यक्तौ शक्त्यभावेन तादृशशक्तिज्ञानस्य भ्रम
त्वादितिवाच्यम् शक्तिर्हि न स्वरूपसतीशाब्दबोधहेतुरपभ्रंशगादपि बोधोदयात् गृहीतशक्तिकाच्छाब्दबोधप्रसंगाच्च किंतु ज्ञाता तथा च यद्देशे शक्तिज्ञाने हेतु स्वदेशावच्छिन्नत्वेति ज्ञानविषयव्यक्तिविशिष्टेश्वरे एव अनयाव्यक्तावेव शक्तिर्व्य

एकमिति अस्य चायमभिप्रायः शक्तिज्ञानेविषयतावच्छेदिका जातिरेकैवेति तथा च घटत्वविशिष्टबोधे घटत्वांशे यत्प्रकारकघटत्वशक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुतेति कार्यकारणभावस्यापि संवचितत्वलाघवमिति तदभिप्रेत्याह दिकमिति जातित्व
क्रीडत्वं यः पूर्वपक्षादिदोषपरिहारः पूर्ववत् त्रिकमिति जातिव्यक्तिलिंगानीत्यर्थः सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थानां सकत्वमुपचयः इति अपचयः स्त्रीत्वं तत्र छेदनि तद्दान्ते च तमेवधर्ममादाय तदादिशब्दाभिधीयते के
पांसिदेनेकलिंगकत्वव्यवहारस्तु समानानुपूर्वीकत्वेन शाब्दाना मभेदादौपात् पशुस्थितादीनां कार्यकारणभावादिति ज्ञानतावपि शक्तिरूहेरन नचपद्विषयक
शक्तिज्ञाने ज्ञानेपि प्रकारकत्वात् समानप्रकारकत्वेनैव शक्तिज्ञानपदार्थो
त्वेन शक्तिज्ञानं कारणं तदवष्टंभवमिति नियमाज्जातौ शक्तिः सैवास्तीति वाच्यम् तर्हि व्यक्तिविषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वेन व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात्कस्य चित्किंचित्प्राधान्यमस्तु किं चिद्गुणभूतमित्युपसंहारभाष्यविरो
धश्चेत्याहुस्तावत् ननु एवमेकमितिपदस्य निरालंबनतापत्तिरित्यत्राह । एकमितस्य चेति शक्तिज्ञानस्येति बोधकत्वंशक्तिरिति मतेनैवविनिगमनाविरहाद्यर्थनिष्ठबोधप्रतिपादकशक्तित्वाच्छाब्दबोधकारणीभूतेपि तद्धर्मे विशिष्टयमेनत्यदवो
धकशक्तिज्ञाने प्रकृतस्तितावच्छेदिका या जातेरेकात्वलोपपत्तिरित्यर्थः तथा च मासशक्तानप्रकारितावच्छेदकत्वं शक्तिस्तस्याश्च जातिमात्रनिष्ठत्वात्तद्भिन्नकारणप्रकारस्य नैकार्थपदार्थ इति पदः समर्थितो भवति अवच्छेदकतायाः स्वरूपसंबन्धरूपायास्तत्ता
धात्मकत्वे पदवच्छेदावच्छेदकभावरूपक्लृप्तानुपपत्तिर्नभेदासमर्थनीयः दंड निष्ठकारणतावच्छेदकता व्यवस्थितेएवं तत्तदवच्छिन्नसाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपायाः दंडत्वावच्छेदकत्वे वत् इतोपि शक्तेः पदार्थान्तरत्व
सिद्ध्येकदेशिनः एवमेवेकं व्यक्तिस्थितिपदोपि समर्थनीयः शाब्दबोधकारणीभूततादृशत्वाने विशेषितत्वाद्व्यक्तेरवच्छेदकत्वात् तदवच्छेदकत्वस्य जातौ जातेस्तु संभवानोक्तरीत्यावच्छेद्यावच्छेदकभावकल्पनापीतिभावः नत्वत्र घटो घटपदबोधक
त्याकारकशक्तिज्ञानात्स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबोधवज्जातित्वेन घटत्वविशिष्टबुद्ध्यापत्तिस्तत्कार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादित्यत्राह । तथा चेति घटत्वविशिष्टबोधइति । स्वरूपतस्तद्बोध इत्यर्थः । कार्यकारणभाव इति । तथा च जातिमात्वस्येति बोधस्य घटत्वो
शेजातित्वप्रकारकत्वेनोक्तशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकानाक्रान्ततानुतद्दापत्तिर्घटत्वांशे जातित्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति तु तदंशे जातित्वप्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वांतरं कल्पनीयमिति भावः न तु तदंशे यत्प्रकारकत्वेस्यति तत्प्रकारकत्व
स्यार्थसमाजग्रस्ततया कल्प्येतस्य कार्यतावच्छेदकत्वमतआह । प्रपंचितमिति । तथा च निरवच्छिन्नप्रकारताकघटविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति निरवच्छिन्नप्रकारताकतक्तिज्ञानस्यावच्छिन्नप्रकारताकघटविशिष्टबुद्धिं प्रति सावच्छिन्नप्रकारता
कतच्छक्तिज्ञानस्य हेतुतावत् कल्पनाचोक्तापत्तिर्विततत्रोक्तमवधेयमित्यर्थः । तदभिप्रेत्येति । उक्तरीत्या विशिष्टस्य पदत्वमभ्युपगम्येत्यर्थः । जातिव्यक्तीइति । विशेष्यविशेषणभावापन्ने इत्यर्थः तादृशज्ञानविषयत्वस्य प्रकारतावि शेष्यतात्मकत्व
यात् तोष्यास्य भेदभिन्नत्वेपि विषयताकेन तादृशप्रकिपत्वस्योभयत्रसत्वाद्धिकं प्रातिपदिकार्थः एवंवदिति । तादृशज्ञानविशेषितत्वं तादृशज्ञानप्रकारित्वमेव वा शक्तिरिति तन्मतादाय एवं स्यात् विरोध इत्यर्थः एतेषांसर्वमतानामाकरानुसरणेनत्वेपि वा
क्तिनत्वर्थो इति पदएवचतोद्वन्द्वः प्रत्येकपदशक्तिनिर्णयत्वस्य नैवार्थस्यलम् । लिंगानीतीति । लिंगत्वं च प्राकृतगुणगततारतम्यलिङ्गितिपश्च स्त्रीत्वादीति दर्शयति । व्यत्वेति तत्रकृत्वनिष्ठेति । जात्यादि संहितत्वनछत्रनिष्ठमित्यर्थः । तदि
ति । स्वाश्रयपशब्दवाच्यमित्यर्थः अन्तेएव पुंलिंगशाब्दरूपादि व्यवहारः तस्माच्छोमः समोनपुंसकादित्यादि च संगच्छते इति भावः । तमेवेति । उपचयापचयस्यान्यंपरस्परासमानाधिकरणं लिंगमादायेवेत्यर्थः भिद्यत इति । पुंस्त्वादिलिंगके
तरवाहनिविधेयकानुमितिमूले हेतुप्रसंभवं इत्यर्थः ननु लिंगस्योपचयापचयावस्थारूपत्वे नैतासामवस्थानां परस्परविरुद्धत्वादेकत्रावस्थानासंभवेन नकेषुचिच्छेदेषु नैकलिंगकत्वव्यवहारः किंनिबंधनोत आह । केषांचिदिति । तदादिशब्दाना
मित्यर्थः वस्तुतस्तेषां विरुद्धत्वेपि शब्दानां समानानुपूर्वीकत्वनिबंधनाभेदात्पादनेकलिंगकत्वव्यवहारसोपपत्तिरित्यर्थः सर्वोपनिषत्कमेश्वतीनारीलोमशः रुरुः स्तरणस्त्यायुक्तं लोकिकलिंगं तन्नष्णीयलिंगप्रयुक्तकार्येति मि २५

त्रे दारानित्यादौ शस्य हलर्थस्य तादर्थ्यात् पुंस्त्वाभावेन न तानापत्तेः । तथा च भाष्यम् । एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिंगान्यत्वम् अवयवान्यत्वाच्चेति एकस्मिन्नप्यर्थे पुल्लिंगस्त्रीत्वकारान्तत्वमिति शब्दनानात्वदर्शनात् कुटी कुटीर इत्यादौ रेफस्यावयवस्योपजनेऽपि लिंग
भेददर्शनाच्चान्यदेव शब्द इति पुंलिंगमिति तदर्थः । अर्थनिष्ठत्वेऽपि पुंलिंगः शब्द इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति भावः । वस्तुतस्तु लौकिकीत्याभ्युपेतं पारिभाषिकं लिंगमर्थनिष्ठमेव पुंलिंगः शब्द इत्यादौ तु लिंगादिशब्दाश्रयशब्दा उत्पन्नाः आत्मनि सर्वं
स्याध्यस्तत्वेन परं परयान्तरापि स्यान्नादिसत्त्वाद्याश्रयत्वेऽपि प्रयोगोपपत्तिः । स्थाने तिरोभावोपचयस्थितियावत् रूपत्वादिविवक्षायामेव व्यवहार इति यामकत्वान्नेयामेकत्र विरोधेऽपि तदभावात् अत एव सामान्येन पुंसकमिति तत्र तत्रोक्तावाः उक्ते
र्थापकर्षसत्त्वेऽपि सामान्यविवक्षायामिति तदर्थः । तत्र कश्चिदुच्यते एकलिंगविशिष्टे कश्चिल्लिंगद्वयविशिष्टस्त्वादिलिंगानुशासनादवगन्तव्यः अत एवोक्तं भाष्यव्याख्यानावसरे पंचनिपुमिस्येवोक्तमित्यवधेयम् । एवं चेति । शब्दनिष्ठपारिभाषिकपु
लिंगस्यैवव्यवहारादेर्निमित्तत्वे चेत्यर्थः । यावत्कारइति । अर्थनिष्ठस्य तस्य तन्नियामकत्वे तत्स्त्रीव्यक्तिः पदार्थवस्तु पदार्थान्तरत्ववद्ध्रियेतेऽव्युरूपादिरपि व्यक्त्यादिशब्दे स्तनकेशादिरूपलौकिकलिंगस्यैवेष्टत्वादावभावे न तद्वाचकात्स्त्रीत्वधी
नकत्वस्यानापत्तेश्चेतिभावः । तदस्त्वीति । अर्थनिष्ठलौकिकलिंगाभावेऽपि तदर्थकतटादिशब्दानां परस्परसमानाधिकरण्ये लिंगवच्चेनवस्तुतोऽभिन्नानां नानात्वकार्यभाक्त्वमुपपद्यते इत्यर्थः । ननु शब्दनिष्ठपारिभाषिकलिंगस्यैवनामार्थत्वे तत्स्यपशु
स्त्रीवाचकेऽपि संभवात्पशुनायजेतेत्यत्र पशुस्त्रीकरणयागाद्यपूर्वसिद्धिः स्यात् । तदुपात्तलिंगस्य व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिंगवत्स्त्रीपुंसाधारण्येनार्थापरिच्छेदकत्वादत आह । तच्चेति । पशुः स्त्रियां नास्तीति पशुवादिशब्देनोक्तं तल्लिंगं चेतियो
जना । अर्थपरिच्छेदकत्वेनेति । यदि स्त्री पशुर्यागांगत्वेन विवक्षितो भवितुं नान्नदापि स्त्रीविषयकतनाभावविनक्तेन तत्प्रायोऽस्ति नतदं तपशुशब्दप्रयोगाच्च पुंपशुरेव यागांगं न स्त्रीति तद्द्वारा पुंव्यक्तिपरिच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । तदेव विशदयति । पशु
स्त्रियां नास्तीति । पशुनायजेतेति विधिवाक्यचरकः पशुशब्दः आद्यो नास्त्रियामिति विविक्तितनाभावस्य स्त्रीलिंगार्थकप्रकृतेः परस्य तृतीयैकवचनस्यासंभवेन तेन तदर्थस्य पुंस्त्वावगमान्नपशुनेति विधिवाक्याद्यागांगत्वबोधकइति समुदिता
र्थः । ननु व्यक्त्यादिशब्दानामर्थनिष्ठलिंगानादरेण प्रवृत्तिवत्पशुशब्दस्यापि तथा प्रवृत्तौ वा धकाभावादुक्तदोषो दुरपह्नव इत्याशंक्यानिराचष्टे । न चेति । व्यक्त्यादीनामादिपदाद्वस्तुपदार्थादिपरिसंग्रहः । साधारण्यम् । स्वाश्रयवाच्यत्वसंबंधेन स्त्रीपुं
सहवृत्तित्वम् । नित्यस्त्रीलिंगत्वेनेति । व्यक्तिशब्दस्य नित्यस्त्रीलिंगत्वात् स्त्रियां क्तिन्नित्यनुशासनस्यैव मानत्वादिति भावः । ननु पशुनायजेतेत्यादिवैदिकप्रयोग एव तत्र स्यानित्यपुंस्त्वे प्रमाणं स्यादित आह । पश्येति । तथा च वेदे तत्स्य स्त्रीलिंगस्यापिप्र
र्शनेन तत्स्य नित्यस्त्रीलिंगव्यक्त्यादिशब्दसमत्वेऽति भवत्येवस्य लक्षणप्रयुक्तार्थनिर्णायकतानतस्येतिभावः । स्वोक्तेर्थे मीमांसकसंमतिमाह । मीमांसायामिति । वरमालोत्सरसादाह । वस्तुतस्त्विति । ननु प्रमायां तानोनित्यपुंस्त्वे पश्येत्यादि
स्त्रीलिंगप्रयोगानुपपत्तिरत आह । वेदभाष्येपीति । तथा च व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिंगस्येव पशुशब्दोक्तलिंगस्यापि स्त्रीपुंसाधारण्येदुर्वारमितिभावः । निर्णयादिति । तथा च तस्य नार्थपरिच्छेदकत्वमितिभावः । ननु दृष्टिपुंपशोरेव यागांग

एवं च पदार्थपदे पुंस्त्वमेव व्यक्तिपदे स्त्रीत्वमेव वस्तुपदे नपुंसकत्वमेवेति सर्वत्रैवायं पदार्थस्त्वयं व्यक्तिरिदं च वस्त्विति व्यवहारः । तदस्तीति तदस्त्वमिति चोपपद्यते । तच्च लिंगमर्थपरिच्छेदकत्वेनान्वेति पशुवादिशब्देनोक्तं पशुः स्त्रियां ना
स्तीति पशुनेत्यादिविधिर्न लाघवादीर्गतेन प्रयोजयतीति विभावनीयम् । न च व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिंगस्येव पशुवादिशब्दोक्तस्यापि साधारण्यं शंक्यं व्यक्तिशब्दस्य नित्यस्त्रीलिंगत्वेन तथात्वसंभवेऽपि पशुशब्दस्य नित्यपुंलिंगत्वप्रमा
णाभावात् पशुनेत्यादौ पुंस्त्वहानेन पशुसेनाभोययागवेरस्यादिवेदेदर्शनाच्च मीमांसायां च तथैव पशुनायजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोर्विवक्षितत्वात्त्रानेकपशुभिः पशुस्त्रियावायागशतिप्रतिपादितत्वाच्च वस्तुतस्तु विशेषविध्यभावअशत्यां
तानां पुंस्त्वस्याव्याकरणेनिर्णीतत्वाद्वेदभाष्येपि छन्दसि वा वचनमिति नाभावाभावस्त्रुक्तेः पशुशब्दस्यनित्यपुंस्त्वनिर्णयात्मकतल्लाघवो वा मंत्रवर्णादिति न्यायेनेवनिर्णयः मंत्रवर्णोऽपि लागस्य वपाया मेदस इति स्त्रीयतेनत्रल्लाग
स्यैतिल्लाग्यामसंभावितमिति भवतितः पुंस्त्वनिर्णयइतिप्रपंचितं भूषणे तदुक्तं सरूपाणां ह्विते त्रिकमित्यर्थः पंचकं कारकसहितं चतुष्कमित्यर्थः ननु तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रत्ययस्यैवतद्वाच्यं ते न तत एव लिंगादीनामपि पाठस्थितेरप्र
कृतिवाच्यत्वे मानाभावादिति चेत्सत्यं प्रत्ययवर्जितेदधिपयसीत्यादौ सत्यमज्ञानतोऽपि बोधाभावात्त्रैरेववाचकत्वं कल्प्यते
त्वनिर्णयो न तत्राह । न्यायेनेवेति । एवकारेण लिंगस्य निर्णायक तत्रानुच्छेदः पद्यासारस्वतोमेषाविस्तरत दिनत्प्रकृ
तिशब्दः स्त्रीलिंगः पुंलिंगो वेति संदेहे संदिग्धे वाक्यशेषादिति न्यायेन तदा मेदसैकविंशतिमिति तात्पर्यवादान्तूयोरेवैकविशेषेण ग्रहणं तदस्त्वाप्तीतिभावः । तत्र । मंत्रवर्णो । असंभावितमिति । लागशब्देन स्त्रियां बोधनीयायां जानिवचनान्तोऽङीषं
ताच्छब्देकवचनेलागपारतित्र पक्षेयसंभवाल्लागशब्दस्यानेकलिंगकत्वेऽपि लिंगविशेषविशिष्टशब्दोपादानसामर्थ्यात्रवतित्ततः पुंस्त्वविशिष्टपशुवगतिरितिभावः । प्रपंचितमिति । लौकिकमेव लिंगं नामार्थः तच्चावयवविशेषसंस्थान
रूपं दारानित्यादौ पुंस्त्वादेरपरेणैवनत्रच्चातः कार्यम् अत्र चरात्राह्लादः पुंसीत्यादे लिंगानुशासनस्यैव मानत्वात् अत एव न पशुस्त्रियायागसिद्धिः अथवा स्त्रीत्वादिर्जातिरेव तिस्रो जातय एवैताः केषांचित्समवस्थिताः अविरुद्धादिरुक्तानि ।
लोमहिष्यादिजातिभिरित्यादिनोक्तमिति । परे त्वस्तनकेशवती नारीलोमशः पुरुषः स्मृतः एतयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकमिति स्मृतेः तल्लक्षणलक्षितलिंगस्य सार्वत्रिकत्वेनदारानित्यादौ नत्वानापत्त्या स्त्रियामिति सत्रे स्वस्पंकश्चित्तत्वकत्वं
तत्रास्त्येयत्त्वादिना सार्वत्रिकगुणत्वस्याप्यपारिभाषिकलिंगस्य लिंगप्रयुक्तशास्त्रीयकार्यप्रयोगिनो भाष्यकृताभ्युपगतत्वेऽपि तस्य गुरुसंज्ञादिवन्नानात्वादिशब्दस्य प्रवृत्तोलौकिकलिंगस्यापाश्रयणं पुमादिसंज्ञानां संख्यासंज्ञावस्त्वा
र्थान्तरपरिग्रहार्थं प्रवृत्तत्वेऽपि प्रसिद्धार्थनिरासार्थमप्रवृत्तेः अत एवाविर्भावतिरोभावस्थितिरूपा यिनः धर्ममूर्तिषु सर्वास्तु लिंगत्वे न त्वावस्थितानां त्वयि नालौकिकमपि लिंगमाहत्वान्तरेणि नत्रसति संभवे सामानाधिकरण्यसंबंधेन पत्नी
यविशिष्टे लिंग एव पुमादिशब्दानां शक्तिर्न केवलशास्त्रीये नापि लौकिके । संभवे तत्शास्त्रीय एव अत एव पशुनायजेतेत्यत्र पशुस्त्रियालनेयागे वेयत्वम् । न त्रलौकिकपुंस्त्वविशिष्टशास्त्रीयपुंस्त्वस्यैवशब्देनप्रतिपादनादित्याह । न त्रलिंगे प्रकृति
यहविषयतायाश्चभावेन प्रातिपदिकार्थत्वाभावाद्विकमितिपदोत्रपपन्नरक्षितेत्र स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रप्रामाण्येन पुंलिंगादिविशिष्टेयं घटोघटपदवाच्यस्त्वाकारकशक्तित्वाभ्युपगमेन शब्दनिष्ठमेव लिंगं तत्त्वादिप्रवृत्तिनिमित्तमिति
तेशब्दार्थयोरभेदे लिंगस्य सामान्यादितरथा स्वाश्रयवाच्यत्वसंबंधेनार्थेशोप्रकारेत्वाद्धर्मितावच्छेदकत्वेन धर्मितावच्छेदकसमानाधिकरण्येविशेषत्वेनवाशक्तिप्रविषयतायानियामकत्वेनफलवत्त्वेनकल्पनायामदोषादित्याशयो विस्तरः । लिं
गादित्रयस्य नामार्थत्वं साधयितुं शंकते । नन्विति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । राजादिसमभिव्याहारे स्यादिपदात्स्त्रीत्वबोधात्तदभावे तद्बोधाभावं दृष्टी पैकवचनादि सत्त्वे एकत्वविशिष्टकर्मादिबोधाद्बोधाभावाच्च प्रत्ययस्यैव लिंगादित्रिकं वाच्यमि
त्यर्थः । मानाभावादिति । अन्नप्रलम्भोक्तिशब्दार्थशक्तिन्यायादितिभावः । प्रत्ययवर्जितइति आदिना यं प्रातीयमायातीत्यादिपरिग्रहः तथा च व्यतिरेकेव्यभिचारेणान्वयबलमात्रालिंगादीनां नामार्थत्वमात्रपकमितिभावः । ननूक्तोत्स्य तलिं
गाद्बोधेपिदृतिविरहः कर्मत्वादिबोधस्तु तत्तद्विभक्तिस्मरणेनाप्युपपन्नोऽतआह । लिंगानुशासनस्येति । तथा च प्रकृते लिंगार्थत्वाभ्युपगमआवश्यकः अत एवास्त्रियामितिसूत्रेऽस्त्रीत्वेऽपि पौरुषतितसिद्धान्तेति तदर्थानाच्चेति चोरस्तो एतेन सं
ख्याकारकयोः प्रत्ययवाच्यत्वेनेवतत्तत्वेऽपिसूच्यतएवेमनपदेवस्यति प्रत्ययस्यैवेति । वस्तुतस्तु तत्स्वविभक्तिस्मरणत्वेनापि बोधनाभावात्तत्र स्मरणस्यानोपफलत्वं वदताभाष्यकृतात्सुप्रविभक्तिस्मरणदोषदुस्तार्थस्यातिरस्काराच्चनोक्तरीतिः

सू॰सा॰द॰ साधीयसी प्रकृतेरेव वाचकतायायुक्तत्वादित्यग्रे वक्ष्यते । अत एवेति । प्रकृतिप्रत्यययोरन्यतरस्य संख्यादिवाचकत्वे विनिगमकाभावादेवेत्यर्थः । ननु निर्बन्ध इति । इदमेवमनुरुध्यमिदमभिनिवेश इत्यर्थः । इदेकारः प्रत्ययस्यैवेति । युक्तत्वा
२६ दिति । अनन्तानां प्रकृतीनां शक्तत्वकल्पनापेक्षया कतिपयस्वादीनामेव तत्कल्पने लाघवादिति भावः । वस्तुतस्तु । टावादिकं विनापि वाग्गादिशब्देभ्यः स्त्रीत्वस्याबुद्धत्वान्निपदेत्रमत्रामादिशब्देभ्यः पुंस्त्वनपुंसकत्वयोरबोधस्य सावजनीना
त्वेभवसिद्धत्वेन लिंगस्य प्रातिपदिकार्थत्वमेव युक्तम् संख्याकारकयोस्तु प्रत्ययत्वार्थत्वमेव अत एव स्वार्थो द्रव्यं च लिंगं च संख्याकर्मादिरेव च अमी पंचैव नामार्थास्त्रयः केषांचिदग्रिमद्वयं प्रथमपदेनोक्तोऽर्थः स्व इति कृतः नन्वेकवचनत्वादे
रत्रगतस्यैवर्वचत्वेन कथं तेन रूपेण स्वादीनामेकत्वादिवाचकत्वम् न चाहि ननावदेकत्वादिवाचकत्वं तत् वाचकताया शक्तता रूपत्वेऽत्राम्ब्रयान् बोधकतारूपत्वे त्वद्विवचनादीनामपि शक्तिभ्रमेणैकत्वादिबोधकतया तिप्रसंगात् बोधक
त्वशक्तिरिति मतस्य माध्ययतादवस्थ्याच्च नाप्येकवचनत्वादिकं जातिः सत्वादिना सांकर्यात् पाणिनिसंकेतसंबन्धेनैकवचनादिपदवत्त्वं तदित्यपि न तादृशसंकेतस्य संकेतत्वेन संबन्धता या कस्यचिदेकवचनादिपदा दौजसादिर्वो
ह्वाद्यदा कारकसंकेतस्यापि संभवेनातिप्रसंगनादवस्थ्यात् पाणिनिसंकेतत्वेन तत्त्वेत व्याकरणान्तरप्रणेतृसंकेतस्यापि पाणिनिसंकेतत्वत्सं केतसंबंधेनैकवचनादिपदवत्त्वस्य डित्याद्विपदात्वोजसादिर्वो द्व्यादि स्याका
रकप्रत्ययविशेषीयसंकेतसंबन्धेन डित्यादिपदवत्त्वस्य वा विनिगमनाविरहेणाशक्ततावच्छेदकत्वापत्तेरिति चेत् न सुजाद्यादिनैकवचनस्य शक्तता न त्वेकवचनत्वादिना कार्यतावच्छेदककोटावप्रवदितेऽन्तरत्वनिवेशाच्च परस्परज
न्यबोधे व्यभिचारः दधिमधित्यादौ विभक्तिस्मरणं विना बोधानभ्युपगमादसंख्या तुल्यबुद्धिकल्पमन्यथा द्योतकतावादिनेऽपि द्योतकाभावे प्रातिपदिकादपि तद्बोधानापत्तेः न च प्रकृतीनां वाचकत्वेऽप्यनुगतस्य प्रातिपदिकत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वसंभवादप्रकृत्यानन्त्यप्रयुक्तगौरवमिति वाच्यम् प्रातिपदिकत्वस्याप्यखण्डोपाधिवैचित्र्यात् तत्स्थानेऽप्येकत्वादिबोधस्यानुभवसिद्धत्वाच्च पदत्वेन वर्णत्वेन वा शक्तत्वे तु विभक्तेरपि वाचकतासिद्धेः एकत्वाद्युपस्थितेः सर्वं वर्णत्वा
द्युपस्थितेरप्यनावश्यकत्वात्तदनुरोधेन तत्कल्पने गौरवाच्च पदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावेनान्वयबोधजनकत्वं तज्जन्योपस्थितेस्तत्र तयैकप्रकृत्युपस्थाप्यत्वेऽपि एकत्वाद्योस्तद्भावेन परस्परमनन्वयापत्तेश्चेति वाचकतापक्षपरिष्कारः द्योत
कतावादिनां पुनरयमाशयः न प्रकृतीनां तदेकत्वाद्यभिधायकत्वं तयोः शक्तिः किं त्वेकत्वविशिष्टे घटादौ तथा च नोक्तापत्तिरन्वयस्यैवासंभवात् स्वस्य कृशनत्वानभ्युपगमाच्च नानात्वप्रकृतीनां शक्ततकल्पने गौरवमपि तत्पक्षस्यैकत्वे शक्ति
भ्रमदृशायां घटः प्रमेय इति वाक्यादेकत्वप्रमेयमिति बोधस्य सर्वसिद्धत्वात् तदुत्तरं ये नैकत्वादिविषयकशाब्दबोधे घटादिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेन हेतुता घटात्वावच्छेदकत्वाच्च किंच विभक्तेः संख्यावाचकत्वमते समानविषु
यकानुमितिं प्रति शाब्दसामग्री प्रतिबन्धकतायां प्रातिपदिकजन्यघटाद्युपस्थितिः स्वादिजन्यैकत्वोपस्थितिश्च निवेश्या तथा च तयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावबाहुल्यप्रयुक्तगौरवमस्मन्मते तु तदुभयस्थलीयैकविष
शिष्टविषयकोपस्थितिः सामग्रीप्रतिबध्यप्रतिबन्धकतायां निवेशयितुं लाघवम् विशिष्टविषयकोपस्थितेरप्येकत्वादिप्रकारतानिरूपितघटनिष्ठविशेष्यताशालित्वेन घटादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितैकत्वप्रकारताशालित्वेन वा निवेश इति विनि
गमनाविरहात्साम्यमिति चेन्न भवन्मतेऽयोग्यताज्ञानघटोपस्थित्येकत्वोपस्थितीनां त्रितयाणां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण यत्र प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावषट्कं तत्र प्रकृतेरेकत्वादिवाचकतावादिमते योग्यताज्ञाने विशिष्टविषयको
लिंगानुशासनस्य प्रकृतेरेव दर्शनाच्च अत एवेषु पक्षेषु न निर्बन्धः प्रत्ययस्यैव वाचकतया युक्तत्वात् द्योतिकावाचिका वाऽस्तु हि त्वादीनां विभक्तिरिति वाक्यपदीयेऽपि तद्द्वयस्यापि सूचनात् शास्त्र इति बहुषु स्थलेषु सूत्रात्तदनुमीयते प्राक्
धात्वेन समूह तत्रादौ यत्नम् पाचकत्वा वद्धाश्रु देवौ धेभासते नमोऽस्ति प्रयत्नो लोके यः शब्दानुगमाहेतु अतिबद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते इत्यभियुक्तोक्तेः विशेष्यत्वायेत्यादावर्थोच्चारणसंभवेन विनाशविषयतां शब्दबोधांस्य गति शेते सोऽपि प्राक्
पस्थितेः प्रत्येकं विशिष्टेऽभयरूपेण वैशिष्ट्यं निवेश्य हयम् प्रत्येकं तादृशरूपावच्छिन्नाया उपस्थितेर्योग्यताज्ञानस्य वैशिष्ट्यं निवेश्य चतुष्टयमिति च तत्त्वमिति भासते गतिलाघवात् अतिप्रसंगपरिहारस्तु तत्र संख्याबोधे तत्र द्विभक्तिवचनसमभिव्याहारस्य का
रणत्वकल्पनायाः साम्यम् इदं त्वनो बोधवारणाय विभक्तेः संख्यावाचित्वमतेऽप्यावश्यकमिति पदस्य पदैरसमतिमाह । द्योतिकावाचिकावेति । यदा संख्याव त्वनोऽर्थः समुदायोऽभिधाय करत्वेन स्फोटरूपं घटरूपाकारकाऽनुस्यूतवच्छिन्नसमुदायो वेकत्वादि
विशिष्टघटादिवाचक इति तदर्थः पदस्फोटस्यैव लेशो चेदस्य नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदादिति रीत्या संबन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्समसतोऽभिधानानभिधानयोरव्यवस्थापत्तेः सकारकविभक्त्यर्थः यदि च संख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षे एवान भिधानाधिकारोपयो
गः अन्वयोक्तार्थानामप्रयोग इति न्याये नैवातिप्रसंगवारणात् भीष्मः कटं करोतीत्यादौ करोति कर्मभी स्वादयोऽपि कर्मैतिभाषोक्तरीत्या सामंजस्यं नामार्थधात्वर्थयोः परस्परान्वयात् नस्यापि तद्भुलकर्मकृपा कादिविशेषकत्वोधे हि तीयानन्तं द्वलपरस्
मभिव्याहृतपञ्चतीत्याद्याकारकान्वयबोधविशेषज्ञानस्यानियामकतया तदभावे दाम्भवात्तादृशबुद्धयनभ्युपगमादिति विभाव्यतेत्तदाकारकमपि प्रातिपदिकार्थः अप्रसिद्धते संख्याकारकस्यापि विशेषणत्वेनैव भानं विभक्तिद्योत्यत्वात् नचैवं प्रा
तिपदिकार्थप्रकारकबोधेऽस्त्वन्योपस्थितेर्हेतुत्वविलीयतेनेति वाच्यम् इष्टापत्तेः अशिष्टस्थेजातिलिंगसंख्याकारकविशिष्टद्रव्यस्य प्रातिपदिकार्थत्वेन सर्वार्थविशेष्यकोपस्थितेर्हेतुत्वस्यगमनकसमाययमानत्वादिति पंचकमिति पृष्ठोपपत्तिः । बहुषु स्थलेषु वि
ति । भाष्यकैयटकाशिकादिषु इत्यर्थः पंचकं च तत्कमिति पदेन तेोपपदं समर्थी इत्यमिष्यते केवरेनोपन्यस्तो इति कारेण त्रिकमिति पदैः नद्विरोगाद इत्यादौ विनापि यजमपाक्षेपमपातर इति गार्ग्य इत्यादावपि नाप संयज इत्यर्थ इति कश्चिदभ्युपेतोत्यर्थः कस्यते नाप
त्वात् । प्राधान्येनेति । तत्र सर्वेषामेव पदानां भाष्यकृता बोधना चिति स्फुटादावित्यादिना न भिन्न तरमादिसत्वपरिग्रहः प्रसंगाद्वहूनामपि प्रातिपदिकार्थत्वं व्यवस्थापयितुमाहसमूले शब्देपियत्तीत्यादि तत्र भेदविवक्षायां तत्तल्लक्षणस्य भाष्यस्य भानोपपत्तेरित्र
शक्तिकल्पनमन्यायमिति शंकायामाह सारे । शाब्दत्वावदिति भासत इति । अयमाशयः वैयाकरणमते शब्दार्थयोस्तादात्म्यान्तरमलकाभेदाध्यासेन शब्दार्थाकार वृत्तौ जायमानायां स्वाकारस्यापि समर्पणमिति शब्दस्यापि विषयता अतएव गौरवग्रन्थकारुक
नैवेत्यादिना वाक्यपदीयसंगतिं वक्ष्यति तत्र प्रायश्शक्तौ प्रकारको वो धोर्थस्य समभिव्याहृतपदार्थान्वयबोधे तच्छब्दविशेषकः तथा च तत्तद्रूपमिति भाष्ये नेतत्कृत्वा किंकारणेऽशब्दसर्वकोऽयं संप्रत्ययः अतस्त्वाशब्दपूर्वः योऽपि हि सौ नाम्ना सूयते नामवदयशतेन
नोपलब्धं भवति तदाह एवेति किंभवाना हेति शब्दपूर्वकस्यार्थस्य प्रत्ययः इत्यशंसने संभवादर्थं संभवाद्र्थस्य निवृत्तिरिति सूक्तम् तत्र च पूर्वकोही त्वसम्प्रोक्तशब्दानतसर्वकोऽर्थप्रत्यय इति लोके प्रसिद्धमित्यर्थः अन्वयव्यतिरेकमाह अत एवेति । प्रकारांतर
माह । शब्दपूर्वं कथं इति शब्दविशेषणकत्वमत्र्यर्थः तेनार्थसंभवे कारणत्वेन विशेषणत्वेन चोपस्थितेः शब्दकार्यमित्यर्थः चकारेणसन्तरमेवोचितं यतज्ज्ञापकसिद्धार्थानुवादकवाक्यपदीयसंमतिमाह । नसोऽस्तीति सूत्रविद्धमिति । विशिष्टमित्यर्थः अर्थनवि
शिष्टतानयप्यात्मव्यवस्थायो विपरीकरोति तथाशब्दविशिष्टमर्थमपीत्यर्थः घटपदजन्यबोधानन्तरं घटं पश्यामीत्याकारानुतत्वकलशं कुंभं वेतिभावः यथाश्रुतव्याख्याविपदोषादानेनैरर्थक्यापत्तानिजविषयकत्वाय ये न कालवोविद्धत्वात्वाशानुपपत्तेः भक
लापव्याचोपेक्षिता अत एवादेतिसविताना स्वत्वाश्रवास्त्रमेतिचे सत्तात्पदयोनरूपस्य दोषताकाव्यप्रकाशकृतोक्ताविभिन्नपदोपादानेश्राद्धबोधेऽभीप्सितस्यैकरूप्यस्याला भादिति न त्वत्र तरमानर्थेत्वादोषाद्बोधस्य भानेमाभावः अनयनकर्मत्वादेः शक्ते २६
बाधात् नापि घटादिशब्दविशेषणतया अयोजनाभावात् घटादिपदानामर्थं शब्दे वप्राकिकल्पनेगौरवाच्च किंचार्थे शब्दसंबंधाहृतेरकसंबन्धिज्ञानमपरसंबंधिस्मारकमिति न्यायेन शब्दार्थोपस्थितेः संभवेनतस्येव शब्दार्थयोः संबन्धकल्पना न च स्वप्रति

शक्तभावह्न=

जेनाचर्जः प्रकाशितः वर्णो वालेववः प्रोक्तः गोण लोशः समुद्दिष्टो गंधर्वगः प्रकीर्तितः ।
उकारः शंकरेत्रासे दंकलंत्र कुपेः प्रोक्तं क्षेदेदा नेचदानाः शाशिवं शंकरे शाप्येति ८६

योगिकः संबन्धः स्वास्मिन्येन तदुपस्थितिः संभाव्येत नापि प्रसक्तिकायुपस्थितिः शब्दभाननियामिका अन्यथा तदुपस्थितपदांतरस्यापि भानापत्तेरतो वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरेव तत्त्वं वाच्यम् तथा च न तत्र तज्ज्ञानसंभवः नापि तद्वाच्यायस्तत्र मानं तेन ज्ञानांशे वृत्त ।
विशिष्टत्वस्यैव विषयीकरणेन प्रातिपदार्थयोरभेदस्य सिद्धएव वह्निशब्दे ज्ञात्वारोपेणिः ज्ञानोपपत्तेः उक्तभाषेणापि शब्दस्य स्वात्मा तदुपस्थितत्वेन ज्ञानलक्षणया ऽसति वाधकेऽर्थे शक्तिज्ञानमित्येव वोध्यते । तएव तदन्वयवादकेऽपि वाधोपि तस्य सार्थः शब्दवोधप
व अससतिर्वोधकेष्वात्वबोधः शब्दविषयकएव भवत्युपस्थितत्वात् तात्पर्यमिति तदर्थादिति सर्वत्र शाब्दबोधे शब्दभानेन तदपि प्रमाणमित्यत आह । विस्मृत्युच्चारयेत्यादाविति । अत्र संगतिरिति । अनुपपत्तिरित्यर्थः तथा चार्थोपस्थापकत्वेन प्रमाणमेव शब्दस्य वा ।
च्यत्वायामानमितिभावः विनापि शक्तिमन्तु यावदुपपत्तिविषयस्य शब्दे शब्दभानस्य लक्षणयापुपपत्तेर्नार्थापत्तिः शब्दसाधिकेऽस्यांशे वृत्तिनियतवहे । नचेति निरूढेति । लक्षणायां निरूढत्वं चानादितात्पर्यग्रहविषयत्वं तात्पर्यग्रहे नादित्वमपि स्वजन्यवोधसमा । ३/३
नाकालिकत्वे सर्वे वोधकालिकध्वंसप्रतियोगित्वम् । अजहन्निरेकादिति । अस्मन्मते लक्षणायाऽहत्वानुपगमादितिभावः एतन्न लक्षणाक्रियावादेवस्थाने अभ्युपगम्यत्याह । जवगडदशामिति शक्त्यारोपेतोति । तवमते तत्र शक्यभावादितिभावः । अत्र रूढे
ति । सेतिरूपितशक्त्याश्रयसंबन्धस्येव तत्त्वासत्त्वादितिभावः नन्वेकान्तरकोशादेशाँदिवर्णानां शक्तिप्रतिपादनात्तदर्थवाचकत्वं तत्पल्लक्षणया वर्णेषु संभवात्तद्योपस्थितवर्णेऽनुच्चारेण कर्मत्वान्वयोनानुपपन्नस्त्यत आह । अतानायाधेति । गंगाप
दशानरादेव स्वसतः स्वपाकस्यवारूत्नपसामीचासंवध्रस्यानुपस्थितिरपयोलक्ष्यार्थेऽस्यान्वयेन ज्ञानानापवृत्तेः शाब्दवोधोपयिकत्वस्यावश्यकत्वात् प्रकृते तदभावेन शाब्दविषयकशाब्दवोधस्य शक्तिकल्पनामते तु पपत्तिरेव तत्समन्वितिभावः न
वृत्तणृवोधाप्य वरिनसर्वकालेएव वृत्तिग्रहस्य न शक्योपयोगिता किंतु यदाकदाचिन्नहस्तीनहहिरर्थोपस्थितिद्वारानियामिका रूलिरूलिप्रकाशिकेति स्थले तथा हष्टत्वान्न्याय चतदानीं तद्ग्रहे पिर्वगसीनतत्त्वहस्तगयाशब्दभानोपपत्तिःस्तकुरेसतआरू । गा
मिति पत्तद्वाक्यांतर्गनाङ्करणे गोशब्दस्य साधुतायाः सर्वैरेवाभ्युपगमादित्यर्थः अनुकरणशब्दत्वाद्यात्मकानुकरणस्येव साधुत्वशंकास्यात्तदृत्तये यस्यामृत्क्रम भवन्मते तेषां काव्यपद्येशज्ञाभावेन शाब्दसंबंधरूपलक्षणयाऽसंभवाद्वृत्तिमत्ता
त्मकार्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वान्नतः स्वाद्युत्पत्त्यसंभवेनापरत्वात्पदत्वेन प्रयुञ्जीतेति निषेधविषयत्वापत्तिरितिभावः । वोधयतीति । पूर्वोक्तं पंचकसहितः प्रादेशीमर्थः । कंचिदिति । अनुकरणस्थले अनुकरणं किंचिद्विधं ध्वनेर्वर्णस्य च तदासंप
टत्करोतीत्यादि द्वितीयं भवोभृगित्यादौ भृशब्दादि । भेदविवक्षेति । पटदित्यादौ ध्वनिमयत्ववर्णमयत्वाभावात् भवोभृगित्यादावर्थपदार्थकत्वशब्दपदार्थकत्वाभ्यां भेदो न विवक्षेत्यर्थः । जातिपदिकार्थ इति । तथा च शब्दार्थवोधकत्वेन शब्दविशि
कत्वान्नेभोविभक्त्यादिरितिभावः पतञ्जमनौ वाः सरकसाम्नो दितिस्तत्रेयोसावाम्नाये स्ववामशब्दःषष्ठीते सर्वप्रकृतेरस्य स्वामीयमित्यादौ पदार्थानएव प्रातिपदिकत्वात्सुसिद्धिरिति भाष्येऽप्येवम् । अर्थेवभासतइति । अर्थेवृत्तादिस्वरूपेऽसवभासतेवि
शेषणतया विषयो भवतीत्यर्थः वस्तुतस्तु भूषणपर्यालोचनया ऽर्थोवभासत इति पाठः तत्रवशब्द इवार्थे तथा चार्थ इवभासत इत्यर्थः यथा हरमानयेत्यादौ हरत्वेन हरादिरूपोऽर्थोभासते तथा शब्दत्वेनायमपीति यावत्तात्पर्यस्य च वोधविषयत्वेन अतएव द्रष्टव
पाटे उपस्थितिसमर्थनं कृतं तत्प्रोपाशितस्य विशेषणतयाभानोपपत्तये अत्यपाशब्दादर्थाभावेऽसति वाधके तात्पर्ये तत्सति विशेषणतयानज्ञानस्य पूर्वैरेवाभ्युपगमेन विशेषाभिधानस्य निरर्थकत्वापत्तिरिति निषेधयन् नरूपस्थितत्वात्सदमि वाप्यांतरमपितत्र

नचलक्षणयानिर्वाहः निरूढलक्षणयाः शक्तानतिरेकात् जवगडदशामुच्चारयेत्यादौ शक्यदेशशक्तसंबन्धरूपलक्षणयाग्रशाच्च अत्र लक्षणायामश्रुवेतेरत्नपयोगात् गामुच्चारयेत्यादिशब्दानामनुकरणे साधुतासंप्रतिपन्नेहेयोग्यस्य,
भावेपरनयेलक्षणायामुसंभवाच्चेसनः वोद्धापिकविप्रातिपदिकार्थइत्यारू । एतद्दोषपिपदिभेदेनविवक्षास्याद्यदा तदा नोचेत्तुच्चारितादिभिः सिद्धोपासावर्थेवभासते । यद्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षा तदा शशेषापि प्रातिपदिकार्थः यदि
नभेदविवक्षातदास्फोत्रादिभिरुपस्थितोऽर्थेवभासतइत्यर्थः अयंभावः अनुकार्यानुकरणयोर्भेदेनुकार्यस्य पदानुपस्थितत्वान्नसिद्धये शक्तिरूपेया अभेदेष्वमते विषयस्य हेतुत्वात्प्रत्यक्षरूपं पदजन्योपस्थितिमादाय शब्दविषयतोप
पत्तिरिति यद्यप्यतिप्रसंगवारणाय हि निजत्वपदार्थोपस्थितिरेव शाब्दवोधहेतुत्वस्याव्याश्रयतयाहनिमतस्वतत्त्वानुपपत्तिः निरूपकत्वाश्रयतानावतरसंवंधेन हन्निमतएव शाब्दवोधविषयत्वकल्प्यतश्च्यनवद्यम् सवस्थस्थोभयनिरूपमतो
मरादर्थस्येव तद्वोधकत्वेनस्व स्यापि तानसंभवाच्चेति उक्तंचवाक्यपदीये । ग्राह्यत्वंग्राहकत्वं च द्वेशक्तीतेजसोयथा तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थितेइति विषयत्वमनादृत्य शब्देनार्थः प्रकाश्यते । प्रसंगादनुकार्यानुकरणयोर्भेदपक्षे साधक
मारू अतएव गविस्थादूअसत्त्वायामितीदशम् नप्रातिपदिकंनापिपदेसाधुत्वतस्तनम् । गविस्थयमारूअसत्त्वायामित्यनुकरणशब्दायतो नानुकार्यार्थिनेऽतस्वैषामर्थवत्त्वाभावादर्थवद्धातुरित्यस्याप्रवृत्तौ न प्रातिपदिकत्वं नापि पदत्वमथच साधुत्वमि

भासतामतआरू । अयंभावइति । तथा च पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दवोधे हेतुतया प्रकृतार्थोपस्थितेरिवास्याअपि पदजन्यत्वान्नहि विषयपदस्येव शाब्दवोधेभानं ननु तदजन्योपस्थितिविषयस्येति नोक्तदोष इति भावः यदानुपस्थितत्वादिनाऽस्य शाब्देभानोपपत्ते नुप॰
तिशेषः । नतिसिद्धयइति । शाब्दविषयतोपपत्त्यर्थः । अतिप्रसंगेति । घटादिपदात्समवायेनोपस्थितकाशस्य शाब्देभानवारणायेत्यर्थः । आश्रयतयेति । वोधकत्वरूपशक्तिमभ्युपेत्येदम् तथाचनहिशेष्यकशाब्दवोधं प्रति निरूपकत्वाश्रयतान्यत
रसंवंधेनहन्निमतजन्योपस्थितेर्विशेष्यतयाहेतुत्वकल्पनावश्यकहेतुत्वभावानुपपत्तिरित्यर्थः । अपरेतु । उक्तरूपेण पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दकारणतायां हेतुर्धाप्रवेशः कारणतावच्छेदकगौरवंचेतदपेक्ष्य अभेदपक्षे सारूप्यसंवंधेनानुकरणादनु
कार्योपस्थितिः तथोपस्थितस्यापितात्पर्यवशाच्छाब्दवोधमानुभवहन्निमतजन्यत्वसाहस्यतानात्मनाशब्दत्वमेवकार्यतावच्छेदकंकल्प्यमियमेताभेदविवक्षानामसाहश्यमूलका भेदाध्यासात् अतएवगविस्थयमारूस्यादौ विभक्त्यनुत्पत्तिरर्थवोधकत्वस्या
र्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वात् अतएवमतोऽक्तइतिस्त्रवेदस्योऽनुकरणस्यपदार्थरस्तत्किमनयोरत्वमितिप्रश्नेओमित्यारू । आम्नायशब्दानां स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वादितोवोक्तमत्वर्थभेदादितिरिति नस्यासावविकत्वात्रसतत्रभेदहेतुरिति
नदाशयः केचरेनापितन्नानुकरणं सुक्तमेणपुच्चार्यमाणं साहश्यादर्थप्रत्यायकं भवतीतिसहमेतोक्तमित्याकूः नन्नुपदत्वान्नपदार्थस्य तो संवंधित्वानविधयोपपुज्यते संवन्धित्वावजन्योपस्थितौच संवंधितया तिरिक्तरूपत्वविषयः नतसः शब्दोधकत्वा अर्थस्य
न रूस्लिपकादिदर्शनजन्यरूस्याद्युपस्थितौ चसंवधियानितिरूपवविषयः नतसः शब्दोधकत्वान् रूस्लिपकादिदर्शनजन्यरूस्याद्युपस्थितेरूस्लिपकादिभानानयमवान् तथाचपदस्यवणजन्यपदार्थोपस्थितौपदाभानात् कथं तस्य शाब्दविषयतेत्यत आ
रू । संयस्थस्येति उभयनिरूपत्वादिति । विशेष्यविशेषणोभयनिष्ठत्वादित्यर्थः अयमाशयः अर्थस्य पदसंवधितयापदस्यवणसूर्थोपस्थितौपदस्यापसंवन्धितयातदुपस्थितापदोपस्थितौवाधकाभावेनाविशेषणतयोरपिशाब्दविषयतासतिवाध
कांतरसमवधाने नहिपदजन्योपस्थितिविषयएवशाब्दविषयोनतज्ज्ञोपस्थितिविषयस्तत्र रानात्त्वासि किंतन्मतापेत्तयानणविलंवेनवोधःफलेवलात्कल्प्यते तदुक्तम् यत्संज्ञाम्मरणंतत्रनतत्प्रत्ययहेतुकं पिंडएवहष्टःसन्संज्ञां स्मारयितुंक्षमे
इति । इष्टः उपस्थितिः । नलक्ष्यधिष्ठितादिष्वहेभ्योविशिष्टारूढीनत्रत्रिकेभ्यस्त्वरदेपदंकचिच्छक्तंसाधुत्वादित्याद्यनुमानरूढीतसामान्यसाक्षैवनलादिपदवाच्याः कश्चिदित्याकारकएवबोधः विशेषरूपेणवोधस्यदुरुपपादत्वादितिभावः उक्तार्थेरूहितांशंप्र
मात्यति । पाहाल्यमित्यादिपत इति । वोध्यवोधकत्वरूपेणेत्यर्थः नस्येवप्रकरणांतरस्यंवचनांतरमारू । विषयत्वमिति । स्वस्याविषयत्वमनाहत्यासंपाद्येत्यर्थः किंतत्रविषयतामधिगम्येतिपाठः । प्रकाश्यते । वोध्यतइतिनदर्थः । अत्राङनैयायिकाः
शब्दः शाब्दवोधेभासतेइतिप्रतिज्ञानंकिंवोधत्वावच्छेदेनकिंवाशाब्दत्वावच्छेदेनो नत्वात्तस्मासामानाधिकरण्येन नाद्यः यतदिनादाहिनाहंदिमापास्त्रयदसः संयोगरूपा... प्रामाण्याभावात् एवंघटाद्यनुमितिकालेपिघटाद्युमा

भू.सा.द. २७
पक्षे तोर्हदादेरिव तन्निरूपितख्यातिताभावाद्यापकतानवच्छेदकत्वाच्च तन्नानासंभवएव घटपदं मृत्स्नमिनोमीत्यनुव्यवसायात् एवं प्रश्नदोनवटो घटोनष्टइति सार्वजनप्रतीत्या पदार्थयोः साध्यत्वं तद्बाधितमेव घरवाततथादिकालेव प्रशस्ते पदमीति
सर्वविरुद्धप्रतीत्याप ते ऽस्य नद्वितीयः परजन्यज्ञानत्वरिनिपदार्थोपस्थिते तत्राभावात् उक्तरीतिस्तन साधी नदित्यनिष्ठबोधजनकत्वस्य स्वसंबंधः घटपदं घटपदशक्यमितिप्रत्ययात् अन्यथा चर संयोगस्य भ तलेऽरव घटेपि सत्वाद्वटो घटवानित्यापत्तेः।
किंच घरमिन्नविषयकानुमितिसामग्रीसमवधाने यत्र घरत्वविशिष्टज्ञानं जायतामितीच्छा वलाद्धट पदजन्योपस्थित्यादिशक्त्या सागन्या घटबोधस्तत्र तद्धन्नेदुरूपपादमेवप्रतिबन्धके त्या यः स्वाभादितिनकिंचिदेतत् नापि तृतीयः सिद्धसाधनात् विसर्ग
मुच्चार येत्यादौ विसर्गादिशक्तानाशकृष्टविषयतायाः स्वीकारात् कचित्तुतितात्पर्यविशेषापोषो उपनयनमर्यादया वोधतत्वेन निकारयामः अनपवनलादिपदानां त्वा हानां चावलेननलादीनां शक्त्या हेभावं विषयेषात नत्वरूपेणानुपस्थितेषु शक्यग्रहादधिकमपेवस्पतस्या
ऽन्तः। अनन्यथा। भेदपदे। प्रत्ययः परश्चेति। इति निषेधउभ्यनेनान्वितम् प्रत्ययपरैवप्रकृतिः प्रयोक्तव्या नकेवलेति निषेधविधिहत्तसोऽयमर्थः। अपदंनेति। पदंस्तु तिङन्तमिति पारिभाषिकम् ततदोऽन्यान्तकार्यत्वरूपवोधकत्व रूपार्थवत्वोसाति पदिकत्वेन।
स्या प्रातिपदिकादित्यधिकारीय स्वौजसमौ ङितिप्रत्ययनित्यविभुदेश पतावच्छेदकानाक्रांतत्वरूपपरिनिष्ठितत्वरूपसाधुत्वेनापदमितिनिषेधविधेरप्यविषयत्वादित्यर्थः। श्रुतिलंघनादिति। तत्प्रयोगेनादृशविध्यतिलंघनादित्यर्थः। असाधुतापत्तेरिति।
तन्प्रयोक्तुरसाधुप्रयोगजन्यप्रत्यवायापत्तिरित्यर्थः तस्मादभेदपक्षोप्यंगीकरणीयः साधुत्वादेवच गवित्ययमाहेत्यादाववादेशादिप्रवृत्तिरन्यथा भावाद्रेखिवतदप्रवृत्तिः स्यादितिभावः॥ इतिभूषणसारदर्पणेनामार्थनिरूपणम्। स्वप्रकृतिविशेषार्थ
निरूपपितृमारं। समासानिति। समासत्वं चैकार्थीभावापन्नानेकपदघटितत्वं शक्तिसंबंधेनसमासपदवत्त्वं वा एकार्थीभावेव किंपुनः समर्थं नाम पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम् कुतनः पृथगर्थानि केकार्थानि वाक्येपृथगर्थानि राजःपुरुषइति
समासेतुनरेकार्थानि राजपुरुषइति समर्थस्त्वस्यभाष्यमानं वक्ष्यमाणायुक्तमपश्य तत्रैकार्थत्वमेकोपस्थितिविषयार्थकत्वं नतेकार्थत्वात् त्वं घटपदस्यापि घटवत्त्वनत्त्वंवन्ध्रूपनानार्थशक्तत्वेनैकार्थत्वानापत्तेः नानोपस्थितिविषयार्थकत्वंच पृथगर्थ
कत्वं यथावाक्ये पृथक्पदार्थनामाकांक्षादिवशाद्विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टार्थप्रत्ययोनतथाऽन्नेनोकिं तवयवशक्त्या समुदायशक्तिसरूहतया जायमानाया पदार्थोपस्थितिरेवविशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टार्थमवगाहते संस्कृतेस मर्थेपि
तिभाष्यात् राजपुरुषादिपदं राजसंबन्धवत्पुरुषादेशक्तमित्याकारकस्य शक्तिग्रहः तनश्चप्रसाप्रसानवविवेकेनविशिष्टशक्तिः च यथार्थपर्यवस्यति अतएव राजपुरुषपदार्थैकदेशे राज्ञि निरूहस्यादादिविशेषणत्वयः देवदत्तस्य गुरुकुलमि
त्यादौ तद्गमकत्वादिति वक्ष्यते जहत्स्वार्थावृत्तिः परानामानर्थक्यमिति तत्त्वनुचितम् महाबाहुः सपेपाद्युत्पादावात्वाद्यनापत्तेः अतएवगत्याश्रयणंतु सत्याश्रुपपन्नाव्युत्क्रम तदुक्तम् जहत्स्वार्थातत्त्रेवयत्ररूहिर्विरोधिनीति अवयवार्थविरुद्धोय
अन्यथा प्रत्ययः परश्च अपदं नप्रयुंजीतेतिनिषेधातिलंघनादसाधुतापत्तेरित्यर्थः। इतिभूषणसारेनामार्थनिरूपणम्। समासान्विभजते सुपेसुपातिङा नाम्नाधातुनाथ तिङां तिङा सुबन्तेनेतिचज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः २५
सुपांसुपा पदद्वयमपिसुबन्तं राजपुरुषइत्यादि सुपांतिङापूर्वपदं सुबन्तमुत्तरपदं तिङन्तं पर्यभूषयद्वा चलत् गतिमतोदात्तवतातिङापि समासइति वार्त्तिकात् सुपांनाम्नाकुंभकारइत्यादि उपपदमतिङितिसमासः सरगति
कारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनेप्रावक्तवृत्तिरिति भवति उत्तरपदेसुबन्तत्वेऽपि प्रागित्यर्थात् अन्यथा चर्मक्रीतीत्यादौ वल्लोपानापत्तेः सुपांधातुना पूर्वपदं सुबन्तमुत्तरपदं धातुमात्रं नतुसुबन्तम् कटप्रूः अयतस्त्वः क्विबवि
प्रकृतायतत्वक्टपु ज्यश्रीणाद्दीर्घश्चेति वार्त्तिकात् तिङांतिङापि वत्तखादतापचतमृजतेत्यादि आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये इतिमयूरव्यंसकादौ गणसूत्रात् तिङांसुबन्तेन पूर्वपदं तिङन्तमुत्तरपदं सुबन्तं जहिजोडः जहिस्तंभः
जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधाति इतिमयूरव्यंसकादौ गणसूत्रात् अयं षड्विधोपि समासः सह सुपेत्यत्रसहेतियोगविभागेनभाष्येसुव्यादिनः सहः शब्दो कोऽभ्यादो स्वयंभाष्यादिसिद्धं भेदं सुसाधुप्राचीनवैयाकरणो
क्तविभागस्य नत्वलक्षणस्य तावास्यतिवादिभिः प्राधिकत्वदर्शयति। समासस्पष्टश्चतुर्धेति प्रायोवादस्तथापरः योयं सर्वपदार्थाद्यप्रधानविषयः सच भो नतत्रप्रायो पिरेत्यागवयादिवदाख्यितः चतुर्द्धा अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वंद्वभे
दात्। अयंप्रायोवादः अन्तर्वर्तः सुभूः कामधुः आयतस्तूः वागर्थाविवेत्यादौसंग्रहात् तथा पूर्वपदार्थप्रधानोव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः उभयपदार्थप्रधानो द्वंद्व इत्यादिलक्षणमपिप्रायि
कम् उन्मत्तगंगं स्वपश्रति अर्द्धपिप्पली द्वित्राः शशशृङ्गपलाशमित्यादेपरस्परव्यभिचारादितिभावः।
तत्पुरुषापार्थस्तत्रैवसापथ्यात्कष्टसर्पादावितितदर्थः अयमजस्रत्वा र्थावृत्तिरितिपक्षोभाष्यारूढः समासे खल्वभिन्नैव शक्तिः पंकजश
ब्दवदितिवदतोऽस्यपक्षतः संमतः जहत्स्वार्थावृत्तिपक्षस्य तत्संमतत्वेपंकजशब्दवदिलभयमतसिद्धहृद्गतोप्यासानुपपत्तेः परैस्तत्राववयवशक्तेरप्यंगीकारात् अधिकमग्रेवक्ष्यते। गतिमतोदात्तवतेति। उपलक्षणमिदंसहसुपेत्यत्रयोगविभा
गस्यापि अनुव्यचलदित्यत्रानोर्व्यचलदित्यनेनवेष्याचलदित्यनेनपुनः पक्षसमासः अनुव्यितिसुवतेन व्यचलदितिसमुदायस्य सापर्थेत्वात् सप्तादिसमासस्तेनाप्यप्राकलक्षतिखेधात्प्रादेशः समासांतोदात्तत्वंचभवति तिङेकत्वस्योक्तत्वाप्रा
तिपदिकत्वेपिनततः सुबुत्पत्तिरितिभावः। अन्यथेति। पूर्वपदेपि सुपि सुबुत्पत्तेः प्राकुसमाससंज्ञास्वीकारइत्यर्थः चलोपेति। अन्यथापयौद त्वादित्यादिः यत्रापुपपदमितिसत्रेभाष्योक्तत्वयोर्योगयोर्निर्द्देशस्वपत्रपेत्युक्तं तथापुपपदमितिसूत्रे
त्वावलादेवपूर्वपदस्यसबुत्पत्त्यनंतरमेवोपपदसमासइतिभावः प्राकुसबुत्पत्तेरित्येकदेशप्रयोजनप्रदर्शनमित्रिखेणपरिभाषाप्रयोजनमपिदर्शितं सबुत्पत्तेः पश्चात्समासेहि स्त्रार्थद्वयाद्लिंगेऽयं व्याकारकालंकामिकत्वस्यो तंगवादिरंगभाव
म्लकस्पकासितत्तस्वभाष्ययुक्तत्वादंतरंगत्वात्सुबुत्पत्तेः प्राकृतपाणनंद्वंतत्वात्कीतात्करणपूर्वादितिङीषनस्यादितिदिक्। भाष्येतुसादिनरति। तत्रप्रत्येकं समाससंज्ञावारणरूपं सहशब्दप्रयोजनं समुदायेवाक्यपरि समाप्तिन्यायेन परि
हृत्यासिद्धिय सहग्रहणं करोतिति स्येनत्वप्रयोजनं योगांगंयथाविज्ञायेतसति योगंयेयोगविभागः कृतिशाने सहसुपसमस्यतेकेनसमर्थेनानुचव्यचलदनुप्राविशत् ततः सुपा सुपाचसहसुपसमस्यतेऽधिकारस्सलदलं तुपस्य
वसमासस्या महालक्षणेनाप्तिनसोदंलदालंभविष्यतीति सूक्तम् तत्राधिकारप्रयोजनंच देवदत्तः पचतीत्यादौ समानाधिकरणेनसमासवारणमिति। मदमिति। पाङ्नित्यरूपमित्यर्थः प्राचीनेति। यद्यप्ययंविभक्तीतिसूत्रेभाष्येसमुदा
यस्यसंज्ञाकार्यत्वेनप्रधानत्वात्तेषुपसमस्यादयोविशेषणानीति समुदायास्यसमस्ताऽदीनांगम्यमानत्वादन्ययवीभावापत्तिरितिसमभिप्रायेतोद्दृकस्मान्नभवतिसमद्राः सत्त्वमइतिप्रसेनेपुदोषः इरूकश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानइत्यादिसमासा
लक्षणान्युक्तानात्रपूर्वपदार्थप्राधान्यंगम्यतइतिसमाहितम् तथापिमे समासार्थनिर्दिष्टफलत्वादिनापर्यातरोपन्यासेनैतेषुनिर्भरस्सत्वनाददोषइतिभावः। लक्षणस्येति। तस्यचासाधारणधर्मवत्त्वे धर्मोऽसाधारणपंचनदितादमिते
प्रतिसकलतद्वृत्तित्व यथासास्नाऽभिन्नगवत्वंगोर्लक्षणलंभगवत्वगगनत्वलक्षणस्यरूपादीनांगोलक्षणलक्षणतत्वादारणायसत्त्वंतनहीतिनसाकल्यानोतिवेशसाद्व्यंकलक्षणेनात्वयपद्यानिदेर्यानिर्येश्वायाप्यविकल्पाश्चसंभवदोषावार्यनेतत्रलक्षणेकदे
शेलक्षणसत्त्वमव्याप्तिः अलक्षणेपितत्सत्त्वमतिव्याप्तिः तलमात्रावचनेनमसंभव इदारूरणानिस्पष्टस्यानिवक्ष्यतेचसाधारणधर्मतामसानिदायपर्यतरभेषवृतमितित्वेनतेषवक्तार्स्यफलेयत्रतदाघ्येटनराप्रासिदितं
पदंसकलतद्वृत्तित्वेनव्यावृत्तारमान्तेनतत्‌ उक्तंच आहुर्निर्दोषसर्वेवालक्षणंस्वप्रयोजनमिति। मदरिति। [illegible] आयोवाद इति। मायप्रात्तिनायुपलभ्यमानत्वेपिकचिदनेतासामशुपलब्धेरितिभावः। २८

न्तदेवविशदयति । भूतपूर्वइत्यादिना । यथा वक्ष्यमाणे यत्किंचित्लक्षणाक्रान्तत्वेपि तत्तदधिकारीयत्वाननुशिष्टत्वेन संग्रहस्त्र्याद्यादिनः समासस्य तदेवत्वतत्तदधिकारविहितसमासग्रहणेन न नत्वस्यादिति भावः । सर्वपदार्थेति । प्रधानतंत्रु
त्वाविशेष्यत्वम् मुख्यत्वं च तत्तत्तरविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानात्मकत्वम् तेनोपकुम्भमित्यादेः कुम्भत्वप्रकारतानिरूपितकुम्भविशेष्यताशालिबोधजनकत्वेपि न दोषः कुम्भनिष्ठविशेष्यतायाः सामीप्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्म
कत्वात् तथा च पूर्वोत्तरादिनत्तदर्थमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वं तत्समासलक्षणमित्यर्थः उपकुम्भमित्यादौ कुम्भसामीप्यमिति बोधे सामीप्यप्राधान्याद्राजपुरुषइत्यादौ राजसंबन्धिपुरुषइति बोधे उत्तरपदार्थपुरुषस्य पीतांबरइत्यत्र पीतांबि
तांबरसंबन्धिबोधे तत्पदार्थस्य संबन्धिनो धवखदिरइत्यादौ समुच्चीयमानधवखदिरयोरुभयोः पदार्थयोः प्राधान्येन भानात्तत्तल्लक्षणसमन्वयः । व्यभिचारादिति । व्यभिचारोऽतिव्याप्तिरव्याप्तिश्च तमेव दर्शयति । तथाहीत्यादिना सर्वपदार्थेति ।
अन्यत्र पदार्थेत्यर्थः एवमग्रेपि । अव्ययीभाववल्लक्षणेति । सर्वपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वरूपतल्लक्षणसत्त्वरूपेत्यर्थः । अन्यपदार्थप्राधान्यादिति । समासघटकपदार्थसंबन्धिविशेष्यकबोधजनकत्वादलक्ष्ये लक्षणसंबन्धरूपेत्यर्थः अत्र व ।
द्वन्द्वीहिपदेन लक्षणपरं एवमग्रेपि न त्वतर्हि कानि समासविशेषलक्षणानीत्यत आह । सिद्धान्तेति । लक्षणतावच्छेदकत्वशक्तिसंबन्धेनाव्ययीभावादिपदवत्त्वम् भूतपूर्वादीनां तु विशेषलक्षणानाक्रान्तत्वमिष्टमेवेति भावः जहत्स्वार्थावृत्तिपक्ष
मवलंब्य मूलमवतारयति । असंभवश्चेत्याभिनीति पदार्थो । लक्षणेनासंभवेनलक्ष्यमात्रावर्तनमित्यर्थः तथा हि सर्वोत्तरपदयोः लक्षणेन कस्मिंश्चिदर्थे शक्त्याभावेन एकैव पदार्थो द्विपदार्थानां तेषामव्ययीभावादावृत्तिसंभवाभावादिति भावः ननु कथं तत्
हीपकुम्भमित्यादौ सर्वपदार्थप्राधान्याविशेषव्यवहार इत्यत आह । बोधकत्वाभावेति तद्देवेति । ऐकार्थ्यवशदेवेत्यर्थः यथा पद्मस्य ह्यविद्यमानमपि रेखागवयादि निष्ठरेखागवयादि पदेसादृश्यमुक्ताभेदारोपाद्गवयादिबोधकं तथा समासे विद्यमान
मपि सर्वपदार्थप्राधान्यादि विग्रहवाक्यनिष्ठमारोपादव्ययीभावादिबोधकमित्यर्थः अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षमुद्राटयितुं शंकते । नत्विति अनेकधोक्तेति । अथ तेषां मुख्यतां किं जहत्स्वार्थावृत्तिराहोस्विदजहत्स्वार्थावृत्तिरित्यादिनेत्यादि । एकार्थीभा
वव्यपेक्षारूपयोरिति । एकार्थीभावस्तु जः व्यपेक्षापि समस्यमानपदीयपरस्पराकांक्षापर्यवसानं । लभ्यतइति । समर्थसूत्रभाष्यप्रघट्टेन नयात्वैकार्थीभावः सामर्थ्यमिति पक्षएव वहुत्रिद्वयस्वीकारे वोद्ध्रमेदेन परंतु अन्यदेशत्वं च न यंति किंतु आकृति
त्यादिभाष्यादावाद्येवेयं वृत्तिर्निष्पन्नेतिमनमवलंब्यायं विचारइति लभ्यते । समासशक्तेर्वेत्यस्य वयवशक्तिमज्जानवतामित्यादिः । हृषादिपदानामिवेति । अत्र सर्वत्र वृत्तकत्वाभावविशिष्टत्वं सर्वत्र एवकल्पतावच्छेदकत्वेन हृषभादिपदं तर्गतरवादि
शब्दसमवेतानुपूर्व्याः शक्ततानवच्छेदकत्ववत्समासांतर्गतपदानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वासंभवादित्यर्थः अन्यथा रामादिपदादपि द्रव्यवत्त्वसर्वत्रतायणादीनामवयवार्थानामपि पदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधयोरापत्तिरवांतरस्तु अस्यापि विंतनमित्यादि
तथाहि उन्मत्तगंगमित्याव्ययीभावे सर्वपदार्थप्राधान्यादव्ययीभावलक्षणव्याप्तिः अन्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीहिसति व्याप्तिश्चान्यपदार्थे च संज्ञायामिति समासात् सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभा
व्याप्तिश्चसूपप्रतिनाप्राधार्थइति समासात् अर्धपिप्पलीति तत्पुरुषे सर्वपदार्थप्राधान्यादव्ययीभावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च अर्धं नपुंसकमिति समासात् एवं एकाधइत्यादौ द्व्यव्यम् हिमाशतिबहुव्रीहौ सप्तपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीहेर्व्याप्तिर्द
हातिव्याप्तिश्चास्यादिति भावः सिद्धान्ते त्वव्ययीभावादपधिकारपठितत्वमेवाव्ययीभावत्वादिकं बोध्यम् असंभवश्चेत्याभिनीति भोनपदार्था दिति रेखागवयनिष्ठलांगूलत्ववत्त्वाद्वृत्त्यस्पष्टलक्षणत्ववदेतेषामपि न समासलक्षणत्वं बोधकतानतद्देवस्या
दिति भावः ननु सर्वपदार्थप्राधान्यादि समासे सुवचम् तथाहि समर्थः पदविधिरितिसूत्रे भाष्यकारैरनेकपक्षे पिपिदेषु जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थयोरेकार्थीभावव्यपेक्षारूपयोः पर्यवसानं लभ्यते तत्राजहत्स्वार्थापक्षेत्वस्यावस्थानासंभविनीत्याशंका
मूनसिकुमारः जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे देवदत्तो देवदत्तसियेभेदः संसर्गउभयं वा चंवेति व्युष्टितम् । जहतिपदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था पदे वर्णार्थवहन्नोपदानामानर्थक्यमित्यर्थः अयंभावः समासशक्त्यैव राजविशिष्टपुरुषभानसंभवे राजपुरुषपदयोर
पि तत्र तत्तद्बोधकत्वकल्पने वृषभयावकादिपदे वृषादिपदानामिव अन्यथा राजपदेन विग्रहवाक्यस्थन्नतः स्यात् ऐकार्थ्यावस्थितिसत्त्वात् स्वपरातः पुरुषइति वहद्वस्यराजपुरुषस्य साध्याम एवेति नजहतिपदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था अयमपि
प्रायः राजपुरुषादि समासे नातिरिक्ता शक्तिः कल्पकाभावात् किंतु राजादि पदार्थोपस्थितिसंभवे न कल्पनस्य गौरवपराहतत्वाच्च किं तु शक्तिपरित्यागो प्रामाणिकः कल्पेन तथा चाकांक्षादिवशात् किंतु पदैरेव विशिष्टार्थबोधः ॥ दोजह्वाद्य
पक्षिश्च वाक्ये तत्परान्वर्थवं तथेवराजसंवंधवान्पुरुषइत्यादिपर्यवसानः पुरुषः पुरुषो राजसंबन्धिविशिष्टानुपूर्वीहयस्य शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनापेतया पदशक्तिकल्पनायाल्लघीयस्त्वात् एतत्पक्षएव कार्यत्वे सैकस्मार्थबोधकत्वमेव इत्येतद्गतानामनर्थकत्वे सर्वत्र निब
धनप्रातिपदिकत्वानापत्तिर्विशिष्टरूपोपादानविहितप्रवृत्तिमघीत्वातापनापत्तिरर्थवत्सूत्रेणार्थकस्याग्रहणादिति तत्तुशंकाम् अन्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रभाष्यप्रामाण्ये नहिविष्याग्वर्ष्यर्थो यात्रेति प्रास्तु व्यापारे दोषाभावात् अर्थग्रहणसामर्थ्यं नारोपितार्थस्या
ग्रहणाच्च जहत्स्वार्थायां तत्रानर्थकाद्वाभ्युपस्थापनेन दोषइति नेह स्वत्वस्याभाव्यविरोधः एकस्येव पदस्य शक्तितः कालयोरर्थवत्त्वानर्थवत्त्वयोर्विरोधस्तत्वेकस्येव तत्र जकाससमवधानसमवधानाभ्यां प्रतिबन्धकत्वाप्रतिबंधकत्ववदुपपत्तेः पंकजादिव
देतद्योगार्थत्वभावेन शक्तिरितिनयोगरूढ्युच्छेदः उक्त विशेषशक्ताभ्युपगमात् दिशो तद्योगार्थ स्यानवप्रवेशाद्वेवलरूढेनैव तथा तत्पदेराजादिपदेः सर्वेषां स्वार्थत्यागे तज्ज्ञानं न स्यात् तस्या च राजादिपदार्थः पुरुषादिपदार्थो विशेषणमिति वा व्यवहारइति वाच्यम्
विशिष्टे नैव तु राजादिविशिष्टपुरुषानुपस्थापनेन तादृशसमाधानात् द्वितीयस्य तत्र यावान्नयाहि शेषणं भवतीति भाष्ये लोके समाधानात् निष्कीर्णत्वान्यवि समग्र नत्वस्य मोदालयमात्रेण यथा च पंकजत्वं वस्त्र ? स्यसमहस्त्रार्थात्वयमात्रेण राजपदार्थः पुरुषपदार्थेति
शेषणमिति तदर्थइति भावः एवंहि स्वपत्तेलोकेपुरुषोयं परकर्मणि प्रवर्तमानः स्वकर्मजहाति तद्वत्तत्राकर्मणि प्रवर्तमानः स्वकर्मजहाति एवं पुरुषाः पुरुषार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जहाति उपगुरूपस्यार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जहातीति समर्थसूत्रभाष्य
पर्यालोचनयात्व सिद्धान्ते सर्वपदार्थ एव जहत्स्वार्थत्वमायातीति विभावनीयम् अन्यथा सैव व्यपेक्षा स्वसामर्थ्यं स्वीकारेइत्यर्थः अस्याप्यावृत्त्यविनाराजपुरुषोभाष्यपाश्चात्त्येक्त्वहेयमितिविशेषणताशालिबोधजनकस्य समन्वयः । आपन्नेरिति । अस्मन्मतेवरा
नः पदार्थैकदेशत्वात्ततेतिभावः अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षस्याभाष्यसंमतत्वान्नयैवोपपादनात्सामर्थ्यमुपेक्षासेवाजहत्स्वार्थावृत्तिरिति व्यवस्थिताम्नरश्मभ्युपगच्छेन्नांमतमाविष्करोति । अयमभिप्रायइति नातिरिक्तेति । किंतु प्रत्येकपदशक्तिरिक्तेत्यर्थः । क
ल्पकाभावादिति । कल्पकस्यानुपपत्त्यादिरूपप्रमाणस्याभावादित्यर्थः ननु विशिष्टार्थोपस्थित्यनुपपत्तिरेव तत्कल्पिकामविद्यातीत्यत आह । किंत्विति । तत्कल्पनस्य । विशिष्टशक्तिकल्पनस्येत्यर्थः ननु स्यादेवं यद्येतस्य तेष्वेकपदशक्तिकल्पनासेवे नेति
गौरवावकाशः स्यादत आह । किंत्वत्राकांक्षेति । वृत्तिप्राक्कालोक्तसामर्थ्ये एकपदशक्तिलत्वरित्यागइत्यर्थः समासे प्रत्येकपदशक्त्यनभ्युपगमे विचित्रतरोत्तिया मितिस्त्रेत्तिया मितिविचित्रविशेषणत्वभ्युपगमे तद्वस्थायाउच्छेदापत्त्यानत्वीकारस्या
वश्यकत्वादितिभावः ननु विशिष्टेशक्त्यनभ्युपगमे प्रत्येकत्वपरार्थोपस्थितावपि विशिष्टार्थस्यानुपस्थितत्वात्कथं तस्य शाब्दबुद्धिविषयतेत्यत आह । तथा चेति आकांक्षेति । आदिपदादासत्त्यादिपरिग्रहः अवच्छिन्नपुरुषपदत्वादिरूपाकांक्षारूपकारणस
मवधानादित्यर्थः तथा च तद्विशिष्टार्थबुद्धित्वावच्छिन्नस्याकांक्षानियम्यत्वान्नानुपपत्तिर्विशिष्टार्थबोधस्येति भावः । अथ मेवेति । अथमभिप्रायइत्यादिनोक्तपक्षेत्यर्थः उक्तरूपसापेक्षत्वपेक्षासामर्थ्यमेकस्यादिनेति शेषः उक्तापत्तिस्तु इति । न चात्र
पक्षइत्यादिना अनयाव्यत्तिरिति । यथाश्रुताभिप्रायेत्सं संबंधिनिलक्षणयाऽर्थकरूपणप्रसक्तेर्वक्तुमानत्वात् । प्रसंगादिति । सत्कालावच्छिन्नापेक्षानर्हतावच्छेदकधर्मवक्त्रादित्यर्थः । इत्थंभेदमिति । भेदसंसर्गतदुभयस्वरूपमित्यर्थः । तदुक्तंभाष्ये ।

भ॰सा॰द॰ सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा अपरस्माद्भेदसंसर्गौ वा सामर्थ्यमिति यदि तन्नैव भेदसंसर्गौ न स्यातां तदा सामर्थ्यमेव न स्यात्तदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्येत्यतस्तत्सार्थकत्वमावश्यकमिति तद्व्याख्या वृः । भेद इति । संसर्गाविनाभावित्वादनुमीयमानो भेदो भेदमूलकः संसर्ग इत्यर्थः

२८ वस्तुतस्तु भेदसंसर्गौ वा सामर्थ्यमिति भाष्यस्य राजादिपदसमभिव्याहृतपुरुषादिपदे तत्राजादिविशिष्टपुरुषादिबोधकत्वमित्यभिप्रायः तत्र भेदादेरेकशक्तिबोधकं नेति । तादृशबोधानुभवात् रामकृष्णादिवदित्यादि ह्ये भेदादेर्वाच्यतायाउपपादकत्वा

च्चेति । अपेक्षावादस्येति । उक्तविधया वर्तितस्येत्यर्थः अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षस्यानिर्दुष्टत्वमेवेति भावः । एवं युक्तेति । अक्षत्वस्य मालायुक्तीत्यर्थः । भाष्येति । नानाकारकान्वितान्तयुषाद्दादेशप्रतिषेधकैरत्वादिभाष्यविरुद्धत्वादित्यर्थः । वृत्तिमात्रेति । मात्रपद

कृत्स्नार्थकम् अजहत्स्वार्थलक्षणया वृत्तिपक्षोपष्टम्भकमित्यर्थः वाक्याभिधानइति । तदर्थाभिधानइत्यर्थः भाष्यादिनाऽस्य समर्थानां पदवचनमित्यादि तत्तल्लेपंकजशब्दवदिति सप्रपंचं तातिः उपमेयेसमीक्षीनात् पंकजशब्दे यथावयवशक्त्या

निरिक्ताः शक्तिकल्पना तदस्मात्रेयेत्यर्थः नच पंकजशब्दे रूढिस्वीकारे समाप्ताभावः समुदायपक्षे त्वविशिष्टप्रतीतेरेवमानतात् पदात्रितयोपस्थितेरूढ्येकसाध्यत्वात् पंकजपदाद्योगेन कुमुदस्यापि बोधप्रसंगाच्च रूढिस्वीकारेकुमुदत्वादेनसदा

दिविपंकजपदेन कुमुदमपि बुध्येतेति तत्र यत्र योगरूढिभ्यामेकार्थबोधसत्त्वे केवलयौगिकार्थबोधे रूढेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् अथवा रूढ्यानियमतः स्वतन्त्रमेव कर्तृरूपत्वक्रियावाचकउप्रत्ययेन पंकाधिकरणकजनिकर्तृत्वबोधपते वाचकं विनाव

क्तिवचनानां संनिहितव्यक्तिविशेषपरत्वमिति नियमात् व्यक्तिवचनानां यत्किंचिद्व्यक्तिनान्यकारणं सन्निहितः प्रथमोपस्थितोपोविशेषस्तत्परत्वमिति तदर्थः घटेन जलमाहरेत्यत्र सच्छिद्रस्य प्रथमोपस्थितत्वादन्वयवारणाय नियमे वाधकं विनेति तथा च

पद्मेनान्ययेसत्त्वेन तदेव योगेनापि पंकजनिकर्तृत्वयाप्तिः यतेन तत्कुमुदस्य रूढिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनं न साधीयान् तस्य आहाभावानवगाहित्वाजनकत्वानाविरुद्धत्वाच्च सिद्धेरन्यायत्वाऽनुमितौ मणिमंत्रादिन्यायेन प्रतिबंधकत्वस्वीकारस्यावश्य

कत्वानेमानाभावादित्यं च पद्मात्वभवसामग्रीसत्त्वात्स्यात्स्येव बोधस्तदस्त्वात्तत्र तु कुमुदस्य सामग्रीसाम्यात्फलानुत्पादे प्रतिबंधकापेक्षणादिति न्यायविस्तरम् तथाच वयवशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्या यथाविशिष्टार्थबोधस्तथावयवशक्तिमात्ररतिरपबो

धार्थपर्यवसानम् तत्र जहत्स्वार्थवृत्तिनिये विशिष्टशक्तेः संबंधांशेपर्यवसानस्योक्तत्वात्कथं करणमनेनावाच्यपि संबंधांशेशक्तिस्वीकारेणकोतिशेषो ह्नित्वावयोरितिचेत् न तत्रहि फलबलात्पदार्थोपस्थितिकालावच्छिन्ननियमतः संबंधांशे बोधकासम

वधानकल्पनेनतु उपस्थितयोः पदार्थयोः संसर्गबोधः तत्रोतपदार्थोपस्थितिकालवनियमनतः संसर्गांशे बोधकसमवधानकल्पनाहि विशेषोपस्थितिरितिवेलक्षण्यापत्तेः पुत्रेरन्दवशाद्देहकादौ विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन बोधः तत्राप्रयुज्यमानद्वि

तीयार्थः संसर्गश्चाभ्यां समुदायशक्तिसाध्यमनुपलभ्यमानत्वात् हस्तमशक्तेवराजादिपदाज्जातेरूपस्थितिसंभवेनतत्र समुदायशक्तिकल्पने गौरवान्नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिस्वरूपव्यवस्थितनामार्थविषयाशनादिक् । शक्तिसाधकमिति । वि

शिष्टशक्तिसाधकमित्यर्थः अपेक्षावादिनये समासास्थलस्यान्यापेक्षाकार्योपस्थितानां कालावच्छिन्नविशिष्टार्थबोधवत्पंकजादिपदादपि विशिष्टार्थोपस्थितिसंभवेन रूढेरुच्छेदापत्तिः आचतवानतुमतेस्यात् । पंकजनिकर्त्रीरपीति । तेनरूपेणापद्मस्यापीत्यर्थः

अयमेव व्यपेक्षापक्षो मतान्तरत्वेन भाष्यकारैरुक्तः नचात्रपक्षेऽसदृश्येति विशेषणत्वानुपपत्तिः सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्यवा विशेषणयोगो नेति निवार्त्तिकात् तथा चेतन्मतवादिनां पदार्थतत्पदार्थसत्त्वासंपदार्थप्रधान इति त्वव स्यात्स्यपदादेरितिभावः असंगा

हमिभेदमपिनिरूपयति नेत्रुनहीति देवापिदत्तो विविधे वाच्यत्वेनविषयात् वाच्यमेवाह भेदइत्यादि भेदोऽन्योन्याभावः तथाराजपुरुषइत्यादौ राजकीयभिन्न इति बोधः अस्याबाह्यस्यराजपुरुषः तत्रतत्रविज्ञानपुरुषोदेवदत्तस्येत्यपि स्यात् वाच्यत्वे तहि

रोधान्वेवं प्रयोगइतिभावः राजसंबंधवानितिवशात्तद्भानं भेदस्तत्र कालमपतितत्त्वस्याशयेनाह संसर्गइति । विनिगमनाविरहेण स्वामिकेपि राजपुरुषइति प्रयोगापत्तिं च मनसि कृत्वोभयं वाच्यमित्याह उभयमिति तथा राजकीयभिन्नो राजसंबं

धवांश्चायमिति बोधः व्यपेक्षावादस्येवं युक्तिभाष्यविरुद्धत्वात्तन्मूलकः पक्षपदार्थस्यानरस्यापुस्तर्गो व्ययुक्तः किंत्वेकदेशगतयथान्येन सोऽपि परंपरयैव बोधविषयस्त्यास्येनसमाधत्ते । समासेत्वव्यभिचारैकशक्तिः पंकजपदवत् बहूनां हि विधर्माणां वचनैरेवसमा क॰८

धनेस्यात्समर्थकोरवेनस्मादेकार्थीभावआश्रितः । समासइतिसमासोपलक्षणम् समर्थः पदविधिरित्यत्र पदस्य दृष्टिकल्पीयते पः समासादि: समर्थः विग्रहवाक्याभिधानेशक्तः सस्याधरितिसत्रार्थसाभाष्यलाभात् पदोद्देश्यकविधित्वं वक्तुं नहि दिनेकशेषसमास

सनाद्यन्तथाकृतरूपास्वपंचसापि प्रसिद्धस्येव शक्तिस्वीकर्तव्यं व्यपेक्षावादिनामतेऽपि लक्षणम् शक्तिसाधकमेवेत्याह पंकजशब्दवदिति पंकजनिकर्तृरपियोगादेवोपस्थितौ तत्रापि समुदायशक्तिर्नेति चेत् न तत्पद्मत्वरूपेणोपस्थित एव कल्पनीयत्वात् विग्रहवा

दिपदे पिस्यामितेनोपस्थितयेतत्कल्पनस्यावश्यकत्वात् लक्षणयेतत्पदोपस्थितिरितिचेत् पंकजादिपदेपि सास्त्विति पदस्यार्थकारपदेपि तथा च वर्णास्तुरथकारेमीनाश्रयी तेमत्रविनाविलक्षणं रूढप्रयोगेनव्याकरणादिविषयतोपपत्तौ नतत्कल्पनेऽस्मात्पाति विशेषस्याः

धिकारित्वप्रकल्पात्सर्वविद्याध्ययनकल्पनमप्युक्तं स्यादितिभावः साधकांतरमाह बहूनामिति वक्ष्यमाणविशेषणलिंगसंख्याद्यपेक्षयस्त्वेवचनैरेवसाधनेगौरवमित्यर्थः अयंभावः विशिष्टशक्तिस्वीकारेराजपुरुषपदंसमुदायपुरुषपदंसत्राविस्याद्विशेषणत्वः

योगादेवेति । अवयवशक्त्यैवेत्यर्थः । तत्रापि । पंकजादिपदेपि तत्रत्स्वीकारे किमपराद्धं समासशक्तेति भावः । सा समुदायशक्तिः । तत्कल्पनस्येति समुदायशक्तिकल्पनस्येत्यर्थः । तथोपस्थितिरिति । सामित्वरूपेणसंबन्धित्वरूपस्थितिरित्यर्थः सापद्मत्वरूपेणोपस्थि

तिः स्वेवेति लक्षणया नानाघासवाद्येत्यर्थः । एवमिति रथकारपदेपीति । तत्कल्पनं तत्त्वत्यपि । लक्षणमिति । निरूढलक्षणामित्यर्थः तस्याः शक्तिसमकक्षत्वादितिभावः । उपपन्नाविति । तादृशेऽर्थे शक्तिकबोधसाधकरोतीति योगेनोपपन्नाविप्यर्थः । तत्कल्पनामिति

प्रतिलोमजातीयेरूढिमभ्युपेत्य सूत्रस्तद्दोषादोनार्थीयानामितिनिषेधस्योपयुक्तार्थनातिरिक्तार्थापनविषयत्वपरिकल्पफलमूलगौरवस्यादोषतयात् सिद्धान्तमुपयुक्तात्पर्वविद्याध्ययनकल्पनमप्येतादृशं स्यादितिसमुदिनार्थः केचित्तु रथकारशब्दो यौगिकरूढश्च

दादिप्रदवत् रथकारस्तुकाष्ठतक्षरथकारस्तुमहिष्यात्करणायस्संभवस्मादिको शास्त्रत्वादिप्रामाण्यात् रथकारेष्वीनाश्रयीतेमत्रसंतान्परपकारशब्दस्यानपेक्षणेतिकृत्वेनशास्त्रप्रतिलोमजातीयोपस्थितात्रतरकालकल्पनाया धानोपयुक्तविद्याधिकारि

त्वेफलम्योगोरवस्यादोषतयाह्यं राजपुरुषादिसमासेत्रैवं शक्तिग्राहकं कोशाद्यपि येन साकल्पेनेत्याह नतुशक्तिवदेकत्रत्वं किंचपंकजादिपदेनलक्षणायाः स्ववचनं तथाहि सा किं पंकजादिपदे उत तदवयवे उभयत्रये ननावदाद्यः समुदायस्य शक्त्या भावेनत

दुरितलक्षणायाअयोसमवासंतः तस्यलक्षणायां तस्य सपदत्येसत्वेनपद्मत्वरूपेणतत्रलक्षणापात्रमपिप्रकल्प्यपौ मानेरनन्वयप्रसंगात्कारकत्वात्तस्यप्रत्ययस्यासाधुत्वापत्तेश्च किंचजहत्स्वार्थायामस्यास्तत्रासंभवएव अवयवार्थविरोधित्वाहतेरभावात् तत्रैवरुद्धिरूढ

त्वात्पोपसमुदायशक्तियोगविरोधिनी यथा मंडपं भोजयेत्यादौ तत्र मंडपपदस्य रूढ्याविशेषे रूढियोगतिरोधिनीच स्वार्थेऽयहे मंडपानकर्त्रे त्वासंभवात् तत्रचरूढेर्योगापहारितेति प्रवादाद्वयवशक्त्या मंडपानकर्तृबोधासंभवात् मंडपपदस्यमंडपानकर्तृरिलक्षणा

तथाचरूढ्यर्थगृहसंवेधितावच्छेदकमयापृष्टीत्वे स्वादिनैव बोधोनत्वमंडपानकर्त्रे त्वेनेति पंकजनिस्यादैव रूढ्यार्थपद्मस्य पंकजनिकर्तृत्वस्यायोगार्थस्याविरोधात्तत्र यवशक्त्यैवावयवार्थस्य समुदायशक्त्यापद्मत्वविशिष्टस्यचलक्षणयाबोधोपगमेयुगपद्वृत्तिद्वय

विरोधात्पंकजपदेसमुदायशक्तिरावश्यकी एवं च राजपुरुषस्यापि राजाभिन्नपुरुषस्यावयवार्थस्थलस्यापि राजसंबंध्यभिन्नविरुद्धत्वात्रलक्षणायाः नवावकाशमत्याह । साधकांतरमिति लिंगेति । कुकुटाण्डमित्यादौ स्त्रीत्वस्य कुकुटस्याप्रतीयमानत्वादितिभा

वः । संख्येति । राज्ञो राज्ञां वा पुरुषइत्यादि को उपसर्जनपदानि संख्याविशेषस्यानुपात्तत्वं सार्थमित्युपधिसमासे तत्रत्सार्थप्रधानार्थमभिदधतीतिभाष्यात्संख्याविशेषस्यात्रप्रत्यादितिभावः संख्याद्यन्यादिपदादिमत्रत्वेकार्थीभावकृताविशेषाः संख्याविशेषो

व्यक्तयभिधानमुपसर्जनविशेषणं चायोगा इति भाष्योक्तरूपाः सोऽनुपचारदेवदत्तयस्य तस्यापिविशेषणे गोत्रिकाद्येसंयोगस्य संग्रहः । वचनैरेवेति । सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यादिनिषिद्धत्वार्थः तदेवाह । अयं भाव इति । स्यायसिद्धमिति रूपव्यपेक्षायां समासोत्पत्त २८

त्ति एकार्थीभावे वाक्यं न भवति विभक्तविषयत्वादनयोर्बाध्यबाधकभावासंभवात् समानविषयकयोरेव हि बाध्यबाधकभावो न भिन्नविषयकयोरिति न्यायसिद्धं विभाषावचनेन एवमित्यर्थः अत एव न सत्ताया भावाभावाविषयेते इति भाष्ये उक्तम् एकार्थानां
विकल्पनान्नार्थो विकल्पेनेति तन्त्रावृत्ति भावः। न्यायसिद्धमेवेति। इत्तो ह्युपसर्जनपदेन प्रधानार्थाभिधायिना भाव्यम् स्वस्य विशेषणापेक्षायां च प्राधान्यमिति कथमेकस्यैकदा प्राधान्यमेकार्थीभावश्च स्यादिति गुणपदं गुणप्रधानभावो विरुद्ध इति न्यायसिद्ध
मेवेत्यर्थः। अत एवेति। व्यपेक्षावादस्यापातरमणीयत्वादेवेत्यर्थः। इदमपुत्रकमिति। … इत्यादेः प्रतिषेधः अयं दण्डो हरानेनेत्यादिनेति शेषः केचन … दोषसंधानमाह। नचेत्यादिनेति। इदमनन्तरमिति। अन्याकारके
इदमनन्तरमित्यर्थः। एवं क्रानामिति। निषेधेऽपि विशिष्यादिशेषान्नार्थवाचकानां लोपवचनमित्यादिकानामित्यर्थः … वत्त्वमानत्वादाह। इदमनन्तरमिति। बहुव्रीहिं … प्रकाशयितुमाह। अयमाशय इति लक्षणेति। अन्तरपद इति शेषः चित्रगोरि
त्यादौ गोपदस्य गोस्वामित्वलक्षणाभ्युपगमे … बोधलाभसंभवादाह। प्राप्तोदकादाविति। इदं च मीमांसकाभिप्रायेण। सर्वोऽप्यसम्बन्धस्यैव तन्मते लक्षणत्वात्। बोधान्तरमिति। अस्यानुपपत्तिप्रतिसंधाने सतीति शेषः। लक्षणायामपि त्वपि नान्तरल
क्षणया असंभवस्य … यतीति। अर्थलाभादिति। प्राप्तिकर्त्रभिन्नोदकस्यैव धियो लाभेप्यनुभूयमानो … लाभादित्यर्थः। नहि समानाधिकरणेति। सामानाधिकरण्यं चात्र समानविभक्तिकत्वमित्यभिप्रेत्येदम्। अन्यथेति। कर्मत्वादिकं नार्थौदि
कपदार्थयोरभेदान्वयानभ्युपगमेऽत्यर्थः। ननु … सामानाधिकरण्यस्यैकार्थाभिधायित्वरूपस्यैव निवेशोन प्रकृतोदाहरणे न तद्विषयो न त्वाह। प्राप्तेरिति अस्य यासंभवादिति। नामार्थयोर्नामार्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयस्याभ्युपगन्तव्यादिति भावः। अन्यथा। उक्तयु
क्त्यनंगीकारे … शेषः उक्तो दोषः इतिलक्षणकल्पनीयाऽसंभवत्वात्र इत्याह। प्राप्तेर्धात्वर्थत्वेति। प्रकृतिप्रत्ययोरिति न्यायस्य पचतीत्यादौ व्यभिचरितत्वादाह। प्राप्तपद इति नामार्थतयेति। जातिपदिकार्थतयेत्यर्थः अस्यैव
समानविभक्तिकत्वमेव सामानाधिकरण्यं निविष्टमित्याशयेन इदमनन्तरम् … अयोग्यतान्नदापादनासंभवत्वात्। इदमिति। भवतानेऊढरथ … कर्मभिन्नरूति बोधोऽन्तरे संबन्धिनि लक्षणायामपि रथकर्मकवहन कर्त्रानड्वाननीयी तार्थलाभः ऊ
ढेतिकर्मार्थकक्तप्रत्ययस्य कर्तरि लक्षणयानुधात्वर्थवहने रथस्य कर्मतारूपभेदसंसर्गेणान्वयो दुर्लभ एवोक्तयुक्त्याविरोधादित्यादि सर्वोक्तदिशावसेयमित्यर्थः। अत्रेति। बोधाभ्युपगमादिनेनान्वयि। अत्र। ऊढरथ इत्यादौ अस्मन्मते तद्युक्तिविरोधे
विनैव सर्वं निर्वहतीत्याह। अतिरिक्तशक्तिपक्षे चेत्यादिना। षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिं … नीयतीति। अयं भाव इति विनाशक्तिमिति। समुदायशक्तिं विनेत्यर्थः। नन्वत्रेति। समासघटकपूर्वोत्तरपदयोरित्यर्थः चित्रस्वामीत्यादि समानाधिकरणनामार्थ
योरिति भावः एतन्नत्वं … नन्वगोपदस्य गोमतिलक्षणा … भेदान्वये चित्राभिन्नगोस्वामीति बोधो नानुपपन्न इत्याह। चित्रगामानसे स्यादिना। गवादिपरिग्रहः एवं पदलक्षणाभिप्रायेण चित्रपदोपादानं। लक्ष्यैकदेशत्वेनेति। लक्षणप

राजपदे राज्ञः स्वत्वेनोपस्थितत्वात् विभाषावचनेन समासनियमवारणाय कार्यं ननु सविशेषणानामिति वचनात्र विशेषणत्वयः विभाषावचनं च कृतमेवेत्याशंकां समाधत्ते। वचनेनेति। न्यायसिद्धमेव सत्त्वं व्यपेक्षा विवक्षायां व्याख्ये
ऐकार्थीभावविवक्षायां समासस्यैव नित्यभावनत्वप्रयोगनियमसंभवात्। सविशेषणेत्यादिनिषिद्ध … पदार्थैकदेशतया त्वया संबन्धा न्यायसिद्धमेव अत एव व्यपेक्षापक्षे … व्यपेक्षायां यो सावेकार्थीभावः कृतोऽविशेषः सव
क्तव्यश्रुतिभाष्यकारेण इदमप्यभिहितं … विग्रहे … प्रतिपत्तिमित्यादाविति … विकारसच्चुम्य लोपश्च …
वाचनिकौ … दिति इदमनन्तरमाह। चकारादिनिक्षेपे बहुव्रीहिर्भजनं कर्त्रादेरन्यापत्ति … इति तात्विनः। आदिनाऽऽहृत … इत्यादाविव कृष्णीनां … संग्रहः इदमनन्तरमाह
बहुव्रीहिर्भजनमिति अयमाशयः चित्रगुरित्यादौ सामान्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा न च तत्र लक्षणा प्राप्तोदकादौ तदसंभवात् प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकमिति बोधोऽन्तरं तत्संबन्धिनि लक्षणायामप्युदककर्तृकप्राप्तिकर्मत्वार्थलाभात् प्राप्तेति क्तप्रत्ययस्यैव कर्त
र्थकस्य कर्मणि लक्षणेति चेन्नहि समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्त्येकता भिन्नप्रातिककर्मत्वस्यान्वय अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरिति व्युत्पत्तिभंगापत्तेः प्राप्तेर्धात्वर्थ त्वया कर्त्रा संबन्धेन भेदेनोदकस्य तत्रान्वयासंभवा
च्च अन्यथा देवदत्तः पचतीत्यत्र कर्तृतासंबन्धेन देवदत्तस्यान्वयापत्तेः … कर्तृकाप्राप्तिरिति बोधोऽन्तरं तत्संबन्धिन्यामपि लक्षणेति चेन्न प्राप्तेर्धात्वर्थतया कार्यकर्त्तरि विशेषणतायामसंभवात् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति
व्युत्पत्तेः प्राप्तिपदे प्राप्तिविशेषस्य … नामार्थयोर … भेदान्वयापत्तेश्च एवमूढरथ उपहृतपशुरुद्रोऽरनावहुपासितकन्यासावपिद्रष्टव्यम् अत्र हि रथकर्मकवहनकर्त्ता पशुकर्मकोपहरणोद्देश्यओदनकर्मकोद्धरणावधिर्वहुक
कर्त्रधिकरणमिति बोधाभ्युपगमात् अतिरिक्तशक्तिपक्षे च तत्तद्विशिष्टे तत्पदस्यैवोदककर्तृकप्राप्तिकर्मत्वादिविशिष्टे प्राप्तोदकस्यादिसमुदायशक्तौ … इति भावः संप्रधकानन्तरमाह। अयषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ … कल्पना … गच्छतीत्या
व नतत्रिशक्तिं न कल्पयेः। अयं भावः चित्रगुरित्यादौ चित्रगुस्वामीत्यादिप्रतीतिर्विनाशक्तिमनुपपन्ना न च तत्र लक्षणा तत्र हि न चित्रपदे चित्रस्वामीगोरिति बोधापत्तेः नापि गोपदे गोस्वामीति चित्रस्त्रीति बोधापत्तेः चित्राभिमात्रस्य … तत्र …
देरन्वयासंभवात् न च विशिष्टा चित्राङ्गोरिति … पस्थापयोरन्वयबोधोऽन्तरं … गोस्वामी गोपदस्य लक्षणयेति वाच्यम् गोपदस्य चित्रपदस्य च विनिगमनाविरहेण लक्षणात्वासंभवात् नच … विनिगमकमितिवाच्यम् एवमपि प्राप्तो
दकः … बहुव्रीहौ विनिगमकाप्राप्तेः यौगिकानां … लक्षणयाविशेषात् न च पदद्वये लक्षणेति नैयायिकोक्तं युक्तं बोधाद्विशिष्टसंगात् न च पदस्य … लक्षणान द्वयोरिति न बोधाह त्रिरिति
वाच्यम् एवमपि विनिगमनाविरहात् … लक्षणायामसंभवात् नच चरमपदस्य … अन्यथानुपपन्नयान्यस्य विहितनपदार्थगतत्वार्थबोधकत्वमुत्पन्नेरिति वाच्यम् एवं बहुव्रीहेः संभवापत्तेः अनेकमन्यपदार्थे इत्यनेनान्येकस्त्वाकानामन्यार्थ टी० ५१
पार्थैकदेशत्वेनान्वयः। अन्वयासंभवादिति। पदार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासंबन्धेन पदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वे तन्यार्थपर्यवसितत्वाः पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिविरोधेनोक्तान्वयासंभवादिति भावः। सामानाधिकि।
गवादावकः इत्यर्थः अन्यथा च षष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ … कल्पना … भावः। पद्दद्वयेति। विनिगमकाभावादिति भावः। बोधापत्तीति बोधप्रमानस्यात्तेत्यर्थः चित्रस्वाम्यभिन्नो गोस्वामीति बोधापत्तिरित्याद्यन्तं गावि चित्राभेदस्य नप्रतीयते त्वपि बोधपद।
विनिगमनाविरहेति। चित्रपदं तात्पर्यग्राहकमुतगोपदमिति केनचित्प्रसक्तिनियुक्तिविरहात्तदवस्थानेत्यर्थः। असंभवादिति। एकतरपदे लक्षणायामसंभवादित्यर्थः पदद्वये लक्षणायां … भावः प्रत्ययार्थेऽन्वयानुपपत्तिरेवान्तरपदस्य लक्षणायां विनिग
मके … कानिराचष्टे। नचेति एवं हीति। अन्तरपदस्येवान्यपदार्थे लक्षणत्वमर्थः बहुव्रीहावसंभवेनेत्याह। अनेकमिति तद्विधानादिति। बहुव्रीहिविधानादित्यर्थः। अयं भावः हन्त विशिष्टार्थकत्वनप्रासे केन गम्यम् … नादेशनात् किन्तु लो
कव्यवहारादावस्वभावतः एवं तेषां शक्तिनामेषु … विविधानां निमित्तेनात्वाख्यानं क्रियते इति समर्थस्त्रभाषात् अनेकमन्यपदार्थेऽन्यार्थे इदं द्वयादी नामनेक … तमन्यपदार्थप्रतिपादकं बहुव्रीहिसंज्ञं भवति तार्थवर्त्तते यः प्रथमान्तसमुदायः सद्
इसंज्ञं को भवतीति क्रमेण लोके सिद्धार्थानुवादे न बहुव्रीह्यादिसंज्ञाविधायकत्वमात्रमर्थस्यापि विधानेऽवाक्यभेदापत्तेः स्वसमानार्थकवाक्यानिहितो विभाषाधिकारोऽपि विधेयः स्यात् एवंच समुदायस्य … तत्प्रतिपादकत्वे कथं बहुव्रीहिः स्यात्।
नन्वेकस्यापदस्यार्थप्रतिपादकत्वन्या … तथा समुदायस्यान्यपदार्थप्रतिपादकत्वे तात्पर्य … विकलमत्याह। किं चेति। उक्तापत्त्याह। एवंसतीति। चरमपदस्य वाचकत्वे सतीत्यर्थः। अत्रापि। प्राप्तोदकादावपि।

29

आपाद्यव्यतिरेकनिर्णीयकालिकापाद्यव्याप्यापादकवत्वाज्ञानसत्त्वान्नाहंशवोधापत्तिरिरुद्धरेति भावः नन्वेकपदमात्रश्रवणानन्तरं स्वार्थबोधः तदानील इत्यादिकल्पिकायामिलास्वार्थे घारककर्षवेषदानुपस्थितेरतत्प्राह अप्रवेति । अप्रवृत्तत्वर्थः । विसर इति । प्रत्य
याना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमित्येव नियमो न तत्र सन्निहितत्वनिवेशो विशेषात्प्रकृत्यर्थैकदेशे दंडे प्रकृतिजन्योपस्थितिविशेषात् स्वरूपप्रकृत्यर्थतावाभावेनैवानतिप्रसंगात् एवं चोत्तरपदस्य स्वलक्षणेति विनिगमकदौर्लभ्यमेव उत्तरपदमात्रलक्षणप्रकृत्यर्थ
त्वाभावात्तत्र स्वर्थानन्वयापत्तिस्तस्मादित्यत्रोक्तम् । त्वपत्तिरित्यागइति । प्रतिलाता निदित्यर्थः । व्यपेक्षा वा दिनइति । समर्थसूत्रेपरस्परान्वयरूपव्यपेक्षैव सामर्थ्यमिति वा दिनइत्यर्थः । नसमासेशक्तिरिति । समासेराजपुरुषादिसमुदायेसमाससंज्ञा प्रयोजिका
विशिष्टशक्तिर्नेत्यर्थः सम्प्रदायं समर्थमिति समर्थसूत्रे भाष्यकारोक्तेः परस्परव्यपेक्षैव सामर्थ्यम् इत्युक्तो सामर्थ्यस्यात्र समर्थपदस्य नान्वयार्थत्वसमर्थे रेवांगीकारात् एकांगवद्भावाद्यपेक्षा अन्यथा समासाद्यातेकार्थीभावः एकांगवद्भावाद्यपेक्षेति
वाक्यभेदापत्तेः तत्र परिभाषा नाद्रेते अत्रे तेन मित्रावरुणावतानाद्यर्थाहनस्पृशा विप्राश्च तेनेत्यादिः एकांगवद्भावे मामेलितस्य चेत्याद्युदाहरणेतिः मित्रावरुणा वित्यस्य संबोधनप्रत्ययमानतया मंत्रितपदस्य सत्वात् नचतत्रैमित नग्नरूपेकत्र व्यपितिवातिका
दामंत्रितस्यार्थस्य त्रिमित्रावरेवपरंगवत्स्यादित्यर्थकात्रायदोषइति वाच्यम् समर्थपरिभाषायामाश्रयत्वात् त्याजनस्यैव स्याप्यत्वात् इतरेतरमित्रावरुणा वित्येतयोः समभिव्याहृतक्रियान्वयित्वेन परस्परमसामर्थ्यात् मित्रश्चवरुणश्च तदाथाविमेनपो
त्वपार्षिकान्वयसत्वादस्येवसामर्थ्यम् स्पष्टं चेदं वेदभाष्ये अतएवानेतरपागोपि च वितार्थः पुत्रोराज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यादौ निरुक्तव्यपेक्षारूपसामर्थ्याभावादेव समासाप्रसक्तेः समर्थसूत्रार्थस्त्वपदसंबंधी समासादिविधिः साक्षात्परं परया वा सप्रयो
जविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वरूपव्यपेक्षापरनामकसामर्थ्यवत्पदाश्रितो बोध्यइति बहुव्रीहौ विजादिविषयतायाः साक्षात्तत्प्रयोजकत्वाभावात् परंपरयावेति किंचहरितिवावच्छेदेनैकार्थीभाववादिमतेऽप्येतल्लक्षणस्यवैयर्थ्यातिरिक्तार्था
भिधायकत्वरूपस्य कर्मधारयेष्वातिः तत्रसात्ववयवार्थस्यैव बोधेनातिरिक्तार्थकत्वाभावात् इतिल्लसामानाधिकरण्येन तस्येन स्वरित्यन्नहेपकजादियोगरूढेच समुदायशक्तेः कोशादिसिद्धायामस्या अभिरेष्यपगमे नसिद्धसाधनात् स्वरुद्धयोगिकेस
मुदायशक्तिस्वीकारस्तु कोशाद्यनुक्तत्वात्समास इदं कष्टत्वेकपदस्यशक्तिलक्षणान्यतरलोपोपपत्तेस्तुदृहेः परस्याशयः । लक्षणाप्रकारमेवाह । राजपुरुषस्त्वादाविति । नचसंबंधस्यवलक्षितस्योल्लिंचेत्वस्यसमर्थ्येयोः समानाकारकेवोधजनकत्वध्रुवा
दोषपपद्यतेणगादिसंबधरूपलक्षणार्थस्याश्रयतासंबंधेनपुरुषेः त्वयेनैवोपपत्तौसंबंधिनिलक्षणाभ्युपगमो व्यर्थ इति वाच्यम् राजपुरुषस्त्वादौराजपदार्थस्यस्वस्वामिभावसंबंधेनपुरुषेन्वयवारणाय नृपनातिरिक्तनामार्थनिष्ठाऽभेदातिरिक्तसंबंधा
वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेनप्राह्वहेतुदर्शितविशेषतावच्छेदकतासंबंधेन प्रत्ययनिपातान्यतरजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यावश्यकल्पत्वेन राजपदार्थसंबन्धस्योक्तसंबंधेनपुरुषेऽन्वयासंभवात् नामत्रनिपातातिरिक्तत्वोपप
दानाञ्च तदेनपस्थुरूवमुवेभिन्नादौवत्तरेनेन्वयाभावेनचद्रादेरितार्थसारस्वेनभेदरूपत्रनियोगितयान्वयेपिनतत्तिः प्रकारतायामभेदातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशाच्चनराजपुरुषस्त्वादावभेदान्वयानुपपत्तिः विशेषणतापाविशेषभेदम
न्नापाः संबंधत्वे विशेष्यपुरुषादिभेदेन कार्यकारणभावानन्त्यावारणाय वच्छेदकपर्यन्तानुधावनम् नचसमस्यमानातिरिक्तत्वेनापि नाम्नो विशेषणीयतासंबंधलक्षणायामप्यदोषइति वाच्यम् गोरथाद्यान्नचित्रगत्यातत्संकोचेपिसर्वत्र तत्संकोः

प्रतिपादकत्वेन हिधानात् किंचैवं सति घटादिपदे स्वपि चरमवर्णस्यैव वाचकता स्यात् सर्वेषु सर्वे वर्णानां तात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगसंभवात् एवं सति च रममात्रश्रवणे बोधापत्तिरिति चेदत्रापुदकपदमात्रश्रवणे दर्थबोधापत्तिरित्यत्र ।
त्रविस्तरः एवं चाव्ययार्थबहुव्रीहौ समस्ते त्वन्तरकल्पनाल्लाघवात्तस्य शक्त्योपपत्तिरिति समासशक्तिः सा वालिनां तत्किं सर्वत्र समासे शक्तिं न कल्पयेरिति वाक्यार्थः यन्त्रापेक्षा वादिनो नैयायिकमीमांसकादयः न समासे शक्तिः राजपु
रुषइत्यादौ राजपदादेः संबन्धिनि लक्षणायैव राजसंबंधाभिन्नः पुरुषइति बोधोपपत्तेः अतएव राज्ञः पदार्थैकदेशत्वान्न शोभनस्येत्यादिविशेषणान्वयः नवा निष्कौशांबिरित्यत्र शब्दमायाेगोरुप्यस्त्याद्यौ कौनादिप्रयोगापत्तिरूढार्थवलात् कौनादि
सम्प्रयोगसंभवात् नवा विभाषेति सूत्रावश्यकत्वं लक्षणया राजसंबंधाभिन्नइति बोधोपपत्तेः यथासमासस्यराजसंबंधवानिति बोधपिपक्षायां विग्रहस्येति प्रयोगनियमसंभवात् नापि पकजादिप्रतिवंदीशक्तिः साधिका तत्रावयवशक्तिमजान
तोपि बोधात् न च पंकजपदे लक्षणयातेनोविशिष्टार्थबोधः संभवति अतएव राजपदादिषु राजपुरुषस्त्वित्यादिलक्षणाहेतुबोधः नापि चित्रगुरित्यादेस्तल्लक्षणासंभवेवधार्थबहुव्रीहौ लक्षणायासंभवः बहुव्रीहित्वेपि भेजनापत्तेरितिवाच्यं प्रामोदकइत्या
दावुदकपदस्यैव तत्स्वीकारात् एवं पदस्य यौगिकत्वे नतहात्तत्प्रयोगानुपपत्तेरप्यत्र ज्ञानसाध्यतया विलंबितत्वात् प्रत्ययानांसंनिहितपदार्थगतसार्थबोधकत्वनियमात्रबोधाच्च बुद्धादिपदेच कल्पनानानतिरिक्तविशिष्टैकल्यानेविशिष्टस्यैव संकेति विनातबोधक
चस्यासाम्यत्वात् प्रकृते संबंधिलक्षणन्युपगतिसम्भात् निपातानांद्योत्यपि प्रत्येकं वर्णे सुसज्जात प्रकृतेत्र समंतसन्निधानेन प्रसर्पार्थान्वयसौलभ्याय तत्र एवदपवसाकल्पतत्रेति विशेषः तकत्वतन्ययहरादिपदानां चुरादिचितिन्नानात्वादिकन्ये वोपपत्तौ स्वसत्तौ
निपातातिरिक्तत्वस्य प्रवेशाच्च तस्मात्संबंधलक्षणपक्षोदुष्टइति भावः । अन्नएवेति । राजादिपदस्य राजादिसंबंधिनि लक्षणास्वीकारादेवेत्यर्थः । नविशेषणान्वय इति । पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेरिति भावः न च गभीरायां नद्यां घोषस्त्यादा
वुत्तरपदलक्षणायां एकदेशे न गभीरगभीरादिपदार्थान्वयवदत्रापि एकदेशान्वयो दुर्वार इति चेत् न दृष्टांतासिद्धेः तत्रापि नदीपदस्यगभीरनदीतीरलक्षणायां गभीरपदस्य तात्पर्यग्राहकतयोपयोगित्वस्यावश्यमाणत्वात् स संबंधिकत्वेनैतस्य नत्रैत्यादौ न प्र
पदार्थैकदेशे जन्यत्वेनैव चैत्रस्य गुरुकुलमित्यादौ गुरुसंबन्धिरूपलक्षणार्थैकदेशगुरुत्वे इतिविशिष्टतार्थान्वयदर्शनेपवविवेचितं तेदमवस्थान । उक्तार्थन्नयेति । तत्रनिराधीनां घ्रानकतयाको शांबा दिपदस्य कौशांव्या अधिकनिष्क्रमणकर्त्रा द्यर्थेनल
क्षणैव कौनादार्थभानोपपत्तौ उन्नरुद्रपाशनायोगादित्यर्थः । आवश्यकत्वमिति । पाक्षिकत्वेहार्थकतयास्य सूत्र इतिपक्षार्थ नयाचनतु प्रयोगेपिन्नानिनिरिविभावः । प्रतिवंदीति । पंकजादिपदेपद्मत्वविशिष्टशक्तिसिद्धौ नापत्तिरूपेत्यर्थः अवयवश
क्तिमजानतोपीत्यपि नाहंसार्थनिकयोर्वैषम्यं सूच्यते । शक्त्याग्रहे । अवयवशक्तिग्रहाभावे । तेभ्यः । योगरूढपंकजादिपदेभ्यः । विशिष्टार्थबोधः । पद्मत्वविशिष्टार्थबोधः । संभवतीति । लक्षणायाः शक्तिग्रहितत्वादिति भावः । अतएवेति ।
नन्वदीघलक्षणाग्रहे तस्य शक्तिज्ञानस्येहेतुत्वादेवेत्यर्थः अन्तरपदलक्षणायां विनिगमकमाह । यौगिकत्वेति । तन्नदर्थकप्रकृतिप्रत्ययघटितत्वेनेत्यर्थः नन्वयापि लतउदकादिपदानामपि यौगिकत्वं समानमतआह । प्रत्ययानामिति । दंडिनमा
नयेत्यादौ दंडादौ कर्मत्वाद्यन्वयवारणाय सन्निहितेति सन्निहितत्वंचात्वहितत्वं भिन्नादिवस्वेन तथा चायोगिनो विग्रहे तत्रैकपदरूपलक्षणेति बोधानन्याघ्रहत्वरूपदूषणमिति भावः बुद्धादिपदेचरमवर्णस्य वाचकतापत्तिरितिदूषणमुदरति । बुद्धा
दिपदेचेति । कल्प्यमानेषुनेनास्त्रम् त्वंसवयति । विशिष्टशक्तिकल्पनायाहेतुमाह । विशिष्टस्यैवेति । अप्पेक्त्यादिस्पष्टवेनतत्रापि विनिगमकत्वेषणस्यादितिविशेषः । अन्तरपदस्येति । प्रापोद्कादिवद्यकोत्तरपदस्यवेत्यर्थः । अत्रेदं वोध्यम् । उप
कुंभमित्याद्यव्ययीभावे कुंभादिपदस्यैव कुंभसमीपादौ लक्षणाउपादिपदं तात्पर्यग्राहकम् राजपुरुषइत्यादितत्पुरुषेतत्त्वेपदसंबंधादौलक्षणाकुंभ अर्धपिप्पलीत्याद्येकदेशिनि उत्तरपदस्यैव पिप्पल्यर्धादाबुद्धाद्विपदंतात्पर्यग्राहकम् नीलोत्पल
मित्यादौ कर्मधारयेनकापि समासघटकपदे लक्षणा प्रत्येकपदशक्त्योपस्थितयोः परंतरमभेदान्वयः बहुव्रीहौ त्वन्यपदे लक्षणे सेमकमेव पाणिकपात्त इति समासहारदंद्वेषु उत्तरपदस्य पाणिपादसमाहारेलक्षणा पूर्वपदंतात्पर्यग्राहकमेव समाहारस्य
वादन्नकर्मत्वादिकं तस्याश्रयत्वनिदं परपत्र । यदा तत्रापि समाहारसप्तमीते तेनलक्षणा तथा चमातापितरावित्यादौ रूपसुपपत्स्यते तयोः कर्मत्वाद्यन्वयः हि वचनादिकं तन्नानुशासनेनतत्रातिदेशिके कलस्यबोधनेनहितो तार्थविभक्तेरसाधुत्वात् इदं बोध्य ।
अन्यउपपिविग्रहोऽप्यचसमासकरक

शाल्मली त्यादिष्वकरणेनातिदिष्टे कत्वद्वन्द्वेद्वित्वान्वयः समासाद्वे साहित्यं विशेषणमिति विशेषः यद्वा नात्रापि लक्षणा एकस्मात्तारूढपरद्वयात्स्वशक्त्योपस्थितयोर्द्वित्वाद्यन्वयसंभवात् ॥ ४ ॥ सैव समासारूपपदस्य वहन्नेत्यानानेनरसस्य एवमितरेतरयोग
द्वन्द्वे विसाहित्यविशिष्टपदार्थयोर्लक्षणा अत एव ननु एकक्रियान्वयित्वलोकेऽत्र स्ववत्विन्नत्वरूपस्य वा साहित्यस्य पक्षाद्वगमे ननन्नवर्लक्षणा याश्रनोचित्याच्च वार्थैतन्न्यायस्य वार्थे बोध्यत्वरूप्याभ्युपगममात्रं न हि दोषोऽपि न च साहित्याभावेऽप्य
तरस्य क्रियान्वयविवक्षायां च वंप्रयोगपदवृद्धिरदर्शित्वाद्विवक्षायां च वत्वप्रयोगपदवृद्धिरेकस्मिन्नेकत्वयोगापत्तिरिति वाच्यम् द्वित्वस्यैकधर्मावच्छिन्नस्यैकत्रान्वयस्यैवोचितत्वात् न च द्वित्वान्वययोग्यतावच्छेदकसाहित्याभावे नमेतरेण द्वित्वान्वय एव दुर्लभ
भ इति वाच्यम् योग्यतावच्छेदकोपस्थितेरनपेक्षणात् उपस्थितेर्योग्य एव तदन्वयनियमात् अत एव घटेनजलमाहरेत्यत्र छिद्रे नहस्तेनवयोग्यता वच्छेदकान्वयः न हि छिद्रेतरत्वप्रकारकः शाब्दबोधस्तत्र प्रकृतेऽर्थतावच्छेदकसेवादि
तान्वये योग्यतावच्छेदकत्वेऽपि तत्र भावाच्च विवेचितचेदमधिकमन्यत्र न चद्वौ मे वसानावग्निमादधीयातामित्यत्र समुच्चितयोस्त्वयलाभेन समादितिवाच्यम् एकत्र नियोगेन यासदेति वाक्यान्तरसिद्धेः यद्यपि द्वन्द्वे परस्परान्वयन
पदापेक्षा सामर्थ्यं न संभवति तथापि चार्थे द्वन्द्व इति विधिसामर्थ्यादेव समासस्ततु एवोक्तः समञ्जसमानां चयोस्तत्वनियमानादेव न द्वन्द्व इति साहेभाष्ये यच्चेकसंख्याक्रिया यामेकरूपेणान्वयित्वमेव प्रकृते सामर्थ्यम् अतः सर्वो
पत्तिकयेनवाविप्रसंगवारणायैकरूपेणेति तत्र कश्चिदेतस्य कश्चिदित्यादावपि समासमर्थमर्थप्राप्तवयोग्यसमर्थसत्त्वेना कामभेदापत्तेरिति । पूर्वोक्तापत्तिमिष्टत्वेनापि परिहरति । स्वीकृतं चेति चरमवर्णस्यैवेति । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारस
मवहितचरमवर्णस्येत्यर्थः तेन न केवलं चरमवर्णस्य वर्णान्तरोपस्थित्यापत्तिरधिकम् एवत्वं तेन वाच्यत्वाद्यसामर्थ्यसमासयकोऽसंगत्या नाम वर्तीति भाष्याशयं प्रकाशयन्नेयायिकादिमतं दूषयति । अन्योच्यतइत्यादिना । तदन्तादित्यादि
नापदस्तादिपरिग्रहः । भाष्यसिद्धान्त इति । समासग्रहणमर्थवत्समुदायानां नियमार्थमित्यादि भाष्यसिद्धान्त इत्यर्थः । स्पष्टमिति । वाक्यस्य हि संसर्गरूपार्थबोधकत्वात्प्रातिपदिकत्वप्रसक्तौ तद्वारणाय वचनारम्भमाश्रित्य समासग्रहणस
नियमार्थत्वाभ्युपगमसिद्धान्तेन समासे विशिष्टशक्त्यनभ्युपगमे तस्य संसर्गार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावात्तद्ग्रहणस्य चारितार्थ्येन वाक्यवारणाय वचनारम्भस्यावश्यकतया तद्विरोधः स्पष्ट एव तस्मादेतद्भाष्यमपि समासे विशिष्टशक्तौ मा
नमित्याशयेनेत्यपेन भूषणे स्पष्टं प्रतिपादनादित्यर्थः न चार्थवत्वं सामर्थ्योक्तार्थवाचकपदघटितत्वेऽपि प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिरप्यास्ताम् अतिप्रयुक्तासादेव निरर्थकवारणेनादेयर्थ्यस्पष्टमेवेति वाच्यम् तथा सति दश दाडिमानि षडपूपाः कु
ण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्यपितेत्यादिविशिष्टपर्यन्तस्यार्थकपदसमुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञापत्तेः अर्थवद्ग्रहणं सेतिव्यपदेशायेति भाष्येणार्थवत्त्वे साहचर्यबोधनार्थं तदुपयोगदर्शनाच्च तिविशिष्टेऽभ्युपगमे
भ्युपगमे प्रातिपदिकसंज्ञादोर्निष्पममेव समासस्येति नन्वविवक्षितत्वात्सोविशिष्टशक्त्यनङ्गीकारेऽपि नार्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिः तथाहि नृपस्य संबन्धो लक्षणागभीरायां नद्यां घोषइत्यादौ नदसंभवात् नत्र नत्वात्कभीरपदं नीरलक्ष
कं तथा मित्यस्यानन्वयापत्तेः नदीनीरं नदी अत एव न नदीपदमपि तथा गभीरपदार्थस्यानन्वयापत्तेः न च पदद्वयेऽप्येकस्य विशिष्टनदीनीराभानप्रसंगात् न च नदीपदेन गभीरनदीनीरं लक्ष्यं गभीरपदं तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यम् विनिग
स्वीकृतं चेत्यादिपदे पि चरमवर्णस्यैव वाचकत्वमित्याकूतः अत एवोच्यते समासे शक्त्यस्वीकारे तस्य प्रातिपदिकसंज्ञादि न स्यात् अर्थवत्त्वाभावेनार्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमित्यस्याप्रवृत्तेः न च कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र समा
सग्रहणेन सा तस्य नियमार्थतायाभाष्यसिद्धायावैयाकरणभूषणे स्पष्टं प्रतिपादनात् समासवाक्ययोः शक्त्यभावेन शक्यसंबन्धरूपलक्षणायाश्चाप्यभावेन लाक्षणिकार्थवत्त्वस्याप्यसंभवात् अपि तु प्रकृतत्वात्प्रकृत्योः स्वविभक्तेः प्रत्याह
रोऽभ्युपगमतः न मादा यातिप्रातिपदिकमित्येव सूत्रेनाकृतमर्थवदादिसूत्रे येन समासग्रहणं च नियमार्थमस्तु तथा च तिप्तिव चभिन्नप्रातिपदिकमित्यर्थोऽस्तु समासस्यापि साप्यादिति चेन्न तथापि प्रत्येकं वर्णे शुसंज्ञावारणाय
र्थवत्त्वावश्यकत्वेन समासाद्याशिनादयस्यामेवतथा च प्रातिपदिकसंज्ञानुपकार्यमेवार्थवत्त्वमनुमापयति धूमस्त्ववह्निम् किंचैवं विवक्षमानयेत्यादौ कर्मत्वाद्यन्वयापत्तिः अप्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमात् विशिष्टेऽप्रत्ययोत्पत्तेर्विशिष्टेऽस्यैव प्रकृतित्वात् ॥
पदप्रकृतिकविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकत्वादिति वाच्यम् मीमांसकैररुणाधिकरणे क्रीतात्तद्विभक्तेर
मना विरहात् न च प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमुत्सृज्य नदीपदस्य गभीर
पदार्थवत्त्वाभ्युपगममात्रं गभीरपदे लक्षणायां तस्य विशेषणत्वसंभवाच्च न च नदीपदस्य द्रव्यवाचकतया तात्संबन्धार्थ रोधे नोत्तरपदस्यैवेति वाच्यम् गभीरपदस्यापि तिसंयुक्तवाचकतया तेनापि तत्संबन्धसंभवात् तस्मात्पदद्वयलक्षणा यां
गौरवात्समुदाय एव शाब्दी कार्या अत एवार्थवादवाक्येष्वपि लक्षणेति संगच्छते समुदायस्यार्थेऽप्यलक्षणायां तत्संबन्धस्यैवलक्षणात्वेनास्त्यसंभवात् अस्ति च गभीरायां नद्यामित्यादौ वाक्यसाध्यगभीरामिन्नानदीनीरं संबन्धस्तीरस्य तीर
वंचचित्रगुरित्यादौ लक्षणया चित्राभिन्नगोस्वामिरूपार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञास्वरूपापादेया तत्राह । समासवाक्य इति । वाक्य इत्यनुक्त्याकचित्संभवेऽपि सर्वत्र राजपुरुषादिसमुदायेऽसंभवस्तच्चयति । वस्तुतस्तुलक्षणा
संबन्धस्य लक्षणत्वेऽपि तत्त्रास्यत्वादपभ्रंशेऽपि लक्षणापत्तेः अपि च स्वज्ञाप्यतस्य स्वनिष्ठज्ञापकतानिरूपितज्ञाप्यतावच्छेदकसंबन्धस्य पदैश्चार्थोवाच्यः तत्रज्ञापकत्वेऽत्र्यार्थबोधजनकत्वमुतबोधजनकत्वानविषयत्वमात्रं नाद्यः वाक्येलक्ष
णाभावप्रसंगात् नान्त्यः प्रत्येकवर्णानामर्थवत्त्वापत्तौ विभक्त्युत्पत्त्यापत्तिरिति स्वशक्यसंबन्धो लक्षणेत्येवोररीकरणीयं तथाच समासवाक्ययोः शक्त्यभावेन तद्घटितलक्षणायाश्चाप्यसंभवान्नालाक्षणिकार्थवत्त्वमादायापि प्रातिपदिकसंज्ञासंपत्तिः
रिति समासे शक्तिस्वीकार आवश्यक इति भावः । भाष्यसिद्ध इति । अस्यार्थवत्त्वं त्रस्यः तिव्येकादेशो प्रतिषेधोऽत्र वत्त्वादित्यादिः । स्वमतमिति । अतिसमासस्यप्रातिपदिकमितिसंज्ञतामित्यर्थः तथाच तिः स्ववेतभिन्नं यन्नप्रातिपदि
कमित्यर्थात्समासस्य प्रातिपदिकत्वलाभात्समासग्रहणमतिरिक्तमानं वाक्यस्य प्रातिपदिकत्ववारणेन फलकनियमार्थं या त्वितिभावः । प्रत्येकमिति । सत्यां हि प्रातिपदिकसंज्ञायां धनं वनमित्यादौ नलोपजस्त्वाद्यापत्तिः इदं च वर्णा
नामानर्थक्यपक्षे तत्पक्षेऽनर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाप्रकाशनीयार्थाभावान्निरोधेन प्रतिवर्णं विभक्त्युत्पत्तिप्रसंगसंभवाद्दूषयादिवेतिभावः वर्णानामर्थवत्त्वेन संघातस्यैकार्थ्याद्विशेषेण सर्वं विभक्तीनाम्तु निरवयवाद्व (क्त्) रूवभा
वे वर्णादितिभाष्यान्तरेणैकैकविभक्तिः समुदायानुपपत्त्यर्थगतमेकतं बोधयेत् एकमेवतदेकंत्वं तच्चैकेनप्रापयत्यायन्तिमिति अयं यवेभ्यो विभक्तेर्बोधनीयाभावात्तनुत्पत्तेरिति न तु समासग्रहणादेवार्थवत्त्वाभावेऽपि प्रातिपदिकसंज्ञाभवि
ष्यतिस्तत्स्वारस्यात् समासग्रहणमेव च समासस्यैकार्थीभावाभावे मानं संभवति विधित्वेनियमपरतायाश्चाप्यन्यत्वात् वाक्यस्य तत्प्रातिपदिकत्वप्रसक्तिरर्थवत्त्वाभावात् संसर्गस्यापि सत्त्वेऽप्यकांक्षादिवशादेवतज्ज्ञानसंभवात् तन्म
लभ्यस्यैव शक्यत्वात् अन्यथा तत्प्रकारान्तराभावापत्तेः भाष्येतस्य नियमपरतया वर्णानां तत्संसर्गस्याशक्यत्वमित्येकदेशिमतावष्टंभेनवार्तिकखंडनाय वेयरुचेराह । किंचैवमिति । एवं । समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे कर्मत्वाद्यन्वया
पत्तिरित्यस्यगवादिपदार्थे इति शेषः तत्र हेतुमाह । प्रत्ययानामिति प्रकृतित्वादिति । तथा च प्रकृतित्वं प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तशक्तत्वं तत्त्वत्प्रयायवद्दिति नत्पूर्वत्वेनान्वेसंधीयमानत्वं वक्तृपदस्त्रियादौ... वऊ च प्रकृतित्वानापत्तेः । न तु कृत्सा
त्वावस्थिताधियोजनतः पदोस्सेव च प्रकृतित्वदोति यौ तानो विधानावधेः अस्तित्विशेषाः तदभिन्नत्वेन तत्रापि तत्रैव तत्त्वं यतो विहितौ सा प्रकृतिरितितदर्थः अयत्वस्पष्टापि प्राप्तये तथा च समासोत्तरपदस्य प्रकृति

ब्यु॰सा॰द॰ २॰ त्वाभावेन न तदर्थे प्रत्ययार्थकर्मत्वाद्यन्वयः संभवत्यतश्च व्युत्पत्तिविरोधादिति भावः । प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिर्हि दंडिनमानयेत्यादौ दंडादेः कर्मत्वाद्यन्वयवारणाय स्वीक्रियते तदर्थश्च प्रकृत्यर्थनिष्ठविषयतासंबंधेन शाब्दबोधं प्रति विषयता संबंधेन
प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्वेनेति तत्र प्रकृतेः सन्निहितत्वेनैव निवेशो न तु प्रकृतित्वेन तावतैव वाक्यस्थले व्यभिचारादितिवादिनां मतमुपन्यस्यति । यत्विति सन्निहितेति । तत्तच्चानुव्यवहितत्वं तेनानुसंधीयमानत्वं तस्य च गवादिपदे सत्त्वाच्चोक्ता
पपत्तिरिति भावः । व्युत्पत्तिरेव स्यान्नेनपर्योक्तप्रकृतित्वेन तन्निवेशस्तदितव्यावच्छेदः उपक्रमादौ व्यभिचारोद्धावनं तत्प्राचीनमताविष्टेन नवीनजनयेन परदरवलद्दलाभ्युपगमेन तदभावादिति तन्नापीति । उपक्रमादावपीत्यर्थः । आनुशास
३० निकसन्निधेयरिति । सन्निहितत्वं नवप्रत्ययत्ववहितत्वं तच्च नातिसंधीयमानत्वं वा किं त्ववहितत्वं च तथानुशासनेनबोधितत्वं तच्च प्रकृत्येकदेशविषयादेरथवादिपदानामिवोपादिपदानामप्यस्तीति भावः तदेव समर्थयति । तथा चेत्यादिना ।
समस्यमानपदोत्तरमेवेति । समासस्यानेकपदसमुदायात्मकतया पदानां च समुदायानतिरिक्तया समुदायरूपप्रातिपदिकाद्विहितविभक्तेस्तत्पदविहितत्वादिति भावः समासग्रहणस्य नियमार्थतयोक्तप्रकारासंभवादित्याश
येनाह । अर्थवत्त्वश्चेत्यादि । तथा चानुशासनबोधितावव्यवहितत्वं तत्पदसत्त्वमपि विशिष्टस्यैव न केवलस्य तदेकपदस्येति भावः प्रकृतित्वस्य पर्याप्त्या वा विलक्षणसंबंधेन समुदायमात्रविश्रान्तत्वेपि केवलायां नतयानेद्वस्य प्रकृत्येकदेशेपि
सत्त्वात्सर्वोक्तव्युत्पत्तिशरीरे प्रकृतित्वेन निवेशनीयेत्याशयेनाशंकते । अथेति प्रकृतितावच्छेदकप्रकृतित्वार्थे नतु रंडादेः प्रकृत्यर्थत्वेपि प्रातिपदिकत्वाभावान्नोक्तापत्तिरित्यत आह । अत्रहरमिति । उपादाविषयादिनार्द्रपिप्पल्यादिसं
ग्रहः । तरेपीति । इतरपदस्याप्रयतया प्रकृतित्वव्याप्तस्तन्निहितत्वाच्चेति भावः । विशेषणतयेति । एकत्र विशेषणतया अन्वितस्यापरत्रानन्वय इति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । यथाश्रुतं दूषयति । पाकादीनिति । नीलहरवेयोर्द्वयोर्विशेषणत्वेन
षणतयान्वितयोः पदार्थत्वसत्त्वान्न तयापत्तेरित्यर्थः समसंबंधिकस्थले एकदेशान्वयस्य सर्वसम्मतत्वेन तद्व्युत्पत्तेरेकत्र विशेषणतयेत्यत्रापपूरत्र विशेषणतयैवानन्वयस्य निषिद्धतया पंचम्यर्थस्य तस्य नीलत्वादौ विशेषणत
येवान्वयेन तद्व्युत्पत्तेरव्यभिचारात्सिद्धमेतत् तत्र सत्तान विषयत्वमात्रमित्यत्र तत्पदार्थः प्रकृतिः मात्रपदेन तस्याः प्रकृतिशक्तिलक्षणान्यतरावच्छेदः अत्र । चित्रगुमानयेत्यादौ । अविरुद्धमिति । अबाधितमित्यर्थः बहुपदपदेन
बहुव्रीहिर्ज्ञानसामान्यार्थकः आलोचनार्थतायामयोग्यत्वेनैवानतिप्रसंगात् । आकांक्षाबोधवारणायेति । समवायसंबंधेनोपस्थिताकाशे स्वपदार्थकर्मत्वान्वयवारणायेत्यर्थः । अस्याप्रकृत्यर्थानन्वयेति । प्रकृतिनिरूपितलक्षणाभावेत्यर्थः ।
यत्र सन्निहितपदार्थेनान्वयार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव कल्प्यत इति तत्र उपक्रंभमहंपिप्पल्यादौ एवं पदार्थविभक्त्यर्थान्वयेन व्यभिचारात् न च तत्रापि सन्निहितमेव आनुशासनिकसन्निधेर्विवक्षितत्वात् तथा च यत्र
दात्र रथान्तरादिशब्दसमानार्थगतस्वार्थबोधयति समासेत्र समस्यमानपदोत्तरमेवानुशासनमितिवाच्यम् अर्थवत्स्वचेतविशिष्टस्यैव प्रातिपदिकत्वेन विशिष्टोत्तरमेवानुशासनात् अथ प्रकृतित्वाश्रये विभक्त्यर्थान्व
यइत्येव कल्प्यत इति चेन्न हिदंडिनं पश्येत्यादौ कर्मत्वस्य दंडपदेन दंडव्यक्तौ दंडरूपस्य कर्मणः प्रकृत्येकदेशान्वयप्रसंगः अस्तु मानयेत्यादौ हर्षेण नयनान्वयापत्तेश्च नच तद्देशदेशत्व विशेषणतया नान्वयः
यन्नायत्वपः पाकानीलो धर्मात्तत्वेनसादौ पाकधर्मादिजन्यतादिरूपस्य वोधावनन्वयप्रसंगात् यत्र प्रकृत्यर्थत्वं तत्र सत्तान विषयत्वमात्रं तत्राविरुद्धमिति तत्र बहुपदपदे तत्र बहुपदपदात्समवायेनोपस्थिता
काशबोधकारणायस्य प्रकृत्यर्थत्वावच्छेदकत्वात् प्रथमत्वयप्रागवर्णिपदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वे प्रकृत्यर्थत्वमित्येव न गामानयेतिकर्मादिदंडदेवपरकत्वे नीलार्थकरणत्वान्वयप्रसंगात् अथ समस्यमानपदार्थगत
स्वार्थबोधकत्वं समासोत्तरविभक्तेः कल्प्यत इति चेत् अस्तु प्रकल्पनां तुल्यप्रत्ययत्वतिलागंरादेरास्समुदायशक्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वादिति दिक् अपि च समासेशरणसीकारेराजपुरुषश्चित्रगुर्नीलोत्पलमित्यादौ सर्वत्रानन्वय
प्रसंगः राजपदादेराजसंबंधिनिलक्षणायाम पिंडतुलः पचतीत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गेण तंडुलादेः पाकादावन्वयवारणाय प्रातिपदिकार्थप्रकारबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेरावश्यकत्वात्स्वरूपादेस्तथात्वाभावात् तंडुलः
अभेदस्याहोप्रातिपदिकार्थिकप्रथमार्थतंडुलादेस्तस्यश्चभेदेनैवान्वयः अभेदेन तंडुलेनत्यादौ च विशेषणविभक्तिरभेदार्थिका पर्दिकोवान्वयइतिनातिप्रसंगः॥ वाद्विवाकोयथावत्तोर्थाः संभवंतीतिन्यायेन दूषयितुं
सर्वोक्तव्युत्पत्तितात्पर्यमन्यथा कल्पयति अयेत्यादिना दूषयति । गामानयेति प्रसंगादिति । कस्यचित्पितृतीयाप्रागवर्णिपदार्थत्वादिति भावः । अस्तु प्रकल्पनामिति । अस्तु मायाः समासोत्तरप्रत्ययस्य समस्यमानपदार्थान्वित
स्वार्थबोधकत्वशून्यतेः । इत्थमेति । नमायासर्वसाधारणप्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिस्त्यागमित्यर्थः नत्वपत्यधर्मांसंनिहितपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमित्येवव्युत्पत्तिः तत्र सन्निहितत्वमव्यवहितप्रागवर्णित्वं पदार्थत्वं च तस्या
पदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वमेवेतिनाकृतप्रकल्पनेत्यत आह । दिगिति । तथाविपथवदत्ति विधाप्तेः सर्वपदार्थविभक्त्यर्थकर्मत्वाद्यनन्वयप्रसंगः पदेसन्निहितत्वविशेषणप्रवेशेन चगौरवं तुल्यमिति दूषयति स्मेत्यादिदिगर्थः तत्र
प्रत्ययानामित्यत्र प्रकृत्यर्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतासंबंधेन बोधं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितेर्विशेषणतासंबंधेन हेतुत्वेन तत्पर्यवसायित्वं वाच्यं तत्र प्रत्ययत्वप्रकृतित्वयोरनुगतयोर्दुर्वचतया तत्तत्प्रत्ययनिष्ठत्वे तत्तदर्थभेदेन
कार्यकारणभावो वाच्यः तथा च समासे प्रकृत्येकदेशार्थस्य कारककर्मत्वादिबोधेपि न क्षतिरित्यत आह । अपिचेति अनन्वयप्रसंगइति । नामार्थधात्वर्थयोरिति व्युत्पत्तेरितिभावः तमेव स्फोरयति । राजपदादेरित्यादिना । लक्षणा
यामपीत्यत्रापि सत्त्वन्नभ्युपगमेपि तत्रानन्वयं सूचयति तत्रविभक्तिजन्योपस्थितेर्नामार्थप्रकारकबोधे हेतुतायां तंडुलः अभेदस्यादौ व्यभिचारोतआह । तंडुलः अयइति अभेदेनैवान्वयइति । तथा च तंडुलत्वविशिष्टप्रातिपदि
कार्थे विभक्तिजन्योपस्थितेः सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः अभेदेन तंडुलेनेत्यादौ प्रातिपदिकार्थे विभक्तेरविधानाच्चत्रातिप्रसंगसंभावनांनिरस्यति । अभेदेनेति । अभेदार्थिकेति । अथवा कटइत्यत्र सामानाधिकरण्यात्ततीयादि
भेदोहितीयाम विद्यतीति भावेण सामानाधिकरण्यस्य विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तिरूपत्वं तदा समानाधिकरण्याविशेष्यविशेषणयोर्भावस्याभेदस्य तदर्थतास्वचनादिति भावः तत्र विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे
भेदोपदिभेदत्वावच्छिन्नाभावस्तदाप्रसिद्धिसंरूपेणभेदस्यकेवलान्वयित्वात् यदि भेदप्रतियोगिकाभावस्सार्हि नीलोवह्निरितिवाक्यापिप्रामाण्यापत्तिर्हि तादिनानीलभेदप्रतियोगिकाभावस्य वह्नौ सत्त्वात् किंचभे
दस्वपदार्थेकदेशे नीलादेरन्वयापत्तिः नचाभेदेभेदाभावः तथा च भेदाभावे च विशेषणविभक्तेः शक्तिः भेदेप्रकृत्यर्थप्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनान्वयस्तेन संबंधेन प्रकृत्यर्थं विशि
ष्टस्याभेदस्य नीलभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनाभावेनान्वयानकाचिदनुपपत्तिरितिवाच्यम् अभेदोदासत्वाद्यभेदत्वानवच्छिन्नभेदाप्रसिद्ध्यातथाच्चकु्मशक्यत्वात् नीलपदात्तिपरनीलपदसहितस्य नीलोह
दइतिवाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेश्च नीलत्वादिनाभेदाभावस्यघटादौ सत्त्वात् नचतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेदस्य विभक्त्यर्थः तथासत्यसर्वव्यक्तिनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्य कथमपि भानासंभवेन तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभाव
व्यक्तित्वासंभवेनासर्वव्यक्तीनामभेदान्वयबोधानुपपत्तेः नचभेदेनीलत्वादिनानद्व्यक्तीनां तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनान्वयस्ततश्चभेदस्यापि तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनाभावे २॰

नञ्घटित, भेदत्वस्यापि भेदत्व किन्तु सम रूपं त्वनापत्तेः

त्वयाभ्युपगमे नैव नञ्घटितत्वावच्छिन्नाभेदत्वासंभवइतिवाच्यम् एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेऽपरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया: संबंधतयाभानासंभवादन्यथा तादृशाभावप्रतीतेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वानुपपत्तेः प्रतियोगि

विशेषिताभावभानं तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादाना तिरोनेऽपि दर्शनादिरोपपत्तेः कर्म्मणत्वाधितिचेदत्राहुः अभेदस्तादात्म्यं तच्च स्वरूपसाधारणोधर्मः मूर्तीधारणं च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेनभेद

विशिष्टं यत्तदन्यत्वमित्येकमात्रवृत्तिधर्मविशेषः एव तत्सिद्धान्तं यत्तदन्यत्वमित्येकमात्रवृत्तिधर्मविशेषः एवतत्सिद्धाघेयतया च तत्पदान्वयः अपि च तत्सिद्धान्तं हि क्लितस्वविशिष्टतात्वमत्रात्वे एकमात्रवृत्तिधर्मतादिना सामान्यप्रत्यासत्यास्य ग्रहत्वमेवेतिसर्वमवस्थम् । पार्ष्णिकइति

अन्वयकालिकोमानसोबोधइत्यर्थः । अन्वयइति । नञ्जोघटत्वार्थः अनुरुणाधिकरणत्वइतिभावः ननुनामार्थयोर्नामार्थधात्वर्थयोरितिसुव्यक्तीराजाऽपुरुषस्तण्डुलः पचतीत्यादौ राजादेः पुरुषादौ स्वस्वामिभावसंबंधेन तण्डुलादेः पा

कादौ कर्मतादिसंबन्धेनान्वयबोधापत्तिः सकर्मकत्वेनान्वयापत्तेरेकत्वेऽपि तत्प्रकारताया अभेदातिरिक्तसंसर्गकत्वावच्छिन्नामार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिविभक्तिजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेन हेतुत्वेनतिरोजानातीत्यादौ

दौ चैत्रादेर्धात्वर्थज्ञानादिप्रकारकबोधानभ्युपगमेऽपि धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनशाब्दबुद्धिं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेरपि हेतुत्वात्तत्प्रकारतायाम अभेदातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशाच्च नराजपुरुषस्तण्डुलं पचतीत्यादौ

व्यभिचारः विशेषणविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकतया भेदार्थकत्वाभावात् अतएव कटएव कर्मेतिभाष्यव्याख्यावसरे भीष्मादीनांसप्तमकर्मकत्वेऽपि विशेष्यसंबन्धिविभक्त्यैवभावान्तदेकयोगक्षेमत्वात् केवलानां च प्रातिपदिकानां प्रयोगः

इत्युक्तिनियमेनप्रयोगानर्हत्वात् यथोक्तस्थल्दः स्वयं निधनामपि तद्धीयधनेनैव तत्फलभाजएवं उपायान्तरेणाप्यपि तन्मनपि तत्सत्तैकैवसेन प्रातिपदिकार्थस्याभेदेनैवान्वयनियमात् नीलोत्पलइत्यादौ विभक्तेः सार्थकत्वम्

विभक्त्यर्थसंबंधेन नामार्थधात्वर्थयोरपिपरस्परमन्वयस्याप्राचीनैरभ्युपगमादुक्तसंसर्गादितिविभक्त्यर्थमहाटीकेत्येति तत्तदर्थः एवं राजपदलक्ष्यार्थराजसंबंधिनः पुरुषादिपदार्थान्वये न किंचिद्बाधकमतआह । किंचेति विग्र

इत्यादिति । इदमत्रचिन्त्यम् क्रियमाणसमानार्थकत्वविग्रहस्य न क्रियमाणजन्यबोधयत्किंचिद्बोध्यकत्वेसतियत्प्रकारकत्वंतत्प्रकारकत्वं प्रागुक्तमित्यादेः प्राप्तोदकादिसमासविग्रहत्वानापत्तेः पच

क्रियाकरणमधीतेइत्यादितिङन्तानां पाचकोवेत्याकरणादित्यादिकृदन्तानां न विग्रहत्वानापत्तेश्च न तु विग्रहमिदं समास जन्यबोधविषयाणां विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येनभानात् नापि तज्जन्यबोधीययावद्विषयविषयकबो

धजनकत्व पुरुषस्य राजेत्यस्यापि राजपुरुषसमासविग्रहत्वापत्तेः किंतु क्रियमाणजबोधीयपरस्परसंबद्धतात्पर्यविषयीभूतयावद्विषयकबोधजनकत्वं तन्निर्वाच्यम् प्राप्तमुदकयमित्यादेः प्राप्तोदकादिसमासजबोधविष

याः परस्परसंबद्धतात्पर्यविषयाप्राप्त्यादेर्तदकादेर्योगितावद्विषयकबोधजनकत्वमितिनाप्रसंगः तदीयाकर्मत्वेनैवान्वयाप्तेनितिकृत्समानघेतिविवरणेनवारणाय यावत्त्वेविग्रहमाणजबोधविषयविशेषणं तदः कर्मत्व

मानयनं कृतिरित्यादेर्घटमानयेत्यादि तच्चातिप्रसंगवारणाय परस्परेत्यादि राजपुरुषइत्यादेः शब्दलाभादेनपर्वतो वह्निमानित्यादेमन्वर्थसंबन्धभेदस्येव तात्पर्याविषयस्याभेदस्याभानेऽपि राज्ञः पुरुषइतिसमुदायस्यतज्जन्य

बोधीयतात्पर्यविषययावद्बोधकत्वमक्षतम् अतएव पाचकं करोतीत्यस्य न पचतीतिविवरणत्वहानिः तेनाधिकस्य कर्मत्वस्य विषयीकरणेऽपि तात्पर्याविषयत्वात् वस्तुतस्तु पचतीत्यत्र कर्मत्वमपि तात्पर्यविषयएव कथम्

तथा च समासे परस्पराणान्वयादावस्य केवलसमुदायस्यतादृशविशिष्टार्थशक्तिः किंच राजपुरुषइत्यादेः संबंधिनिसंबंधेवा लक्षणा नाद्यः राज्ञः पुरुषइत्यादिविवरणविरोधात् समाससमानार्थकवाक्यस्यैव विग्रह

त्वात् अन्यथा तस्माद्धि निर्णयो न स्यात् नान्त्यः राजसंबंधः पुरुषइतिबोधप्रसंगात् विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोर्भेदान्वयस्य तोरित्यादिप्रपंचितं भूषणे । तथा न द्विशेषणं द्वितीयोपपत्तिः राज्ञः पुरुषस्य

त्वं इति वाक्यजबोधस्याधिकावगाहित्वेऽपि राजपुरुषविग्रहत्वमिष्टमेव अधिकार्थस्य समासतात्पर्याविषयत्वात् एवं पुरुषप्रतियोगिकसंबन्धस्य तात्पर्याविषयत्वान्न तद्दोषः केपुरुषस्य राजेत्यादिसमुदायेतिव्याप्तिः कुंभंकरो

तीत्यादीनां कर्तृत्वाद्यलिकाद्यानां तानामेव विग्रहत्वमितिसर्वमवस्थम् । अन्यथा । समानार्थकत्वाभावे । तस्मात् । विग्रहवाक्यात् । तस्मादिति । तत्समानार्थकस्यैव शक्तिनिर्णायकत्वादितिभावः । संबन्धलक्षणाकल्पन

घयति । नीलइत्यादिना । नीलोत्पलादिसमाससंग्रहाय समानविभक्तिकेत्यपहाय विरुद्धविभक्तिरहितेति विरुद्धविभक्तिकत्वाद्भाव्यातिपदिकार्थयोरपिषोमेन यजेतस्तोकं पचतीत्यादावन्वयप्रदर्शनादाह । प्रातिपदिका

र्थयोरिति । तथा च भेदसंसर्गावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनशाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासंबन्धेन विरुद्धविभक्तिरहितपदजन्योपस्थितेर्हेतुतया तस्याश्च राजपुरुषइत्यत्र समासोत्तरपदार्थ

पुरुषादौ सत्त्वादभेदान्वयोद्धारइतिभावः ननुविरुद्धविभक्तिराहित्यं व्याससमाससाधारणविशेष्यवाचकपदस्य विशेषणवाचकपदप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वमुत विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदाप्रकृ

तिकविभक्त्यप्रकृतित्वम् नाद्यः नीलघटमानयेत्यादावसंभवात् नान्त्यः विशेष्यपदाप्रकृतिकत्वस्य तादृशपदान्तरत्वस्य तदुत्तरत्वेनाप्रतिसंधीयमानत्वस्य वा नीलोघटइत्यादौ नीलपदोत्तरविभक्तौ ह्यरादिवदोत्तरविभक्ति

भिन्नार्थत्वसत्त्वाद्भेदान्वयानुपपत्तेरिति चेत् न विशेषणपदे विशेष्यपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतिकत्वमेव तत् नचोक्तदोषः विभक्तौ विशेष्यपदाप्रकृतिकत्वस्य स्वप्रकृतिकविभक्तिसजातीयभिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् सजातीयंच

विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिनात्वादिना वा नीलोघटइत्यादौ नीलपदोत्तरविभक्तेर्घटपदप्रकृतिकविभक्तिभिन्नत्वेऽपि तत्सजातीयभिन्नत्वाभावेन विशेष्यवाचकपदाप्रकृतिकत्वाभावात् वस्तुतस्तु विशेषणविभक्तेः साधु

त्वमात्रार्थकत्वमितिमते विरुद्धविभक्तिराहित्यं विशेषणपदे विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्त्यविरुद्धप्रकृतित्वमेव तत्र विरुद्धत्वं स्वार्थसंख्यादिभिन्नसंख्याद्यर्थकत्वम् नीलोघटइत्यत्र नीलप्रकृतिकविभक्तेर्निरर्थकतयातत्रादि

पदप्रकृतिकस्यादिसत्त्वायार्थकत्वादिभिन्नार्थकविभक्तिर्हि तीयादिरूपोऽजसादिरूपा वा तत्प्रकृतित्वस्यनीलादिपदे सत्त्वादेवं नीलघटमानयेत्यादिसमस्तस्थलेऽपि निरुक्तविभक्त्यप्रकृतित्वमव्याहृतमितिनाभेदान्वयानुपपत्तिः

परत्वकल्पे च स्तोकं पचति सोमेन यजेतेत्यादावपि निरुक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यस्य स्तोकादिपदे सत्त्वात्तत्रात्वयबोधानुपपत्तिः अतएव समानविभक्तिकत्वस्य स्तोकं पचतीत्यादौ व्यभिचारादाह । विरुद्धविभक्तीति । तत्र तत्र ग्रंथकृद्धि

रवतारितम् एवंकल्पे तोकादिपदे तरविभक्तेस्तिङ् विजातीयत्वेन तदसंगतासंगतमेवस्यात् स्तोके प्रातिपदिकार्थयोरितितत्प्रकृतात्पर्यायेण तथा च विरुद्धविभक्त्यप्रकृतिप्रातिपदिकार्थनिष्ठाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानि

रूपितविशेष्यतासंबन्धेनशाब्दबुद्धिं प्रतिधात्वप्रातिपदिकान्यतरजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेनहेतुतेतिकार्यकारणभावः इत्यत्र स्वरूपरिशीलितासारलिः । ननुविरुद्धविभक्तिराहित्यस्याभेदान्वयबोधोपपादिकाकांक्षात्वे चैत्र

सस्तुतस्य पनमित्यादौ चैत्रस्य सुतेभेदान्वयापत्तिरित्यतआह । अपि चि न्मिति । विभक्त्यर्थमंतर्भाव्यनामार्थान्वयएवोक्तव्युत्पत्तिरित्यादि तत्रोक्तं उक्तकार्यकारणभावेप्रातिपदिकांशेसार्थकविभक्त्यप्रकृतित्वमपिनिवेशनीयमि

तितपरमार्थः । इदंतत्वबोधम् संबन्धतत्त्वापत्तेऽभेदान्वयप्रयोजकाकांक्षासत्त्वेऽपिव्युः परइतिवदयोग्यत्वादेव राजपुरुषइत्यादावभेदान्वयासंभवात्तदान्दनप्रवृत्तिवेलम् किन्तु नामार्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वमेव संब

अवच्छिन्नत्वेन तोत्पत्तेः

कर्मत्वादिना

स.सा.८.
२८

धलत्वाण पदेदेषप्रस्येवरमणीयमिति । मीमांसकानामितिपति । अत एवेति । समासेप्रकार्थीभावाभ्युपगमादेवेत्यर्थः । अभवत्त्वस्त्रिद्वियोति । अतस्त्रिजोवृत्तिः शेषाभ्यतायं तीतिप्राप्रभस्त्वाणमत्वदोमर्थः । एकप्रसरता भंगापत्तेरिति । उद्देश्य
विधेयभावेमान्वयेऽण्यप्युपस्थितेस्तत्र तयातं दत्तुरोधेन तदभ्युपगमे समासे विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वरूपैकप्रसरत्वस्त्वापत्तेरित्यर्थः । न च मीमांसके विशिष्टप्रकारानभ्युपगमात्कथमेतदिति वाच्यम् । शक्तेरनभ्युपगमेपि विशिष्टेल
णायासेरभ्युपगमेनैकप्रसरतायास्तन्मत सिद्धत्वात् । न चोद्देश्यपनयान्वयेयइत्यागप्राप्यमादीनां विधेयतेयान्वयेनतद्वत्रयोगवरमनिर्देशादीनां नियामकतयापत्तेतयोरभावात्कथमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयापादनमिति वा ।
च्यम् । प्रथमोभवत्वः पंडितोव्याकरणं रत्यादौ सतितात्पर्ये तथात्वोपस्या तु भवसिद्धतयाभवत्वावत्वाणमुद्देश्यकप्राप्यमापं डित्यादिविधेयकवाद्व्रोधेमदत्वायुपस्थापकपदसमभिव्याहतप्राथमादिवाचकपदोपास्थितिमात्रं नियाम
कमित्याशयात् उद्देश्यविधेयभावावच्छिन्नशाब्दबोधे समस्तपदजन्मोपस्थितेर्हेतुतेति । स्वामोदरः । यजोराजपुरुषः सुन्दरस्तत्र तथात्वं यात्वपपत्तेर्दुर्वचत्वम् । तथा च प्राप्यमविशिष्टं भद्दलोतरमेवतत्र विधीयतेऽशद्गृहस्था तनस्वप्राप्ता
प्राप्तविवेकेनप्राप्यमविशिष्टोपर्यवसानंभवतीति तत्रसिद्धान्तादिति भावः । नन्वेकप्रसरत्वं न विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वं किंतु समासतदर्थकपदार्थयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयावोधकत्वमिति विशेषतः । तथा च समासत्वं
टकपदार्थविषविधेयतानिरूपितोद्देश्यता संबन्धेनशाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासंबंधेन समासघटकपदजन्योपस्थितेः प्रतिबंधकत्वेनेति तदर्थः । तथा चैतन्मते भंगापत्तेरितिविदर्थो न तु विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वभंगापत्तेरिति
न चैतत्कल्पप्रतिबंधकता कल्पनप्रयुक्तमेव गौरवमिति वाच्यम् । सर्वत्र विशिष्टशक्तिकल्पनापेक्षया क्वचित्प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पनायाएव लघीयस्त्वात् इदं च प्राचाम तु रोधेनोक्तं वस्तुतस्त्वपदपदार्थभेदेन कार्यकार
णाभावस्याभिन्नतयात्र उद्देश्यविधेयभावेनान्वयः प्रसिद्धस्त्वप्रयोजकातुरूपीविरहादेव तदापादनासंभवात्तोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनापि तदुक्तं यादृशांफलंकृचित्प्रसिद्धं तादृशस्यैवापत्तिः संभवतीति एवं चनो
क्तमुक्तासमासे विशिष्टशक्तिरित्यनवग्राह । संगच्छते चेति । विशिष्टशक्तिस्वीकारएवारुणाधिकरणसंगतिर्नान्यथा एवं पदशैववनिर्दलत्वादिति भावः स्तदेव विशदयति । अत्र यत्रेणादिना यस्य या । समासस्थशक्त्यनभ्युपगमे । वा
क्यादिति । आरुण्यस्य वाक्यान्निष्कृष्टप्रकरणेनिवेशोत्कि करणतयावगतानिष्क्रयणस्यानाति विशेष्यतयानुपादविशेषणभूतो गुणस्तल्लैक्रिकेंद्रव्येकत्वेन विधीयते तत्र्या वयोर्नेद्वयोरन्यक्रियतेनेनारुणाभ्युपगमेकेनेति एकैपस्याप्य
पः पर्यवसाने तत्रारुणाया एवाकांक्षादर्शकासंभवति तदाकांक्षानां यथाणमेवामूर्तत्वात् लक्षणायाद्यवाचकत्वं तत्रयाणमेवावशिष्टमिन्ता दिद्रव्ये मुक्तमितिभावः । उपसंहरति तस्मादिति । जैमिनीयेश्वरपमभ्युपे
तव्यर्सपसंहारेणनेयायिकोक्तदूषणोद्धृतेः स्फुटिकत्वं ध्यानेन । कथंतस्मिन्निति चेदि त्याविशिष्टशक्त्यनभ्युपगमे सर्वोपत्तीनामसङ्गत्वा समासेर्थवत्त्वाभावनिबंधनप्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिर्दूषणमवशिष्टमेतेमा
समाख्यारुणस्यनियमार्थतयापदेतेनदपि समासग्रहणस्य विधायकतायावसमयुक्तिकतयानेरूपगमात संभवति । तथा हि प्रातिपदिकसंज्ञाविधायिका सूत्रद्वयी अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं कृत्तद्धितसमासाश्चेति
तत्राद्येनतत्रार्थवत्ताभावेन समासस्याप्रातिपदिकत्वेपि द्वितीयेनतत्सिद्धिसंभवात् अत्रायमाशयोदाहरणमत्र्यस्यसाधुशब्दस्वरूपं न तद्वत्तः ग्रहणं ति न समुदायोपि इंदसमासप्रकृत्यादिमतिपदत्वादिशब्दानलक्षणयामपिस

अत एव च षट्कर्मः प्रथममभवत् स्यात्र नभत्वाणस्येदृशप्राप्यमविधानं युक्तमेकप्रसरत्वाभंगापत्तेरितितृतीये संगच्छते चारुणाधिकरणारंभः अन्यथारुण्या पिंगाक्ष्येकहायिन्या सोमं क्रीणातीत्यत्रारुणापदवदितरयो
रपेक्षाद्वयादिपदमात्रवाचकतया अर्जनाक्रीणतोकरणतासंभवस्यतल्पत्वादारुणस्यैवकाक्षादेर्शकायाअसंभवादित्यादिप्रपंचितं भाष्ये तस्मात्समासशक्तिपदोजैमिनीयैरवश्यमभ्युपेयइत्याशंकाविस्तरः राजपु
रुषइत्यादौ राजावासौ पुरुषश्चेतिवविग्रहः विग्रहस्त्यादौ विग्राह्याणवामय मिस्येव समानार्थकत्वानुरोधात यद्यपि प्रथमान्तानामेवबहुव्रीहिरितिस्त्राक्षभ्यते नभ्यापि प्रथमांतपदेवाक्यविग्रहावाक्येोयस्येतिसंभवत्वेवषष्ठीसमा
सविधानादाक्षः पुरुषइतिवपदेवाक्यं भवत्येव तथापि तस्य नविग्रहत्वं भिन्नार्थकत्वात् किंतु तत्सेवेति मीमांसकानां न्याय्यनिरस्याते । अन्यथा तं तदिहितत्वेनतोर्थतिकिंचिदुपदर्शकस्य गुणप्रधानभावादौ नत्रत्वेविपर्ययः । तदिह तत्
तोर्थकिंचिदर्शतोपकविवरणमात्तेतं तत्रविपर्ययोरहस्य
मुदायस्यार्थवत्त्वाभावेनैतस्य त्राविषयत्वात् तदर्थस्यधातुप्रत्ययमित्रमर्थवच्छब्दस्वरूपं — प्रातिपदिकसंज्ञकमिति धातुप्रत्ययोरुभयोरपि शक्तिलक्षणान्यतरसंबंधेना
र्थोपस्थापकत्वरूपार्थवत्त्वाद्वतनयात्तद्वारणाय पर्युदासद्वयम् प्रत्ययांतसमुदायस्यतत्कार्थवत्त्वाभावेनैवानतिप्रसंगेनततत्राद्यप्रयत्नेनतद्वारणायपर्युदासोपि एवंतल्लिङ् धुगादिचा त्रानामप्रत्ययार्थवत्तां धातुनामेपगतादि
शाद्यानामधातुप्रत्ययानामपि प्राप्तभावेनार्थत्वस्यानां प्रथमस्त्वेणप्राप्तौ प्रातिपदिकसंज्ञाविधानकृत्तद्धितेतिसूत्रं प्रत्तिनायपातिनिः नार्थवदित्यनुवर्तते तदनु इत्योकेषु चिदनर्थकेषु लक्षणव्याप्तेः प्रयोजनाभावा
त्वाव्ययत्वेन ... नतत्रहिलुन्वेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषणाकृदंतग्रहणं संज्ञाविधावितिनप्रातिपदिकेवत्तृतात्मग्रयोगेणतदुपपादनेवेयर्थ्यप्रसंगात्ज्ञापकसिद्धं नसर्वत्रेत्युक्तेस्तत् तद्धितग्रहणं तेनोक्तसूत्रानतद्धितान्तमात्रपरंतथासति
प्रातिपदिकपदवाच्यत्वरूपलक्षणतावच्छेदकाक्रान्तेवपूर्वसूत्रादेवव्याप्यापत्तेः किंतु स्वप्रकृतित्वसंबंधेनतद्धितविशिष्टप्रकृतिनतद्धितोभयघटितसमुदायत्वे शक्तितत्वंचसत्वार्थकत्वेसतितद्धिधानावधित्वम् इत्यादेरे
प्रकृत्यसंधानात्रदोषः पचतकीत्यादिसमुदायेनद्धटकप्रकृतेनिरूकतद्धितवैशिष्ट्यस्याभासत्वात्रातिव्याप्तिः स्वलकेनोपदंशमित्यादौकृदन्तग्रहणपरिभाषया समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञाप्रसक्तिस्तत्र न तस्यागतिस्तेनतरवति सूत्र
स्थानेतरग्रहणं ज्ञापितं तयाज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति क्वाचित्कत्वाभ्युपगमेनैवातिप्रसंगस्यपरिहार्यत्वात् तथा च समासग्रहणस्य ज्ञापकत्वेन विधायकतयानजपुरुषर्त्यादिसमासस्यार्थवत्त्वाभावेपि प्रातिपदिक
संज्ञानुपपत्त्यभावात्तत्रशक्त्यभ्युपगमोनिष्प्रमाणकः । तस्य वाक्यस्य नमा कोपादिनातमशक्त्याप्रतिक्षेदात् पद्यक्तेकोपादिकंशक्तियारुकमस्तितत्र समासे पितांननिवारयामौ युष्मापंकजादौ एवंच वाक्येशक्त्यभावे नैव प्रातिप
दिकसंज्ञानाति प्रसक्तस्याइति रूपफलासंभवेन समासग्रहणस्य नियमार्थत्वमाग्रह स्थले कमेव नचप्राक्रियाद्वकप्रधानेनयावहारेणादैवाक्यपचशक्तियरुपत्वं तस्यानर्थकत्वमितिशंक्यं तेनप्रथमं तत्र शक्तिग्रहरूपावाधोहा
पाभ्यांशत्वेकपदशक्तिग्रहेणप्राथमिकशक्तिग्रहेचंद्रस्याप्यमिकात्परिमाणग्रहेज्योतिःशास्त्राधीनशतयोजनस्वहनुसूत्रतिपाद्यात्पग्रहेतेवाप्रामाण्यग्रहसंभवात्प्राथमिकग्रहस्यावलवत्त्वादिति । अधिकमग्रेवक्ष्यते । समानार्थत्वा
नुरोधादिति । विगृह्यमाणस्य यद्विशेष्यकयद्यत्प्रकारकबोधजनकत्वं विग्रहस्यतद्विशेष्यकतत्प्रकारकबोधजनकसमानाधिकत्वंतदनुरोधादित्यर्थः । उक्तविग्रहवाक्यानां नराजशब्दस्यराजसंबन्धिलाक्षणिकत्वान्नोक्तसमानार्थक
त्वक्षतिः राजपुरुषस्त्यपुत्रसंबंधप्रकारकबोधजनकत्वान्नोक्तसमानार्थकत्वमिति तस्य विग्रहत्वमेवेति ग्राम्यत्वं तस्यापितद्विग्रहमिति भावः । स्वत्रादिति । अनेकमन्यपदार्थइतिसूत्रादित्यर्थः तत्रशेषोबहुव्रीहिरितिपिकराडुबाद — २८
र्थः प्रथमान्तकमेवसंभवति तत्रासत्वपदार्थमत्रुक्तेः यद्यपि विशेषणविशेषस्तेनेति ग्राम्यमानस्यापि समासस्तयादिति तरति तत्रस्यशेषत्वतनिरितिभावः । उक्तं सैवेति । चित्राणां गवां मयमित्यादेरेवात्यर्थः । एव

भावाभ्युपगमात्। निषादस्थामिक इति निषादभिन्नस्य पतित्वाभिके इत्यर्थः नञ्पदार्थान्वयि॥ तत्पदार्थस्य वाक्यान्तःपातित्वात् भेदेन बोधः॥

कारे तेनैकचित्रागवादिबोधस्येति पदसमुदायस्यावबोधः उपदर्शकपदस्य विवरणमर्थबोधकमिति आख्यातं तिङन्तमित्यर्थः नत्र आख्यातवदिति विवरणे यत्नान्तरमेव दर्शयति। तथासीत्यादिना। ननु तिपः कर्तृत्वदकत्वया वैदीप्ततीत्यत्रापत्त
करत्वकव्यापाराश्रयस्येव बोधात्तत्समानार्थकत्वभङ्गो तत्राह। कृत्स्वप्यत्र इति कारकाणाम्। कर्त्रादीनां। प्राधान्येन तु विशेष्यत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति सिद्धान्तात्। प्राधान्यात् तेनैव तेन भावनायाम् प्रत्ययार्थत्वोप
गमादिति भावः। नत्वाधकइति। समानविषयकबोधजनकत्वस्यैव विवरणता यान्त्रेत्वनत्वप्रकारत्वादिति वेद्योपपितेति भावः। शक्तिमन्त्वेति। शक्तिमत्त्वमेकार्थीभावः। सिद्धान्तसिद्धिरिति। सिद्धान्तस्य मीमांसितार्थस्य सिद्धिरत्राह
नोपयोगित्वमित्यर्थः तथाहि निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र यते तत्र किं कर्मधारयस्तत्पुरुषो विषयीत इति संदेहे कर्मधारये सर्वविद्याध्ययनकल्पनप्रयुक्तगौरवात् षष्ठीसे पदद्वयलक्षणाकल्पने गौरवात् षष्ठीतत्पुरुषप
दलाघवादिति पूर्वपक्षे तत्पुरुषस्यापि पूर्वपदलक्षणिकत्वया कर्मधारयापेक्षया गुरुत्वात् चान्वयकर्मधारयपक्षे सर्वविद्याध्ययनस्योत्तरकालकल्पनेन तादृशगौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वादिति सिद्धान्तितं विरुद्धं नभवत्तन्ते तत्पुरु
षस्तीकारे पितौरवानवकाशादिति भावः। तदानीं तनेति। तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधात्पूर्वं हि तत्प्राक् तत्रापि शक्तिग्रहनियतान्तरङ्गबहिरङ्गभावविन्तनप्रयुक्तलाघवमादायनिषादस्थपत्यधिकरणसंगतिरिति तावेकार्थीभाववादिमत
इत्यर्थः। निषादइत्यत्रेति। स्थपतावित्यनेनान्वयि। निषादानामिति। निषादसंबन्धिस्थपतावित्यर्थः नत्रषष्ठ्यर्थसंबन्धान्तर्भावे लोकार्थीभावे सामुदायशक्तिस्वीकारादिति नानार्थत्वस्य दृष्टान्तेकार्थोपस्थितौ ज्ञातायामिति शेषः
न्यायेनेत्यस्य कतात्पर्यमिति संदेहे सतीति शेषः। तत्कल्पनायां। तात्पर्यकल्पनायां। एकोपस्थितपदेति। समासत्वकशक्तेकपदस्यानुपस्थापितार्थमात्रविषयककर्मधारयीयशक्तिग्रहसंपातरङ्गत्वेन प्रथमोपस्थितार्थबोध
स्थितिलाघवान्निषादस्थपतिशब्दस्य निषादरूपस्थपतौ नानार्थमवधार्यते नत्ववहिर्भूतपदार्थविषयकबहिरङ्गशक्तियत्नोपस्थापिते तदुपस्थितेर्विलम्बितत्वादित्यावेदितार्थः निरूढत्वमपेक्षारूपसामर्थ्यं तस्य कसंमतमिमर्थेऽब्द
मपि प्रमाणमिति बोध्यम् अन्यथा जरत्त्वार्थायां उक्तोपपदानामानर्थक्यात् एकपदत्वार्थोपस्थितेरसंभवेन तत्संलक्षणा क्रियत्स्यान्तरङ्गत्वकल्पनमत्संतासंगतमेव स्यादिति ध्येयम्। तत्कल्पने। तात्पर्यकल्पनेत्यर्थः। नत्र
हरिणा संयोगो विप्रयोगश्चेत्यादिना संयोगादीनामेव विशेषावगतिहेतुत्वं बोध्यते तत्कथं तात्पर्यस्य विशेषावगतिहेतुत्वमत आह। परेषामपीति। मीमांसकादीनामपीत्यर्थः तथा च नानाशक्त्युपस्थापिते नैकेषु संयोगादिने
कतरमात्रार्थतात्पर्यनिर्णयेन निरस्तसंदेहे तन्मात्रबोधजनकात् इति शब्दार्थस्यानवच्छेद इति भावार्थस्य वस्तुमात्रतात्संयोगादीनां तात्पर्यग्राहकतामात्रेपयोगो वक्तीयत इति नोक्तदोष इति भावः। उर्वीरत्वादिति। तथा चायमा
तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणायामपि पदस्यार्थधीरबोधकत्वं तथा प्रकृते उपस्थितिलाघवस्य रूढत्वात् तात्पर्यानुपपत्त्या निषादस्थपतिशब्दस्य समासरूपात् निषादस्वरूपस्थपतिबोधकत्वमित्यर्थः नत्तु जरूत्स्वार्थ इत्युक्तेऽवरुद्ध इति तत्पुरुषोऽन्तरे
गइति चेदत आह सम्भवत इति समस्यमानपदार्थबहिर्भूतार्थविषयकबोधजनकत्वं हि वक्तुं रीतेः बहिरङ्गत्वं नचात्र पदे तत्संभवति समस्यमानपदार्थोपस्थितिविशिष्टसत्त्वेन उपदार्थबोधकत्वस्यैव सत्त्वादिति चेन्न ईदृशकपदवृत्तित्वाक

तथाहि चैत्रेदीमानितिकुम्भकरोतीत्यत्र चात्र कारणिकादेवतात्कुम्भो गात्र उत्क्तासाभावेनेति बोधः चैत्रादिकर्तृकुम्भकारइत्यादावेव करणकव्यापाराश्रयः कुम्भोत्पादनानुकूलव्यापाराश्रय इति बोधः कुम्भमयेकारकमुखभावोत्
भावनायाः प्राधान्येवदतो मीमांसकस्यापि तत्प्रधानवाक्यार्थत्वात्समानविवरणत्वबाधक इति नानुपपत्तिकस्य विज्ञाणबोधस्येत्यस्य विग्रहत्वेऽबाधकमिति भावः ननु कृत्तिस्थाने सर्वत्र समासे शक्तिरस्तु अस्तु चैतस्याविग्रहत्वथा
विवक्षान्तत्पुरुषकर्मधारययोः शक्तिमत्त्वाविशेषात् निषादस्थपत्यधिकरणसिद्धान्तसिद्धिर्न स्यादत आह। पर्यवसन्नत्वात् बोधाविद्धरप्रकृतत्वस्थिते शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वचिन्तनम्। पर्यवसन्नत्वात् सोमा शब्दबोधस्यत
स्मादविरुद्धं मोदाल्पत्व तदानीं तनत्वात्वमादायाधिकरणविरोध इत्यर्थः। अयं भावः निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र निषादस्थपतिपदे समासशक्तिपक्षे निषादरूपे निषादानां स्थपतौ निषादस्वामिके उक्तभ्रान्तरेचस
देवशक्ततान्नानार्थे नानार्थे तात्पर्याद्विशेषावगतिरिति न्यायेन तत्कल्पनायां पदद्वयेनपूर्वोपस्थितत्वेनोपस्थितिलाघवात्कल्पने परे षामपि सतितात्पर्ये षष्ठीः प्रवेशयेनादोलक्षणया दुर्वारत्वान्नासमर्थमेव कल्पते त्ता
ववशिष्यत इति दिक्। इति भूषणसारे समासशक्तिनिरूपणम्। शक्तिप्रसङ्गात्
इत्यर्थमात्रविषयकतत्पुरुषीयशक्तियत्नापेक्षया वक्तुर्विवक्षितपदीयशक्ति ग्रहस्यान्तरङ्गत्वेऽतिकालदृष्टार्थातिरिक्तबहिर्भूतस्यपदार्थ
विषयकत्वेनबहिरङ्गत्वया तादृशवाक्यार्थस्यतत्पूर्वत्वात् इत्यमेव षष्ठीतत्पुरुषाः कर्मधारयस्य लक्षणीयत्वं बोध्यम् कर्मधारयपदीयशक्तियत्नापेक्षया षष्ठीतत्पुरुषपदीयशक्तिग्रहस्यान्तरङ्गत्वकषष्ठ्यर्थपाधिकविषय
यागुरुत्वादिति ननु निषादस्थपतिमित्यत्र स्थपतिशब्दः स्वामिपर्यायः अपरपर्यायो वा उभयथापि सो गुणवचनः निषादशब्दश्च जातिवचनः तथा च जातिगुणयोः कर्मधारये गुणस्यैव पूर्वनिपातनियमान्निषादस्थपतिशब्दस्य क
र्मधारयत्वेऽस्थपतिनिषाद इत्येव प्रसज्येत न तु निषादस्थपतिमित्युक्तम् किं चोभयथापि स्थपतिशब्दार्थस्य नित्यसंबन्धिसापेक्षत्वेन षष्ठीसमासप्रवृत्त्यापत्तेः तत्कर्मधारय इति कथमुक्तसिद्धान्तसंगतिरत आह। दिगिति। तदर्थास्ति
तथवापरमाहिंगदपानाश्चेति स्ये तेन गुणत्वेनोपादानाद्दोषः तत्राक्षेश्वरस्याप्यकृते निषादानामेवोपकारकं भवति तार्थतामेवेचतन्निषादानामेव स्वमितितच्चावयोत्तथा च लिङ्गात् कर्मधारयत्वेनिर्णीते स्थपतिशब्दस्य
जदं त्वादिवात्परनिपातो बोध्यः संबन्धाकाङ्क्षानिवृत्तिर्पार्थतो निषादानामेव स्वत्वलाभादुपपन्ना लाघवादिविचारस्तु कथं चित्संभवमात्रेणोपपन्न इति सर्वमनवद्यम्। इति भूषणसारदर्पणे समासशक्तिनिरूपणम्। एतावता
प्रबन्धेन सुप्तिङन्तसमुदायार्थः प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया निरूपितः नत्रयद्यप्यर्थं तत्पदनिरूपितत्वाभिमतंपदनिष्ठनितिरूपकत्वे तेतिशक्तिनिरूपणेऽवोपोद्घातसंगतिः संभवति तथापि समासे वृत्तावपि त्वेव शक्तिरित्याह तै
वशक्तेरभिधानात्सङ्गस्यापिसंगतिस्तमेवप्रयोजनात्। प्रसंगादिति। समासशक्तिनिरूपणेऽसत्तायाः शक्तेरुपस्थानात् तावच्छेदकधर्मवत्त्वादित्यर्थः अगृहीतशक्तिकाद्वादशपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधस्यादर्शनात्तद्धर्मावच्छिन्नवि
षयकपदार्थोपस्थिति तादृशशाब्दबुद्धिं प्रतिहेतुत्वं वाच्यं तादृशनिरूपितवृत्तिप्रकारकपदविशेष्यकज्ञानं कारणं इत्यापदजन्यपदार्थोपस्थितिस्तु नस्यशाब्दबोधजननेऽव्यापारः तां विना तदनुत्पत्तेः ननु इत्थमेवेतत्तायमानं पदं तथा
स्मृतीनानागतशब्दानुसंधानाच्छाब्दबोधानुदयप्रसंगात् वृत्तिस्तु शक्तिर्लक्षणा च तत्रार्थपदसंकेतः शक्तिः यद्यपि लक्षणापि ताक्तियेति स्वरूपेण साक्षात्संकेतितार्था व्यवहितार्था निरूढः शक्या हि दितपरंपरया लक्ष्यार्थनिरूढः स
पवाघात्रोलक्षणोऽर्थकेनलक्षणत्वम् अपि संकेतात्मकत्वमुक्तमिति प्रतिभाति तथापि नादृशसंकेतग्रहात् सर्वमेव स्वशक्यगोचरतदुक्तसंस्कारसहितलाक्षणिकपदज्ञानमात्रेणोपस्थितेलक्षणार्थे शक्यार्थव्यवहितः संकेतो
व्यवधानेनरहात्तेऽनुपस्थितेर्थे तदुरूसंभवात् सचचक्रतीश्वरस्येति वाक्यीभविष्यत्परिणात् न चोभयथापापसोवृत्तिः वेदार्थोपस्थित्यनुपयुक्तत्वात् किं तु सातत्तात्पर्यनिष्ठत्वात् शब्दमात्रोऽत एव तात्पर्याभिधानेऽसोत्र
इत्यष्टाह्वबोधायोग्यतामात्रेणापदेसमासेऽप्यनइ इति काश्चिदाहुः तच्चेदं पदं स्वमर्थबोधयतितिपदविशेषकेऽन्वयः असाम्यपदस्य समर्थो बोधवाहृत्यर्थविशेष्यकेनारूपेणावादिनिगमकाभावात् तत्राधुनिकसंके

तात्पर्यप्रमाणैः २

श॰प्र॰द॰ ५२ तः परिभाषा तया चार्थबोधकं पदं पारिभाषिकमिति व्यवह्रियते यथा शास्त्रकारादिसंकेतितं नदीवृद्ध्यादिपदं ईश्वरीयः संकेतः शक्तिस्तया चार्थबोधकं पदं वाचकमिति व्यवह्रियते । लक्षणं तु शक्यसंबंधः तत्कल्पिका च मुख्या

र्थबाधे सति तात्पर्यानुपपत्तिः यथा हि गंगायां घोष इत्यादौ गंगापदस्य घोषाभावव्याप्यार्थकत्वेन तीरतात्पर्यकत्वज्ञानेन तात्पर्यविषयीभूततीरबोधेन च तीरस्मृतिं विना अनुपपद्यमानेन तत्स्मृतिरापाद्यते सा च गंगापदनिरूपित

शक्तिं विना अनुपपद्यमाना तत्संबंधमाक्षिपतीति न ज्ञानविषयगंगापदनिरूपितवृत्तिं विना शक्तिलक्षणास्यापि तीरस्मृतिसंभवादन्ततः स्मारिकां गंगापदनिरूपितां तीरे काचिद्वृत्तिः कल्प्यते सा च गंगापदशक्यसामीप्यरूपैव तेन रूपे

णगृह्यमाणा तीरं स्मारयन्त्यभावघटितेति घोषादेशे उपस्थितिस्तल्लक्षणा उपस्थितिहेतोस्तस्यास्तत्रासंभवात् कापि स्वबोध्यसंबंधः स मा समशक्तिनिरूपणोक्तयुक्तेः यद्यपीश्वरेच्छायाः सत्वात्र विषयकतया गंगापद

त्तीरबोधस्य जायमानेन तादृशेच्छीयं गंगापदजन्यबोधविषयत्वस्य तीरे बाधेन शक्त्यतिरिक्तलक्षणास्वीकारोऽनिरर्थकः शक्त्यैव तीरबोधोपपत्तेः एवं तस्यापेक्षाहृदपदाहृदो बोध्यत्वाकारकेच्छाया सत्वेकत्वेनपटे वि

सत्त्वाददतिप्रसंगश्च तथापि गंगापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरादावभावेन गंगादिपदजन्यबोधविषयतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यता संबंधेनेच्छैव गंगादिपदानां प्रवाहादौ शक्तिस्तीरादिनिष्ठविशेष्यतायाश्च गं

गादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेच्छानिष्ठविषयता तेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपि तस्य हद्विषयतावच्छेदकतोपन्न बोधकस्य दापन्निर्णवातिप्रसंगः घटादौ विषयत्वलक्षणसंबंधस्य पटेजस्य ज

नकभावसंबंधेन सत्वात्तत्रापि वाचकत्वव्यवहारप्रसक्तिः । तत्तु शक्तिर्न पदरेखामात्रसत्तापितसंगात् किं तु तद्यत्पदकरणकत्वविशिष्टशाब्दबोधविषयकेच्छा सा च विशिष्टातिरिक्तैव पटे ईश्वरेच्छासत्वेपि तद्यत्पदकरणः शुद्धेत्याघः=

कत्वविशिष्टबोधविषयकेच्छाया तत्र तदनभ्युपगमान्नातिप्रसंगः न चैवं वाच्यत्वस्य देवत्वान्वयितानुपपत्तिः तत्तदीयवाच्यत्वस्य तत्र संभवादिति तन्न एकस्ये वस्तुनो वायस्य एषियाधवच्छेदेनैव स्वपादिसंबंधतया व

देकत्वापत्तेश्चायाया एव तच्छेदेन तद्रादिपदसंबंधता संभवादिति तत्संपोपस्थितिनियामकः संबंधस्त्वाह्यता तिरिक्तः शुद्धलक्षणतोनिवृत्तदिग्यते सा द्वैरूपाश्रयकस्तु गोसीति स्वरूपापुपादानत्वलक्षणात्वा द्विधा तत्रोपादान

लक्षणार्थस्य स्वशक्यार्थोपस्थापकत्वयपानपतीः प्रवेशय स दाविपमेवाजहत्स्वार्थेति व्यवह्रियते लक्षणत्वे च प्रशक्या विषयकत्वस्यार्थोपस्थितिजनकत्वं यथा गंगायां घोष इत्यादौ गंगा विच्छिन्न सामीप्यादेस्तीरमात्रोप

स्थापकत्वात् व्यवह्रियते चेयं जहत्स्वार्थेति । अन्ये तु पुनः सारोपाध्यवसानाभ्यां शुद्धा गौणी चापि द्विधा मामनंति तत्र विषयिस्यानपह्नुतभेदारोपोपस्थापकत्वमारोपः यथा पर्युषितं गौर्वाहीक इत्यादौ विषयस्य पह्नुतभेदारोपो

पस्थापकत्वमध्यवसानं यथा गौरयमित्यादौ तत्र विषयिलोपमानेनोपमेयभेदनिगरणात् उपमानभेदेनारोपस्य प्रतीतेरिति यावदिमा लंतस्यादिदेवशक्तिरिति न्यायसंप्रदायविदः । उक्तं तु नाना लाक्षणिक

पदस्य वाचकत्ववाचकत्वपरिहारे पीत्वरानंगीकृत्य तद्विशरूपशक्तिस्वरूपसंभवेन तादृशबोधानुपपत्तेस्तत्संकेतस्य न शक्तित्वं न विलक्षणा मीमांसीय लक्षणं दयस्य एवं वाधुनिकसंकेतज्ञानात् पिशाचबोधसंभवेनत

तस्याः स्वरूपमाह । इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा अनादिरर्थैः शब्दानां संबंधो योग्यता तथा । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां स्वविषयेषु घटाद्यर्थेषु चक्षुरादिषु यथानादिर्योग्यतानादीयचाक्षुषकारणता तथा शब्दाना द्वि४ द्वि४

मर्थैः सह तद्बोधकारणतायोग्यतासैव शक्तिरित्यर्थः । न च बोधकारणत्वमनादिम्नतं नश्वाक्तिराधुनिकादिदेवदत्तादिपदे तदभावात् अन्यथापि तादिसंकेताज्ञाने पि अन्वयबोधप्रसंगः तल्लक्षणिकातिव्याप्तेः श्रुतिसंके

तज्ञानमपि हेतुर्वाच्यस्तथा चावश्यकत्वात् सएव शक्तिरस्तु सचाधुनिकेपित्रादेर्गवादौ चेश्वरस्येति चेत् उच्यते संकेतो न स्वरूपेण हेतुः गृहीत संकेतादर्थबोधप्रसंगात् नापि स्वामात्मस्यतो ज्ञातः प्रमेयत्वादिना ज्ञाने पि तो

धप्रसंगात् नापि संकेतत्वेन तज्ज्ञाने हेतुः गवादिपदेश्वरीयसंकेतत्वेन तज्ज्ञानमपि नाना लौकिकमीमांसकानां तद्बोधबोधजनकत्वग्रहवतामेव तत्त्वोधापत्त्येन व्यभिचारात् ॥ तादृशसंकेतस्य च भिन्नतया विरोधः आधु

निकसंकेतत्वेन तात्पर्यस्यापि तत्तत्प्रसंगस्तत्र पदार्थोपस्थिति नियामकसंकेतस्यैव वक्तृत्वेन तात्पर्यज्ञानमुपात्तव्यातात् तस्मात् साक्षादेव शाब्दजनकतया पदार्थोपस्थित्यात्मकव्यापारानपेक्षणात् स्वोपस्थितार्थं तदुपकरणा हि

तात्पर्याभ्युपगमात् तस्य तु संकेतितत्वसाधारण डित्थादिपदस्याधुनिकसंकेतस्य डित्थं पश्येत्यादिवाक्यजबोधानामेवधारणोन पदार्थोपस्थितिज्ञापकत्वेन तत्स्मरणसंभवात् तदर्थस्मारकतया तत्स्यापि हेतितानपायादि

तिचेदेवमपि संकेतस्य नित्याधिभौतिकतया संबंधत्वेमानाभावेन पदार्थोपस्थापकत्वासंभवेन हेतिता निर्वाहात् तस्मात् पदपदार्थयोः पदार्थान्तरमेव संबंधो वाच्यवाचकभावः तच्च न समवेतमभावाद्यव्यवहितसंबद्धं लिंग

विशिष्यात्वेन संबंधेन वर्णितइतिमीमांसकनव्यनैयायिकाः तदेतन्नामत निराकरणपरतोमतं तस्याविशुद्धवेनाह । तस्याः स्वरूपमिति । तस्याः शक्तेः । स्वविषयेष्विति स्वजन्यबोधविषयेष्वित्यर्थः स्वशब्देन पदं च त

दादिपरमित्यभिप्रायेणव्याचष्टे । चादत्येवेति । चाक्षुषपदं वाचादिप्रत्यक्षस्याप्युपलक्षकं अनादिरिति । अनादित्वे बोधजनकत्वरूपयोग्यतायां स्वभावसिद्धत्वं न च स्वस्य प्रतियोगिकध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वसंबंधेनस्व

तन्य बोधसमानाकारबोधवत्वमतएव चादपत्याधुनिकदेवदत्तादिपदे तदभावादिति एतेनानादित्वमजन्यत्वं तच्च न बोधकारणतारूपयोग्यताविशेषणं कारणत्वस्य कार्यावच्छिन्नत्वपत्ते तदवच्छिन्न कार्याधिकरण

त्वस्य भावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपस्यातिरिक्तपदार्थस्य वाजन्यत्वेनाप्रसिद्धकत्वादिति निरस्तम् तथा चक्षुरादेः । सेवेति । तायमानयक्षरूपाशाब्दबोधकारणत्वमभिप्रेत्येदं ज्ञानहेतुतामतेत्वविषयतया तादृशहेतुताव

केतेनेत्यर्थः वस्तुतः संकेतज्ञानं विनेत्ताशक्तियत्वासंभवेन तस्यापि शायपेक्षणीयतया तद्विषयसंकेतस्यैव शक्तित्वमस्तु नहेतारेवेति न्यायादिति पाशंके । नन्विति अनादिम्नतमिति । तज्जन्यबोधसमानाकारस्वर्वस्वबोधधं

स विशिष्टमित्यर्थः नहरूतुमाह । आधुनिकेति । एतत्कालिकसंकेतविशिष्टेत्यर्थः तदभावात् । निरुक्तानादित्वाभावादित्यर्थः तथा च विशेषणासत्वे पि विशेषणाभावेन तत्प्रयुक्तविशिष्टाभावस्य सत्वादाजशाहवोधप्र

करणेऽमुष्याव न हृष्यभावाप्रतियोगित्वात्मककारणत्वं तत्स्वत्वमर्थः तन्त्वनादिम्नतमिति । प्रसिद्धिपदस्य नमात्रार्थकत्वं मवतेन रूपेण तज्ज्ञानसत्त्वप्रागहवबोधहेतुता किंतु बोधकारणत्वेनैव प्रकृतेत्याधुनिकसंकेति

तपदेबोधजनकत्वज्ञानेनैवाधकाणावश्यतिचेत् यथापि संकेतज्ञानसापेक्षस्येव तस्य शुष्कहेतुताकाश्यापायानुगमार । अन्यथेति । संकेतनिरपेक्षत्वे तत्तत्पदशाब्दबोधहेतुत्वरूपत्वार्थः । पित्रादिसंकेतेति । देवदत्तपदादेयं

तो हृष्ययत्नपाघाकारकसंकेतज्ञानेनार्थः अन्नादिबोधकारणत्वस्याशक्तित्वे इष्टत्वात् तस्मयारु । लाक्षणिकेति । तत्र बोधकारणतेति । नादित्वाबाधप्रतिभावः लाक्षणिकेतिव्याप्तिरिति नवपिसर्वपदिकाणः स्वमताव

सारेण तन्मतेनलक्षणायाः शक्त्यनतिरिक्तत्वं तस्या वादितिबोध्यम् । अतः व्यवधापकतात । बोधकत्वस्पसंकेतस्वाधीनत्वात् हेत्वर्थः । सुखवेति । उक्ताकारक संकेतवत्वेत्यर्थः एवं कारणवत्बोधकत्ववधवेद्यः

संकेतसामग्ररूपस्तत्तः सामान्यतो विशेष रूपेण वासातस्यपदपदार्थोपस्थितिदेशात् ना । इह चेतोति स्वामाधारणधर्मेण संकेतत्वेनेत्यर्थः हंडत्वेनदंडत्वं वहेतज्ञाने २२

=उत्तेहनोरेगात्वनदेतुत्वंकेतेनेति बोधकारणत्वाहेतुः संकेतपद

स्यशक्तिः बोधकतारूपयापरत्वाकिम=

विषयप्रवृत्तस्य स्वतो धर्मत्वमिति यावत् । अगृहीतशक्तिकादिति । अगृहीतसंकेतादित्यर्थः क्वचित्तथैव पाठः । बोधप्रसंगादिति । संकेताग्रहेऽपि संकेतस्य स्वरूपसत्त्वात्तत्प्रसंगादिति भावः । सामान्यत इति । जनकाजनकसाधार-
णरूपेणेत्यर्थः । संकेतत्वेनेति । ऐश्वरसाक्षीयसंकेतान्यतरमात्रवृत्तिधर्मप्रकारकसंकेतज्ञानमित्यर्थः । तज्ज्ञानस्यान्यनामिति । संकेते ईश्वरीयत्वमविदुषामित्यर्थः । बोधोदयेनेति । गमनाद्यर्थबोधोत्पादेनेत्यर्थः मीमांसकैरीश्व-
रानंगीकारेणेत्यत्र हेतुरित्येतद्रूपेण संकेतज्ञानस्य तेषामसंभवात्तदतिरेकव्यभिचारेणान्वयकारणता यावच्च मया वक्तुमशक्यत्वादिति भावः लौकिकपदं परम्परं तत्संजउते नानुमानादिना पीश्वरज्ञानासंभवादिति भावः यद्यपि संकेतत्वेनका-
रणता वाच्यमते संकेतांशेनास्मदीयत्वेश्वरीयत्वयोर्निवेशो येनेश्वरज्ञानस्यापि वेद्यस्यानन्यथासिद्धादावीश्वरस्य तिलकुत्सातन्त्रेनमिवेशनमपि नित्यबोधाभावात्तथापि कथमत
आह । तत्त्वदर्थबोधेति अर्थधीजनकेति । अर्थबोधजनकता निरूपिता या विषयता संबंधावच्छिन्नावच्छेदकतात्वयेत्यर्थः तज्ज्ञानस्य । संकेतज्ञानस्य तथा हेतुः । ततोपीति । अर्थबोधजनकतानिरूपितविषयतासंबंधावच्छि-
न्नावच्छेदकत्वापेक्षयार्थधीजनकत्वस्यैव लाघवेन हेतुत्वेन चिन्तनेन व्याकरणाभिमतार्थसिद्धेरित्यर्थः अत एव नानार्थस्थलेऽननुगतप्रकारकलग्नाहीनानन्तहेतुत्वानन्तहेतुत्वविनिगमनाविरहात् तत्तदर्थग्राहकत्वेनानन्तानुगमेन नानार्थ-
ग्रहस्यैव हेतुत्वे तन्मन्त्रासिद्धान्तितमिति भावः संकेतज्ञानादेवेत्येवकारेणार्थधीजनकत्वज्ञानव्यवच्छेदः । व्यभिचारः । व्यतिरेकव्यभिचारः । तथापीति । संकेतज्ञानमात्रात्तदर्थबोधप्रसंगेऽपीत्यर्थः । उक्तत्वाय हेतुरिति । तत्पदस्य वि-
शेषकतदर्थबोधकत्वप्रकारकसंकेतग्रहस्येत्यर्थः अवगाहनेन विषयीकरणेनेत्यर्थः ज्ञानेत्यादि विषयकज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वनियमादिति भावः । ज्ञानेत्यन्येनेति । इतरविशेषणत्वेनेति । बोधकतानं
रक्ताः इदमेतदर्थबोधकमित्याकारकज्ञानमित्यर्थः अन्यांशे विशेषणीभूतार्थधीजनकत्वविषयकबोधकताज्ञानस्याशक्यत्वबोधहेतुत्वेऽर्थः इत्यापत्तिनिरासकरणायाह । नेदं तद्धीजनकमिति अन्याकृतमादिति एतदंशे
पूर्वक जन्येत्यत्र आयुक्तबोधाविषयीभूतामुयार्थस्य क्रियाकारकत्वरूपत्वमितरत्वार्थः परविशेषणकार्थधीजनकताभावग्रहे विघटनात्तदर्थधीजनकत्वावगाहित्वे तदर्थबोधजनकत्वेनग्रहमितिज्ञानासंभवात् तद्रूपस्यास्यादि-
नेदं तद्धीजनकमिति: त्यम् तथा चेत्तादृशज्ञानस्य ग्राह्याभावानवगाहितया प्रतिबन्धकत्वेनेतादृशग्रहस्यात्र किंचिद्बाधकमिति भावः । जानन्निति । उक्तरूपमात्रज्ञानाश्रयस्येत्यर्थः । तद्रूपस्यापन्नेरिति । बाधार्थशाब्दबोधापत्तेरित्यर्थः इदं पद-
मिममर्थं बोधयत्विति संकेतग्रहस्य तत्त्वमनेबोधजनकत्वावगाहित्वेदनस्यापितथात्वसंभवादिति भावः उक्तज्ञानस्य बोधविषयविषयकत्वेऽपि न तेन पदांशेऽर्थबोधकत्वविषयीकरणं सकमप नहि विषयविषयो बोधांशे-
पदजन्यत्वस्यार्थेऽशेनादृशबोधविषयत्वस्यैव विषयीकरणात् शाब्दत्वज्ञानेन तत्त्वविशिष्टव्यतया पदांशेऽर्थबोधकत्वस्याप्यवगाहनं तत्र संभवति तत्प्रतिबन्धकीभूतस्य ग्राह्याभावावगाहित्वेनेदं तद्धीजनकमिति ज्ञा-
नस्य जागरूकत्वात् तत्त्वविशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहनेनाभावाच्च नच पदनिष्ठार्थधीजनकत्ववदर्थनिष्ठपदजन्यबोधविषयत्वमपि शक्तिः इयमस्मात् ज्ञानादर्थस्मृतिपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधस्य च सर्वानुभवसिद्धत्वात्कार्यतावच्छे-

नचार्थधीजनकतावच्छेदकत्वेन तज्ज्ञानं तत्त्यागेऽपि लाघवेनार्थधीजनकत्वेनैव तायामसत्समीहितसिद्धेः नचाधुनिकदेवदत्तादिपदे संकेतज्ञानादेव बोधेनास्य व्यभिचारस्तथापीदमिममर्थं बोधयत्विति का-
गृहे तदर्थबोधकत्वस्यावगाहनेन व्यभिचाराभावात् नच स्वात्मतेऽपि बोधकताज्ञानं कारणं वाच्यम् अन्यथा नेदं तद्धीजनकमिति ग्रहवतो मातृहृदयमर्थोद्बोधेनेतिज्ञानवत्तत्कृतापत्तेरिति वाच्यम् नेदं तद्धीजनक-
मिति ग्रहवतोवाचेनपरग्रहज्ञानतोऽपि तत्कृतासंभवात् अन्यथा भ्रान्तिज्ञस्याज्ञानत्वापत्तेरिति इदं तदर्थधीजनकत्वमपि चादि संकेतज्ञानादनुभवे व्यस्तज्ञानानुदर्शनेनबोधः नापि लाघव लिंकोऽहेतुत्वापत्तिरिष्टत्वात् शक्ति-
अवत्तर X स्वरूपस्य मुख्येनरूपस्य धारणत्वात् किंच प्रमत्ताविजन्योपस्थितेः शाब्दबोधाङ्गतावच्छेदकबोधे प्रति शक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वेऽन्यजन्योपस्थितेर्हेतुकारणत्वं वाच्यं तथा च कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवं स्याद् अस्माकं
लक्षणाद्यर्थवादकाल्पनः तु वः शक्तिजन्योपस्थितित्वेनैव हेतुत्वेन तिलान्नवयम् अपि च लक्षणा हिस्मीकारे कार्यकारणभावस्य गौरवं व्यभिचारः शक्तिजन्योपस्थितिं विनापि लक्षणया जन्योपस्थितेः शाब्दबोधात् नचाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन त-
दककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशात् च परस्परजन्यपदार्थोपस्थित्यादौ व्यभिचारस्तथापि चनैकल्पविद्दौगीयशक्तिजस्य अकत्वसंभवान्निहितः शाब्दबोधापादनं नानुचितमिति वाच्यम् तथा सति शाखाभावानवगाहित्वेन तदर्थधी-
जनकमिति ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि अस्य तद्वयवधर्मांशसंबन्धज्ञानस्योभयविधशक्तिग्रहस्यान्यव्यतिरेकाभ्यां प्रतिबन्धकत्वेन तज्ज्ञानस्यासंभवप्रवेशेनाशयेन रूपयति । नेदं तद्धीजनकमिति बाधेनेति । अप्रामाण्य-
ज्ञानानास्कन्दितनिरुक्तनिश्चयात्मकप्रतिबन्धकसद्भावेनेत्यर्थः उपलक्षणमेतदयमर्थो नैतत्पदबोध्य इति बाधस्यापि तस्य बुद्धौ तेनोभयविधशक्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वसंभवात् । तद्ग्रहासंभवादिति । पदविशेष्यकार्थधीज-
नकत्वप्रकारकत्वासंभवादित्यर्थः । अन्यथा नादृशस्थले ताध्यप्रतिबन्धकत्वानभ्युपगमे भ्रान्तिज्ञस्यैतत्तेनदोषाभावस्योत्पन्नते । भ्रान्तत्वापत्तेरिति । नेदं रजतमिति बाधकाले जातेनेदं रजतं तद्वद्यमनेनेतिज्ञानेनापि रजत-
त्वाभाववति रजतत्ववैशिष्ट्यावगाहित्वसंभवादिति भावः । अत्रेदं चिन्त्यम् ज्ञानलक्षणया ज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वेऽपि नवस्यग्रहांशे रजतत्वावगाहित्वं किं तु शक्तिविशेषाकज्ञाने रजतत्वप्रकारकत्वावगाहित्वे शक्तिविशेषा-
करजतत्वप्रकारकत्वानुवाचिनेवानुव्यवसायात् अत एव शाब्दचिंतामणौ तात्पर्यविषयसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वस्य पदस्य कानुमानेन सिद्धावपि नेतरपदार्थाभिमतसंसर्गासिद्धिः तादृशसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वज्ञाने नेतरपदार्थस्त-
त्पदार्थतात्पर्यविषयसंसर्गस्याविषयीकरणादित्युक्तं सान्वदार्थपूर्वकानुमानमवतारितं पक्षधरमिश्रैः तथा च संकेतज्ञानस्यार्थबोधविषयकत्वेऽपि पदांशे तेन तस्याविषयीकरणाद्बाधुनिकदेवदत्तादिपदे संकेत-
ग्रहमात्रेणावबोधजनके बोधकताज्ञानाशक्तिवादिमते व्यभिचारोऽदुरुद्धरएवेति तदुक्तमाह । इदं चेति । शक्तित्वेनाभ्युपेते बोधकत्वं चेत्यर्थः पित्रादीनाहिनावस्थायामपि व्याकरणस्य त्यादिपरिग्रहः कार्यतावच्छेदकेऽव्यवहितोत्त-
रत्वनिवेशाच्च न संकेतग्रहकारणं परस्परं व्यभिचारः पूर्वोक्तलाक्षणिकोऽपि दापनिमित्तेनपविहरति । नापीति शक्तिग्रहकेति । शक्तेर्ग्राहकस्य व्याकरणादेर्लक्षणापि तत्त्वादित्यर्थः नतु लक्षणानंगीकर्तृनये शा-
ब्दलक्षणाव्यवहारानुपपत्तिः व्यवहर्तव्यभेदस्य तत्प्रयोजकत्वात् नानार्थधीजनकत्वशक्यलक्षणसाधारणं शक्तिः किं त्वलक्ष्यार्थे ज्ञानं संकेतादिरूपैवमा तथा च लक्षणया पस्थितये शक्यसंबन्धरूपा लक्षणा वृत्तिरेव तत्प्रयुक्ते-
येत आह । किंचेति शाब्दबोधानंगत्वादिति । तदजनकत्वादित्यर्थः छत्रादिपदगृहीतशक्तिकस्य गुणो बहुपदस्मृतस्य च बहुपस्थितत्वस्य शाब्दबोधानुपपादकत्वेन व्यभिचारेण जमतरूप उपस्थितेः शाब्दबोधजनकत्वादिति भा-
वः । लाघवमिति । तथा च लाघवसहकृतेनैकगुणकाल्यकालदुःसाधारणार्थधीजनकत्वस्य शक्तित्वसिद्धौ रतिरिक्तपदार्थाकाङ्क्षानिरर्थकः पदवाच्यत्वहारस्य प्रसिद्धप्रसिद्धिनिवन्धनमिति भावः । आकांक्षाकृतेऽसभ्युपगमेऽशक्तेबोध-
र्वत्तिज्ञानयोः कार्यकारणभावद्वयं चेत्याह । अपि चेति । व्यभिचारेव्यतिरेके तत्त्ववोपपादयति । शक्तिजन्योपस्थितिं विनापीति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संबंधेनेति । तत्त्वस्वर्थं साधिकरणं वर्णानामपि कत्वेन तत्स्याधिकरण

श्र॰ सा॰ द॰ २२

33

तदवच्छेदकत्वे साधिकरणत्वात्मिकत्वं अत्रत्वस्य पदं शक्तिज्ञानादिजन्योपस्थितिपरम् लक्षणाज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिप्राग्वृत्तिशक्तिज्ञानजशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय विशेषणम् प्राक्शाब्दबोधानन्तरमाविलक्षणज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिजशा-
ब्दबोधे व्यभिचारवारणाय समवेतम् प्रकृते लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधस्य शक्तिसंबन्धेन शक्तिज्ञानजोपस्थितिवैशिष्ट्याभावान्न कार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वमिति न व्यभिचारः । अनेन कार्यकारणभावप्रसंगादिति । स्वत्वस्यान-
नुगतत्वेन तत्र तद्व्यक्तित्वेनानुगमनया तद्वृत्तिताववृत्तितोत्तरत्वसंबन्धेनोपस्थितिमत्त्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशे कार्यकारणभावानन्त्यमिति भावः । न्यायसाम्यादूषणान्तरमप्याह । किंचेति । उपस्थितिप्रमापीत्यपि न पूर्वोक्तशाब्दबोधे
तनास्मृत्य यः हेतुत्वे सवार्चिति शेषः । प्राग्वदेवेति । यथा शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिं विना विलक्षणज्ञानजन्योपस्थित्या शाब्दबोधजननात्तज्जन्योपस्थितेर्व्यभिचारस्तथा शक्तिज्ञानमन्तरेणापि लक्षणाज्ञानेन पदार्थोपस्थितिजन-
नात्तदुपस्थितेर्हेतुतायां व्यभिचारः अव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन तदुपस्थितिमत्त्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वांगीकारे तु गौरवं तदवस्थमेवेति भावः । सामान्यतः शक्तिज्ञानस्य पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोर्हेतुतावादिनामपि कशक्तिज्ञाना-
दपरपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधौ प्रतिनियतौ यतः शक्तिग्रहत्वेनैव हेतुतावाच्यात् तथा च परपदार्थभेदेन कार्यकारणभावावश्यकत्वकासामान्येऽपि गौरवमित्याशयवानाह । नचेति । ननु तत्तत्पदतत्तदर्थभेदेनापि कार्यकारणभावो
न संभवति घटपदशक्तिग्रहं विनापि कलशादिपदाद्घटस्मृतिघटशाब्दबोधादर्शनाद्व्यभिचारादत आह । परस्परेति तत्रापि लक्षणास्वीकारेऽपि शक्तिज्ञानकार्यकारणभावे शक्तेः प्रदिशक्तित्वेन निवेशस्तदा नदोषः स्यादपि किं
तत्रतत्रत्वेन शक्तिलक्षणसाधारणरूपेण निवेशान्नाक्रौदोषः परस्परव्यभिचारात् । अथेति । इतिं तत्शक्तिलापेत्यादिलक्षुर्णिवैकल्पनालभेदान्कारणतेन कार्यकारणभावकल्पनापि संभवन्नेदवव्यनसंभवतीत्याह । शक्तिलक्षणानुत-
रत्वेति । शक्तिभिन्नत्वे सति लक्षणाभिन्नत्वं यच्छक्तिवत्त्वरूपस्येत्यर्थः शाब्दबोधानुकूलत्वादेः शाब्दबोधानुकूलायापदार्थोपस्थितिः पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिसत्त्वेत्यर्थः । कारणतावच्छेदकत्वे हेतुमाह । गुरुत्वादिति । बो-
वृत्तिजातीयज्ञानजन्योपस्थितिजनकत्वे निरानः धजनककतात्वमपेक्ष्य निरुक्तान्यतरत्वादेर्गुरुत्वादित्यर्थः द्वितीयकल्पे दूषणान्तरमप्याह । शाब्दबोधे हेतुरिति । हेतुतावच्छेदकोपस्थितिमन्तरेण हेतुतायाउत्तरत्वे न कारणतावच्छेदकस्य चरमनिघटितत्वयाज्ञानत्वविकल्प गुरुपक्ष
नादृशकारणतावच्छेदकाग्रहे तादृशकारणताग्रहाः स्युरित्यतो न संबन्धेन ज्ञानेनास्यापेक्षणादर्शनात्तथा व्यभिचारदोषणादवृत्तित्वासंभवादित्यर्थः वस्तुतस्तु शाब्दबोधानुकूलत्वादेर्नरहितत्वशरीरे प्रवेशः एवं पदिलेन भिन्नतः किं
तत्पदार्थोपस्थितिनिष्ठवैजात्यस्यापरिचायकत्वादित्वेविलक्षणत्वविशेषणं नाकारणोपस्थितिजनकसमवायावत्वविशिष्टः तथा च पदपदार्थयोः संबन्धस्य घटत्वेकोऽपि दोष इति विभाव्यताम् । मममापीति । लक्षणास्वीकारेऽपि । शक्ते-
रुपस्थितिमत्त्वं कार्यतावच्छेदकं तदुपस्थितित्वं च कारणतावच्छेदकमिति वाच्यम् अनेन कार्यकारणभावप्रसंगात् पदार्थोपस्थितिं प्रत्यपि शक्तिज्ञानत्वेन लक्षणाज्ञानत्वेन च हेतुत्वे तु तयोर्व्यभिचारो गौरवं च प्राग्वदेवेति द्र-
ष्टव्यम् । न चैवं समेतत्पदार्थबोधजनकमिति शक्तिज्ञानकार्यकारणभावकल्पने गौरवं तत्रापि सूक्ष्मानं परस्परव्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्ववृत्तित्वेतत्समानमिति वाच्यम् शक्तिग्रहस्तत्रबोधे तत्तत्पदतत्तदर्थभेदेन क-
र्यकारणभावानन्त्यस्य तत्रापि साम्यात् लक्षणाज्ञानकार्यकारणभावकल्पनागौरवं परं तत्रातिरिच्यते अपरत्र शक्तिजन्योपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधे हेतुताशक्तिज्ञानत्वेनैव पदार्थोपस्थितिकारणतेत्येवं यापि वाच्यमिति
चेन्न शक्तिलक्षणान्यतरत्वस्य शाब्दबोधानुकूलपदार्थोपस्थित्यनुकूलपदपदार्थसंबन्धत्वस्य वा कृतित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वात् शक्तित्वमपेक्ष्य गुरुत्वात् शाब्दबोधहेतुतावच्छेदकस्य पदार्थोपस्थितिनिष्ठरत्ने
नहृतित्वकार्यकारणभावद्वयस्यासंभवात् अपरमते पिशक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुता शाब्दसंबन्धरूपायाल्लक्षणायोपपत्तेरपि प्रवेशनादिति चेत् न शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावे समानविषयकत्वस्यावश्य-
कत्वात् अन्यथा गंगातीरयोः संबन्धात्रुपत्वे गंगापदे शक्तिज्ञानतोऽपि गंगायां घोष इति वाक्यात्तीरबोधप्रसंगः शक्तिज्ञानस्य हेतोः सत्त्वात् अपि च चरमानयेति वाक्यात् लिंगवस्मरतादवृत्तादिपदेभ्यो हटादेर्ज्ञानात्
लिपकस्य च समस्त्रालत्वसमरणं वतोऽवदानयनवद्धलिपकस्यापि शाब्दबोधापत्तिः समस्त्रालत्वनरूपायां पदार्थोपस्थितौ शक्तिजन्यत्वस्य सत्त्वात् तथा च विषयतयाशाब्दबोधं प्रति तद्देशविषयकशक्तिजन्योपस्थितिर्
हेतुरिति वाच्यम् एवं च लक्षणायाः शक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमसंभवदुक्तिकमिति एतेन शक्तिप्रयोज्योपस्थितिर्हेतुरितिनिलक्षणाज्ञानकार्यकारणभावांतरं ममापीतिपरास्तम् प्रयोज्यत्वस्यानतिप्रसक्तस्य दुर्वचत्वादिति

रपीति वाक्य संबन्धरूपलक्षणायाः शक्तिघटितत्वेन शक्तिविषयकत्वेन ज्ञानस्य कारणतायां व्यभिचारप्रसक्तेः कार्याधिकरणैककारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव व्यभिचारपदार्थत्वादिति भावः विषयमनिवेश्य वय-
शक्तिज्ञानस्य पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोस्तु कार्यकारणभावः स्यात्तथादृष्टप्रकारः सप्तनसंभवतीत्याह । शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योरिति समानविषयकेति तद्विषयकोपस्थितिं प्रति तद्धर्मनिरूपितत्वस्य निरूपितशक्ति-
ज्ञानत्वेन हेतुतायाः आवश्यककल्पनीयत्वादित्यर्थः । आवश्यकत्वमेव दर्शयति । अन्यथेत्यादिना । अन्यथा शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावेऽवच्छेदककोटौ समानविषयकत्वानिवेशे संबन्धाग्रहस्तदवस्थानेन लक्ष-
णाज्ञानात्तद्वृन्दप्रदर्शयति । गंगापद इति । अवान्तररूपार्थनिरूपितबोधकत्वशक्तिं गंगापदे ज्ञानत इत्यर्थः । तीरबोधप्रसंग इति तीरोपस्थितेस्तद्वारकशाब्दबोधस्य चापत्तिरित्यर्थः नन्वतिप्रसंगनिरासाय पदार्थोपस्थि-
शाब्दबोधयोः कार्यकारणभावोऽस्तु समानविषयकत्वघटितः शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योस्तु तद्घटित एव सः तथा च तद्घोषेपदार्थशक्तिज्ञानजन्यानुपस्थितेर्हेतुत्वान्न ते तदभावादेव न तीरशाब्दबोधापादनसंभवोऽनुपादाह । अपि
हस्तिः चेति । हस्तिपकस्य तोत्रज्ञानजन्यतापन्नये हस्तिनोवाक्यपस्मृतिविषयतामुपपादयति । हस्तिनं चेति समस्त्रालं वनेति । घटार्थसमस्त्रालं च नविषयो यस्यास्त्वर्थः । बोधापत्तिरिति । न चैवमत्र तु भवविरोधादितिभावः । तीरविषयस्य
हत्रिजन्यत्वस्येति । तद्देशविषयकहस्तिज्ञानजन्यत्वस्येत्यर्थः तथा च तद्देशविषयकोपस्थितेस्तद्देशविषयकहस्तिज्ञानं विना संभवेन तदेहेतुतायां अवश्यकत्वमिति वृत्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां समानविषयकत्वमेवेति
भावः उपसंहरति । एवं चेति एतेनेति । एकरूपेण हेतुतासंभवेनेत्यर्थः । शक्तिप्रयोज्येवेति । लक्षणाज्ञानस्यापि शक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुतया शक्तिज्ञानजन्योपस्थितावेव लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितौ वृत्तिशक्तिप्रयोज्यत्वस्मृत्यादिज्ञानं कार्यक-
पपत्तिरित्याशयः । अनतिप्रसक्तत्वादिति । जन्यजन्यसाधारणस्यानुगतानतिप्रसक्तप्रयोज्यत्वस्य दुर्निरूपत्वादित्यर्थः जन्यजन्यत्वरूपस्य तु रूपापादाने साक्षात्जन्योपस्थितसंग्रहः साक्षाज्जन्यत्वस्य निवेशे जन्यजन्योपस्थितेरसं-
ग्रहः स्वरूपसंबन्धात्मकस्य तत्तद्व्योम्भय साधारणस्य प्रयोगेऽवासंभावितमितिभावः । अत्रपदेति । अर्थबोधजनकत्वस्य वस्तुतः पदनिष्ठस्य वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकशक्तित्वसंभवेषपवोऽक्रमकार्यकारणभावविचारेलाघव- चेद्
गौरवादिचर्चा नतु तस्य तत्त्वं भवतिमानाभावात् तथाहि शाब्दबोधं प्रति शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वे तेनिविर्विकादं साचभवतु कार्थपीजनकत्वस्यशक्तित्वेन संभवति तद्रूपाघारस्य स्याः प्रणहेऽर्थीजनकतायामनवच्छेदकत्वात् स्वहेतु वस्तो-
वच्छेदकत्वेचतराद्दीनामपिचाद्दाद्याः किं प्रतिकाद्दषादिजनकत्वे नैवकारणतास्यात्तत्वचद्दष्टादिवेतिचदुपदावनस्यात् किंतु मा सामप्रयोजकत्वाद्वक्तारद्रष्टाप्रयोज्यप्रश्नमितिप्रयोज्यवाटानयनादिना तदुपस्थितिवाद्गुरुसो

वरूत्वतायामवधार्यमाणायामसंबद्धस्य कारणतानुपपत्त्या कल्प्यमानसंबंधस्य जनकतारूपत्वासंभवः स्वायमनुपपद्यमानत्वे नगृहीतस्य नस्य गृहीतमशक्यत्वात् एवं न्यायमतेप्यस्मात् सदादयमर्थो बोद्धव्यः स्तथा प्राकारकेश्च
रेखा विषयतस्यापि गंगापदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितशाब्दबोधतावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविशेष्यत्वस्यावच्छेदकतानिरूपिताधेयतासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकतापर्यवसितस्यशक्तित्वाभ्युपगमेपि लक्षणोच्छेदापत्तिर्दु
र्वारा गंगापदात्तीरबोधो भवत्विति छायायाः सत्त्वात्र विषयित्वभगवतापि ... तादृशोद्देश्यनिरूपकावच्छेदकतायास्तीरे सत्त्वात् प्रकारविशेष्यकोपस्थित्यादौ निरूपकोक्तविषयत्वरूपशक्तिनिर्णयस्य गंगापद
जन्यत्वप्रकारतानिरूपितप्रागुक्तशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविशेष्यत्वस्यावच्छेदकतानिरूपिताधेयत्वसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वप्रकारकप्रवाहविशेष्यकनिर्णयत्वेन हेतुतायां कारणतावच्छेदकगौरवं च न
गुणाक्तिस्तानस्य शाब्दबोधे यद्यतिरिक्तकारणत्वं स्यात्तदैव तदा कारणतावच्छेदकगौरवसंभावना तदेव न तत्प्रकार्यकारणभावे नैव निर्वाहात् तथाहि घटपदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितशाब्दत्वावच्छिन्नोद्देश्यता
निरूपितविशेष्यत्वस्यावच्छेदकतानिरूपिताधेयतासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकतावद्धटत्वानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तादृशावच्छेदकताकान्वयइतिबोधस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयविधया हेतुत्वसंबं
सिद्धमेव तत्र निर्णयत्वं यदि तादृशावच्छेदकताभावाप्रकारकत्वे सति तादृशावच्छेदकप्रकारकत्वं तदा धर्मिभेदेनावच्छेदकत्वतदभावावगाहि[illegible]स्य त्वेन तासंग्रहः यद्येकधर्मविशिष्टे तत्तदभावाप्रकारककत्व
तदा समञ्जसं यथा पासंग्रहः स्यात् नापि तद्धर्मावच्छेदेन तादृशाभावाप्रकारकत्वे सति तद्धर्मविशिष्टे तत्प्रकारकत्वं तद्धर्मसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वाभावावगाहि संशय संग्रहापत्तेः अतो द्वारत्वावा
च्छेदेन तादृशाभावाप्रकारकत्वे सति द्वारत्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वप्रकारकत्वं सामानाधिकरण्येन निर्णयत्वं वक्तव्यम् तच्च वच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकं च न सामानाधिकरण्येन तादृ
शावच्छेदकताविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वं तथा सति यत्राभावि सा नन्द्रमेत्यप्रामाण्यग्रहानन्तरं द्वारत्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वाभाववानिद्वार इति ज्ञानं न लोहारत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वाव
गाहि निर्णयस्तत्र द्वारत्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि बुद्धित्वस्य सामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वनिर्णयस्य व्यभिचारापत्तेः अतः सामानाधिकरण्येन तन्निर्णयविशिष्टविशिष्टवैशिष्ट्यावगा
हिबुद्धित्वमेव तत्कार्यतावच्छेदकं वाच्यम् अवच्छेदकावच्छेदेन तन्निर्णयस्यापि कारणत्वे वैशिष्ट्यमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यम् अस्यापि स्थलपक्षां सामानाधिकरण्येन तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धेरवच्छेदकावच्छेदेन तन्निर्णयकार्यतावच्छेदक
ताक्रान्तत्वप्रसंगात् तथा च तादृशनिर्णयवैशिष्ट्याक्रान्ततत्स्य शाब्दबोधस्यानतिरिक्तकार्यकारणभावरतिक्तकारणतावच्छेदकगौरवस्यावसरइति चेत् न उक्तस्थले द्वितीयलक्षणे सामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वविशिष्टवैशि
ष्ट्यावगाहि बोधानुपगमे इति विरहात् लक्षणविलंबेनावच्छेदकावच्छेदेन तादृशावच्छेदकतावगाहि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्येवोपगमादेशिष्टस्य कार्यतावच्छेदकतासंभवेन तत्प्रकार्यकारणभावेनानिर्वाहादतिरिक्तकार्यकारणभावप्र
दर्शकत्वेन च कारणतावच्छेदकगौरवं दुर्वारमेव तीरादिनिष्ठावच्छेदकतायास्तादृशविशेष्यत्वस्यावच्छेदकतानिरूपितत्वेपि न तस्यास्तादृशावच्छेदकतात्वेनतीरादिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वमपि तत्प्रकृष्टावच्छेदकतात्वेनैव वेति
तस्यापि द्धप्रतारणमात्रम् उक्तरीत्या बोधकत्वस्यैव बोधकतापदिते तत्र विषयत्वस्यापि दुर्ग्रहत्वात् नानादिविषयत्वमादाय विनिगमनाविरहाच्च तस्मात्पदपदार्थयोर्बोध्यबोधकभावव्यवहारनियामकः संबन्धः पदार्थान्तरमेव शा
क्तिः अन्यथा दीधितिकृतापि बोधजनकत्वं यथा न समवायितथा वस्तुतस्तु तदन्तरा शक्तेः पदार्थान्तरत्वमेवोचितम् तस्य तत्स्वपदस्यैवधर्मि[illegible]कमानसिद्धतया लक्षणागौकारे ज्ञावश्यकत्वं च तज्ज्ञानस्येह तल्लक्षणकल्पनप्रयुक्तगौरवं
दोषावहं फलमुखत्वादन्यथानुपपत्तेश्च न च शक्तत्वस्य पदत्वमिस्वरसतः संगच्छते अथवा शक्तिलक्षणयोरेकरूपकार्यकारणभावः तथाहि तच्छक्तनिष्ठशक्तित्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितपदनिष्ठप्रकारताविरू
पितनन्दीनिष्ठविशेष्यताकज्ञानत्वेन कारणत्वम् शक्तिसंबन्धेन यद्यत्प्रकारकेतज्ज्ञानेशाब्दबोधः संसर्गतावच्छेदकतानिष्ठावच्छेदकतायाः पर्याप्तिरनिवेशेन शक्यसंबन्धेन पदप्रकारकज्ञानस्यापि तेन क्रोडीकरणात् परंपरया प्रकारतानिरूपि
तासांसर्गिकविषयतानाथ विशेष्यतानिरूपितशक्तिसंबन्धेनपदशाब्दप्रकारकबुद्धिप्रतिबन्धकत्वेन लक्षणाज्ञानस्यैतेन कार्यविधत्वमपि निशिस्यार्थविस्तरः। तस्याश्च ग्राहकं व्याकरणादि तदुक्तम् शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशा
प्तवाक्याद्व्यवहारतश्च वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा इति अयं लावव्रता न सम्रूढतमेव व्याकरणाद्दिशक्तिग्राहकमिति नैयायिकाः यत्न स्त्वमतेलः कर्मणीति सूत्रेणाता लव्यसा न सम्रूढ तेन कलावेव शुक्तिर्न क
र्त्रीतिकृत्य क्रेण तथा गुणे स्तुक्लादयः पुंसीत्यनेनैव पिलाहुवाकुक्लादिपदानां गुणे शक्तिर्न तद्वति नानेकस्यु क्लादिरूपालंशक्तावच्छेदकत्वे गौरवात् किंत्वनिरूढलक्षणैव तत्रैवमन्यत्रापि लक्षणयानिरूढत्वाच्चनादित्वे स्वकं मवो
धसमानाकारस्यबोधस्य समानकालिकत्वेनैवं शक्तमेवं उपमानस्य सादृश्यज्ञानात्मकस्याति देशवाक्यार्थस्मृतिरूपावयवादिर्गवयादिपदवाच्यइतिशक्तिपरिच्छेदकत्वम् आप्तवाक्यं वेदमेतद्वाचकमित्याकारकं तस्मात् आप्तप्र
कृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवान् । व्यवहाराद्यथा केनचित्प्रयोजकवृद्धेन प्रेरमानयेत्युक्ते प्रयोज्यवृद्धेनानीते तटस्थः पार्श्वस्थो बालो नकर्मकान यनादिरूपंकार्यंवाक्यकर्मकानयन ज्ञानसाध्यंव्यवहारेव्यवहर्तृज्ञानस्यहेतुत्वादिति
मिमीते अनन्तरंतद्देवानिज्ञासा यापश्चपस्थितशब्दमेवतद्देवत्वे नावधारयति तस्यवाक्यार्थासंबद्धस्य तद्बोधकत्वानुपपत्त्या पर्यन्तस्य कंपदस्यसंबंधशक्त्याख्यमवधारयति । यद्यपि प्रथमं वाक्यस्य वाक्यार्थेसोवधारितस्तथापि वाक्यनयगामना
यनानावापोद्वापाभ्यां प्रत्येकपदस्य शक्तिग्रहस्तेनप्राञ्जानम् गुद्रायशक्तिग्रहे प्रामाण्यं तिष्ठ्यी यतइतिनैयायिकाः प्रत्येकपदशक्तेर्वाक्यानादिसंस्कारेण वाक्यार्थबोधोपपत्तेरितितद्दाशयः पतज्जलं प्रागभिहितम् । अन्ये तु पदशक्तिग्रहस्यास्य
दायशक्त्युपजीव्यत्वेनैनन्नस्य वाधा संभवाद्वाक्येपि वाक्यार्थस्य शक्तिरस्त्येवेत्याहुः। वाक्यशेषाद्यथा यवेर्जवस्तेतीत्यादौ यवपदस्य दीर्घशूकविशिष्टेऽप्यार्याणां प्रयोगात् कङ्गौ म्लेच्छानां प्रयोगात्तत्र शक्तिरिति संदेहे यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते
अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्तीति वाक्यशेषेण दीर्घशूकविशिष्ट एवशक्तिनिर्णीतान्यत्र कंगौ यवनानां शक्तिभ्रमात्प्रयोगइति कल्प्यते। विवरणस्य यथा शक्तिग्राहकत्वं तथाधात्वर्थानिरूपणे उक्तम्। प्रसिद्धपदसमभिव्याहाराद्यथापि [illegible]
के दकत्व यथेह सहकारतरौ मधुरंपिकोरौतीत्युक्ते सहकारादिप्रसिद्धपदसान्निध्येन पिकादिपदानां कोकिलादौ शक्तिग्रहः। सैषा शक्तिर्नार्थेषु संयोगादिना नियम्यते। तदुक्तं संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता अर्थः प्रक
रणं लिंगं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवइति। शब्दार्थस्यानवच्छेदे संदेहे सति निर्णयसहाया विशेषस्मृतेर्निर्णयस्य संयोगादयो जनकाइति शेषः अपस्थितानाम नेकार्थानेक
नानार्थमात्रनानार्थनिर्णयहानत्ररूपविषयकबोधजनकाइतिभावः सवत्साधेनुरवत्साधेनुरितिक्रमेण संयोगविप्रयोगयोरुदाहरणे रामलक्ष्मणाविति साहचर्ये अभयोर्गणपदे च शक्तिनियमनमितिनान्योन्याश्रयः साहचर्ये रामा हरूपम
सहपाययोरेव सहरूपयोग नियमात् रामार्जुनगतिस्तयोरितिवद्विरोधेन शक्तिनियमनं अञ्जलिनाजुहोति अञ्जलिना सूर्यमुपतिष्ठते इत्यादौ जुहोतीत्यर्थवशाज्जुहोतिकारणाञ्जलिपरत्वं जलिपरस्य सैंधवमानयेत्यादौ तत्प्रकरणेन नियमः।
अस्माकः शर्कराजपदधानीयादौ तेजोवेहर्तनमिति वृहन्नतिरूपालिंगात् कर्मत्वा स्वयं ज्ञानसाधनं जनपरत्वम् रामो जामदग्न्य इत्यादौ तु जामदग्न्यपदसन्निधानेन रामपदस्य परशुरामपरत्वं अभिरूपाय कन्या देयेत्यादावभिरूपतरायेति सामर्थ्यादि

भ.सा.२ ३४

वगम्यते सशक्तिर्वपरस्य नेत्यादावौचित्यात्परस्यपदस्यच्छेदनार्थत्वम् आत्मत्रपरमेश्वरस्य तत्रान्यथानीरूपदेशात्परमेश्वरपदस्यलक्षणार्थकत्वे चित्रभानुर्भातीत्यादौ चित्रभानुपदं सत्ययोर्वह्नेर्दिवा सूर्यस्य बोधकं मित्रं भाति मित्रो भातीत्यादौ यत्के
लिकादयो हेत्वन्तरेण सूर्यस्य प्रतीतिः स्थलपद्मनीमनस्थाली भिन्नत्वरानरूपवन्नाद्यर्थनिर्णयः ग्रादिना सत्त्वपत्वलत्वादि यथा सन्निकृष्टमिति सत्त्वसहः सूत्रार्थकः कर्मप्रवचनीयः सुपिकृमिति त्रोपसर्गोऽयस्यार्थः प्रत्ययः स्वप्रत्यय
कर्तृबोधकत्वात् पत्रायुक्तत्वत्रगततमायकदेशबोधकस्तस्मात् । इन्द्रियाणां स्वविषयेष्विमादिहरीवाक्यस्यायमर्थः इन्द्रियाणां यथा चाक्षुषादिविषयेषु नरादिस्मृतादिः श्रुतिप्रयत्नानेन्द्रियसंनिधाय तादेशादिकारणता बुद्धे
कधर्मवत्तत्वरूपाशक्तिपदार्थः साकंपदार्थान् अभिसंबंधपदस्य गततन्त्रारोपबोधजनकत्वावच्छेदकधर्मवत्त्वबोधजनकत्वमेवोक्तयुक्तेः शक्तिस्तत्वहिरोधः । पदपदार्थयोः संबंधः सदाशब्दः शार्थयोरितरेतराध्यासमूलं तादात्म्यं भेदवाक्यगमाहि
अत एव तत्संवाचकः प्रणवः ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादौ पदतदर्थयोरभयोर्भेदाभेदयोरुक्तत्वभेदविवक्षयोपासनाभासश्लोकः स एव संबन्धः शक्तिर्न तत्पदार्थान्तरं संकेतो वेति भट्टानुयायिमतेन तत्संप्रत्युक्तभेदाभेदयोः परस्पराभावरू
पतया विरुद्धत्वेनैकत्रावस्थानस्यैवासंभवात् घटपदनाशेपि घटस्योपलभ्यमानत्वात् योस्मदादेर्घटस्यासंभवदुक्तिकत्वाच्च नचेपाकरकेशकुश्यामेषिपाकोत्तरम् यमिदानीमश्यामतिप्रतीतेर्भेदाभेदौ न विरुद्धाविति वाच्यम् सुवर्णाशे
त्रीनांनेपामेकावच्छेदेन विरोधानपायात् अत एव तत्रदेशकालावच्छेदकभेदेनैव भेदप्रतीतिरिति इदोयन्नपाको ह्लो यन्नकोपि संयोगीति न प्रतीतिः किं त्विदानीमयं न श्यामो मूलेन कपिसंयोगी नैव नसन्नत्वाऽसिन्नर्थे यं शाखेश्रतिप्रतीति
समकालिको भिन्नकालत्वं भ्रमेति प्रतीताववच्छेदकाभावात् किं तु भेदत्वादे तु घटपदनाशे घटनाशापत्तिरेव शाब्दबोधस्यापि घटेनेन्द्रियसन्निकृष्टत्वात् घटशब्दस्वत्वप्रेन्द्रियग्राह्यतापत्तिरिति वक्तव्याकोपः नचास्वंतमभेदे घटः पर
सत्ताभेदे घटो वहरति सामानाधिकरण्यदर्शनाद्भेदवादे यपत्तिरिति वाच्यम् शब्दो घट इत्यापत्तेः तुभ्यं गच्छेदेन घटो वहरति न शब्दरत्यापत्तेरभवाच्याभेदस्य वा स्फीदेः ओमित्येकाक्षरमित्यादौ तत्तरपदस्य तत्प्रतिपाद्ये निरूढलक्षणया सामा
नाधिकरण्योपपत्तिरिति नत्वत्त्वपपत्तिस्तादात्म्यसाधिका नह्यकस्योपासनाकाण्डस्थत्वात् यामेदेयमभेदोपासनपरत्वोपपत्तेश्च न सामानाधिकरण्यशक्तिवाक्यपदप्राणापानमनोरमणवेत्वाधिकमन्यतोवधार्यम् । सा च शक्तिस्त्रिविधा रूढिर्यो
गरूढिश्चेति अवयवार्थाप्रतीतौ या समुदायनिरूपितार्थबोधिका सा तत्पदनिरूपिता तदर्थे रूढिः यथा मणिनूपुरादौ प्रत्येकप्रकृतिप्रत्ययनिरूपिता न तदर्थे या शक्तिः सा योगः यथा पाचकपटद्वंटकधातुप्रत्ययोः पाकेन ल्कर्तरि च श्री
स्तुंगं धादिपदानां कदाचित्समुदायनिरूपितोवधिनिलुरूढिस्यावयवधिबोधः कदाचित्समुदायसंगन्धो यस्मात्पत्तितूभ्याससम्भालादिबोधोवयवशक्त्येति यौगिकत्वं तस्मोति यौगिकरूढिः एवमेको रूढिर्योगापहारिलीतितत्प्रकरणेतृ
मावे लावल्लिकत्वत्तजिज्ञासात्बोध इत्यादेरेतत्रावयवार्थसहकृता समुदायशक्तिरर्थबोधिका सा योगरूढिः दृश्यते यथा पंकजादिपदे तत्र पंकाधिकरणकोत्पत्तिकपद्मत्वविशिष्टबोधात् पद्मस्यानुपपत्तिप्रतिबंधानेविनाविद्या
त्वलवत्पादवस्तत्वादिपर्यंतसिंतबैव गंगायां घोष इत्यादौ गंगापदस्य तीरेषणावसंबंधरूपलक्षणायाः रूढाराकिताभिस्संस्कारजन्यतीरस्मरणस्यानीरधिकरणकत्वे घोषशक्तिबुद्धिः मुख्यत्वेन वाचाविवक्षायामनुपपत्त्यास्या अवश्यमभ्युपेयत्वात् ।
तत्वपात्तुपपत्तिप्रतिसंधानं तत्वकल्पने वीजं यथोक्तं कचिन्नियतं लक्षणमपि यथा वदनं तस्या वदनं सुवेमक्षुवेभाति चाम्पासामित्यत्र वादासंवन्धावच्छिन्नवदनत्वावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपितवदनत्वावच्छिन्नविशेष्यताको बोधो न सं
भवति तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वासंबंधेन शक्त्युक्तौ विधेयतावच्छेदकत्वेमदस्या तंत्रत्वादिति वदनत्वावच्छिन्नार्थकवदनपदनिरूपितताकांत्वान वदनपदेन तत्त्ववदनपदमाह्लादकपरत्वलक्षणया
उपस्थिताह्लादकत्वावच्छिन्नस्याभेदान्वयो वदन इति अन्वयानुशासनबोधिततनिराकांक्षत्वमपि कविन्नदीजम यथा कुतूहलीतापरित्यागः सरत्नाकरमेखला तुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलामित्यादौ भुजिपालोरवनवाचकस्यासमनेपदनि
राकांक्षत्वात्तर्थबोधप्रतिबंधप्रसंगाच्छिन्नमभुजितवार्थपालनसंवेधिताऽसनं लक्ष्यते आत्मनेपदम्भिधानान्तुभुजितावच्छेदेनाखण्डतोपातकतृत्वित्वात्सनन्दिस्तत्त्वयोग्यत्वपनेराकांक्षासंभजोनवनरतिस्वने लक्षणप्रतिपादनात् तत्केव
लपदेन तत्कालिकत्वमाभिन्नपृथिवीपालकर्तृकभोगकर्मनिरूपितत्वभावप्रतियोगितावच्छेदकैकत्वयोगिप्राप्तिरभिधीयते एवकारे लक्षणा एकत्वं संयोगव्यवच्छेदः एवं च तत्कालिकत्वमाभिन्नपृथिवीपालकर्तृकभोगकर्मनिरूपितो
न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकैकत्वविशिष्टाभिन्नपृथिवीकर्मकभोगकर्ता इति बोधः स्त्रीकर्मकभोगकर्ता रामाभिन्नः पृथिवीपाल इति वाक्यार्थबोधो बाध्यते यतः कविन्मातान्तरलभ्यार्थप्रतिबंधिकायाः सिद्धेः सत्त्वादनाकांक्षत्वनदीजं
यथा रामोभिन्नसर्वसमरूढेत्यादौ रामत्वस्य सर्वसमरूढत्वानुपपादकत्वाद्रामपदस्य रामभेदोपशपितमरणप्रवासदुःखसहनदुःखोत्तमविनिर्दिष्टलक्षणया सांकेतिकार्थः सर्वसहत्वे हेतुः तथा च तादृशदुःखोत्तमविनाशसर्वंसहत्वा.
भय इति बोधः द्विरेफो मधुरं रौतीत्यत्रैकद्रव्यजातिकानन्तरत्वादेतत्सद्बोधार्थवाध एव लक्षणावीजम् तथा हि येन पुरुषेण द्विरेफादिपदस्य शक्तिविशेषो न ज्ञातस्तस्य दृष्टौ नावृत्तिस्तान्नाद्विरेफो यत्रेति व्युत्पत्त्या भ्रमरपदे सात्वलक्षणाता, तस्यद्वि
तिविशेषाकमधुररावकर्तृत्वशाब्दबोधस्तात्पर्यविषयस्यानुपपत्याद्द्विरेफपदाद्रेफद्वयघटितत्वपदस्यात्तत्वलक्षणोपस्थिते प्रातिविशेषमधुररावकर्तृत्वान्वयः अत एव तत्र लक्षितलक्षणेति व्यवहारः स्वघटकरेफद्वयलक्षि
तभ्रमरपदवाच्यत्वरूपत्वान्नस्याद्द्विरेफपदेन लक्षणया भ्रमरपदमुपस्थाप्यते तेन च प्राप्तिविशेषोपस्थितिरिति लक्षणमकृत अत्रधानाभिधिविशुद्धत्वेन लक्ष्यमाणस्यासंभवात् तदुपस्थितेर्भ्रमरपदजन्यत्वेन प्रकृतप्रमाणघटकृति
द्विरेफपदजन्यत्वाभावात् भ्रमरपदे लक्षणायामपि तेन तदुपस्थितिरुच्चरितस्यैवार्थप्रत्यायकत्वादिति तत्परे एवंदिकः रूढिजनिकानन्तःस्यादवपिवोदवम् एवं गंगास्वरति वेपापं दृष्टापीतावगाहिते मत्रपीता गंगा पापं हरतीति
वाक्ये गंगापदात्तस्यकर्मवाहुलवयवावयविभावसंबन्धरूपलक्षणाग्रहादितसंस्कारसहकृतानुपस्थितोदकजलेपानकर्मत्वान्वयबोधः तत्समर्थानुपपत्तिरेव वासवेत्र लक्षणाबीजं तद्वन्नायकत्वेनेवोक्तं नैराकांक्षादीनाप्रयोगः
अत एव यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ यष्ट्यादिपदांतद्वारणकर्तृरि लक्षणा यष्टिप्रवेशनकर्मत्वस्याबाधेपि भोजनार्थस्त्रिकरणेजीनतात्पर्यविषयभोजनप्रयोजनकप्रवेशनकर्मत्वस्य तत्त्वानुपपन्नत्वात् एवं कुंताः प्रविशन्ति त्रिलोयां
तीत्यादावपि स्यम् ननु काचिन्निशुश्यपदहृयघटितत्वेन नावधनया कथं तत्र लक्षणासंभवासिद्धेः किं चात्रैकसार्थगंतृत्वलक्षणानावच्छेदकं यत्नीतस्यानत्वयापत्तेः गंतृत्वेनोपस्थितस्य गमनाकांक्षाविरहादिति चेत्सत्यं संबंधि
शाकृमतप एवैकसार्थसंबंधिनि लक्षणाभ्युपगमेनानुपपत्त्यभावात् लाक्षणिकं च पदं नानुभावकमिति विस्तरः यः स्वशक्त्यानुभवं प्रत्येव पदानां कारणत्वं इतरपदार्थान सह स्वशक्त्यानुभावकतेनल
साहृष्टादिपदादेगौरीवानुभवसंभवाच्छक्यादशकोपस्थितिर्लक्षितेन त्वभ्युपगच्छतीमते स्वजन्योपस्थितिसंबंधेनैव पदस्यानुभावकतया नस्यात्तिरिभावान्नस्यानानुभावकत्वमिति कल्पम् न च तस्या संभवति शक्योपस्थितितो
पदेरसरूमर्थनया तत्र प्रमाणाभावान्नयासंभवात्तत्त्वमानामिति सूत्रतेः वस्तुतस्तु लाक्षणिकं पदमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाजनकमिति तनदर्थः उद्देश्यविधेयभावेनान्वयबोधाजिवाभ्युपेत्यसंसर्गयोजकत्वादत एव लक्ष्यार्थस्यापि
धेयतयाऽभानाद्विधेयपरः शाब्दार्थ इति संगच्छते किं च तत्त्वसंयोगस्य घटसंयोगहेतुत्ववोधकमत्यर्थके तत्त्वः पदं जनयतीति सर्वलाक्षणिके त्वपानुभवापत्ताप्रायतेतो चलिके पदमानुभावकमिति वक्तव्यं गंगापदात्तीरमनुभ
वामीति प्रतीतेश्चेति तादृशपाशो न सम्युक्तिकत्वात्तदात्त्वधार्यं न त्वस्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं पदं प्रयुज्यत इति नायाचीरावाचकं गंगापदं भिधानेन गंगाशब्दोत्त्यादावनुचितं प्रयोजनं जिज्ञासायां पावन:

नियतारोपलोपाय: स्यादारोप: परस्य च, तत्रारोपरिते निश्चिते वा चके भेदभाजिवापरं परित्त द्वैविध्यदर्शनं निश्चितर
त्वादिनोपायभूते रूपके आरोप्यारोपविषययोर्वा च केशादेः निश्चितविभिन्नैः समानीतितत्वर्थः ॥ २६

त्वादिप्रतिपन्नयेतदिति यदि तर्हि वृत्तिं विनात सपशाद्बोधेभानासंभवात्तदर्थव्यंजनाहारिरपितत्वीयांगीकरणीया अत एवाचला नांधिश्रियं हृत्वा वारिवाहैः सह तानिशम् निष्ठंति चपला यत्र स कालः समुपागतः इत्यत्र शशकानांधियमपहृ
त्य ऋत्यायोजलवाहकैः समं रमन्नरमत्र तात्पर्यविषयतद्वार्या नालिंगितस्यापचार्यान्तरस्य प्रतीतिः साचार्यदारिकापि भ्रम धार्मिक विस्रब्धः सोद्य श्वामारितस्तेन गोदानदीतरनिकुंजप्रतिष्ठितनिसर्गदृप्तसिंहेनेत्यादौ प्रतिभाजुषामदृष्या
नावस्तु वोद्ध्वं वैशिष्ट्यमप्रसिद्धं सिंहप्रतीतं नरगोदानीरस्थभीरुभ्रमणायोग्यत्वस्यप्रत्ययादिति चेन्न तद्धानालिंगितार्थस्य केवलयोगेन प्रतीत्यसंभवे पितृत्वायोग्यतया: स्वपापादत्वात् पावनत्वादि प्रतीति विशिष्टलक्षणयापि सु
लक्षणयैवान्तपपन्निपरिहारे नवि शिष्टे सेतितन यष्टीः प्रवेशयेत्यत्रापि लक्षणापत्तेः लिंगजलेनिकन्तु तथापि वाच्यार्थे वैयंजनिकत्वेदृंगार्थत्वात्तु वस्तुतस्तु गालिप्रदानादेरिवे तोपितृ धात्वस्यार्थः शुद्धीयते न तत्त्वयबोधोस्मिति वाद
येत्थमित्यारूपत्वधर्मघोः संदेहे वानयो रसंभवात्तत्रैव तैर्व्यंजनोक्ता साधुपगमात् अत एव विदन्मानसहंस वैरिकमला संकोचदीप्रद्युते दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकारवैश्वानर सत्यप्रीतिविधानदत्त विजयप्राग्भाव भीम भवोसा प्र
ज्यं वरवीरेव त्वरशनं वेरं चमुच्चैः क्रियाद्गादोल्मिप्रपरं पवित्रत रूपकस्थलेनमुखे द्वंद्व संदेवारूप्याभेदात्वयः शाप्तो वर्णसुचिन: सरहस्यदानयोर्तत्सादृश्यप्रदोसाधारणधर्मज्ञानं नसिंहसमानसवासित्वप्रहेऽनेकार्थोपादियिनिरूपः श्लेष
स्तत्रानेकार्थतात्पर्य ज्ञानं तत्र राजहंससादृश्यधीरित्याद्याश्रयरतिके षांचिन्मूलपितमपूर्णं तथात्वात्पर्येस्वैवोभयनात् यदि तु नरसानुभाविकेलोकानां स्वरसवाक्यशब्दादस्समर्थ प्रत्यमीति प्रत्ययस्तदा व्यंजनाहमिति गीर्वाणगुरूणामपा:
माकान्निवारणेत्याकलनीयामीति स्वकृतनिरुक्तमतमवलंब्य मूलमवतारयति । नन्वेवमिति । एवं बोधकत्वस्यैव शक्तित्वे । तत्रापि । अपभ्रंशरूपभाषायामपि । स्यादिति । तस्मात्पिबोधकत्वादीन्सेदादीनां शक्तित्वादिना तेनाय
मतिप्रसंगस्तत्राह शशंके नंगीकारादिति भाव: इत्यपक्ष्यावाह । तथा चेति । तस्य नापभ्रंशित वैतन्मोद्वित वेरतिनिषेधविषयत्वेन साधुताया मिश्रापन्ने वेदत्वमशक्यत्वादितिभाव: । द्विधेति । अपभ्रंशानां बोधकत्वारूपशक्तिमत्त्वाभाववा
वस्थापनेन साधुत्वस्यान्यथा निर्वचनेन चेत्यर्थः । अनुमानेनेति । अनुमानमत्र स्मृतिरपत्रपक्षा व्याख्यानत्वमिति बुध्यन्ते: नत्वव्याप्तिपक्षधर्मत्वेन ज्ञानं व्याप्त्यादिज्ञानस्यत्वस्यापि नतो वोधात् गाव्यादीनामपभ्रंशनां गवादिशब्दविकृतित्वे
नततः प्रकृतिस्मरणसंभवात् वस्तुतिचतेषां साधुस्मरणपदोपयोगइति । अनुमायेति । स्मृत्वेत्यर्थः साक्षादपभ्रंशानां बोधकत्वात्तु एतत्कल्पे साधुत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादितिभाव: तत्रहरिसंमतिमाह उक्तंसीति ते अपभ्रंशाः
साधुष्विति । विषयसप्तमी साधुशब्दविषयकस्मरणेनेत्यर्थः प्रत्ययेति । गवाद्यर्थबोधकारणानीत्यर्थः भावार्थस्तुमूलकतैवोक्तः पद्यांतरमाह । तादात्म्यमिति । साधुगवादिशब्दतादात्म्यप्रकारकज्ञानविषयतामापाद्येवेत्यर्थः गोप

नत्वेवंभाषादिनोपिबोधदर्शनाद्बोधकत्वारूपाशक्तिस्तत्रापिस्यात्तथा च साधुतापि स्यात् शंक्यत्वसैव साधुताया व्याकरणाधिकरणेप्रतिपादनादित्याशंकां द्विधा समाधत्ते असाधुरनुमानेन वाचक: केश्चिदिष्यते वाचकत्वावि
शेषेपि नियम: पुण्यपापयो: असाधुर्गाव्यादि: अनुमानेन साधुशब्दमनुमाय वाचको बोधक: कैश्चिदिष्यते तथा च लिविवत्तेषां साधुस्मरणपरम्परोपयोगो न तु साक्षाद्वाचकत्वमिति न साधुत्वमितिभाव: उक्तं हि वाक्यपदीये ते साधुः
ष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः तादात्म्यमुपगम्येव शब्दस्यार्थप्रकाशकाः नशिष्टेरनुगम्यन्ते पर्याया इव साधवः ते यतः स्मृतिमात्रेण तस्मात्साक्षादवाचकाः अंबुंबेति यदा बालः शिक्षमाण: प्रभाषते अव्यक्तं तद्विदां तेषां व्यक्ते भवति निर्णयः प
वं साधो प्रयोक्तव्ये योपभ्रंश: प्रयुज्यते तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थोभिधीयत इति नन्वपभ्रंशानां साक्षाद्वाचकत्वे किं मानं शक्तिकल्पकव्यवहारादेस्तुल्यत्वादिति चेत्सत्यम् तत्रेष्टापत्तिरेवेत्यर्थे तेषु शक्तिकल्पने गौरवात् न च पर्यायत्वसत्ता
र्थोक्ता तेषां सर्वदेशेष्वेकत्वाद्विनिगमनाविरहेण शक्तिकल्पना नह्यपभ्रंशेत्यथा अस्यथा भाषाशब्दानामपि पर्यायत्वतया गणनापत्तेश्च एवं च शक्तत्वमेव साधुत्वमिति नैयायिकसीमांसकानां मतं तदेतन्मूले नैवदूषयाम इदानीं
समन्नमाह । वाचकताविशेषेपीति अयं भाव: अपभ्रंशानामशक्तत्वे ततो बोधएव न स्यात् न च साधुस्मरणाद्बोध: तानविदुषामपि पामराणां बोधात् तेषां साधोरबोधाच्च शक्तिभ्रमात्तेभ्यो बोधइत्यपि न बोधकत्वस्याबाधे
नतद्रूपभ्रमत्वात् ईश्वरेच्छा शक्तिरितिमतेपि सन्मात्रविषयित्वात्तस्याबाधात् प्राक्षैः पदपदार्थघटितायाश्च मासंभवाच्चेति उक्तं च वाक्यपदीये पारंपर्यादपभ्रंशा विगुणेष्वभिधातृषु प्रसिद्धिमागता येषु तेषां सा
धुरवाचक: दैवीवाग्व्यवकीर्णेयमशक्तैरभिधातृभिः अनित्यदर्शिनां त्वस्मिन्वादे बुद्धिविपर्ययइति अवाचक: अबोधक: बुद्धिविपर्यय: एतएव वाचका नान्यइति विपर्ययइत्यर्थः किंच विनिगमनाविरहादपि भाषायां शू

देचौरिणीयेकरणपारवेनगावीत्युच्चारिते किं तगोपदमेव इमितितादात्म्येन भासमानागाव्यादिशब्दापगवादिस्वार्थस्य प्रकाशकाइत्यावेउत्तार्थः एवकारेण तत्तेन बोधकत्वव्यवच्छेदः तादात्म्यावगतिश्चात्रभ्रमरूपा
मिन्नावयवीकत्वेनवास्तवतादात्म्यासंभवात् यत्तु शब्दार्थयोस्तादात्म्यशक्तिरितिस्वार्थतादात्म्येतिकारिकार्थस्यश्मालत्वयोपन्यसनेनतन्मन्वैव तादात्म्यस्यशक्तित्वेपिशब्दनिष्ठशक्ततादात्म्यज्ञानस्यार्थबोधकत्वाव उपक्रमोपसं
हारपर्यालोचनयासाधुशब्दतादात्म्यस्याप्यपभ्रंशानामर्थबोधजनकत्वमितिवृद्धांतरनयेवतद्वाख्यानस्योचितत्वादितिविभावनीयम् अवाचकत्वेयुक्तिमाह । नशिष्टेरिति । पततेऽसाधवः साधवः पर्यायाश्च शिष्टैः स्मृतिशास्त्रेण
नुगम्यन्तेनानुगम्यन्तेनप्रतिपाद्यन्तेऽतो न वाचकाइत्यर्थः स्मृतिमात्रेणोच्चारिताः शब्दाः साधवः पर्यायाश्चतानुगम्यन्ते न साधुस्मृतिमात्रेण बोधकाः मात्रशब्दार्थमेव विवरणोति साक्षादित्यादिनेत्यर्थः तेसाधुषुनुमानेने
मनेनोक्तमर्थं विशदयति । अंबुंबेत्यादिना । अव्यक्तमिति भाषणक्रियाविशेषणम् तद्विदां साधुशब्दविदाम् तेषाम् आत्मनाम् तेषामित्यत्र नेतिपाठे तु तेनापभ्रंशेनेत्यर्थः व्यक्ते साधुशब्दे स्मृते सति निर्णयः शाब्दबोधो भवतीत्यर्थः । एवं
मिति एवं चेत्यर्थः साधुव्यवहितः साधुस्मृतिद्वारकः कश्चित्प्रसिद्धो वादिरूपः अभिधीयते बोध्यतइत्यर्थः उक्तमेवार्थं द्रढयितुमाशंकते । नन्विति तेषां साधुपर्यायाणां एकत्वादिति एकजातीयत्वादित्यर्थः तथेति एकजातीयत्वमित्यर्थः । अस
त्येति एकजातीयत्वस्य शक्तिकल्पनायाम नियामकत्वइत्यर्थः शक्तिमत्वाविशेषात्साधुत्वामिवभाषाशब्दानामपिकोशादौ प्रतिपाद
पादत्वात्तत्रशक्तिस्वीकारः स्वाभिनिवेशमात्रप्रयुक्तइत्याशंकांनिरावि कीर्षुरुक्तप्रकारासंभवं दर्शयति । अयंभावइत्यादिना तान्निति साधुशब्दानित्यर्थः अबोधदेतमाह पामराणामिति । बोधादिति अपभ्रंशाद्बोधदर्शनादित्यर्थः तथाचान
न्वीतशास्मृतेषां साधुत्वप्रकारकसाधुशब्दज्ञानासंभवेन तत्स्मरणेन तत्रशाब्दबोधदिरुपपादयितुमशक्योतिभावः साधुस्मृतिकल्पनासंभवेदपिकथं चिद्यदि तेषां तत: शाब्दधीः स्यात्सैवतत्त्वनास्तीत्याह । तेषामिति शक्तिभ्रमादिति । भ्रमोऽनि ह
पितायाः साधुशब्दनिष्ठायाः शक्तेरपभ्रंशेभ्रमादित्यर्थः किंबोधकत्वरूपशक्तिभ्रमाद्बोधउपपाद्यते किं वेश्वरेच्छारूपशक्तिभ्रमात्तत्राद्यइत्याह । बोधकत्वस्येति द्वितीयेत्वाह । ईश्वरेच्छेति सन्मात्रेति । मात्रपदकृत्यार्थक अपभ्रंशाद्बोधस्य सतो
भ्रमवसिद्धत्वेनवास्तवबोधजनकत्वस्य तत्रसत्वेन बोधकत्वेनेश्वरेच्छायास्तत्रासंभवात्ततामाद्याया भ्रमत्वसंभवः प्रतीतेर्भ्रमत्वे विषयबाधस्यैव तंत्रत्वादितिभावः ननु तादृशशक्तिकव्याहृत्याया स्तत्पदविशेष्यकत्वावच्छिन्नतदर्थबोधजनकत्वप्र
कारत्वकेच्छायाः अपभ्रंशेऽसत्वेनतत्तत्कगादिज्ञानस्य भ्रमत्वेबाधकाभावोतआह । शक्तेरिति भ्रमासंभवाच्चेति । तत्पदविशेष्यकतदर्थबोधजनकत्वप्रकारकेच्छायास्तत्पदविशेष्यकत्वेनशब्दीनाया अपभ्रंशपदविशेष्यकत्वासंभवेनतद्भ्रमासंभवा

भू॰ सा॰ द॰ रित्यर्थः। एवं चेच्छाया शक्तिरिति यत्पाश्चात्यानामभिप्रायेण निरुक्तेश्चाविशेषात्तु रूपायाः पदार्थान्तररूपायास्तादात्म्यलौकिकत्वापभ्रंशेष्वनन्वयप्रयोगेन तस्यापभ्रंशे बाधकाभावादिति बोध्यं तथा च तत्र भ्रमेणापि बोधस्यानुरूपपादकत्वाद्बोधानुपपत्त्या भाषायां शक्तिरावश्यकी

३५ तिभावः। अस्मिन्नपि पक्षे हरिसंमतिं दर्शयति। अङ्गं चेति। पारंपर्यादिति स्वार्थं ध्यात्वा विज्ञेयेति। हेत्वन्तरविशेषणं वै गुणत्वं वक्तृणामपरत्वादिरूपं अभिधाने वैगुण्यस्यापभ्रंशानियामकत्वात् विज्ञेये अभिधाने स्वसंस्कृतपरंपरयापि बुद्ध्यर्थं प्रसिद्धिमागता इत्यर्थः

देयीति। संस्कृतरूपे इत्यर्थः अशक्तेः। विशुद्धैः। अवच्छिन्ना उच्छिन्ना तु सर्वीकारात्तेत्यर्थः अनित्यदर्शिनो। शाहानित्यत्ववादिनां नैयायिकानामित्यावत्। नित्यत्ववादिनां तन्मते वेत इति वाचकत्वग्रहोपि संभवतीत्यभ्युक्तं वादे वाचकतविचारे उ

३५ त्यर्थः ननु तेषां साधुत्वाचकत्व न तु पपन्न यस्मिन्नर्थेऽपभ्रंशाः प्रयुज्यन्ते तद्वाचकत्वस्य साधुषु सर्वसंमतत्वादित्यत आह। अबोधकत्वेति व्यवहितः साधुर्न बोधकः इत्यर्थः साधुस्मरणं विना न बोधः किं त्वपभ्रंशाद्वदनत्रसाध्वादाक्कारोऽतिभावः ननु देवीवा

ग्युवकीर्तयमित्यस्यापभ्रंशेषु साधुतादात्म्यारोपेण साधुत्वविदां तत्रो बोधो बोधपात्तु वाचकत्वभ्रमादिरित्यर्थपरत्वान्न तु स्वमवद्धकार्योपष्टम्भकत्वं न तु वचनदर्थपरत्वे साधुरवाचकइत्यर्थो संगतिः तत्र न नोल्लार्थकतयारोपदशाकालिकानां वाचकत्व

मयोपात्तवाचकत्वे तज्ज्ञानी शक्तिभ्रमेणैव बोधादिति संगमयितुं शक्ता ताद्रूमसंभवेऽप्यसिद्धीयतिरुक्तेश्चाविशेषणत्वपदार्थो न बाधाशक्तिरिति मते सुलभत्वेत्याह। किं चेति विनिगमनेति। बोधकत्वाविशेषात्साधुतादात्म्यारोपं विनापि तद्बोध

स्यात्रेवसिद्धत्वाच्चेत्यर्थः तासां भाषाणां दोषः शक्तिबाधकमित्यर्थः ननु सकलदेशशिष्टपरिगृहीतत्वेनैव विनिगमकमत आह। किं चेति अवच्छेदकेति जनकतावच्छेदकेत्यर्थः सकलदेशशिष्टपरिगृहीतत्वं तन्न विनिगमकं शवतिर्गतिकर्मा

काम्बोजेष्वेव भाष्यते विकारस्त्वेन मार्यो आचंतइति भाष्यान्त्र हेदानियतसंस्कृतेषु शक्तिसिद्धानापत्तेः वाचकस्यज्ञानुकल्पयामातंकारिकाणाम् आकृतभाषाद्यारूपणस्यासंगतत्वापत्तेश्च अतएवतत्र देशीयशिष्टानां तत्तद्भाषासु शक्तिः संस्कृतशक्त

त्वभ्रमयः न चासो भ्रमः बाधकाभावादिति भावः उपसंहरति तथा चेति। एवं चापभ्रंशानामपि शक्तत्वे साधुत्वं स्यादिति साधुत्वव्यवस्था पत्तिरित्यर्थः। साधुनिर्भावितत्वमिति। साधुत्वेनव प्रयुञ्जीतेति विधिरित्यर्थः। नासाधुभिरिति नापभ्रंशितवे

तेनम्लेच्छितवाइत्यादिनिषेधविधिरित्यर्थः। योग्यत्वं जनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् तत्र साधुशब्दे जातिरिति। तत्र प्रमाणं तेन कः शब्दः समर्थः। अव्यक्ताविनः स्वर्गफलः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति एकः शब्दः परयोरिति तत्र स्थभाष्यपठितश्रुतिः स

माख्यातः साधुत्वेन ज्ञातः प्रतिरूपविनिश्चितः तत्साधुत्वमित्यर्थः। प्रतिलभ्यवाकोऽन्वचनेन शास्त्रान्वितः शास्त्रपूर्वप्रयोगमार्गेणानुसारिनः सुप्रयुक्तः शिष्टोक्तरीत्या प्रयुक्त इतिनिर्दर्थः नेह लया हेलयइति कुर्वन्तः पराबभूवुरिति शिष्टोशिष्टपदिलकलादि

नासांकर्यान्तस्य जातित्वाभावो विभाव्यते तदा साधुत्वमुपाधिरित्यर्थः। तदनुमापकमिति तद्बोधकमित्यर्थः व्याकरणदीयादिपदाद्विहितपक्षवत्वपदियत्वः। एवमेवेति तत्र दर्शपूर्णमासकारेणतत्रछन्दस्ववाकरणस्मृतौ साधुत्वप्रतिपादनात्सेवेत्यर्थः।

नचतासां नाना त्वे दोषः संस्कृतत्वमस्तु नाम भाषायाः सर्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं विनिगमनाविरहत्वादवस्थानात्। किंचात्र पूर्वोचावच्छेदिका तात्पर्यायेत्विच भाषाया यामपत्यानैवेति करणायेति विशेषतिविभावनीयं इति भिः तथा च संस्कृतवद्भाषा

पाद्यः शक्तादपि तत्पर्यायेन पभाषाणां गणनापत्तिः साधुनामेव कोषादौ विभागमत्त्वनात्। तत्रैव साधुता तेषां स्यादित्यत आह। नियमइति पुण्यजनकबोधनाय साधुभिर्भाषितव्यमिति विधिः पापजनकबोधनाय नासाधुभिरिति निषेधः त

पापजनकत्वं वा तत्र योग्यत्वं साधुत्वं पापजनकयोग्यत्वमसाधुत्वं तत्रजनकतावच्छेदिका च जातिः तदनुमापकं च कोशादिव्याकरणादि च एवमेवराजसूयादेर्ब्रह्मयोगजनकत्वं ब्रह्मादिशब्दानां नाम्यादौ साधुत्वमिति संगच्छते साधु

निकं देवदत्तादिनाममपि ह्रास्वरपिनाथविशेषेण अस्यादिना साधुत्वम्। एवं च यः शब्दो यदर्थे व्याकरणेन व्युत्पादितः स तत्र साधुरिति पर्यवसितं गोणानाड्यनुत्पादनात्तत्र गुरुस्कारेण प्रयुक्तो साधुत्वमेव आधुनिकत्वात्तत्कालीनाव साधुत्व

मिष्टमेव अतएव चात्तलायादेरीत्यर्थे ब्राह्मणादेरित्यादिकं लब्धं याव साधुरित्यादि विनियरेणापपत्तिं भवेत्। अतिरिक्तपदार्थस्तत्पायमाह। संबन्धिशब्दे संबन्धयोग्यतां प्रतियोग्यता समयाख्यापतासंविभक्ता पित्रादियोग्यत्व। संबन्धि

ष पः योग्यतां प्रतियोग्यत्वं प्रतियोग्यतावि षयइति समयाख्यचरणात् योग्यतासंवित्शक्तिरूपः दारपद्मभयोग्यमेतत्संबन्धीति व्यवस्थाशास्त्रत्वेत्यर्थः। इति भूषणसारे शक्तिनिर्णयः ॥ नञर्थमाह नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात्सर्वना

ता आरोपितत्वेनज्ञेयं ततस्ते प्रतिसर्वेऽवन। नञ्समासे अपरस्य उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्सर्वनामतासिद्धौ निशेषः अतएवारोपितत्वमेव नञ्द्योत्यमित्यभ्युपेयमिति विशेषः अयं भावः अत्र सर्वइत्यादावारोपितः सर्वे इत्यर्थे सर्वशब्दस्य प्राधान्यात्तद्बाधात्स

फलाजनकत्ववदिति। तन्त्रियाधिकारिकर्त्रकत्वे वत्तस्य फलश्रवणादिति भावः साधुत्वमिति गवा र्वेनामतासिद्धौ अस्थाने सर्वइत्यत्रेव सानत्वात्

स्कारेण देवदत्तादिपद्यानां शास्त्रे उत्पादनानेकदेवदत्तादेः साधुत्वानपत्तेरित्यत आह। आधुनिकेति व्यवहरमिति। लोपवदाधेनरंतष्केपसंकलुरतरंवाप्रत्ययनामतत्कर्यो चतहितमितिभाष्यस्यस्वत्वेत्यर्थः तत्तदेशभाषानुसारेण क्रियमाणनामधेयोजीकृते उजी | दीर्घपुरस्कारेणैव गवादिशब्दानां प्रयोगे पुण्यजनकत्वरूपं साधुत्वं नत्वाधुनिकदेवदत्तादौ तथा पुर

त्वादिनामकत्वेन सिद्धत्वादसाधुत्वमिष्टमेवेति भावः। न त्वेवं तालिकानां तत्तत्कार्यपुरस्कारेणानुत्पादनात्तत्तेषामसाधुत्वमस्त्वित्यत आह। गोणनाममिति विभक्तानलिकानां नीलादीनामित्यर्थः गुणे तथाकोनीलादिरूपे गुणमात्रादिस्यान्तविचनेमोम

त्वप्रत्ययात्तिङः ग्लेच्छिकाद्यःपु सीत्यादिकोत्पत्ते चेत्यादि। तस्य पुरस्कारेणेति नीलादिपुरस्कारेणेत्यर्थः शक्यार्थबोधानन्तरमन्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानेनैव लक्षिकार्थोपस्थापनात्तत्रार्थोपस्थितिनिबन्धनेनिरूढलाक्षणिकानां साधुत्वमस्त्वेव साधवः आधुनि

केति। निरूढलाक्षणिकविषयेऽर्थे स्वकल्पितपक्षे चित्ते संबन्धवशात्तदुपस्थापकानां तत्वमित्यर्थः नन्वव्याकरणे स्वकोशे वक्तव्यक्रियारूकस्य सत्त्वादि क्रियोपायकथं न वार्थमत आह। स्मृतिरिक्तेति अन्नधीतव्याकरणादीनां व्याकरणेऽज्ञाशक्तिग्रहासंभवात्तदर्थ

अवक्तारं तपमप्युपायमाहेत्यर्थः एतेन ग्रन्थकृता बोधकतातिरिक्तपक्षेऽङ्गीकारेण तद्दोषपर्यदर्शनमनुक्तानुप्रलपितमपि निरस्तं तथानभिधानात् विषयशब्दापभ्रंशेन व्याचष्टे संबन्धो विषयइति। तथा चायमेतत्संबन्धीति व्यवहारे संबन्धो विषयइद्मत्रयो

ग्यमिति योग्यताप्रतियोग्यतयावहारे योग्यता विषयोऽयतोऽत्र समयानुसारवद्योग्यताबोधकतासंविज्ञानंभवतीत्यर्थः तत्र हेतो मातापित्रादियोग्यवदिति यथा घटेनतत्संबन्धीति व्यवहारस्तयोर्जन्यजनकभावनिष्ठाभ्याकरणादित्यर्थः अन्येतु निमित्तं

व्यावहले संबन्धिशब्दे यमेतत्संबन्धीति व्यवहारे योग्यतां प्रति अर्थबोधजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपयोग्यताव्यवहारनिरूपितोयसंबन्धस्तादात्म्यलक्षणो वा सपर्यवयोगत्वापरपर्यायो विषयइति शेषः सत्तानादिः स्वरूपसंबन्धपरंपरापरपर्यायसमवायादिसंबन्धापरिशिष्टी

यतेनतज्जनकत्वमेव शक्तिरेत्तत्रैनेयंयोग्यइतिव्यवहारात् अतएवैतच्छेदमतिप्रत्यये तत्संबन्धोपपद्यते शब्दस्यार्थे यत एतस्मात्संबन्धोलीतिग्रात्तरस्मनेनोकार्थ एवविशदीकृतइति। इतिभूषणसारे दर्पणेऽपि क्वचित्स्वरूपनिरूपणम्। एतावता प्रबन्धेन वा

काबहरकनाम्नान्वयोत्तेसपरिकरेनिरूपिते प्रसंगात्किं रुपिनिरूपितानन्तरोपसर्गनिपातयोरपि चरकत्वान्मनमेदेनार्थवत्वाद्वनामाख्यातोपसर्गनिपातमेदेनपदचातुर्विध्यमित्युक्तेः केषुपसर्गेषु निरूपणावसरः प्राप्तस्तु निभातित्यपानिनस्तेवाचकत्वमवकाशिते

मतलान्तर्ध्वप्तना मधात्वर्थविशेषात्तेषु प्रयोगानायोपसर्गनिपातेभ्यः एवरूपात्तनजर्थस्यादेः विरूपणं नामसः प्राग्लक्ष्यात्तसेवे त्वाप्रायेनाह। नञर्थमिति अव्ययीभावादिक्रमेण समासशक्तेरनिरूपणात्तत्प्रक्रमसमाससंगतिरितिभावः वस्तुतस्त्वाप्रत्येनार्थस्येव समा

सेवलत्वमिन्द्रवेसन्नवव्यवस्थापितत्वेन समासशक्तिप्रसंगावेरानुरूपर्तरात्रादिर्वपदप्रतिपादाराजादिवन्नसमाससहाद्दर्पदस्वप्रतिपादकिम्नाकांक्षितत्वनञर्थं नवसंगतिरत्वनसमासाद्योगं उदपिव्यपेक्षावादस्यसमस्तसंमतत्वेमानमितितोध्यमन ६

ज्ञमाह प्राह्वरस्मादो अन्तवेति। सर्वनामतात्पदेरेवं मर्थः तदनुपपत्तिमेवप्रकटयति अयं भावः प्रत्यादिना गम्यते इति तस्मान्सर्वनत्ते नर्थवर्णकृतामप्रसर्थः नञर्थभेदस्य प्रति योगिनयो नरपदार्थान्वयिनोनुयोगितया समभिव्याहृतपदार्थेनयोगीकारेइतियावत्तानमुपा ३५

असर्वदर्शत्वात्सर्वपदार्थस्य नञर्थभेदे श्रुतौ अनन्तत्वान्महत्संख्याकरणेन गौरवं तत्पदनिवेशनादिति भावः । नन्व सर्वदर्शत्वादौ प्रतियोगितायामेव सार्वं इति बोधाभ्युपगमात्र सर्वार्थस्य प्राधान्यात्तन्निरिलग्न्याह घटो नास्तीत्यत्रेति तस्य नञर्थस्य दर्शनादिति उक्ते
बोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वादित्यस्मान येस्मन्नेके प्रतियोगितायां भेदवत्त्वस्य घटे सत्त्वात्तत्र नयनबोधापत्तिरस्तु तात्रैव त्वपि बोधं नन्वत्र वाचि प्रघटः पटः इत्यत्र घटभिन्नः पटः इति सर्वजनीनबोधानुपपत्तिरत आह । अप्रसङ्गीत्याचेति सः घटभिन्न इति बोधः मा
नसइति प्रागुक्तबोधो नरकालिकरत्पर्थः तैर्वशा इत्यत्रापत्त्वसिद्धमेवेति भावः नन्व सर्वदर्शत्वे तत्सर्वांश स्यसर्वनामसंख्याभावे ज्ञातेति रत आह तथाचेति अत्रचेति आरोपितत्वं नञ्द्योत्यमिति पदेचे तत्पर्थः निष्कर्षइति । विषयत्वस्य संसर्गमर्यादयैव ला
भादन्यत्रलभ्या रोपसैवनञर्थत्वमुक्तं नत्वारोपविषयत्वस्य गौरवादिति भावः नत्वारोपस्य वाचकत्वे सुहे तस्य द्योत्यत्वोक्तिर्विरुद्धेत्यत आह । द्योत्यत्वोक्तिरिति । वाच्यस्यापि तस्य विशेषणत्वेनैव नाभावार्थवद्विशेष्यतेति तत्त्वं चयितन द्योक्तिरिति भावः । घटोना
स्तीति । यद्यपि समासानर्गात्वस्यैव नञ आरोपार्थकत्वं मूलकृताक्तं तथापि घटो नास्तीत्युक्तिरेव मन्त्राप्या रोपसत्ता नञ्मवश्च निरर्थत्वप्रदर्शनायेति वर्णनैव इत्यादिवयम् नञ्द्योत्यमित्यत्र नञो विशेषणतयोपस्थितत्वाद्यवरि तत्वाच्च तद्रूपत्वसमर्थित्वं कथमितिशंकोपा
भूद्दिमाशयेनाह नञर्थो नञर्थइति । तथाच सर्वनाम्नामवच्छिन्नप्रधानपदार्थत्वमिति सर्गमात्रं प्रधानान्यवच्छिन्नवयोस्तत्रानन्ननत्वात् किं तु बुद्धिस्थप्रकारेण त्वमित्येव नियमः तच्च व्यवच्छिन्नविशेषणतासाधारणमपीति न दोष इति भावः । साधारण्ये
नेति प्रत्येकपदस्य नञ्द्योत्यप्रतीतिविषयमात्रपरत्वादिति भावः । यो यदर्थस्य विशेष्यतया बोधस्य प्रयोजनं नम्भावात्तत्पदत्वपदवो चित इति विभावनीयम् । नञ्वाच्यत्वादिति । यद्यप्यनेकपदार्थप्रधानत्वेन नञ्त्वसरूपस्य ब्राह्मणमात्र एवान्वयनिभासो
तिनञः प्रयोगणे नञर्थविशिष्टस्यान्वयं नम्भविष्यति कः पुनरसौ नञर्थो निपात पदार्थकः ब्राह्मण एव एष गणस्यागोरादेर्दर्शनाद्वुपदेशाद्वा ब्राह्मणो सर्वब्राह्मणलोपाययस्यत्स्यति ततः पश्चाद्दुपलभतेनायं ब्राह्मण इति ततो ब्राह्मणलोपमिति प्रयुक्ते स तस्य
हरणगुणदर्शनाद्वुपदेशाद्वा ब्राह्मणत्वाध्यवसायपूर्वकमेवायं न ब्राह्मण इति नाम । तदयं कालवर्तमानलोहस्य ब्राह्मणत्वमतिर्ब्राह्मणत्वोपमिति यथास्थितं वस्तु तत्त्वं गुरुरूपमानं तस्याभिर्दातं भवतीति नसूत्रभाष्यपर्यालोचनया केयं दोपकार्थ स्वेव
साधुत्वं शतीयते तथापि तन्नब्राह्मणसाभावप्रत्वाते योग्यानुपलब्धेर्हेतुत्वं प्रतिपादनपरत्वाप्युपपन्नेनैव तदंशेनैवासत्त्वसा अनुपाहरोऽसंत्वविरुद्धं धर्मित्वप्रतिपादके हेतुरोपसंभवेन तत्राबर इति प्रयोगानापन्ने हेतोनपट इत्वप्रव्यसेनञोपि मेदार्थक
त्वं तत्र प्रयोगेनञ्नः भावार्थकत्वप्रतिपादकत्वानि तत्तत्पदस्याभावकत्वावनमावश्यकमिति भावः । न चाब्राह्मणमानयेत्यत्रेनञो भेदार्थकत्वे ब्राह्मणभिन्नस्य तत्र सत्त्वानयनापत्तिः नचेष्टापत्तिः तथा सति न ब्राह्मणमानयेत्यत्रैको लोष्टमानीय
तनीभवतीति भाष्यविरोधादितिवाच्यम् घटत्वेन घटस्यावार्थकघटपदात्मकरणादिनासन्निहिते घटे घटवत् ब्राह्मणपदादपि ब्राह्मणभिन्नत्वेन तत्प्रियादेरेव तेनबोधसंभवात् किंच प्रतियोग्यभावान्वयोत्तरपोगत्वमाविति तादृशिको ते
तनत्वमभिव्याहारे यद्धर्मावच्छिन्नेन संबन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नस्यप्रकारतयाभानं नञ्समभिव्याहारे तद्धर्मावच्छिन्नेन संबन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावभानमनुभवानुरोधाद्वावश्यमभ्युपगन्तव्यं यथा भूतले घटो नास्तीत्या
दौ एवंचासति विशेषदर्शने समानविभक्तिकत्वरूपाकांक्षावशान्नञ्समभिव्याहारे घटः पट इत्यादौ तादात्म्येन पटस्य भानात् घटो न पट इत्यादावपि नञ्समभिव्याहारे तदेतादात्म्येन तञ्ञः पटाभावबोधकत्वं सुचितम् अन्यथा ऽयं
घटो नास्तीत्यादावभावविषयकबोधे तस्य विशेष्यतायाएव दर्शनात् अप्रसङ्गीत्याच सत्यार्थो बोधो मानसः तथाचासर्वं समेः इत्याद्य सिद्धि संगइति अत्र चारोपितत्वमारोप विषयत्वं आरोपमात्रमर्थो विषयत्वं संसर्ग इति निष्कर्षः द्योत्य
त्वोक्तिरिपातानां द्योतकत्वमभिप्रेत्य १ घटो नास्ति ब्राह्मण इत्यादावारोपबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात्तत्वात्र तस्मादाह अभावार्थकत्वे पाश्चात्यभाष्यस्याहि तदाशयात् विशेषणं विशेष्यं वान्यापन्नत्वमुपार्थतानाम् । नञर्थो नञर्थः अन्यार्थं द्योतक
त्ववाचत्वपदयोः साधारण्येन कीर्तनाय भाष्यस्येति तथा नञ्त्रेमस्त भाष्ये निरुक्तपदार्थकइति निरूक्तपदार्थो यस्य नपुंसके भावे क्तः इतिक्तः अभावार्थकइत्यर्थः यत्तु निरुक्तः पदार्थो यस्मिन्निति पक्षे साहश्यादिना घासोपि नञ्ब्राह्मणः स्वि
यादयोऽर्थायस्य तत्यर्थ इति केचित्तन्न आरोपितब्राह्मणत्वस्य क्षत्रियादेर्नञः वाच्यत्वात् अन्यथा सादृश्यादेरपि वाच्यतापत्ते: परस्माकारकभ्रमदशायामयं न पटस्याकारकवाक्याच्चबोधापत्तेः घटो न पटइत्याकारकवाक्यजबोधस्य
पटारोपविषयो घटइत्याकारकस्यापि भिन्नविषयकस्य नादृशबोधापत्तिरवधानात् न ब्राह्मणैरेनैरूपकृत्तमित्यत्र नञोभेदार्थकत्वेन नञर्थभेदानुयोगिप्रतियोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वानुपपत्तिर्मतत्वनयारोपविषयोऽभिन्नैरेनैरिति
बोधेन समानाधिकरण्यादिभङ्गप्रसङ्गः पतिरिति चेन्न तत्र नञो द्योतकत्वाङ्गीकारेण ब्राह्मणपदस्य ब्राह्मणभिन्नार्थकतया सामानाधिकरण्यस्योपपादत्वात्कथमन्यथानत्वं पचसीत्यादौ युष्मदेवेनतिङ् सामानाधिकरण्यमात्यानस्य भावनार्थकत्व
म्गीकर्तव्यम् अन्येतु प्रतियोगयनुयोगिपदार्थयोस्तादात्म्येनावयोऽयधिकाकांक्षालिप्यवनञो भेदबोधकतयास्यार्थनिष्ठतादात्म्यनिरूपकार्थकत्वस्यार्थनिष्ठतयाभासमानप्रतियोगपर्यात्तमापि नञ्समभिव्याहारे सामानाधिकरण्यमन्यत्र एवं गम्यावात
त्वब्राह्मणस्याविकलमित्याहुः भेदबोधेचप्रतियोगयनुयोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वं विरुद्धविभक्तिरादिष्टं वा तंत्रं तन्त्रसमासवादेनिरुक्तं अतएव यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेष्विति मन्त्र नञः पर्युदासार्थकत्वकथनं संगच्छते उ
क्तवाक्येयजतिशब्दोपात्तस्वरूपधात्वर्थवाचकः तथाचानुयाजभिन्नेषु यागेषु येयजामहः इति शास्त्रवत्संबन्धेकरोतिशब्दार्थयीतेत्यर्थः अत्र नञो भावबोधनेऽनुयाजभिन्नेषु यजतिषु येयजामहपदवत्संत्रप्रयोगस्यैव कार्यविधानसंभवेनेक
विधेयार्थकत्वमुपपद्यते अन्यथानुयाजेषु येयजामहपदवत्संत्रविधानमनुयाजभिन्नेषुतन्निषेधविधानमितिद्विविधविधेयार्थकत्वरूपवाक्यभेदापत्तेर्येयजामहइत्यादेरनुषङ्गकल्पने गौरवाच्चेति अन्येतु शास्त्रायविहितप्रतिषिद्धत्वात्षोडशिग्रहण
ग्रहणवदिकल्पापत्तेर्नानुयाजेष्विमत्रनञः पर्युदासार्थकत्वं तथाहि क्रियायाः कारकसाकांक्षत्वाद्धिनिगमनाविरहेण सकलकारकविशिष्टप्रतियोगिभूताभावनाया सुहिश्याभावस्यविधित्सन्नवाच्यः एवं चोद्देश्यस्य प्रतियोगिनः प्रसिद्ध
र्थतन्त्रानिरपेक्षितापत्तिसापेक्षत्वाम्नातिषेधस्य प्रासिद्धकचिद्रागतो यथानकलंजंभक्षयेदिति तत्र कलंजभक्षणादेरागतः प्राप्तत्वात्सा धनत्वावगत्या प्रसक्तायाः कलंजभक्षणभावनायानिषेधशास्त्रेण निवृत्तिविषयत्वेवगते अर्थान्निहिंसकत्वं
जभक्षणस्यानिष्टसाधनत्वात्तेपायतोनिवृत्तिः प्रकृतेचयेयजामहशास्त्राद्वैवसाधनेऽन्निषेधस्यशास्त्रविषयत्वेनप्राप्तत्वाद्विधिशास्त्रस्याप्रजीवात्वेनशास्त्रप्राप्तनिषेधेनविधेरस्यन्तबाधायोगाद्विकल्पएव प्राप्नोति विकल्पेचप्रथममग्रीह्य नु
ष्ठानेयवशास्त्रस्याप्रामाण्यस्वीकारात्पाप्तीतप्रामाण्यपरित्यागोत्तेषस्यविपर्यासरूपमितिजनकत्वासंभवात् ततः प्रयोगान्तरे यवोपादाने यवशास्त्रस्यस्वीकृतप्रामाण्यपरित्यागात्मकंप्रामाण्यपोपादाने ब्रीहिशास्त्रस्वीकृतप्रामाण्यपरि
त्यागरूपोऽप्रतीतप्रामाण्यस्वीकारः पुनस्तत्प्रयोगे ब्रीह्युपादाने ब्रीहिशास्त्रस्यस्वीकृतप्रामाण्यपरित्यागात्मकंप्रामाण्यस्वीकार इति चत्वारोदोषाएवमन्येपि यथाकथंचिद्देदोपपादनेनचत्वारो दोषापाद इत्यत्रदोषग्रस्तविक
ल्पप्रसङ्गान्नजनुयाजपादाभ्यामनुयाजभेदोबोधने अन्यस्मिन्पेयजामहेनकर्तव्यतयाप्रतीयते यजतिषुयेयजामहकरोतीत्यनेनैवतत्सविधानात् किंतुसामान्यशास्त्रविहितयेयजामहस्मरणघटस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयतावोध
ते तथाच सामान्यशास्त्रस्यविशेषविधिसापेक्षत्वान्नानुयाजेष्विमनेनानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणद्वारानुयाजव्यतिरिक्तेषुयेयजामहःकर्तव्यतयाप्रतीयते अनुयाजेषु तस्य कर्तव्यतयाप्राप्त्यभावात्तिविद इति न विकल्पइति नचन
ञानिषेधबोधनेपि पदशास्त्रेणरूवनीयशास्त्रस्यैवनानुयाजेष्विति विशेषणशास्त्रेणयजतिषुयेयजामहंकरोतीति सामान्यशास्त्रस्यबाधात्रविकल्पइतिवाच्यम् परस्परनिरपेक्षयोर्द्वयोर्बाध्यबाधकभावः पदशास्त्रेणारूवनीयशा

भू. सार. २९

स्यानयेतत्त्वाद्बाध्यबाधकभावानुचितः निषेधशास्त्रस्य तत्प्रसक्तिसापेक्षत्वमस्तीत्यर्थः। अपेक्षा प्रसक्तिं विना निषेधस्य नेति न्यायानेन तद्बाधासंभवात् किं तु अत्र तुल्यबलविकल्प एव विहितप्रतिषिद्धत्वात् तस्मिन् द्विरष्टदोषकल्पनाप्रसंगश्च विधेर्हि एवं ज्ञायते यद्भुयानेषु ये यजा॰
मह इति करोति नत्वनुयाजेष्विति। तेन न यजेत् सकृदुपकारोपेक्षया यज्ञाङ्गम् इत्याद्यभ्युपगमाद् विहितवर्त्मनो विकल्पानुपपत्तेः ... अमावास्यायां तत्र निषेधशास्त्रालोचने सामान्यशास्त्रालोचनमात्रेण अभावात्मकप्रतियोगिप्रसिद्ध्या भाववोध संभवे
न विकल्पप्रसक्तिः। विशेषनिषेधे सामान्यविधेस्तदितरपरत्वस्य ज्ञाप्यत्वे ओदनादिपदातस्तां कौण्डिन्यायनदानव्यतिरिक्तान्नादेर्हि तन्निसिद्धत्वाच्च न चात्रापि पर्युदासस्य वचनं जायते नत्रापर्युदासे बाधे विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्ये
वतयोः सम्मानवचनत्वास्यापि तत्र तयानस्यचप्रक्रते अभावेन पर्युदासबोधनासंभवात् अन्यथा महतो राज्ञो न महतो राज्ञः इत्यादावपि महत्त्वाभेदः प्रतीयेत एकोनद्वावितिवत् कथं चित्समर्थनेपि द्वितीयस्य दातव्य॰
मित्यस्य नेत्यर्थकाप्रसंगः। ब्राह्मणेभ्यो दधिदानं तक्रं कौण्डिन्यायनेभ्य इति वत् तेव कौण्डिन्यपि न ब्राह्मणसंप्रदानकदधिदानबोधसंभवादित्यलमत्र विस्तरः। प्रकृतमनुसरामः। आरोपितत्वेति आरोपितब्राह्मणत्वस्य तत्रियादेर्नञ्द्योत्यत्वेत्यर्थः आरोपितत्वस्य नञ्द्योत्यत्वं च
त्वे नियामकत् सादृश्यादेरित्यादिनाल्पत्वादेः परिगणमानस्य संग्रहः। अब्राह्मणइत्यादेरारोपितो ब्राह्मणः पापाभावोऽस्य भिन्नोऽल्पोदरं गवाश्वेतरेषां वा प्रशस्ता धर्मविरुद्ध इति क्रमेणार्थः नन्वत्र सादृश्यादेरवाच्यत्वे कथं तत्र तद्बोधो तत्राह। तन्निति। तत्य
ठतं तत्त्वभेदप्रतियोगित्वेन ब्राह्मणबोधानन्तरभाविमानसबोधमभिप्रेत्येत्यर्थः ब्राह्मणबोधस्य ब्राह्मणपदोपादानमात्रेण संभवादेव प्रतियोगित्वेन ब्राह्मणबोधः ... शक्त्यादिना तत्रियबोधार्थमिष्टस्य लक्षत्वविधादि
बोधस्य भेदप्रतियोगी ब्राह्मणइति शक्यार्थबोधोत्तरमेव संभवादिति भावः तद्बोधे पश्चात् तत्रप्रत्ययस्यानुभवसिद्धत्वात् तत्र पाठसादृश्यबोधइतिलव्ध्वा। शेषइति एवं च ब्राह्मणइत्यादेर्भेदविशिष्टब्राह्मणइत्याकारकोबोधइतिभावः नञर्थभेदस्य प्रति
योगितयोत्तरपदार्थान्वयेऽसाधकमाह तथा चेति। सर्वनामत्वेत्यादि प्रथमान्तं च तद्व्यपदेश्योपपद्यत इत्यनेनान्वयः सर्वनामता सर्वनामसंज्ञा तदन्त विधिनेति शेषः अन्यथा संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयइति सिद्धान्तात्तस्य बोधार्थस्य नञर्थभेदविशेषणे
त्वे प्राधान्यानुपपत्तिरितिभावः। अनेकमित्यादावेकमितिमितिबोधे स्तीक्रियमाणे एकप्रतियोगिकभेदवति द्वित्वस्य बहुत्वस्य वा नियमेन तत्र तद्बोधना यद्द्विवचनबहुवचनयोरुपपत्तिरयोग्यत्वादेकवचनानापत्तिरितिभावः। तत्पुरुषत्वमिति। भेदवि
शेष्यत्वेतदनुपपत्तिः स्यात् पुरुषेति तिवादित्रिकसंकेतितपुरुषेत्यर्थः वचनेति एकवचनादित्येत्यर्थः अत्वं भवसीत्यत्र तत्र नानेत्यादौ त्वत्तादर्थ्याभावनायां अध्यमानार्थेन नयेन नत्रैवा त्वत्तादर्थ्यभावनायामन्वयोऽभ्युपगन्तव्यः भावनान्वयिनि संख्यान्व॰
यइतिनियमात् तथा च युष्मदर्थस्य नैकत्वाद्यभिधायकैकवचनाद्यनुपपत्तिरितिभावः अनुपपत्तिपरिहारस्तत्तत्र नानेपि वक्ष्यते। अन्यथेति नञर्थाभावस्योत्तरपदार्थविशेषणत्वेऽत्यर्थः तदिशेषत्वेऽतिप्राग्वत्। पुरुषव्यवस्था न स्यादिति। युष्मद्युप
दइत्यादिसत्त्वविषयनयार्थे स्पष्टमग्रत्वस्येव विषयतया तादृशस्थले प्रथममपुरुषस्येव प्रसक्तेरित्यर्थः। नानुपपन्नमिनीति। तथा चोक्तव्यवस्थासत्त्वमेतिभावः नन्वनञर्थभेदस्य प्रतियोगिनयोत्तरपदार्थान्वये दारमानये त्वत्त्वभेदप्रतियोगित्वस्य

यत्त्वेनत्वादृश्यमभावस्य तदस्मत्त्वं तदन्यता अशाशा स्वंपविरोधस्य नञर्थाः षट्प्रकीर्तिताइतिपठित्वा अब्राह्मणः अपापम् अनश्वः अनुदरा कन्या अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः अधर्मइत्युदाहरन्ति तत्प्रामाणिकार्थमभिप्रेत्येति समनमत्र। विशे
षणमिति प्रतियोगिनीतिशेषः तथा चासर्वपदे सर्वनामसंज्ञा अनेकमन्यपदार्थे संख्यानेनेकयाज्ञसन्तापंगयेस्या दावेकशब्दार्थप्राधान्यादेकवचननियमः अब्राह्मणइत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्यात् पुरुषत्वे अत्वं भवसि अनहं भवामीत्यादौ पुरुषवचनादि
व्यवस्था चोपपद्यते अन्यथा त्वदभावो मदभावइति विवदभावांशे युष्मदस्मदर्थानां येन युष्मत्सामानाधिकरण्यसतिस्तु स्थात् पुरुषव्यवस्था न स्यात् असमस्ते चभेदप्रतियोगित्वस्य विनयिकाभवनक्रियेत्यत्र तथा सामानाधिकरण्येनानुपपन्नमितिभावः
विशेषो वेति प्रतियोगिनीतिशेषः अयं भावः गौणत्वेपि नञ्समासे पत्नत्वेरोऽसुलोपोऽकोरनञ्समासे स्त्रीलिङ्गापकात्सर्वनामसंज्ञानानुपपन्ना असःशिवइत्यत्रसलोपवारणाय नञ्समासइति विशेषणम् नचमहदूर्वस्य सर्वनामतासिगोणत्वात् अकोरि
त्यकुस्वरितमिति त्वरार्थमासर्वनाम्नोऽन्तेरवतरइत्यलभाव तथा चनञ्समासइति ज्ञापकस्य वचनम् अनेकमन्यपदार्थेऽभ्यादावेकवचनं विशेष्याभोधाव्यवाम वितेपकांगवत्वबहुत्वेन वक्तव्यभास्वद्भूपरूपं विशेषणमेकवचनात्मेव किं चानेकशब्दाद्विवचनोपादानेन
हूना बहुवचनोपादाने द्वयोर्बहूनीति सिद्धे द्विवचनसंग्रहाद्वैकवचनं ज्ञानाभिप्रायमेकवचनमेवासार्थिकं वा सर्वा तेनेक अत्र नापि योग्यता विशेषणसाम्यमवेकं स्वयं नानन्वयबोधनायचैकवचनं तत्तत्र परपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तम् अत एव पनंगानेके उत्तरपद्ये विवोर्ध
यइत्यादिकमपि सम्पन्नादेः अत्वं भवसीत्यादौ युष्मदस्मद्भिन्नेतरद्योतकः तथा च भिन्ने युष्मदर्थे न तिङ्सामानाधिकरण्यात् पुरुषव्यवस्था तद्भिन्नाभिन्नाश्रयिकाभावनक्रियेतिशाब्दबोधः एवं नपचसीत्यत्र त्वदभिन्नाश्रयकपाकानुकूलभावनाभावः न
ञोनास्तीत्यत्र तु भिन्नाश्रयकोक्तिलाभावइतिरीत्या बोधः असमस्तनञः क्रियायामेवान्वयात् सत्ताभावोस्तं तामाभावनत्वसामाभावत्वेण शक्तः तद्द्योतकोऽव्ययादि स्वाद्यनत्र विस्तरः ॥ ॥ इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे नञर्थनिर्णयः ॥ श्रीः ॥।

देसत्वात्रदानयनापत्तिरतआह। मलेविशेषो वेति। विशेषणकांक्षायामाह अविशेषणमात्रे प्रतियोगिनीति। उत्तरपदार्थेऽनुप्रतियोगिनीत्यर्थः। निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः तथा चोत्तरपदार्थप्रतियोगिनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यतायामन्वयो नञर्थइत्यर्थः नन्वत्र हि उत्तरपदार्थो
प्राधान्यादुक्तस्त्वणगणप्रसक्तिरतआह अयं भावइति गौणत्वेपीति। नञ्समासघटकेनत्रार्थस्य नञर्थभेदस्य विशेषणत्वेपीत्यर्थः ज्ञापकादिति। तत्सत्त्वस्य नञ्समासग्रहणज्ञापकादित्यर्थः। तामेवप्रपंचयति असःशिवइति। एतत्सूत्रोदितेनेन हि सर्वनाम्नेन्नन्तद्राहित्वो
बोधिपीयते नञ्समासरूपान्तर्गतेऽनेन नञ्समासे तनया सर्वनामत्वादेवानतिप्रसंगे वार्थमनञ्समासग्रहणं गौणोपि सर्वनामताज्ञापनेन चरितार्थमितिभावः ननु त्वत्समर्वनाम्नो रेवतयोर्ग्रहणमपि किं अन्यमाण मन आह अकोरिति। अस्वेनाम्नो सर्वनामविद्धिताकज संभवेन तद्धि
शेषणत्वन्वनाम्नोरिवतयोर्ग्रहणमन्नं कित्वं मानमनञ्समासपदमस्य त्वमीपनेनतत्वेनसंयोगविधिद्वावधसौ तिब्रुवत्वे ननु नात्रपयस्यनञर्थत्ववादिमताउसारेणेतिभावः विशेषानुरोधादिति। असति विशेषानुपासने विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानवचनत्वनियमादितिभावः न
नु विशेष्यानुरोधे पुस्त्ववचननियामकत्वेव शो स्मन्त इत्यादावकेकवचनानन्तापत्तिरतआह किं चेति गौणसर्गिकं वेति। वागाद्देन्याच ये सत्वेवगमकेऽपकवचनसौत्सर्गिकत्वादितिसिद्धान्तात् इदं च समाधिसौकर्यायोक्तं असति विशेषानुपासने इति नियमे विशेषणाङ्गस्थले दोषप्रस
क्तेः एकत्वेत्रियाभूमिन्वचार समासस्यानित्यबहुवचनान्ततत्प्रतिपादकस्य सत्त्वात् ननु विशेषणस्य विशेष्यसंख्याविपनाहाचकाहि शेषगमसंख्याया वचनमवतीत्यनुपलक्षः कथमेतदित्याह। अनेकमिति एकभिन्नत्वेनोपस्थितानां तेषां प्राधान्यमपे केसेवनान्वयबोधनायनद्वु॰
पादानमित्यर्थः अतएवेति अनेकशब्दे कभिन्नद्विबहूनां प्रतिपादकत्वादेवेत्यर्थः। सपयादमिति। एकशेषे सामर्थ्यं नन्नद्रूपपदमितिभावः भाषोदाहृतेनेकस्त्रिषतीतिप्रयोगेऽजनटत्वपाहार्थं अत्येकं स्थितानांवयवोधार्थं चैकवचनं अनेकेजनाआगतास्त्वया
समामात्रकल्पितमेवसाधुत्वं तत्र पुरुषस्यौत्तरपदार्थप्राधान्यं तत्र सार्वत्रिकं अद्दूषितत्वीत्यादौ व्यभिचारादितिभावः यद्यपि नहरुत्वार्थाहतितिवादिनाममासरूपक्षानामर्थ विचारोनतानभिज्ञत्वप्रतिपादकत्वपापिनञर्थे निरूपणोधेन निस्यादिस्वत्वपाकात्यन्तिकेनस्मिन्प्रमने
तिरासार्थे नयामिपानमितिविभावनीयं अत्वं भवसीत्यादिना नहं भवामीत्यादिपरिग्रहः युष्मदस्मदोः पुष्पलक्षणं तद्विनेतलतोति इदं त्वेयाधिकमने समनेतद्याविवतेषां बोधकत्वेलक्षणमुन्नेरनुपगममकेत्वात् अत्वं भवसि नाहं भवामीत्यादावादेः पबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात् आत्मा तेस र्वे
नोत्तरपदस्य स्वार्थे निरूढलाक्षणिकत्वमेवमुक्तमित्यवधेयं प्रत्ययप्रतियोग्यर्थकं नञ्समुदाहरति एवनपचसीत्यादिना। प्रकृते नञर्थयुष्मदर्थान्तरे पुरुषव्यवस्था न स्यादिति स्वचायितमन्यमपुरुषनिर्देशः इदमुपलक्षणं तेषां नमाइत्यादौ हि वचनानुपपत्तेः क्रियाप्रतियोगिकाभावविशेष्यकबोधेऽनुमार॰ २९
अतः मस्तनञः क्रियायामेवान्वयादिति। समानाधिकरणनञोऽर्थस्य संदेहेनानुग्राह्योऽसिध्यतीत्येव प्रतियोगितया नामार्थधात्वर्थोपक्रमपि तिङ्नः तदर्थस्य प्रतियोगित्वं अतयादिति। तिङ्नधात्वर्थप्रकारकबोधविशेष्यत्वान्नयोग्यस्य तेन तत्रादत्वस्य पुरुषवचनव्यवस्थाऽनुपपत्तिरिक्तमध्यमादिति

वेद भेदप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टभेदप्रतियोगित्वसत्त्वाद्व्यापकता=९

अत्यन्ताभावादिभेदविलक्षण इत्यर्थः। अत्यन्ताभावत्वेति। अत्यन्तप्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगितावति कालो व्यभिचरितोऽत एव तः स चासौ भावश्चेति विग्रहः। नान्योन्याभावेऽतिव्याप्तिः तस्य स्वव्यापकप्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वकत्वात् तस्य चाभावत्वेनैव शक्य[illegible]
मा ननु नाद्यत्वं स्वतः संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन गौरवात् नञ्रूपेण बोधस्यानुभवविरुद्धत्वात् अत एव तत्त्वादृशमभावस्येति कारिकायामभावत्वेनैवात्यन्ताभावोपादानम्। न च ननः संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन शक्त्यनभ्युपगमे भूतले न
घटः इत्यादिवाक्यजबोधस्य संयोगसंबंधेन भूतलादौ घटादिविशिष्टबुद्धौ विरोधित्वापत्तिः तत्संबंधेन तद्विशिष्टबुद्धौ तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वावगाहिन्या एव बुद्धेः प्रतिबंधकत्वादिति वाच्यम्। निरूढाभावत्वेन प्रकारविषयिताया नमति रिक्तसंबंधत्वेनानुगत
रूपेणात्यन्ताभावत्वशरीरे संयोगादीनां निवेशेन नञ्पदशक्यतावच्छेदकविशिष्टसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वालाभात् तादृशबोधस्य [illegible] विशिष्टबुद्धिविरोधित्वानुरोधेन कालादिवत्तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य विशिष्टप्रतियोग्यभावयोः संबंधविधया भानस्यावश्यकत्वात्
[illegible] नन्वभावस्यान्योन्याभावसाधारणाभावत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे अन्योन्याभावे पृथक्शक्तिकल्पनानर्थक्यं तत्रान्योन्याभावत्वप्रकारकबोधानुरोधेन शक्तिकल्पनमावश्यकं अन्यथा तादात्म्यसंबंधेन प्रतियोगिप्रकारके घटो न पट इति बोधे नायं घट इत्यादिवाक्यजबुद्धे
रप्रतिबंधकतापत्तेः अन्योन्याभावत्वावगाहि बुद्धेरेव तादृश बुद्धिविरोधित्वात् अन्यथा घटात्यन्ताभाववान् इत्यादि बुद्धेरपि तादृशबुद्धिविरोधितापत्तेरिति वाच्यम्। तत्राभावस्य नञ्पदशक्यतावच्छेदकतया तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य समानविभक्तिकपदप्रतियोग्यन्वयोगिवाच
कपदसमभिव्याहाररूपाकांक्षावलेन लाभात् तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावत्वरूपान्योन्याभावत्वलाभे न तेन रूपेण प्रकारकं किंचित्करत्वात् न चनास्त्येव नञः पृथक्[illegible] उपादानं भावसामान्यस्य नञ्पदार्थत्वलाभायेति वाच्यम्। तथाहि नञर्थः प्रतियोगी
समानतेर्द्वारत्वादिति चेत्स्यादेव यद्यन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूपं भवेत्तदेव न संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपतया संयोगत्वत्राभावेति व्याप्तेः संबंधविधया तादात्म्यनिष्ठावच्छेदकतानिवेशेऽपि संयोगसंबंधावच्छिन्नसंयोगधर्मावच्छि
न्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावातिव्याप्तितादवस्थ्यात् किंत्वनुयोगिताविशेष एव एवं च तादात्म्यप्रान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधत्वमपि व्याप्तिकमिह संयोगेन घटो नास्तीत्यादिवत्तादात्म्येन न घट इत्यादिप्रयोगात् एवं च तादृशानुयोगिताविशेषप्र
कारकत्वमेवाभेदसंबंधेन प्रतियोगिप्रकारकधीविरोधित्वे तन्त्रमिति तदनुरोधेन पृथक् शक्तिकल्पनं तत्प्रकारकबोधानुरोधेनावश्यकमेतदेवाभिप्रेत्याह अन्योन्याभावत्वादिरूपेण शक्य इति। ननु नञो विशेषेणाभावबोधकत्वे भूतले न घट इत्यादिवाक्यजन्यबोधे त्व
त्यन्ताभावस्य भानापत्तिः न च नञ्पदजन्यात्यन्ताभावविषयकशाब्दबुद्धावनुयोगिवाचकपदोत्तरसप्तमीत्वानन्वेन हेतुत्वात्रायं दोष इति वाच्यम्। चैत्रो न पचतीत्यादिवाक्यजन्यात्यन्ताभावबोधे व्यभिचारेण तादृशकार्यकारणभावस्यैवाभावादिति चेदत्राहुः नैय्यायिकाः य
त्र नञ्समभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगिनोराधाराधेयभावसंसर्गककोपोपयिका कांक्षा तत्रैव नञोऽत्यन्ताभावार्थकत्वाभ्युपगमेन भूतले न घट इत्यादिवाक्यजन्यात्यन्ताभावबोधानुपपत्तेः तत्र भूतलेन नञ्समभिव्याहारे घटस्याधाराधेयभावान्वयोपयिकाकांक्षाविर
हात् न पचतीति चैत्रो नेदं चैत्रस्येत्यादौ च नञ्समभिव्याहारेति[illegible] यथा संख्यारेः प्रथमान्तपदोपस्थापितेऽर्थे [illegible] आधाराधेयभावस्याभानात्तत्समभिव्याहारे कृत्याद्यभावस्य बोधे प्रतियोग्यनुयोगिनोराधाराधेयभावः सप्तमीविनानुपपन्नस्तत्रानुयोगिनि सप्तम्यपेक्षिते यथा भूतले
न घट इत्यादौ तदुक्तं दीधितिकृता वस्तुतो न पचति चैत्रो नेदं चैत्रस्येत्यादौ विभक्त्यर्थस्य कृतिसंबंधादेरभावबोधेनेत्याः सप्तमीनापेक्ष्यते पेक्ष्यते च प्रातिपदिकार्थस्येति न च न पचतीत्यादौ चैत्रादेः पाककृत्यादीनामभावस्यान्वयबोधने चैत्रो न पचतीत्यादौ
वचनाद्यनुपपत्तिः भवन्मते भावनान्वयिनि संख्यान्वयानियमेनाख्यातार्थकृत्याद्यन्वयिनाभावे हित्वादिरिति बाधेन तत्संख्यादिवचनादिनाबोधनासंभवात् चैत्रः कारणं न चेत् क्रियाभावस्यैव नञ्प्रत्यायनेन हित्वादि विशिष्ट चैत्र कर्तृक क्रियाभाव इति बोधेन तत्र द्विवचनादीना
प्रादयो द्योतकाश्चादयो वाचकाः इति नैय्यायिकमतमयुक्तं निपातैर्वै स्ववीजाभावादिति द्धनयनिपातानां द्योतकत्वं समर्थयते द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा उपास्यैते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा ९ येन ते नाप्रादयो द्योतकास्तेनैवरूपेणाचादयो निपा
तात्तथा द्योतकाः इत्यर्थः। अयंभावः ईश्वरमनुभवतीत्यादौ तदनुभवादिः प्रतीयमानो न धात्वर्थः भवतीत्यप्याप्तेः नोपसर्गार्थः तथा सत्युपसर्गस्य तदर्थतया तत्राख्यातार्थानन्वयापत्तेः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः अनुगच्छतीत्यादावनुभवादिप्रत्य
येऽनुपपन्नाभावादिति वाच्यम् नञ्समभिव्याहारे भावनान्वयि यापत्तेऽपि विशिष्टार्थः गौरवात् तथा च धातोरेव विद्यमानत्वादिवाचकत्वात्स्वलक्षणा उपसर्गस्तात्पर्यग्राहकः इत्यलं तथा च तात्पर्यग्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति। आख्यातार्थसंख्यान्वयश्लिष्टस्य तरस्वीकारे
तादृशस्य चैत्रादेर्हित्वादिनान्वययोग्यत्वापादिवचनादीनामुपपत्तेः यद्वा चैत्रकर्तृकः पाको प्रसिद्धस्तत्प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तिशिष्टक्रियाभावस्य नञाबोधयितुमशक्यत्वात् चैत्रो न पचतीति प्रयोगानुपपत्तेस्तथापि द्वैविध्यात्र न च नञ्ञा भेदप्रत्ययोऽपि तस्य च प्रतियोगितयाचैत्र
दिविशिष्टस्यानुयोगितयाख्यातार्थकर्तृत्वेन्वयानुपपत्तेरिति वाच्यम् एवमपि प्रतियोगितासंबन्धावच्छिन्नधात्वर्थप्रकारकबोधे समस्तनञ्पदजन्योपस्थितेर्विशेष्यतया हेतुत्वस्यावैय्यर्थ्ये व्यभिचारेण तात्पर्यग्रहाभावादीतापत्तेः तत्र तस्य [illegible] संभवानाविरहः एवमपि नञ्रहा
र्थतद्भावान्वयार्थकत्वनपस्यमुख्यादौ संभवात्तमथा अदरूदादानुपपत्तिरिति स्वबोधकर्तृत्वोपकत्वमेव तत्त्व नञ्समभिव्याहारे तभूत सर्वगम्यानदासायथारूपोपपत्तिरिति तत्परे नञ्समभिव्याहारे घटप्रतियोग्यनुयोगिनोर्यः संबंधोऽभासते नञा तत्संबंधावच्छिन्नप्रति
योगिताकाभावबोधः इति युक्तत्वेनै नभूतले घट इत्यादावन्योन्याभावबोधः तद्वोधनियामकतत्र परन्तु घटत्वादिविशिष्टोपस्थापकपदसमभिव्याहारे तत्रादिपदसाहित्याद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन घटादिप्रकारकाभावप्राप्तबुद्धित्वसनीलादिसाकांक्ष
घटाद्युपस्थापकपदसमभिव्याहारे तत्पदस्य नीलघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन नीलघटप्रकारकाभावप्राप्तबुद्धित्वस्याकार्यतावच्छेदकताभ्युपगमात्तन्न नीलोघटो न घट इत्यादिव्यवहारः भवति तु नीलघटेन पीतो घट इत्यादिव्यवहार इत्यन्यतो वधार्यमि
त्याशयेनाह अन्यत्र विस्तर इति। अन्यत्र दीधित्यादाविर्त्यर्थः॥ इति भूषणसारदर्पणे नञर्थनिर्णयः॥ नञोऽर्थवत्त्वे प्रायशो नुके पांचिदपि नामि कारणं विशतिपत्तिरिति तद्दर्पणे निरूपितो न्येषांनिपातानांत्वसात्त्वीतिध्वनयन्नाह। मूले प्रादयो द्योतकाश्चेति। द्योतकता
रूपशक्तिमन्त इत्यर्थः अतद्वन्नञर्थवत्तत्स्वविशेष्यत इति भावः मतान्तरे तत्रानान्ययेग्राहक त्वं द्योतकत्वं वदन्ति तत्र येनेत्यत्र यच्छब्दो नोक्तोऽदृष्टपरिनिरूढमात्रपरः किंतु रूढं तत्प्रसम्यग्धीकोषीत्यारूढसारे। अयंभाव इत्यादिना नूपस्थाप्तयत्य इति। तादृशाप्रयोगं दर्शयति तथान्वय
कार इत्यर्थः। आपत्तेरिति अनुभवार्थप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः। नोपसर्गार्थं इति तादृशार्थान्तसमभिव्याहृतोपसर्गार्थं इत्यर्थः। अनन्वयापत्तेरिति इदं चानुभवतीत्यादावनुभवमात्रप्रतीतिरिति नाभिप्रेत्य वस्तुतस्तत्र मते भूपाद्युपसर्गक्रियार्थकत्वाभावाद्यात्तत्तानापत्तिरिति वाच्यं
नन्वनुभवार्थकत्वेऽपि तस्य फलस्यानीयते ननु तद्वर्थविद्यापारसामानाधिकरण्यार्थकभ्रुवोनपातत्वाद्यनुपपत्तिरनन्वयः। अनुगच्छतीत्यादाविति, वस्तुतः संयोगावरूढे गमने उपसर्गार्थानुभवस्याचापेनान्वयासंभवात्तान्यादीनामनुभवार्थकत्वसंभावनेतिभावः। गोपादि
ति। विशिष्टानुसवार्थशक्तता वच्छेदकत्वे गौरवादित्यर्थः। तथा चेति। धातूपसर्गविशिष्टानां प्रत्येकं प्रतीयमानानुभवार्थप्रतिपादकत्वासंभवादिति समस्तानां तत्र विद्यमानत्वादीनादि नोपपत्तिपरिग्रहः। लक्षणेति अनुभवादिरूपेऽर्थे वृत्तिविशेषः तात्पर्यानुप
पत्तेर्लक्षणाकल्पकत्वोक्तेस्तात्पर्यग्राहकत्वोपसर्गसमभिव्याहारादेव संभवेनोपसर्गोपादाने चरितार्थमिति भावः नन्वेतावता तात्पर्यग्राहकत्वमेवोपसर्गस्यमायाने न द्योतकत्वमतआह तात्पर्यग्राहकत्वमेवेति। एवकारेण द्योतकत्वलक्षणचान्यदेव क्रियाव
दनुभवादिफलेनात्वर्थं गृह्णतोपसर्गसमभिव्याहाराधीनत्वादुपसर्गाः क्रियायोगइत्यत्रापि क्रियापरशक्तविधानप्रसङ्गात्पर्यग्राहकत्वबोध्यम्। स्वचवत्वादिति। एतन्मतेपचेवस्यनेति तन्नेति द्योतकत्वइत्यर्थः सकर्मकत्वस्योपपादनायोपसर्गोपन्यासेनान्वितम् तनुमा
सकर्मकत्वमत आह तत्र इति उपोपसृष्टस्यात्मिनित्यर्थः तथाचोपासनं तेहरिरित्यादिप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः। रतीयेति ति धात्वर्थमात्रार्थेरनिकत्वे तित्यर्थः आगतं द्योतकत्वमिति। आगतमिति कर्तृप्रत्ययान्तं उपाद्यसमभिव्याहारे विनाशक्तिभूमं धातोस्त्वा
दृशावोधार्थतादात्म्यादर्थपरतायामुपसर्गसमभिव्याहारस्यनियामकत्वलाभादिति भावः नदिति द्योतकत्वमिति तात्पर्यग्राहकत्वमिति तदर्थबोधकत्वमित्यर्थः अर्मीत्यामिति चादीनामित्यर्थः अत्र्येवेति। ततः क्रियते इत्यादौ कर्मत्वलकारः दर्शी

अ॰सा॰द॰ २ 37

नान्तघाचनत्वप्रपरसासात्वाकारात्कृत्वाव्यापारे तत्त्वम्वविते तिभावः। एषसर्थे ष्विति। उपासनायां कृत्व्यापारात्दर्थे ष्वित्यर्थः। अन्यथेति यत्किंचिदर्थे सकर्मकत्वमान्यार्थे पि सकर्मकत्वांगीकारे इत्यर्थः। वायुर्विकुरुते इति। वैकृतायं कृत्वाव्यापारवचनस्यापि कृधा
तोः सकर्मकत्वापत्त्या ऽकर्मकाच्चेति विहितात्मनेपदानापत्तिरित्यर्थः। एवमग्रेपि उपास्यते गुरुरित्यादीनामुपासनादार्थ वानुकत्वेपि सकर्मकत्वानुपपत्तिं परिहरन्नाह। अथेत्यादि इदमिति सकर्मकतानुपपत्तिरूपदोषोलकत्वसाधकमित्यर्थः। वृक्षस्नो निपाता निरिक्तत्व
विशेषणान्नेयमापत्तिरतआह। किंचेति इत्यपिस्यादिति। अथ स्वयं वादो यम् वायुः वस्त्या प्रसभ ... स मस्य च्युयेन निस्या कान्तत्वेन सम्बद्धे पार्थक परस्पर योगे विनाचादि प्रयोगासंभवच्छ वृश क्ति स्या भावेन निपातपदतंत्रोपसर्गैः स्वार्थस्या न्यविशेषणत्वेन व
बोधनेन तद्वाचकपदासम भिव्याहारे तस्य योग्यस्याप्यसंभवेन प्रकर्षादौ न पाश्चित्य विशेषणत्वयंका काया एवाभावादिति तदेवाह। यो भनः समुच्चयो द्रव्यस्यादिना। ननु चार्थे द्वन्द्वः इत्यनुशासनेनैव निपातानां वाचकत्वमानं तेषां निरर्थकत्वेन त्वनुपपन्नं। प्रादीनां वा
चकतायां तथा मानाभावाच्चेवं स्तुतकेते यो चितेति चेन्न प्रादीनामवाचकत्वप्रसङ्गादादासि विधौ लतात्वेना सि प्रतीया मिथुते लतत्वे तथ्यं अतस्यादि समानाधिकरणत्व सिद्धि यदि च तत्र मर्थादादौ ... स्वार्थस्तत्र समुच्चयादौ चर्यो यदन्द्वस्तस्या पिवक्ते भाव्य
यान तन्निपातानां वाचकत्वसाधकमित्यदेति इस्याप्यापत्तेरिति। इत्यादिप्रयोगस्याप्यापत्तेरित्यर्थः। सर्वोक्ती त्या द्विषणोरस्येपो थि समन्वसिद्धत्वात् अपि चेति विनाषष्यादिकमिति। भेदेन प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधे विशेष्यता संबंधे विशेषणपरसमानविभक्तिज
रविभक्तिजन्योपस्थितेः कारणतया तदसंभवादिति भावः। उभयत्राप्यापत्तेरिति भेदेनान्वयापत्तेरित्यर्थः। आदीति विशेषणत्वयोगात्वन्त्रादीतिभेदान्वया संग्राहकमुक्तमित्यर्थः। नत्वयं तस्याः वेदिरश्मेति। तथा च तन्त्र भेदान्वयबोधनियामकषष्ट्यादिजन्योपस्थितेरभावे
नतद्वा संभवाच्चार्थे समुच्चये होता देरभेदान्वयबोधसंभवात् पि लसे पचिकसमानविभक्तिकत्वस्य सत्त्वादिति भावः। अभेद इति। अभेदान्वयबोध इत्यर्थः कश्चित्पचेव पाठः विभक्तिजन्योपस्थितिरिति। समानविभक्तिकपदजन्योपस्थितिरित्यर्थः। निपातातिरिक्त इति। तथा
च समुच्चयस्य निपाततेन्तरनामार्थत्वाभावात् समानविभक्तिपदोपस्थापत्वे पि न धच्छेनापादावभेदान्वयबोधापत्तिरिति भावः। समाना इत्यसहति तिचोगिकार्थस्यासंभवात् सहकादेवाचहे सहशेनेति। तत्स्य नेत्यर्थः एवं विभागेनेतत्राधिबोधन ननु सहस्पातंत्रद्वन्द्वस्थले वक्त्र
पाचनिपातस्यापि नामत्वेन समानविभक्तिकत्वेन चपदादि तुल्यत्वादभेदान्वयापत्तिर्दुर्वारेत्यत आह। समानाधिकरणेनेति। तथाचेकार्थाभिधायित्वेन सामानाधिकरण्यस्य च चेः नार्थकेः सत्त्वान्नोक्तदोष इति भावः। लोके पचतीत्यादो निभिन्नविभक्तिकत्वादसह
प्रोनाप भेदान्वयबोधजननादसहप्रापदं वा चहे। असमानाधिकरणेनेति। नन्वेतानाम्रकनेकिमायाम तत आह। अयं भाव इति। ननु धवन्दे सन्नाति प्रसंगनिरासरूपत्वफलमत आह। गोरवंचेति। तथा च समानविभक्तिकनामार्थयोरभेदान्वयइतिव्युत्पत्तौ वाचकत्वप
तस्या दिव पितत्वं चेन्नमिवत्पपत्ती त्वादौ सारूप्यविशिष्टं चेत्पदलक्षत्वमिव तत्र त्वर्थग्राहकद्रव्यस्य सवचनादिति स्वयंभुवं तरमाह। उपास्ये तइति समस्तुपासनाकिम पसर्गार्थः विधिरस्य धातुमात्रस्य वा नाथः तथा सति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापार।
वाचकत्वरूपसकर्मकत्वस्य सधातोरूपासनारूपफलवाचकत्वाभावाच्चापत्तेरात्सकर्मकं पिलका द्रेशस्यात् नदितीयः गोरकानत्वतीयेवागतद्योतकत्वं नात्पर्यग्राहकत्वं नाभादितिभावः इत्यतरत्य सकर्मणीति शेषः नचात्रिखित्वादेव्यमित्याह। तथात्र
निपातेपि स्नकारः कर्मवाचकः विशेषणत्वविनोपि प्रादिव्वारिकेसमः २। अन्यत्र सत्वाक्रियते क्रियते इतिक्रियत्तेर्भवस्तादो अत्रापि धातोः सन्नद्वर्ध्ये कर्मणि लकारस्य चर्य तन्मदर्थे वाचकत्ववाच्यमित्युपसर्गवद्योतकत्वमभीष्टमित्यर्थः। यद्यपि।
कृत्स्नतोः सकर्मकत्वमत्स्येव तथापि धर्मे पि सकर्मकनामस्यात् अन्यथा वायुर्विकुरुते से धवा विकुर्वते रेत्स्त्रापि स्यादितिभावः। अयोपासनायां लाकारादिर्निपातार्थोस्तु सा तु आनुकृतत्वयोरिति कोशास्यात् तदवक्तो व्यापारप्रकृष्टार्थो स्तु सत्तसुक्र
निपातानां तत्र्य फलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं सकर्मकत्वमपि सर्वत्र भित्ति इत्यतादौ तिकावद्युक्ता विति नेद साधकमिति तेन्न नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयासंभवात् निपातार्थ धात्वर्थयोर्न्वयसिद्धासम्भवात् अन्यथा तंडुलः पचतीत्यत्रापि सकर्मक
पातड्डुलानां धात्वर्थेन्वयापत्तेरिति किंच प्रादीनां वाचकत्वे प्रत्याधिकृ थेः कृतीचोत निधात्वंतितयक्ष्या मुकीकृत्य निरत्यपि स्यात् गृहस्थते प्रादेरनर्थकत्वान्तत्त्वत्वयइत्यतत्परद्योतकतानेषांस्यादिति साधकांतरमपिप्रेत्याह विशेषणेति शोभनः समुच्चयो द्रव्ययुर
प्रस्याप्यापत्तेस्तत्त्वस्य समाधेयत्वादिति भावः अपि च निपातानां वाचकत्वे प्रातिपदिकार्थयोर्विनाषष्ठ्यादिकं भेदेनान्वयासंभवो ऽन्यथा राजा पुरुष इत्यत्रापि भेदेनान्वयापत्तेरित्यभिप्रेत्याह आदीति धव खदिरयोः समुच्चय इति धव खदिरस्य च खदिरस्य चेत्येव स्यादिति भावः २ ननु प्र
तिपदिकार्थयोरभेदे विभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावो निपातातिरिक्त एवेति नोक्तदोषप्रसंगो ऽत आह। पदार्थः इत्यनेनेति विभागेन कदापि तु निपातेतरसंकोचे प्रमाणं किंचिभावय २ सहशास्त्रशेन समानाधिकरणेनेति पाठान्तरे अनेति
अभेदेनेति शेषः विभागेनासमानाधिकरणेनेति। अयमर्थः समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयस्तु निपातातिरिक्तविषये इति कल्पने मानाभावो गौरवं चान्यासांक निपातानां द्योतकत्वे तु न्वय एव नास्तीति नायं दोषः अतएव तत्र नास्तीत्युक्तेव
इपदंतत्वमिति धोगिकत्वात् लिंगमिति नैयायिकाः ३ अपि च निपातानां वाचकत्वे काव्यादारत्वयोगस्यादिति साधकान्तरमाह। शरेरहस्ये वादी व्यानंदरिषत्र सनिव रत्यादावन्वयोनस्यात्पांच अवलेततः ४। अत्ययमर शेषः शरेरसमरशानुरीत्या उदरिषमित्यर्थः

देवत्कस्थलेतिप्रसंगवारणाय निपातातिरिक्तत्वविशेषणं नाप्रिरेयमितिगोरवमित्यर्थः स्वमतेपर्यवसितार्थमाहासमासात्कमिति। द्योतकतावादिनामित्यर्थः वस्तुतस्तु वतात्पदार्थयोर्भेदान्वयरयोः पावोनत्वमभेदान्वयइति विभक्तिजन्योपस्थितिं विना अभेदान्वयस्पर्शाने
ननत्रतदेवत्वासंभवात् मूलेनतु विभागेन कदाचनेत्यनेनाभेदान्वयप्रयवच्छेदकेनव्यधिकरणनामार्थयोर्भेदान्वय इति सुतमसत्रंसत्याने तथा च समानाधिकरणनामार्थयोरिति व्युत्पत्तौ यथा निपातातिरिक्तत्वविशेषणे प्रयोजनाभावस्तथा भेदान्वयव्युत्पत्ता
समानाधिकरण्यं =
तितत्स्थापि दृष्टांततेन समानाधिकरणायुत्पत्तुपन्यासोपि सार्थकः अमुष्मिंस्तरसु सत्त्वप्रस्यासवैपर्थ्यप्रसुग्धारत्वात् अषणसारे पि विषये तिकल्पनस्यनंतरयथामानाभावएवं व्यधिकरणेत्यादि व्युत्पत्तावपि तत्रि वेशेइति शेषइरणेनत्याव्योनास्तवस्तुस्थम एवनेन
वाचकतावादिनयेक्रातिप्रसंगवारणाय समानविभक्तिकनामार्थयोरितिव्युत्पत्तौ नाप्नि निपातातिरिक्तत्वविशेषणं प्रवेशप्रयुक्तगृहलोडावनमत्पयुक्तमृ एवं पातित्वान्नाहश व्युत्पत्तेरुपन्यासात् न चोक्तव्युत्पत्तिरेवमस्तु नोमित्रे तामृहशान्तेतीयन्नसहक्त्वादस्य प्र
मानविभक्तिकत्वेनसाहश्यप्रतिपादकत्वादितिवाच्यम् तथा सति सहशेन समानाधिकरणेनेति चादितिभूषणसारस्यव्याख्याविरोधापत्तेः तस्योत्यादौ वाचकत्वपदे हरवात्योः सामानाधिकरण्याभावेनैवानति प्रसंगेन तत्सुत्यनेनो निपातातिरिक्तत्वप्रवेशप्रयु
क्तगौरवस्य तस्यासंभवइत्युक्तत्वापत्तेरितिदूषणमनवकाशं नैयायिकास्तु निपातानां वाचकतावादिमते नामार्थप्रकारकभेदसंसर्गकबोधएव विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वान्नतु भेदसंसर्गकबोधे पि च्छ चेत्वादिमते नीलह रमानयेत्यादौ नीलघटाद्योरन्वयबोधा
धादसमस्तत्वविशेषणप्रवेशे गौरवाच्च नजो वाचकत्वाभावात्सममता याः प्रागर्थित्वात् तथा चवलेनेत्यादो तत्सर्वी भावस्यानुयोगितया घटादि विश्लेषद्यादि विचारवारणाय निपातातिरिक्तत्वस्य नामांशो विशेषणं नापृथक्पी एवं च बहुः पश्येप्रायाविभक्तिज
न्योपस्थितिं विना पि चार्थस्यादिसप्तवटादिषु नयेन किंचिदाधकम् न च वृरोनेत्यादौ वरस्यापि नामार्थत्वात् प्रकारकप्रतियोगितासंसर्गकबोधे पि कृष्यनर्थाभावइतिवाच्यम् एतद्विषयेव घटादिपदानां तत्र्यालियोगिकेलक्षणाभ्युपगमात् निपातातिरिक्तना
मार्थयोः सात्तानेदेनान्वयो नास्तीति व्युत्पत्तौ नामार्थयोरिति द्विवचनस्तारस्येन निपातातिरिक्तनामार्थनिषाभेदातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित निपातार्थाशनिविशेषानां संबंधेन बोधे विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनादन्वयोपपत्तेरित्याहुः
ज्ञानपदवेति निपातानां द्योतकत्वस्य सर्वसम्मतत्वादेवेत्यर्थः लाक्षणिकमिति वाटप्रतियोगिकाभावलाक्षणिकमित्यर्थः वाचकत्वेनयोक्तिरसंगतास्यादितिभावः स्वाधमते तु याद्यत्वं मैवसाधु एतद्व्याख्यानत्वपदमेवोक्तं समानाधिकरणनामार्थ
योरितिव्युत्पत्तेर्निपातविषये तु निनोक्तस्थलेवाचकतापदे ऽभेदान्वयापत्तिरयोग्यतादिमाशयेन ... ऽर्थः अयं अर्थबोधः अन्यथेति निपातानां वाचकत्वे द्योतकत्वाभावइतियावत् वाचकताम। २६

नेदमर्थसदृशस्यास्य शब्दप्रकृतिकत्वतीयार्थेनान्वयोऽन्वयः स्वचनसंभवतिबाधादित्याह । तथाहीत्यादिना नन्विवशब्देनासत्त्वभूततीयार्थकरणत्वेनार्थसदृशान्वयबोधः स न भवेत्तत्राह इवशब्दस्येति । असत्त्वार्थकतया अद्रव्यवचनत्वेनेत्यर्थः प्रातिपदिकत्वाभावा
न्नदर्थस्य कारककाननिवपितत्वे तिपावत् तथाचकारकान्वयित्वावच्छेदकधर्मेणोपस्थिते र्थे कारककरणत्वयाथासंभवेन तदर्थकृततीयायाश्च संभवादितिभावः संभवेवेति सत्त्ववचनत्वाभ्युपगमेन तृतीयायाः संभवइत्यर्थः बाधाहीनास्यायां अविशेषे
णस्वादयः उत्पद्यन्ते अस्मिन्नेवार्थेनियमइति पक्षे करणार्थकत्वासंभवः करणाद्यन्वययोग्यप्रातिपदिकाद्वे तिरिक्तीये वनद्वितीयादिरितिपक्षेतु विभक्तेर्लोपभेव अव्ययादाप्सुपइति लापकत्वप्रथमैकवचनमात्रमेवप्रसज्यते औत्सर्गिकत्वादित्यवधेय
दृष्टान्तमाह । उस्रपदेति । असमासेनेत्यपदार्थकिरणसदृशान्विनार्थकत्वेन त्याः संभवतीतिभावः स्याद्यतिरिक्तप्रत्ययस्थवर्णस्थापादानासंभवात्सङ्ख्येयासंभवमाशंक्याहोमिनक्रमइत्याप्राधान्यात् । सपाश्च वर्णेति उस्रपदे नरतृतीयायाइति तदर्थस्य
ऽर्थः अनन्वयइति वाचकतादिमनइतिशेषः अनन्वयमेवाह उस्रेति । तत्पदार्थानामित्यर्थः भेदेनेतिसमानाधिकरणनामार्थयोर्भेदेनान्वयइतिव्युत्पत्तेरिति भावः ननु तत्र सत्त्वभेदेनान्वयइत्यतआह बाधादिति अयोग्यत्वादित्यर्थः तमेवोपपादय
ति नसीत्यादिना धारेषु सादृश्यावच्छिन्नाभेदस्य प्रसिद्धसादृश्यावच्छेदेनोत्साभेदस्य बाधात्सादृश्यप्रतियोगित्वादितिभावः । अत्रेदं चिन्त्यम् सामानाधिकरण्यं यदि समानविभक्तिकत्वं तदेवशब्दस्य तृतीयान्तत्वेमानाभावेन कथं तत्र याण्यसमानाधिकरण्यं येन भेदा
न्वयनिरासः समानाधिकरणनामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरङ्गीकारात्तथाव्युत्पत्तेरङ्गीकारादाधाद्देनापिनसरतिवदनानइसामानाधिकरण्यस्ये कार्यानिधापितत्वस्यस्वयमेवनिरासात्कथमेतत्संभवइत्युक्तिकमितिवाचकतावादिमतेतत्सादृश्यादिबोधनेऽनु
कोनिप्रतियोगिवाचकपदयोःसमानविभक्तिकतायाएवपर्युदासार्थकत्वस्थलइव नियामकतायाअभ्युपगमेनप्रकृतेतत्सत्त्वेनोसनिरूपितसादृश्यान्वयेधारेरितिवोधस्यदुर्लभमेति प्राधान्याभावादिति । प्राधान्यादिवावसरस्यद्विवइ सेवसंभवादि
तिभावः । अर्थवदितीति तथाचद्योतकतायाअपि रितित्वेनतस्यार्थोपस्थापकत्वतदर्थवत्त्वस्यद्योतकेपत्ववानवनिवंधनप्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिः नहिशक्तिलक्षणान्यतरदेवार्थोपस्थापकमितिराजाज्ञास्तीतिभावः ननुशब्दाउपस्थितार्थसामान्यस्यविशे
षविषयतानियामकतामर्थयुक्तं नं केचित्तदुपस्थापकमेवेतिनतमादायार्थवत्त्वसंभवोतआह वस्तुतस्त्विति ज्ञापकाद्विति । द्योतकत्वपक्षेतेषामर्थवत्त्वाभावादप्रातिपदिकत्वेनसंख्यसंभवेननत्वलिङ्विधायकमनर्थकं सदुक्तार्थे ज्ञापकमितिभावः न
नुस्वरादीनांसत्त्ववचनानामव्ययत्वाद्विःनत्वविधानेनचरितार्थस्यनज्ञापकत्वमतआह निपातस्येति । वस्तुतोनतदपिस्वतंत्रेप्रातिपदिकसंज्ञाविधायकंकिंतुकृत्तद्धितसमासाश्चेतिचकारस्वचितार्थकथनपरमित्यभिप्रायेणाह कृत्तद्धितसमासाश्चेतीति

प्रजयतीत्यादौ प्रादिकं =

अर्थंचोसादिस्थानं तत्सादृश्यपरत्वेनइवशब्दस्यद्योतकत्वे संगच्छते अन्यथाप्रत्ययानांप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधःस्यात् तथाहि इवेरितिकरणतृतीयानचोस्योइकरणमिवार्थसदृशस्यकरणत्वेपितस्यकरणत्वेनान्वयबो
स्प॰ धपितत्वाकं अप्रकृत्यर्थत्वात् एवमाशूस्याससत्त्वार्थकतयातदुत्तरतृतीयायाअसंभवात् संभवेवाअवर्णप्रसंगात्तदस्यपदेननरतृतीयान्वयप्रसंगात्सत्याह सपांचेति सुपांस्ववर्णांचेत्यर्थः चकारा उस्रपदेनरतृतीयायामन्वयःसमन्वीयतेइत्यादविमा
दिपदादाणर्थाविवक्षणीपार्वतीपरमेश्वरौवंदे इत्यत्रवागर्थयोर्वैदिकर्मत्वाभावात्तदुत्तरद्वितीयायाअनन्वयःइवार्थस्यकर्मत्वबोधकासंभवश्चासंगच्छतेयदिचविशेषणविभक्तिरभेदार्थासाधुत्वमात्रार्थावातदापीवशब्दस्यवाचकत्वेनतय
एव उस्रसदृशशरणसमानाधिकरणपदोपस्थाप्यतयाभेदेनान्वययोगात् बाधादभेदेनापिनसः नत्सुस्रभिन्नसदृशाभिन्नःशरइत्यर्थबोधस्तुवा ४ नन्वेवमनेऽक्षाणाइत्यादौसमासलक्षणव्याप्त्यापत्तिः सर्वेपदस्यानर्थकत्वेनोत्तरपदार्थप्राधान्या
भावात् उपसर्गस्यार्थवत्त्वाभावेनप्रातिपदिकत्वाभावादिभक्तिस्तत्रैनस्यादित्यतआह नञ्समासेचापरस्यद्योतकत्वेप्रत्येवप्रत्ययानायामेवार्थमादायनापत्तेनामनःसुपः ५ नञ्समासेइत्योयत्रपरपदप्रधानत्वसद्योतमर्थमादायेवतामेवार्थमादायार्थ
वत्त्वात्प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः चवस्तुतोऽव्ययादाप्सुपइतिज्ञापकात्सुबुत्पत्तिर्निपातस्यानर्थकस्येतिवार्तिकाद्वाप्रातिपदिकत्वेकृत्तद्धितसमासाश्चेत्यनुक्तसमुच्चयार्थकचकारेणनिपातानांसंग्रहइतिबोध्यं तत्सायुक्तं निपातानांद्योतकत्वेअंकंचा
कृत्यधिकरणेवार्तिके च तद्विधेयदे चात्रद्विविधस्यार्थनिर्णयः क्रियतेतस्यायोगेनोपसर्गनिपातयोः तयोरर्थामिधानेद्विधापरोनेवविद्यते यदर्थद्योतकोतेतदाचकःसविचार्यतइति उपसर्गेणधात्वर्थोबलादन्यत्रनीयतेप्रहाराहारसंहारविहा
रपरिहारवदितिइदोक्तादुपसर्गपदंनिपातोपलक्षणं धातुपदंपदान्तरस्येतिबोध्यम् ५ नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यांनिपातानांतत्तदर्थवाचकत्वमेवयुक्तंबोधकतानुपपत्तेरथाद्याश्व किंचोक्तरीत्याप्यचतीत्यादौधात्वोरेवकर्तृत्वविशिष्टभावनावाचकत्व
स्वतात्पर्यंचाह कत्वमात्रेतिङादेःस्यादित्यरुचेःपक्षान्तरमाह निपातानांवाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोःयुक्तंवानतेतद्युक्तंपरेषाममतमेवनः ९ एवंचधात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधनप्रसंगइतिनिपातव्यतिरिक्तविषयंसमानाधिक
रणप्रातिपदिकार्थयोरभेदेनान्वयइत्यपिनयेनग्रम्याकल्पनीयमितिभावः नन्विति नेयायिकोक्तंप्राहित्वायोर्वैवमम्मितर्थः यत्रसर्वेषांनिपातानांवाचकत्वेऽर्थवत्त्वइवोवेतेषांप्रातिपदिकत्वसंभवान्निपातस्यानर्थकस्येतिविधिवैयर्थ्यं सर्वेषां

उपसंहरति तस्मादिति स्फोटेमीमांसकसंमतिमाह उक्तंचेति चतुर्विधइति नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेनचतुःप्रकारकेइत्यर्थः पदेसमिङन्तस्ये द्विविधस्य नामाख्यातरूपस्य अर्थनिर्णयः अर्थपरिच्छेदः परिच्छेदहेतुमाह संयोगत्वेनेतिति तयोर
र्थवत्त्वेसामान्यतोज्ञातेदृढस्यार्थोजातिरूपद्रव्यंधात्वर्थःफलमुपसर्गापादइतिसंशयेप्रेतनिरासायप्रयोगसंभवादितिभावः तावुपसर्गनिपातौयदर्थविषयकतात्पर्यग्राहकौ नामाख्यातात्मकःशब्दःनिङ्कृत्तद्धितानामपिनामान्तर्गतत्वा
न्निरूपणरूनेनेवेतिभावः यद्यपिनामपदार्थरूपनामत्वमुपसर्गनिपातयोरपितथापिजात्यादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतापन्नात्यर्थकत्वरूपनामत्वस्यविवक्षितत्वात्तयोःपार्थक्येननिर्देशः निपातग्रहणेनेवसिद्धेउपसर्गग्रहणंब्राह्मणवसिष्ठन्याये
नेतिबोध्यम् नचनिपातानांद्योतकत्वेव्यापकतान्निपातग्रहणमेवोपसर्गेणधात्वर्थइत्यत्रकुतोनकृतमतआह उपसर्गपदमितिपदान्तरस्येति । चंद्रइवमुखमित्यादेप्रकृतितेनचंद्रादिनामोपलक्षणमित्यर्थः एवंचतेनापिनिपातानांद्योतकत्वेवप्रतिपाद
नान्नतदुक्तान्निपातानांवाचकतेतिभावः इदानींवाचकत्वपक्षमाह नन्विति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति निपातसत्त्वेसादृश्यादिप्रतीतेस्तदभावेऽप्रतीतेश्च निपातानांतदादिपदवद्वाचकत्वमेवयुक्तमित्यर्थः नन्वादिशब्दानांघटादिवत्केवलप्रयोगानुपलम्भात्तत्त्व
नप्रयुक्तगौरवमेवबाधकमतआह बोधकतेति तथाचतेषांबोधकतावच्छेदकत्वस्यापिकल्पनात्तत्प्रयुक्तगौरवंबाधकमितिभावः नन्वन्वयव्यतिरेकयोःसत्त्वात्तर्थप्रयोगः ... द्योतकत्वमात्रेतेनाह किंचेति उक्तरीत्येति अन्यलभ्यस्ये
वशब्दार्थतयाप्रजयतीत्यादौनिपातोपेवलक्षणयाप्रकृष्टजयोपस्थितौप्रादेस्तात्पर्यग्राहकतयोपयोगसंभवात्प्रादीनांवाचकत्वमित्यायुक्तरीत्येतिभावः । तिङादेःस्यादिति । परेत्वजहाम्रचकारादित्यादौधात्वमात्रात्कर्त्रादिबोधेनतिङादेर्द्योतकत्वेऽपिन
रेव नचनतत्रलब्धविभक्तिस्मरणाद्बोधःलोपमजानतोपिबोधात् प्रत्ययलक्षणस्यलोपफलत्वेनवरत्वाभावाच्चतदर्थस्योपस्थितिकारणस्यचत्प्रत्ययस्यवाचकतानत्रेवप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरित्यादिनियमः यथापाचकइत्यादिकृदन्तेलःकर्मणीत्यादेकर्त्रादिपादेःक
र्तृविषयादिरित्यर्थान्ननहिदोषः भावेइत्यस्यसर्वैर्लक्ष्येवव्याख्यातत्वात् नचसर्वत्रैवधात्वोर्भावनाविषयतात्रेवलकारःस्यादितिवाच्यं भावविषयादित्यस्यकेवलक्रियामात्रबोधकादित्यर्थः अतएवभावकर्मणोःशेषात्कर्तरिपरस्मैपदमित्येकपोरित्यादीनांनि
यमइतिव्यवस्थाउक्तस्यसंगतिः तेषांधात्वर्थत्वेननिर्दिष्टार्थानांलार्थेभवंतीतिन्यायेनसर्वत्रसिद्धत्वात्तिदेशत्वारम्भमात्रेणविधिर्नियमायैवस्यादित्युक्तत्वाच्च नच्चचातिसेरत्यादेधात्वेविनापिकर्त्रादिबोधेनतिङोद्योतकत्वासंभवात्तद्वाच्यत्वावधारण
याचत्वपुत्रसापपामपिद्योतकतापत्तेर्हियवचनाद्यनुपपत्तेःसोत्तरतिङ्वाच्यकर्त्रादिगतद्वित्वादेरवादियचनादीतिहाक्तिविरोधाच्चेति तिप्रसक्तीतिसामान्यशास्त्रप्राप्तानामात्मनेपदादीनांनियमसंभवाच्चेति नचनिपातानांवाचकत्वेद्यरोतनपरइत्यादौ
वरादेःप्रतियोगितयानन्वयाभावेनस्वचाश्रयतयापदादावनन्वयापत्तिः प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधेविशेषणतयाविभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमानामार्थयोःसाक्षाद्भेदेनान्वयइतिव्युत्पत्त्याबोधनादेवंशरेरित्यादौशरादीनांसमानाधिकरणतादभेदान्वया

भ॰ सा॰ प॰ प्रतिश्च समानाधिकरणतामात्र्ये योरभेदान्वयबुत्पत्तेरत आह । एवं चेति व्यभिचारा भावेस्यावश्यकोभावात् निपाताः सत्यमात्व स्वरसादाह किंचेति अस्माकं पत्तद्वयाभ्युपगंतृत्त्तणमित्यर्थः आवश्यकरनि लत्तणयाघटपदजन्यघटादिसमृ
३८ त्वितार्थबोधे चादिसमभिव्याहारस्य हेतुत्वकल्पनमावश्यकमित्यर्थः तेन चाद्य समभिव्याहारेण नाहशबोधस्य मावः शक्तिग्रहस्यापीति । तुराद्यर्थबोधे वद्वाक्तिज्ञानस्य समन्वयादिबोधे चशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वेनेत्यर्थः अत एवेति युक्तिसा
स्यादेवेत्यर्थः स वाचकइति उपसर्गप्रकरणेदं पठितं यथाप्रतिष्ठितेऽत्र गतिनिरतिवाचकस्याधातुत्वसर्गत्वमावश्यकगतिवाचकइतित दर्थविरत्वतापि पुजराजेनाविपत्तद्वयं समकत्वेवोक्तमित्यपिबोध्यं वाचकत्वमेवैतस्य निपातानां
मितिशेषः एवमग्रेपि ननु चादयोऽसत्वेइत्यनासत्त्वइति प्रसज्यप्रतिषेधे समर्थसमासापत्तिरतोभेदप्रतिपर्युदासव्याख्यानं यत्तु याचोक्तलत्तणस्य निरर्थकनिपातेऽव्याप्तिरत आह । शक्तिसंबन्धेनेति । लाघवादाह जातिरिति निपातपदशः
कतावच्छेदकत्वस्यातस्मिद्धेरिति भावः ननु निपातत्वं न जातिः सत्त्वादिनासंकरात्तथाहि निपातत्वाभाववति निपातात्मक चशद्वेपस्य सत्त्वाभावसमानाधिकरणयोर्हत्वनिपातत्वयोर्निपातात्मकरूकार्येसत्त्वात् तद्रूपक
तावीजंतत्स्वसामानाधिकरण्यस्याभावसामानाधिकरण्योभय संबंधेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेनस्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाभावइति नियमभंगापत्त निरुपाधिसहचारग्रहस्य च तादृशनियमेनुकूलतर्कः अन्यथातन्मात्रवलग्रह
ज्ञानांसत्त्वावाज्ञानेरित्याद्यनुमानानांविलयप्रसंगात अतएवभूतत्वंनजातिरितिसांप्रदायिकाः चत्वादिव्याप्यनिपातत्वस्यनानात्वाभ्युपगमेनसांकर्यपरिहारेनिपातत्वस्यसकलचादिसाधारण्याभावेनाननुगततयातस्यैवासिद्धिनिष्ठामाणकत्वात् ।
किंच कार्यतावच्छेदकत्वादीनां जातित्वसाधकानांतत्राभावात्तत्र जातित्वसंभवः प्रकारतावच्छेदकत्वं तु न जातिसाधकम् विधुपदशक्यतावच्छेदकतया विधुत्वस्यापि जातित्वापत्तेः अतएव गुणादीधितौ गुणत्वजातिखंडनं दीधितिकृत्कृतं संगच्छते तद्वेतत्त्त
र्वमभिप्रेत्योक्तम् उपाधिर्वेति सामान्यधर्मेव्यापकधर्मेइत्यर्थः अयं भावः उपसर्गेषुभयमतेपि द्योतकत्वेकल्पनीये तद्वर्त्तितावच्छेदकतयोपसर्गत्वनिपातत्वान्यतरधर्मेद्वयेउपतिष्ठमानेद्योतकत्वस्यपसर्गतावच्छेदेनकल्पने तु निपातत्वावच्छेदेनेतिसंशय
येवच्छेदकजिज्ञासायांव्यापकतयानिपातत्वमेववशात्ताद्योतकतायावच्छेदकंकल्पते तत्र एवेश्वरानुमानेकर्तृजन्यतावच्छेदकतावदादीनांमुतकार्यत्वस्येतिदीधितौसागुरुकत्वात्कार्यत्वमेवकृतिजन्यतावच्छेदकमितिन्यायविरोधान्तः नत
पसर्गत्वमव्यापकत्वादितिति । अत्रेदंचिंत्यते प्रमाणोनांसामान्यधर्मस्यावच्छेदकतायां तत्रपदपातोयत्र बहूनांविशेषाणामवच्छेदकत्वकल्पनेगौरवंसामान्यस्यैवकुम्पतथात्वेलाघवम् यथाकर्तृजन्यत्वानुमानेकृतिजन्यतावच्छेदकतायांतदत्ता
द्यपेतयाकार्यत्वस्यतत्रविशेषयोर्वचेकुपवतत्रतस्यैवावच्छेदकता अतएवव्यापारत्वस्याधिकस्यारुकत्वेपियत्नत्वमेवशक्यतावच्छेदकमितितार्किकाः न्तस्यकार्यतावच्छेदकंद्रव्यत्वाद्युपत्वमेवनद्रव्यप्रत्यत्वमितिमीमांसकाः एवंचनिपातत्वस्यो
पसर्गव्यापकत्वेपितत्स्यावच्छेदकत्वं इतिप्रेन्योपादप्रकरणमात्रार्थकेचादौतस्यद्योतकत्वानिप्रसक्तत्वात् प्रादयोद्योतकाउपसर्गत्वादित्यनुमानाद्युपादीनांद्योतकत्वमेवोचितम् नचप्रादीनांद्योतकतानिपातत्वेनापिसाधयितुंशक्या निपातत्वस्योपस
र्गत्वरूपोपाधिमत्त्वात् नचचेष्टादौसाध्याव्यापकत्वादुपसर्गत्वस्योपाधित्वासंभवइतिशंक्यम् पुरूहसाध्यव्यापकत्वेपिसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसंभवादिति अस्तिस्तिनिपातत्वावच्छिन्नंद्योतकत्वंयत्रतत्रोपसर्गत्वं यत्रतत्रनिपातत्वेतत्रनतत् नत्रा
तकत्वेचानर्थकस्येतिस्वर्थं तथाचकेचिद्द्योतकाः केचिद्वाचकाइत्यभ्युपेयमिति तत्र एवंरीत्याद्यपोद्योतकाः प्रादयोवाचकाइतिवैपरीत्यावारणात् सर्वेषामनर्थकानांपादपूरणमात्रार्थमुपानानांसंग्रहायवार्त्तिकारंभस्यकेयटादौस्पष्टत्वाच्च
तस्यशक्यत्वातनाच्च परेषामितिवदुवचनेमीमांसकसंग्रहाय केवलदत्तशब्दात्समुच्चयाबोधाच्चकारस्यद्योतकत्वेद्वाधाच्चकारस्यवतदावकोनद्योतकः किंचद्योतकत्वपदार्थनयरणं न त्वशक्तिः कल्प्याचकारादेर्द्योतकत्वशक्तिस्वीकल्पनेगौरवंस्या ।
दितिसमुच्चयाधिकरणेप्यितंनतदपिनयुक्तमितिभावः तथाहि अन्वयव्यतिरेकाभ्यांतात्पर्यग्राहकत्वेनाप्युपयुक्तो वरादिपदानामेवचसमुच्चितेलक्षणानात्पर्यग्राहकः प्रकरणादिवच्चादिरितिसिद्धांतानपाकिट्टय कल्पनापिअस्मा कंलत्तणा
ग्रहणपदशायांचोधात्मकार्यकारणभावआवश्यकः एवंशक्तिग्रहस्यापिनिपातद्वयेपिकल्प्यानाभावेनगौरवाभावादुभयमपियुक्तमित्यभिमतम् अतएवसवाचकोविशेषाणांसंभवाद्योतकोपिचेतिवाक्यपदीयसंगच्छते दर्शनांतरीयरीत्या
चकत्वमेवद्योतकत्वमेवचेतिनियमस्तुनयुक्तइतिध्वनयन्नाह मतमेवेति ६ पर्यवसितमुपसंहरन्नाह निपातत्वपरेषांयत्रसमाकमितिस्थितिः व्यापकताच्छेदकतायत्वावच्छेदकमिष्याते ७ परेषांपक्षेनिपातत्वं अस्मत्पक्षेसतिचादिगतपदि
तत्वंप्राक्तिसंबंधेननिपातपदवत्त्वंबोपाधिर्वाजातिर्वातदेवास्माकमपिपरंतुसामान्यधर्मप्रमाणानांपपत्तया तादृक्तताद्योतकतावानदवच्छेदेनैवकल्प्यतेतिनेयायिकोक्तंप्रादिवाचोवैषम्यमयुक्तमित्यर्थः व्यापकत्वात सामान्यत्वात शक्ततायाः
स्वपत्ततत्वंद्योतकतायावेत्यपिद्रष्टव्यम् ७ ॥ इतिश्रीभूषणसारेनिपातानांद्योतकत्वादिनिर्णयः । विधायित्वात्वदर्थस्य योयदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद्वत्थीविषयः अ
दावभावात् यत्नप्रादीनांप्रकर्षादिवाचकत्वेतदन्वयव्यतिरेकानु
नदाश्रइतिसामान्यतद्व्याप्तिः नचात्रानन्यलभ्यत्वमपि भवतीतियत्रवाच्यत्वंतत्रानन्यलभ्यत्वंयत्रतदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वंततत्रात्यलभ्यत्वम् आख्यातजन्यशाब्दधीविषयेकर्त्रादौव्यभिचारादितिवाच्यम् उक्तहेतुव्यधकशाब्दबोधस्यात्तेपाद्य
नन्यतेनाविशेषणाद्नन्यलभ्यत्वस्यसाधनव्यापकत्वेनोपाधित्वासंभवात् नचहेत्वसिद्धिः धातोरेवप्रकृष्टजयाद्यर्थकत्वेनोपसर्गस्यतात्पर्यग्राहकत्वादितिवाच्यम् नहिप्रकृष्टजयेधातोःशक्तिः जयतीत्यादावपितत्प्रतीत्यापत्तेः नापिप्रकृष्टजयेलक्षणा प्र
त्वस्यतत्वस्यतावच्छेदककोटिनिवेशेगौरवात् किंचनिधात्वोर्जयत्वेउपसर्गस्यप्रकर्षत्वेशक्यतावच्छेदकंलाघवादितिनरूपसिद्धिसंभवः नचद्योतकतावादिमतेप्रोक्तरूपत्वनिवेशेधातुशक्तेशब्दकार्यकारणभावाः वाचकतावादिमतेतत्वशक्तधातुनाम
कउपसर्गस्यैकाधिकंप्रातंकार्यकारणभावानामितिवाच्यम् तवमतेजिधातोर्जयेशक्तिरितिशानेकार्यकारणभावाः प्रजयहृसमभिव्याहृतधातुस्थलेचप्रकृष्टजयेलत्तणेतिप्रकारेणशानमितिशानद्वयंकार्यकारणभावानामस्मन्नेकाधिकशानमेवेतिमहत्ता
वेवम् किंचलत्तणाजेनिरर्थकत्वेनापिलत्तणामादायविनिगमनाविरहः नचतस्यात्तितरूपेप्रत्ययार्थत्वयबोधेनस्मात् प्रत्ययानांप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमादितिवाच्यम् प्रकृतेप्रत्ययशक्तत्वेप्युपसर्गार्थविशेषकत्वेनतस्यापिप्रकृत्यर्थत्वान
पायात् स्वीकृतंचनैयायिकैरपिचित्रगुरित्यादौचित्रपदंगोस्वामिलत्तकंगोपदंतात्पर्यग्राहकमितितत्रद्विलत्तणापत्तिग्राहकतामात्रेलोकपदस्यानर्थप्रतिपादकत्वे कथमन्यस्यानेकमन्यपदार्थइतिसूत्रेणान्यपदार्थेवर्तमानस्यानेकस्यसुबंतस्यबहुव्री
हिसंज्ञाविधानादेकस्यैवान्यार्थप्रतिपादकत्वेनसिद्धिः नचोपसर्गपदाकिंवादिमनेधात्वर्थेउपसर्गार्थान्वयासंभवः धात्वर्थेनार्थान्वयेरितिवाच्यम् तत्रनाम्नोनिपातातिरिक्तत्वेनविशेषितत्वोक्तानुपपत्त्यभावात् अग्रहस्यप्रकर्षवाचकत्वेप्रति
षतइत्यादौस्थितिप्रकर्षबोधापत्तिरितिनप्रोक्तधातोःप्रकृष्टधात्वर्थत्वलत्तणयातत्वयोगेनम् यदिचनन्वानापस्याप्रोन्नरूपधातोर्गमनत्वप्रकारकबोधत्वंकार्यतावच्छेदकमत्रीक्रियतेतदामधापिस्यात्तथात्वसमभिव्याहृतप्रपदस्याभावत्वप्रकारकबो
धत्वंकार्यतावच्छेदकंकल्प्यम् तथाचस्यात्धात्वर्थगत्यभावस्यप्रत्ययार्थाभावार्थान्वयेगत्यभावाभावत्वेनगमनप्रतीतिः नचप्रशहसाभावार्थकत्वेगत्यभावाभावत्वेनप्रतीतिः स्यान्नतुगमनत्वप्रकारिकेतिवाच्यम् स्थाधातोर्विशेषिलत्तणायाप्रतिगत्य
भावविरुद्देगमनेगमनाभावाभावेवातत्वेलत्रविनिगमनाभावोत्तत्स्यतावच्छेदकगौरवज्ञानस्यलत्तणायामप्रतिबंधकत्वाच्चवापिगत्यभावाभावत्वेनप्रतीतेईदृशत्वात गत्यभावस्यप्रत्ययोपस्थितत्वेनतदभावएवलत्तणोचितास्यात्तत्रात्तित्वप्रकारकबो
धस्यतदुत्तरभावत्वेनाप्युपपत्तेस्तेतिकंदलीकारानुयायिमतंतदस्पादातरमणीयमेव प्रतिष्ठतेइत्यत्रप्रशहस्याभावार्थकत्वेगमभावाभावाश्रयइतिबोधस्यासंभवात् प्रत्ययानामितिव्युत्पत्तिविरोधात् किंचोपसर्गत्वमपितुर्हरेक्रियायाग्यविशेष
कत्वात् क्रियायोगेअप्रार्थविशेषिकानत्वुपसर्गः स्यादीनांद्योतकताव्यवस्थापनेनोक्तरीत्याउपसर्गांशोद्योतकत्वसहविशेषाणांसंभवाद्योतकोपिवेत्वपसर्गप्रकरणवद्वतादिसरीत्या विशेषलपदाद्युक्तं उपकृतात्व ३८

तदेवानुसरतम् तथापि स्यादिभिः केवलैर्यत्रागमनादिनगम्यते तत्रागमनादिविधानं धर्माणादिरिष्यते कश्चित्सं भविनो भेदाः केवलैरनिदर्शिताः उपसर्गेणसंबंधेयत्रं तेषणादिनेति नतुक्तोपसंहृतिपर्यालोचनया द्योतकत्वमेव तेषांयुज्यते इति इदं त्ववोध्य
उपसर्गत्वाद्यज्ञानतोपि प्रजयतीत्यादौ प्रकृष्टजया दितो धात्वादीनां प्रत्यादि नैवद्योतकतानिपातादीनां त्वचत्वादिनैव वाचकता यत्र वाचकतां विनानिर्वाहः यथा हृदोनेत्यादौ एवकारस्य त्ववाचकतापक्षेऽन्ययोगव्यवच्छेदः योगव्यवच्छेदः तत्रायोग
वच्छेदस्यार्थः तत्र विशेष्यसंगतैवकारस्य तेपार्थ एव धनुर्द्धरइत्यादौ पार्थान्यतादात्म्यव्यवच्छेदो युद्धाते पार्थान्यतात्म्याभाववद्धनुर्थतामिन्नःपार्थ इतिबोधः पृथिव्यामेव गंधः तत्र पृथिव्यान्यसमवेतत्वाभाववान् पृथिवीसमवेतश्च गन्धइति वोधस्त्वथ
मेतर विशेषणविभक्तिसमभिव्याहृतत्वमपि नियामकम् अत्र त्वभावान्वयीबोधानुपगमेपृथिव्यामेवाकाशमित्यपि प्रसज्येत तथा चान्ययोगव्यवच्छेदबोधे विशेष्यवाचकपदश्रवणमेव नरविशेषणविभक्त्यन्तरसमभिव्याहृतेवशब्दोहेतुः विशेषणसंगते
वकारस्थलेऽयोगव्यवच्छेदः यथा शंखः पांडुरएवेत्यादौ शंखत्वावच्छेदेन पांडुरत्वायोगव्यवच्छेदबोधात् नीलं सरोजं भवत्येवेति क्रियासंगतैवकारस्थलेऽत्यंतायोगव्यवच्छेदः अयोगश्चात्यंतिकत्वस्यान्वयितावच्छेदकव्यापकत्वरूपस्यावच्छेदस्त्वर्थः इत्य
न्वयितावच्छेदकसामानाधिकरण्ये नायोगव्यवच्छेदोत्यंतायोगव्यवच्छेदः अन्वयितावच्छेदकावच्छेदेनायोगव्यवच्छेदो योगव्यवच्छेदइत्यवद्गियते केचिद्द्योतकत्वमपि शरीरेस्ते रिकोदीत्यानलं क्रियते गुरुरिस्यादौ तत्र कर्मसंज्ञकार्थान्वयार्थकत्व
रूपनिष्कृष्टसकर्मकत्वस्याभावेन कर्मत्वेन कारानुपपत्त्या पद्योतकत्वस्यावश्यकत्वात् एकं च रुदिता निपातद्योतकाः केचित्स्युगर्थाभिधायिनः आगमाइवकेपिस्युः संभूयार्थस्य वाचकाः इति तत्र केचिदिति कादिगोलकन्यायेनोभयत्र संबन्ध
तेकेचिद्द्योतकाः केचिद्वाचकाः केचिदागमा इव निरर्थकाइत्यर्थः तत्रउपसर्गत्वे प्रादीनां द्योतकता निपातानां च निपातत्वेन वाचकता द्योतकता वा एवं चोपसर्गत्वावच्छेदेन द्योतकत्वेन निपातत्वावच्छेदेनेति विचारोस्ताकाज्ञानविज्ञेमिनइतिसूच्ये
राकलनीयम् । कर्मप्रवचनीयानांतुक्रियाविशेषकत्वेकिंतक्रियागतसंबंधविशेषकत्वम् जपमनुप्रावर्षदित्यादौ हेतुभूतजपनिरूपितलक्षणभावादिसंबंधस्य क्रियागतस्यान्वादिनाद्योतनात् अतएवतेषामुपसर्गत्वेक्रियागतविशेषा
द्योतकत्वात् अर्कंच रुदिता क्रियायाद्योतकोनायंसंबंधस्यनवाचकः नापिक्रियापदाक्षेपी संबंधस्यतुभेदकइति तदर्थस्तुकर्मप्रवचनीयसंज्ञकोन्वादिःअपचतीत्यादावुपसर्गवन्नक्रियागतप्रकर्षादिरूपविशेषद्योतकः विभक्त्यैवोक्तत्वान्नसंबंधः
स्यवाचकः नापिप्रादेशंविलिखतीत्यादौविशिष्टक्रियाक्षेपकः तत्रविनामानंक्रियाक्षेपात् तथासतितत्राक्रियामनिबंधनाकारकविभक्तेरेवस्यादितिकर्मप्रवचनीययुक्तेत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः किंतुविशिष्टक्रियाजनितोयःसंबंधोविभक्त्यर्थइतितद्यो
तकः प्रादेशमित्यत्रप्रादेशंविमायलिखतीत्यर्थप्रतीतेरित्यपिकमन्यतोवधार्यम् । इतिभूषणसारदर्पणे उपसर्गनिपातार्थनिरूपणम् । प्रकांतेसप्रकृत्यर्थनिरूपणेऽवसरसंगत्या तद्धितकृत्तद्धितकृतामर्थनिरूपणमित्याह । भावप्रत्ययार्थ
भावप्रत्ययार्थमाह कृत्तद्धितसमासेभ्योमतभेदनिबंधनं त्वतलोरर्थकथनं टीकायां हरिणाकृतम् १ कृत्तद्धितसमासेभ्यःसंबंधाभिधानंभावप्रत्ययेनान्यत्ररूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबंधेभ्यइतिवार्त्तिकवचइतिमीमांसकादीनांभ्रममपाकु
र्वन्नाह टीकायामिति भर्तृहरिणामहाभाष्यटीकायामित्यर्थः तत्तलोरितिभावप्रत्ययमात्रोपलक्षणम् प्रथमार्थः समासादौशक्तिःकल्प्यमानाराजादिसंबंधविशिष्टेकल्प्यतइत्युक्तं तथाचतदुत्तरभावप्रत्ययःसंबंधवाचीत्यर्थः एतदपिभेदः
संसर्गइभयंचेत्युक्ते अभेदपदेनसंभवतीत्यतआह मतभेदेति पदभेदेनेत्यर्थः एवंचराजपुरुषत्वंभोपगवत्वं पक्तृत्वमित्यादौस्वस्वामिभावःसंबंधः अपत्यापत्यवत्संबंधः क्रियाकारकभावसंबंधरूपत्वयबोधः औपगवादावव्यभिचरितसं
बंधेत्वर्थतत्रइत्यमिस्तद्धितउदाहार्यः दामोदरत्वं कृष्णसर्पत्वमित्यादौजातिविशेषणबोधादाह अन्यत्रेति रूढेरभिन्नरूपादव्यभिचरितसंबंधेभ्यश्चान्यत्रेत्यर्थः रूढिरुक्तादितीयंयथाघ्राक्रात्वम् अत्रतदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपोगुणवचने
भ्योमतुपोलुगिष्टइतिलुक्त्वा गादितोनतेपिदरःशुक्ल इत्यभेदप्रत्ययाजुणस्येवप्रकारत्वेनभानंजायते इतीयमेतोभावःस्यात्प्रत्ययजात्यत्वेव प्रत्ययइतिद्विकं दंडीत्यादौप्रकृत्यर्थप्रकारद्रव्यमात्रवाचकतानद्विःतस्येतिवदंतमीमांसकप्रसा
ह अत्रार्द्धजरतीयस्यादृशीनात्रगामिनाम् सिद्धांतेत्वस्थितेपददयंत्वादिषुतद्धिताउ २ अत्रभावप्रत्ययविषयेतथाहि दामोदरत्वं दरत्वमित्यादौभावप्रत्ययप्रसंबंधानभिधायकत्वेनमीमांसकानांदृढितमित्यादिप्राप्तितदभिधानंनस्यात् अतः
तिसन्नत्वबोधेप्रकारःप्रकृत्यर्थसमवेतोरिन्तद्धितउत्तरभावप्रत्ययेनाभिधीयते अप्रयाक्षरत्वमित्यत्रइत्यत्वादेरीत्यादेरिंडादेस्तद्धितउत्तरभावप्रत्ययवाच्यतापत्तेः
मितिनी त्याज्ञानादेरपिभावबोधकत्वात्प्रतनलोपरिहृत्तमाह त्वतलोरिति ति भावप्रत्ययेति भाववि
हितप्रत्ययेत्यर्थः मात्रपदंकृत्स्नार्थकं हरिवाक्यार्थं विवृणोति अयमर्थइत्यादिना इत्युक्तमिति समासशक्तिनिरूपणावसरइतिशेषः संबंधमिति उत्तरपदार्थपूर्वपदार्थसंबंधस्यैवधर्मत्वेनभासमानत्वादितिभावः । भेदएवइति भेदेशक्तिरितिए
हेराजपुरुषइत्यत्रराजकीयभिन्नःपुरुषइतिबोधात्पुरुषांशेराजसंबंधाभानात्तत्रभावप्रत्ययप्रक्षेपेर्थक्तमशक्यत्वादितिभावः अपत्यापत्यसंबंधइति जन्यजनकभावइत्यर्थः अन्यस्यचेतोधइति । नत्वदोतरभावप्रत्ययस्यतत्रसंबंधवाचकत्वान्नहो
धइत्यर्थः अव्यभिचरितसंबंधेत्विति अव्यभिचरितसंबंधरूपजात्येवौपगवादेर्भानेत्यर्थः तनारुचिरुढ्याविना तद्धितेतत्स्यापत्यमित्यनेनापत्यार्थान्वितसंबंधेलादीनांविधानेनतदर्थान्वयभावेलोवैवार्थी भावेनौपगवादिपदादुपगुसंबंधस्य
त्वमितिबोधस्येवोदयेनतदुत्तरभावप्रत्ययस्यजातिवाचकत्वासंभवादिति धात्वर्थान्तरहितिरिति क्रियाहरिनार्थवाचकशालिकांदनगगत्वधियर्त्यर्थः तदर्थकर्तृसेनतर्थैकदेशदेहनादेःक्रियाकारकसंबंधस्यप्रकारत्वयाभानादितिभावः इहेरिति ।
कत्वमप्यत्रतयोगरवर्थविशेषप्रसिद्धादित्यर्थः । अभिन्नरूपादिति । त्वप्रत्ययत्वेनशिबत्वादिलुप्तनानार्थाभिधायीतित्वपायात्वरूपार्थान्तिप्रत्ययार्थाभिधायिनः प्रकृतिसमानाकारादितिभावः अव्यभिचरितेति अव्यभिचरितोव्यक्तिविशेषाभा
वाप्रतियोगीसंबंधःसमवायाद्यात्मकोयस्याजात्यादेस्तद्धिशिष्टवाचकादित्यर्थः यौगिकत्वेसतिविशेषणनिष्ठाभावप्रतियोगिधर्मविशिष्टवाचकादितियावत् नातःपाकादिनागुणोनिष्ठाभावप्रतियोगिशुक्लरूपादिनाप्तिः । इहेरुक्तेति दामोदर
त्वमित्यादौजातिविशेषणबोधादितिग्रंथेनेत्यर्थः हितीयंयथेति । अभिन्नरूपोदाहरणंयथेत्यर्थः नहित्वात्वेवतन्यपिनातउत्तरभावप्रत्ययेनसंबंधाभिधानेप्राप्तोनीतिसूचयति अभेदएवयादिति इदंचलयायधर्थविशिनमत्वपःसंबंधार्थकत्व
संकानिरासायोक्तम् दंडीयुमित्यसोदाहरणंयथेतिशेषः सत्कृष्टजन्यबोधेशत्रर्थाश्रयेसत्त्वायाधात्वर्थस्यप्रकारतयाभानात्तदुत्तरभावप्रत्ययेनसेवाभिधीयतेइत्येताहशस्थलेभावप्रत्ययात्मंसंबन्धाभानादन्यत्रेत्याधुक्तमुक्तवाक्येइतिभा
वः नतुशुक्लत्वंसत्त्वमित्यादौप्रयाप्रविभावक्रियाकारकभावसंबन्धस्यभावप्रत्ययेनानभिधानवद्राजपुरुषत्वमित्यादावपितदनभिधानंस्यात्तथापिस्वस्वामिभावादिसंबंधेनराज्ञादीनांपुरुषांशेभानमित्यस्यापिवक्तुंशक्यत्वादतआह । दिगिति ।
नदर्थस्तुनिर्वचनमात्रभावेनसभावस्यनेनत्वतलादयोविधीयंते नतुज्ञातावेवसंबंधएववेतिनियमः तथाचयत्रकेनर्थेद्धर्मप्रकारकवोधःसर्वजनानुभवसिद्धःसएवधर्मस्तत्प्रमिधेयइति इत्यादिमित्रकृदादिप्रकृतेःसंबंधप्रकारकबोधस्याभावा
दिसंभवत्वात्तस्यैवभावप्रत्ययेनाभिधानमुचितंनत्वत्रजात्यादिप्रकारकबोधइत्यत्रापितथाबोधमापाद्यजात्यादयर्थकृत्वंभावप्रत्ययस्यापादनीयमिति । प्रकृत्यर्थप्रकारइत्युक्तेति प्रकृत्यर्थोदंडादिःसप्रकारोयत्रतादृशद्रव्यमात्रेवचनतात्तद्धितस्ये
त्यर्थः तस्यसोत्यर्थः दंडविशिष्टपुरुषाद्यर्थकत्वमितियावत् मात्रपदेनसंबंधप्रकारत्वव्यवच्छेदः कश्चित्प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यवचनेतिपाठःसुगमः तत्रदंडादेःसंयोगादिनाभानात्रसैवतदर्थत्वाद्वितमितिभावः संबंधानभिधायकत्वेनेस्
स्वत्वप्रकृतिजन्यबोधेसंबन्धस्याप्रकारत्वादितिशेषः तदभिधानमिति । संबंधस्याभिधेयत्वमित्यर्थः नस्यादिति नहिदंडित्वमितिपदजन्यबोधेदंडस्यविशेषणत्वंकश्चिदनुभवतीतिसंभवेनाभिधानाद्यापत्तेःकर्त्तृमात्रवाक्यत्वादितिभावः ननुभावत्वे
प्रकृतिजन्यबोधविषयत्वेसतिप्रकृत्यर्थइतित्वसंबंधस्यव्यक्तितदभिधानेभावप्रत्ययेनभविष्यतीत्यतआह प्रकृतिजन्यबोधइति । कृत्स्नादंतलोकृत्स्नावर्त्तमाह अन्यत्रेति । प्रकृत्यर्थेसमवेततयैवभावत्वस्यार्थः नतुतत्रेति । दंडिपदेत्तरेत्यर्थः

ज्ञ.स्म.द. इंडिपदेऽप्रेरणार्थः तथाच घटइत्यादौ द्रव्यत्वादेरिव दंडीत्यादौ दंडसंबंधस्यापि तन्मते प्रवृत्तिनिमित्तत्वं प्रकारत्वात्प्रकारत्वेन भावप्रत्ययार्थत्वमिति भावः तदेवाह नचेति वस्तुतस्तु तदलोपादानं निरर्थकमेव सिद्धांते मत्वर्थः संबंधार्थकतया दंडीत्या
३५ दिवाक्यजन्यशाब्दबोधे संबंधस्यैव प्रकारत्वेन दंडादीनां प्रकृत्यर्थानां प्रकारत्वादेकत्रिप्रसंगाभावात् मीमांसकानामिति मीमांसकमते प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यवत् मत्वर्थविशेष्यकबोधस्वीकारे दंडादिपदानां स्वप्रतिपादिततदर्थोपस्थापनेन तन्मते धितस्यान्तिप्रयोजकत्वादिति दिशा वक्तीयं
प्रकारत्वस्यापेक्षितत्वस्यभावप्रत्ययवाच्यतास्यादिति शेषः तस्यप्रकृत्यर्थसंसर्गतया भानादित्याशयः मीमांसकैकदेशिमतं दूषयति । यच्चेति । एतत्समवेत इति प्रकृत्यर्थसमवेतः नीलमित्यादौ नीलत्वादिप्रत्ययवत्तु संभवति यतो नः संबन्धस्यैवाभावप्रत्ययवा
च्यत्वमाश्रीयतइत्यर्थः दंडादेस्तु प्रकृत्यर्थांशे प्रकारत्वेपि तस्य प्रकृत्यर्थासमवेततया भावत्वाभावादिति भावः । संबंधिवाचकत्वेनेति । तदस्यास्तीति त्रिसंबंधे मतुबादिविधाने पिदंडीत्यत्र त्वादिसामानाधिकरण्यानुरोधात्संबंधिवाचकतावश्यकतया
संबन्धस्यानायासेनैवोक्तभावत्वमितित्वप्रत्ययस्यतद्वाचकत्वोपपत्तेरितिभावः । गम्यभावाभावत्वादिति संबंधस्यैवाभावत्वादितिभावः । ग्राह्यत्वेति ग्राह्यत्वोक्तवादे एवं वैयाकरणीयाद्विता नामपीत्यादि द्रव्यवाचकत्वसाधकमूलयुक्तेः सामानाधिकरण्य
स्योक्तरीत्योपपत्तेरित्यवसानत्वयस्याख्यावसरइत्यर्थः । तथापीदमिति तत्र वैयाकरणस्य इदंकविज्ञात्यादिवाचकत्वे कविसंबंधावाचकत्वमित्यर्थः । प्रयोगइति शाब्दप्रयोगविरोधः । निमित्तमिति तथाच शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदक
त्वेनवाभासमानेत्यर्थः प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारस्तत्त्वेन धर्ममात्रं वाच्यमित्यर्थः । इदंत्वनतिरिक्तवृत्तित्वविशेषणम् शाब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रकृतजन्योपस्थितिविशेष्यदत्तिरसाधारणधर्मप्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्यं चतदितरावृत्तित्वे सतिसकलतद्वृत्तित्वं सत्वंतोपासनान्नद्रव्यता
देशेन साधारण्यविशेष्योपादानात्वतन्त्रत्वयुक्तित्वादीनां निरासः तेनधर्मत्वधर्मोभावप्रत्ययवाच्यः नत्रतत्पदार्थस्यघटादेः प्रकृतेरेवलाभादनन्यलभ्यइति तादृशैभावप्रत्ययस्यशक्तिः नत्वापीतरदृत्तित्वमभावः साकल्यं वृत्तिमत्त्वविशाकलि
तमर्थः इतरवृत्तित्वप्रतियोगिकाभावस्यातिप्रसक्तत्वादितरवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धत्वाद्घटत्वादौ बाधविधिषु एकाशक्यत्वासंभवात् अत्रचप्रकृतिजन्यबोधे येन संबन्धेन तन्निरूपितायतावच्छेदकधर्मस्यप्रकारतातेन संबं
धेनेतरावृत्तित्वं वृत्तिमत्त्वं च बोध्यम् नातः कालादौ कालिकसंबंधेन घटत्वस्य वृत्तावपिनक्षतिः नचाघटत्वमित्यादौ कंबुग्रीवादिमत्त्वस्याभावम् प्रमेयत्वमित्यादौ चेतरावृत्तित्वाभावेनाभासते प्रसिद्धतात् किंतु सकलप्रमेयवृत्तित्वमात्रं नचविशिष्टस्या
नतिरिक्तत्वमतेविशिष्टस्यदित्यसमवेतत्वस्यविशिष्टसत्त्वेमरुत्वमित्यादौ सकलमरुद्वृत्तित्वस्यमरुत्परिमाणादावसंभवइति वाच्यम् तदितरत्वव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतद्वृत्तित्वत्वस्यान्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैवद
लक्षणेन विवक्षणात् तदितरत्वव्यापकेति करणात्वनघटत्वमित्यादौ द्रव्यत्वादेर्भानमिति । प्रकारत्वादिति । घटत्वमित्यत्र घटत्वशाब्दजन्यबोधे घटत्वांशे घटत्वस्य प्रकारत्वादित्यर्थः । नत्वप्रत्ययस्येति । यत्प्रकृतिजन्यबोधे यस्य प्रकारतातस्यैवत
त्प्रत्ययवाच्यत्वाभ्युपगमात्रगौरवलाघवविचारावसरः यद्वा धर्ममात्रं वाच्यमितितन्मत्वमित्यम नमतीयं नत्वसाधारणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्याभावप्रत्ययवाच्यत्वे एकत्वमित्यादौ परिमाणादेर्भानापत्तिर्भवद्भक्तसाधारणस्यपरिमाणसत्त्वेन तत्प्रत्ययेनतस्यानिपा
नचतन्मते दंडीत्यादिबोधे संबन्धः प्रकारः यत्तुयदास्वसमवेतोत्रवाच्योनास्ति गुणोपरः तदागत्यंतराभावात्संबंधोवाच्यस्याप्युक्तइति नत्र इत्यादेः संबंधवाचकत्वेनोपपन्नावगत्याभावाभावात् प्रपंचितंचैतदादावेव वैयाकरणभूषणे नत्रतवा
पीदंवैषम्यकथमित्यत आह सिद्धांतेत्विति जायतइतिवत्यमाणेनान्वितं सिद्धांते प्रकृतिजन्यबोधप्रकारेत्वादयोजायेतइत्यर्थः सप्रकृतिजन्यबोधप्रकारकत्वाच्चपदस्यस्थितमितियोजना नोपपन्नावाह प्रयोगोपाधिमाश्रित्यप्रकृत्यर्थप्र
कारता धर्ममात्रंवाच्यमितियद्वाशब्दप्रयोगजायतेनेत्युक्तबोधप्रकारोभावसंज्ञितो । प्रयोगोपाधिंनिमित्तं प्रकृत्यर्थप्रकारतयाभासमानेचधर्मेवाच्यतयाश्रित्यत्वादयोजायंते प्रकृतिजन्यबोधेप्रकारस्त्वादयर्थाइतियावत् नन्वघटत्वमित्यत्रप्रकारत्वात्तद
तरत्वप्रत्ययेनघटत्वस्यापिवाच्यतास्यादित्यत्रोपपत्तिमाह धर्ममात्रमिति नत्वत्रलघुगुरुविचारस्तत्वमिष्यायः नत्रक्तिविशिष्टगुरुत्वस्यापवचरत्वत्वादिरूपत्वात् संबंधिभेदात्सतेवविवक्षमानागवादिषु जातिरित्युच्यतेतत्संबंधसर्वेशब्दाव्याख्यास्य
तः तत्र प्रतिपरिकार्थत्वधातत्वं तत्र चक्तते सानिसामान्यतानासानामाङस्तस्यलाद्यइतिवाक्यपदीयात् तत्त्वं तस्यभावस्तत्तातावितिसूत्रेवार्त्तिककारैः यस्यगुणस्यभावाद्द्रव्येशब्दनिवेशस्तदभिधानेत्वतलाविति यस्यगुणस्यविशेषणतयाभासमान
स्यभावाद्भवनाश्रयत्वाद्द्रव्येविशेष्येशब्दनिवेशः शब्दप्रवृत्तिस्तदभिलाप्येत्वतलावित्यर्थः तथाच रूपादिशब्देभ्योजातौ शुक्लादिनीलमुदाहृत्यगुणे पाचकादिशब्देभ्यः क्रियायां घटादिशब्देभ्योजातौ प्रत्ययः रूपादिशब्दानांजातिप्रकारकबोधजनकत्वप्र
पक्षादिशब्दानांक्रियाप्रकारकबोधजनकत्वेनसोपपत्त्युपाधिः संसर्गप्रकारकबोधजनकत्वमितिमतेचसंसर्गेइतियावस्थास्तस्योपपादितिभावः तत्रजातिवाचकानांतत्तत्प्रयोगवशात्तावच्छेदिकाः तथाचघटत्वमित्यत्रघटत्वाश्रिरसाधारणोधर्मइति बोधस्या
दिरत्युक्तं प्रतांतरमाह यद्वेति यद्वासर्वेभावाः स्वेनार्थेनभवंतिसतेषांभावइति वार्तिकोक्तेः यद्वाशब्दस्तत्त्वतत्प्रयोजनकोपि भवंतिवाचकत्वेनप्रवर्तनइतिभावः प्राहुः स्वेनस्वरूपेणार्थेनभवंतिप्रवर्तंते तत्तेषांभावः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः अयंभावः ।
दनसंभवात् नचप्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपिततत्संबंधेनैवतदितरावृत्तित्वंप्रतीयते एकत्वनिरूपितत्वविशिष्टसमवायेनत्वपरिमाणादिकमवृत्तीति नत्रनैवतत्पदवाच्यानेतिवाच्यम् एवंसत्यनंतशक्तिकल्पनावश्यकत्वेघटत्वादिप्रशक्तितिस्विकरूपेणधर्मत्वेनैव
वाशक्तिरस्तुकिमितरावृत्तित्वादिगौरवसाहित्यनयेतिमनसिनिधायाह धर्ममात्रमिति । मात्रपदेनासाधारण्यव्यवच्छेदः धर्मत्वेनैवभावधर्मेशक्तिः अतएवएत्थक्तमित्यादौप्रकृत्यर्थतावच्छेदकानेवगुणभावप्रत्ययः प्रतिपादयति प्रतीतिस्तुलाघूष्वेण
धर्मत्वेनैवनिगुणदीधितावुक्तम् एतेनभावप्रत्ययेनकंबुग्रीवादिमत्त्वमित्यादौघटत्वापेक्षयागुरुत्वेनकंबुग्रीवादिमत्त्वेघटत्वाभ्युपगमेनाशंकायाएवानुत्थानाडकरीत्यावतारणमसंगतमितिपरास्तम् धर्ममात्रमितिपक्षेउपष्टंभकमाह । संबंधि
भेदादिति जातिः पदार्थइतिपक्षेउपष्टंभकमिदंसंबंधिभेदात् सत्तायोगिभेदात् गवादिनिष्ठानन्तदाश्रयोपरक्तात्सत्तैवजात्यादिशब्देनाभिलप्यतइत्यर्थः तस्मात्सर्वेशब्दावाच्यतेनव्यवस्थिताः नद्धर्ममात्रायगवादिप्रत्युगवादिषुप्रवर्तंतइतियावत्
तां नत्वत्रक्तिरूपोपाध्युपस्थितावुक्तसत्तामेवेत्यर्थः धात्वर्थमिति जातिमन्येक्रियामाङरितिपचसेसंमूलम् अतस्त्वव्यक्तिशक्तिपक्षेतोदोषस्यनावसरः व्यक्तिभानेयत्नेतस्मिन्नत्वे तथोपपादितमथस्मात् नापिसर्वोपरीभ्र ताधिप्रयतास्याथः अथ
एपर्यंतानांक्रियापदव्यवस्थाकामेलनासंभवेपिपचतीत्यादौपाकद्बोधानुपपत्तिस्तादृगसदार्थनिष्क्रियात्वस्यशक्यत्वसंभवादितिभावः वैषम्याभावेस्फुटीकर्तुं वार्तिकमुपन्यस्यति उक्तंचेति घटत्वादीनांगुणत्वासंभवाद्गुणपदार्थवाचद्दे । विशेषण
त्वेपि । तथाचगुणपदंघटादिवृत्तिधर्मपरमितिनानुपपत्तिरितिभावः गुणादिसंग्रहायास्यविवक्षइति । पर्यवसितमाह तथाचेति रूपादीत्यादिनारूपादिशब्दानांगुणपदमुक्तादिशब्दानांचसंग्रहः नकृष्णुक्तादिपदेभ्योलोकनिरूढयाशुक्लोघटइतिप्रती
त्याभेदनिबंधनसंबंधपतिरोधानादस्तुतत्रगुणानांसातादृशैषणतयाभारंपाचकादिशब्दानांतदृत्तियातेभ्यःसंसर्गतयाक्ततयातसकारकबोधस्यैवतत्तद्भेदेनकथनस्यप्रयेनाभिधानेमतमाह क्रियाप्रकारकत्वबोधजनकत्वमतइति । तथाचयप
तावादिमतेक्रियाप्रकारकबोधस्यापिसंभवात्मतान्तरप्रयोगक्रियावाचकत्वोपपत्तिर्भावप्रत्ययस्येतिभावः सिद्धांतमनुरुध्याह संसर्गप्रकारकेति रूपपादेति । संसर्गपदजात्यादावेवेत्यनियमादितिभावः नवेति जात्यादिवाचकपदानांमध्यइत्यर्थः अवच्छे
दिकाइति उपस्थितंतासांजातिनिष्ठशक्तेः स्वनदवृत्तित्वावच्छिन्नतिलस्वदृत्तित्वरूपायेयतासंबंधेनावच्छेदिकाइत्यर्थः तेननानातिप्रसंगः गवादिसमवेतत्वेसतिसमवायादिनासकलगवादिवृत्तित्वरूपालंकोलत्वादीनामवच्छेदकत्वापत्त्यागवादित्वा ३५
दीनामाधेयतयाऽनवच्छेदकत्वेलाघवादितिभावः पर्यवसितंबोधमाह घटइतीति पतांतरमिति । अथकस्मादुद्देशिकतेगुणिरित्येवविद्येगेषुविवर्जितइत्योक्तिकाइतिनिरूक्तम् यद्वासर्वेभावाइतिवार्तिकंचोपष्टंभकमाश्रित्यानुपपत्तिमाहेत्यर्थः । नत्वत्र
नेति यद्वापदद्वहितोक्तवार्तिकस्यचनेत्यर्थः अपिनापत्तांतरंसमर्थ्यते वार्तिकेस्वार्थेनभवंती...प्रकारत्वात्कथंशब्दस्वभावत्वमित्याशंकानिरासायाशयंप्रकाशयति अयंभावइत्यादिना । सर्वजात्यादार्थः

39

मद्वयांशे विशेषणतया घाउक्तत्वेनेन हस्तेनेन समस्तस्यापि तत्त्वं साधयति अर्थवदिति जात्यादिवदित्यर्थः शक्यविशेषणत्वेनाभानेन साधारणस्थलं दर्शयति हरिरहरेति। कश्चिदासीदित्यनेन जातिप्रकारकशक्तिग्रहासंभवो धन्यते हर्यादौ सन्निकर्षा
भावेनानुपस्थितहरित्वादिधर्मावच्छेदेन शक्तिग्रहासंभवात् हरिबोधानुपपत्तेरुपस्थितपदस्योवाचकत्वे विशेषणत्वमंगीकृत्यापि शाब्दबोधे उपपादनीयो यथा तस्मान्नानुपस्थितिस्तत्रोपपादितत्वप्रागितिभावः। अन्यथेति अर्थांशे पदस्य वाचकत्वसंबंधेन प्रका
रत्वानुपपत्तेरित्यर्थः अत्रैकानां जात्यादिनाविशिष्टार्थे शक्तिग्रहसंभवादुक्तनागरिकान्यतीति। एवमेवेति पदप्रकारकत्वे वा प्रसिद्धार्थकपदस्य स्वपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोः सर्वानुभवसिद्धयोः संगतिरित्यर्थः एवकारव्यवच्छेद्यं दर्शयति न
त्विति। यद्यपि सर्वेषां वार्तिके सर्वपदानां स्वरूपमात्रादेवशब्दप्रकारकबोधइति लभ्यते तथापि हरत्वादिरूपेण हरादेशोहरादिपदानां शक्तिग्रहसंभवाद्धरत्वादिप्रकारकबोधस्यापवर्जनीयप्रसिद्धिसिद्धस्यापह्नोतुमशक्यत्वात् यथाप्रकृत्य
जात्यादीनां प्रवृत्तिनिमित्तत्वमभ्युपगंतव्यमेव वार्तिके तु भावशाब्दस्य प्रसिद्धधर्माद्युपरतया तत्प्रसिद्धार्थकस्थले शब्दप्रकारकबोधस्यानन्तभावाद्वेनकल्पेपि॥ प्रवृत्तिनिमित्तानां संभवे न शब्दप्रवृत्तिनिमित्तताप्रतिपादनपरं यथाककाशादिपंचकशक्तं
पदे अतएवानुवादानडित्थत्वे तु डित्थतन्त्राडित्थो ताशमाने पदमित्यस्पृष्टत्वे नो द्वावर्थौ इति न त्वसं एवान्तात्र देशः प्राशानीतियप्रायासव्यस्तत्रभाषारूढं संगच्छते अन्यथानवानांतरार्थत्वेनात्मनेपदत्वत्वेन बोधेपकृतेनचद्वाविसस्यानुपपत्तिरनपवमारक
तानपोबोधयमवच्छेदकमिस्त्रं रूपं यदं जात्यादिरूप्य कदाचित् किं चिदितित्यर्थः न तत्समुदितं उभयस्यैवशक्यतावच्छेदकत्वे विरोधादपदत्वाच्छेतिवोधापत्तेः नचैतावतापि गौरव भवति गौरवादिति विभावनीयं न तु प्रसिद्धार्थसन्निकर्षाभावेन प्रायादि
कोपस्थित्याभावादनुपस्थितेतस्मिन्सहावच्छेदेनापि कथं न तत्र शक्तिग्रहेत्यत आह पदप्रकारकशक्तिग्रहस्त्विति विशिष्येति तेन रूपेण नउपस्थापकसामग्र्यास्तत्रासंभवात् कथं तत्र सन्निवेशे विशेषणत्वेनैव शक्तिग्रहः स्यात्पदायच्छेदेनेतिभावः नतु कथं तर्हि
शक्तिग्रहेत्यत आह कादाचित्कमिति किंचिन्निष्ठशक्तिनिरूपकमित्यर्थः तथाच स्यादिवयाख्येन प्रस्तावेनपत्वादिनोपस्थितनलादीनांशश्शाभानेन लपदादीनामनुपस्थितत्वात् देशे भानं इदमन्नत्सकमित्याकारकार्यविशेषकशक्तिग्रहरूपविशेषस्थले
पस्थितेनत्वेन त्वादिनेतिभावः। तथैव बोधइति। परवाच्यत्वप्रकारकएवेत्यर्थः एवकारेण जात्यादिप्रकारकत्वव्यवच्छेदः इदं च कश्चित्पदेनलादिपदशक्योर्थेनादिस्यानुमानिकशक्तिग्रहाभिप्रायेण अन्यथोपनीतभानात्मकशक्तिग्रहेऽर्थविशेषकशब्दो
धासंभवात् तेनानुपस्थितत्वात्कथं तेषां शक्तिग्रहधर्मितावच्छेदकत्वमितिवाच्यम्॥ शक्तिग्रहपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां समानप्रकारकत्वनियमादितिभावः प्रपंचितमिति। प्रपंचस्तत्प्रायः नैयायिकास्तुनलादिपदादपि विशिष्यतद्रूपेण बोधो
नानुपपन्नः॥ तदुपस्थितेरपि सुलभत्वात् तथाहि प्रमेयवानित्यत्र प्रमेयत्वादिना नलत्वादिविशिष्टबुद्धिः तनन्मप्रमेयतांशे बोधदशायां स्वरूपेण नलत्वप्रकारकनलविशेष्यकस्मरणेत्वावधकाभावात् उपस्थितनलत्वादिनाविशिष्टशक्तिग्रहसंभवा
त्तत्र तद्रूपेण बोधानुपपत्तिः नचतदंशे मोघकल्पने प्रमाणाभावः तत्र रूपेण शाब्दबोधानुपपत्तेरेव मानत्वात् अनुभूयते च रामादिपदात् तद्रूपेण बोधः सर्वसिद्धः कथमन्यथा सक्तलंबनादपदार्थोपबोधकासमवधानदशायां मपरपदार्थस्मृतिः

अपभावः अर्थवत्तोपि द्वयप्रकारः हरिरुत्तलेत्याकृयुधिष्ठिरविशिष्टादिशब्देभ्यस्तत्र द्वाचः कश्चिदासीदितिशब्दप्रकारकबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् अन्यथा वनौषधिवर्गादेनागरिकान्प्रत्यबोधकत्वापत्तेश्च एवमेवाप्रसिद्धार्थ
कपदेषु अनुभवः सर्वसिद्धः नत्वहरादिपदेष्विव तत्र जात्यादिभेदेन तथा चोभयमवच्छेदकं यस्य तथा शक्तिग्रहस्तत्र जात्यादिरूपेणोपस्थितिः पदप्रकारकः शक्तिग्रहस्तु विशिष्यनापेक्षितः किंचिदपदमेतत्तत्साधुपदत्वादित्यादिरूप
एवापेक्षितइति विशिष्यागृहीतशक्तिकेभ्यस्तथैवोपबोधः तथा च शब्दोपि तत्प्रमयार्थइतिप्रपंचितं भूषणे॥ इतिभूषणसारे भावप्रत्ययार्थनिर्णयः॥ मास्यदेवतेत्यत्र देवताविशिष्टदेयप्रत्ययार्थः येंद्रदेवंदृष्टेत्यादौ रुद्रादेर्देवता
त्वोपस्थापकतया भावात्तेन रूपेणोपस्थितयेशक्तिकल्पना वश्यकत्वात् अतएवामिक्षां देवताभ्युक्तां वदत्येवे सत्वद्धितः आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणमिति केवलाद्देवतावाचीनद्धितोत्रेः समुच्चरन् नान्यथा तु वाग्देवतांप्रति
पादयितुं समर्थ इति चमीमांसकैरप्युक्तमित्याशयेनाह प्रत्ययार्थे सोकदेशे प्रत्ययार्थो विशेषणम् अभेदश्चात्र संसर्गः आश्रयासाविधेयस्थितिः देवतायां प्रदेयेच तं ताद्धितः शक्तिरस्त्ववा एकदेशे देवतारूपे नच्चविशेषणतामभेदेनेत्याह अभेदश्चेति।
नन्वदेवतायाः प्रत्ययार्थैकदेशत्वात्तत्र कृत्प्रत्यपदार्थं एकदेशे नान्वयरहस्यायेनाह देवतायामिति तथा च पदार्थैकदेशत्वेनानीतिभावः नन्वग्न्यादिदेवताप्रकृत्यैव लाभात्तत्र शक्तिः कल्प्या न च देवतात्वरूपेणोपस्थितये सा कल्प्यते प्रकृते
तैरणैव तथोपस्थितिसंभवात् उपसर्गाणां द्योतकत्वनये प्रजयतीत्यत्र प्रकृतेः प्रजयवदित्यादिप्रेत्याह प्रदेयपदवाशक्तिः प्रकृतेस्तल्लक्षणा देवतायां निरूढेति सर्वपदानां मीप्सितः नचेंद्रदधीत्यादेः प्रायस्यपदात्तादात्म्याभाननुत्तः पुनः प्रत्ययस्य
अनुकूलयोः विशेषप्रकारकत्वस्यकल्पनापेक्षायाताहशस्वतो नत्रशक्तिः कल्प्यतइतिवाच्यम् पदांतरसमवधानेपि तत्प्रतीतेः ऐंद्रंदधीतिसामानाधिकरण्याच्च प्रमेयत्वांशे मोघकल्पनस्यैवन्याय्यत्वात् अर्थधर्मताभावेनपदस्यावाच्य विशेषणत्वा
संभवाच्च तस्मात्तस्मिन्नपदेशशक्तिरित्यर्थः स्यात्तो किंकृतेन सर्वथैवदेयत्वादित्याकृतिस्वलपतावितेन॥ भूषणसारस्यैकेभावप्रत्ययार्थनिर्णयः। ननु देवतायामिंद्रादिपदात्तत्राभेनतदर्थभावेन शक्तिकल्पनमनर्थकमत आह देवतात्वोपस्थाप
कान्तरेति इंद्रत्वेनदेवतोपस्थितावपि देवतात्वेन रूपेणोपस्थापकपदाभावादित्यर्थः तेनरूपेणेति। देवतात्वेनेंद्रोपस्थितये इत्यर्थः अन्यथा नहि तेन चतुर्थ्यामंत्रलिंगेन वा पुनः देवतासंगतिस्तत्र दुर्वचेत्यपरे परमिन्द्रादिसिद्धेनानुपपत्ति
रितिभावः इंद्रस्यदेवतासंबंधितं च तदुद्देश्यकत्यागकर्मत्वं त्यागोद्देश्यत्वमपि वेदबोधितद्रव्यस्वामित्वप्रकारेण ज्ञानविषयत्वं तदेव च देवतात्वं नातो हुतादिसंप्रदानत्वापत्तिः स्वत्यागोद्देश्यत्वेपि देवतात्वं संप्रदानस्य स्वस्वामित्वाभावात् येंद्रमं
त्रदत्वा दोमं त्रेन देवतात्वं पुनर्न तदुद्देश्यकत्यागकरणत्वं विनापि मंत्रमिंद्रविशेषणत्यागो मन्त्रसामिधेनीकरणे तु सर्वभावात् किंतु तादृशत्यागांगोच्चारणकरणकत्वं एवं च देवतास्वरूपात्म्यार्थः न तत्तद्देवताकत्वं चेन्द्रादिरित्यादे
सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः सचाभिन्नादिपदसमभिव्याहारेणैव तद्रूपेण प्रतीयते देयं प्रत्ययार्थ इति तत्र भिन्नादिपदसमभिव्याहारेण तस्य दानकर्मत्वेनापि प्रतीतेरित्यभिप्रायेणोक्तमितिबोध्यम् श्लोकेर्थे मीमांसकानामपि संमतिमाह अतएवेति।
देवताविशिष्टस्येंद्रस्य विशिष्टत्वाच्चार्थविशिष्टप्रत्ययार्थत्वादित्यर्थः सान्निध्यादिति सांवेशु देव्यामिक्षेत्यादावामिक्षादिपदसमभिव्याहारादित्यर्थः विधेयार्पणमिति। आमिक्षात्मकदेयद्रव्यस्यैव तदुद्देश्यकत्यागकर्मत्वप्रतीतिरित्यर्थः केवलादिति
इंद्रादिपदासमभिव्याहृतात् अग्नेः अग्निपदात् समुच्चरन् प्रत्ययः तासमः अन्यदर्थं चेत्यर्थः तथा च इंद्रादिपदासमभिव्याहृतात्स्वादिपदान्तरं प्रयुज्यमानस्तद्धितं इंद्रादिसद्धिताग्निदेवताकत्वेन विशिष्य प्रतिपादयितुमीष्टे किंतु नमात्रदेवताकत्वं।
मेवेतिततात्पर्यः एवं च देवताविशिष्टदेयस्य प्रत्ययार्थत्वे तेषामपि संमतमितिभावः नत्वेकदेशेन्वयस्वीकारोपि कथं प्रत्ययार्थैकदेशे देवतासंबंधेन्वयः द्वितीयार्थपुरकमर्थस्याभेदेनैवान्वयस्य प्रव्युत्पन्नत्वात् इत्याह एकदेशे देवतायामिति। तथा
चनानुपपत्तिरितिभावः वाचकतानयेयथानोलतृणेनेत्यादौ यद्वापि प्रजयतीत्यादौ धातोः प्रकृष्टजयलक्षकत्वउपसर्गाणां लक्षणायामिनिरर्थकत्वेनियामकं तत्स्वाच्चप्रकृते भावात् अंतर्नादर्थो न तोक्ति रसंगता नयद्वापि प्रकृते लक्षणया
अभयदा विशेषमात्रेणाव्याप्तिकत्वोक्तेर्नदोषः लाभादिति। वैश्वदेव्यामिक्षा ऐंद्रंदधीत्यादिपदात् मिक्षादिरूपद्रव्यस्य लाभादित्यर्थः कृतः पुनरिति। अत्र न्यूनत्वेोदिग्ध्रुत्वं इत्यादाव्यक्ति तत्संबंधस्यार्थकत्वमेवोचितमिति भावः। तन्वस्तीतिरिति देव
द्रव्यस्यप्रतीतेरित्यर्थः तथाचतत्रद्रव्यत्वावच्छेदकमेवदेयद्रव्यस्य प्रत्ययार्थत्वमिति पदांतरसमवधानेवैयर्थ्यप्रतीतेः प्रायस्यनिर्णायकत्वात् सामानाधिकरण्यादिति। अनुभवसिद्धस्याभेदान्वयबोधजनकत्वस्यानुपपत्तेरित्यर्थः। अयमपि सामानाधिकर

भ॰सा॰ ८

५०

एपानुरोधस्यापि धर्मिवाचकत्वासाधकत्वे इत्यर्थः । नस्यादिति । [illegible]

[illegible]

तद्यात्रतस्याविवक्षत्यर्थमिति

वाशब्दः पक्षान्तरे भेदानां विशेषधर्माणां परित्यागात् अग्रहणात् इदं च भेदेन व्यापारादिसंबंधेनान्वयि यत्तोज्ञातिभागस्य भेदस्योपयोगो पोलेनयाधत्ति निर्णीतेरस्मर्थसंख्याया मनोभेरप्रतीतिरूपयाया पामृष्टविशेषणादियोजना नवत्रंनरूपपिपाकः
स एकत्वादिरूपः तथाविधः अभेदैकत्वमुपदेश्यइत्यर्थः तथा च हि तादृग्रूहकालिकसंख्यात्वप्रकारकप्रतीतिगोचरः संख्यापदार्थः अभेदैकत्वपदव्यवहारयोग्यो भवतीति पर्यवसितोऽर्थः नतद्दूषणान्तमाह। अगृहीतविशेषेणेति। शुक्लत्वा
दिप्रकारकग्रहणसमानकालिकप्रतीतिविषये तस्मिन् शुक्लादिनैव घटकतयादिरूपवानिति व्यवह्रियते शुक्लादेर्भेदयोर्विशेषोऽनुयाय्यसाधारणः शुक्लत्वादिरूपः स तु न गम्यमाने विषयो भवतीत्यर्थः। अस्याइति अभेदैकत्वसंख्याया इत्यर्थः
इति स्थितिशिष्टमाकालिनप्रत्ययेनाचष्टे इतिमन्वस्थितिरित्यादिना। ननु तादृशसंख्याया गुणे भावे किं प्रमाणमत आह। अयं भाव इति दर्शितेति। विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासायां सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यापेक्षितत्वादितिभावः आव
कीति संख्यात्वेन संख्यासामान्यस्य प्रतीतिरावश्यकीत्यर्थः राजपुरुषइत्यादौ राजादिपदस्य संख्यावद्वाचकत्वं वृत्तिनिलक्षणायेतिभावः इदं च समासादौ कर्त्रर्थपदस्य संख्याविशेषवाचकत्वाद्यभावे बोध्यं तेन द्विपुत्रो मोदकिकोमासजातमात्रकीनो भवतीत्य
मत्वमरप्रदानायेत्यादौ स्वाभेदैकत्वसंख्याघाभावेऽपि न दृतिः अत एव प्रातिपदिकस्य संख्याविशेषार्थकत्वात् द्वितीयेऽपि दीनतयात्र रागमाहृतेकेनपुत्रेणकश्चयः संभवति तृतीयेऽपि विशिष्टकालावगमाय प्रयोगात् संख्याव्यवस्था चतुर्थे त्वकारेण द्वंद्वकत्वस
भाव पञ्चमे प्रकरणेन एवंकारकमप्यइत्यादावप्येकस्य सप्तधा संभवात् राजपुरुषइत्यादौ वषियप्रकरणाद्यवलारणजादेरपि संख्याविशेषप्रकारकत्वे भानं अग्रेदोषभेदसहितादिलादि संख्यात्वरभावसहितमेकत्वमभेदैकत्वमिति सुमाससंख्यावेनेक
त्वमेवोपसर्जनपदार्थभासते अतएव विग्रहे एकवचनमुपसर्गतः करियानरइतिन्यायादेकवचनं यत्नप्रकरणादिना रसो संख्याविशेषभानंनत्रविग्रहे वचनान्तरमपि यथाविग्रहविग्रहविग्रहे इतिविग्रहे इत्यपि त्वकपिंजलानितिंग्रथमवनारयाति न
स्वाइति इतिवृत्कएवोपसर्जनीभूतव्यक्तेविशिष्टोर्थः प्रतीतावितिसंख्याभेदैकत्वावछिन्नैकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावाभानेत्यर्थः संख्यात्वेनैकत्वमेवोपसर्जनपदार्थभासतेन हि त्वादीपत्रहेणान्नमाहेतियावत् गणनायां बहुत्वविशिष्टानो
कसंख्यानइत्यर्थः कपिंजलानालभेतेत्यत्रेनबहुत्वविशिष्टकपिंजलालंभनं विधीयते न तत्र यावतां चतुरादीनां वालभनमिति तिंश्च येव कु त्वयाच्य तव्यत्रि त्वादिस्रुक् सर्वेषु वर्ते एलाद्यायाप्रमेवालत्वबाधिनिसर्वपदे तेत्वरादीनामालंभने मा हिंस्याहि
तिनिषेधस्तावद्यागिर्हिंसेनरूपरत्वरूपता सर्वसंकोचकत्वनापेतयावकृवचनस्यत्र्यमोपस्थितिवितत्वसंख्यार्थबेलागत्रयानस्यत्रित्वपरतायामपिचारितार्थ्यात्त्रित्वमेव तदर्थ इति निर्णीते तत्र आयादहापेकत्वसंख्यायाप्रवभानं न हि त्वत्रि त्वादीना
मप्रतीयमानविशेषधर्मैकैकत्वमभेदैकत्वमिति गृह्यते इति भावः इद्मात्र इति निजात्रयात्मनि मित्यादिनिर्देशो न व्याकरणेनवात्रिन्वायस्येकात्र्ययणेन कथमत्रसंख्यातेनैकत्वस्य प्रतीतिरिति ननु जिज्ञासायां सामान्यमेव सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानग
मपेक्षितमिति नियमः सरूकावादिफलदर्शनेनापितद्रसास्वादने च्छोदयेन व्यभिचारात् नचेवं सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वं विलयापत्तिः आम्रदर्शनान्मोहाधकतानुभूतरसस्मरणजनकत्वापत्तेः प्रकृतेन सामग्रशकातेपितदव्यभि
आपारजातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते अगृहीतविशेषेणयथारूपेण रूपवान् प्रत्ययतेन शुक्लादिरापोहस्तानुमतइति अयं च जिज्ञासायां सामान्यसिद्धिमितिशेषः इति मिनस्थितिर्निर्वैयाकरणानां अयंभावः राजपुरुषइत्यादौ रज्ञोरा
ज्ञो राज्ञां वा योऽपुरुष इति जिज्ञासा जायते विशेषजिज्ञासा सामान्यजिज्ञासा सर्वैकविलासामान्यरूपेणनत्त्रुतीति इत्याशादावगत्वकी त्वमस्ता शक्तिरिति तस्यापकैतनत्रनीतोसायमारु कपिंजलेति गणनायां त्रित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वा
त्तद्रूपेणैवभानचदेकत्वस्य सर्वतः प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति भावः वस्तुतस्तु जिज्ञासैवनानुभवसिद्धा तथात्वेवाज्ञातेऽलयोः समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावाज्जज्ञ इत्येव वाच्यत्वात् नास्यादितिविधेयम् ॥ इतिभूषणसारेऽभेदैकत्व
संख्यानिरूपणम्। संख्याप्रसंगादुद्देश्यविधेययोः संख्याविवक्षाविवक्षे निरूपयति लक्ष्यानुरोधात् संख्यायाः संगृहीते मतेयतः पक्षैकत्वादिरेतन्नामाश्रयणमनाकरम्। ग्रहंसंमार्ष्टीत्युद्देश्यगत्वमेकत्वमविवक्षितमितिवः
नाम्नाकृद्देश्यविशेषणाविवक्षानियमो धात्विति जिनकत्वस्याविवक्षितत्वात् अप्राप्तेसमस्तोमयोधातुभुवः प्रक्षयोयादि तदासवेर्तिशिष्ठेनदध्नाप्रत्तद्रूपर्थवदिति मद्वपादे इत्यादि धिकरणेविधानाच्च अर्देधानकत्वपशुनादेरदोः
वाद्यार्हृधातकविशेषणस्यावलादित्वस्याविवक्षितनाच्च पवं पशुनायजेतेति चद्विधेयविशेषणं विवक्षितमित्यपि न रश्मिनिम्नाजेनःप्रतेसावदरुणत्वनकारकयाविधानानापत्तेः तथा च मिलन्त्वत्वनकारदयलाभोनस्यात्।
आमुणत्वरादेकत्वविवक्षये वोपपत्तौ एकःश्वर्वेपरयोरिन्यैकत्रूणवेयर्थ्यापत्तेरितिभावः शाहार्थत्वसंख्यायालस्यानुरोधात्वात्रेयतोमतेऽन्तःपशुकत्वाद्यधिकरणेक्रूरेत्तनामाश्रयणं नासमितिद्धातसिद्धमिति आनिनायरेकत्वं
चरितइत्यत्वेनाभिमानिकनहोधसंभवात्तादृशा जिज्ञासायाम्रननुभवाचनोक्तइत्याद्वेभेदैकत्वार्थकत्वसंभवइत्यत आह वस्तुतस्त्विति अननुभवसिद्धत्वस्येनतद्विरोधेन सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वस्यादितिशेषः तथा च
प्राचीनगाथोपवर्णितमात्रमेतत्तत्वतत्रेनितिर्भिरस्तितिभावः तथात्वेचेति जिज्ञासायामननुभवसिद्धत्वेवेत्यर्थः चेतनेनसर्वांनुभवसिद्धतात्साच्यते समानप्रकारत्वेनेति इत्यत्वप्रकारकज्ञानाहुरत्वप्रकारकेच्छाद्वदियेन समानप्रकारत्वनिवे
शस्यनत्राव्यशकत्वादितिभावः तद्रूपेलेवेति एकत्वत्वादिरूपेणेत्यर्थः जिज्ञासायास्त्वप्रकारत्वस्य दर्शितत्वादितिभावः यद्यपि स्थलविशेषे भिन्नरूपेणापि ज्ञानेच्छयोः कार्यकारणभावोऽस्ति कथमन्यथा कार्यसामान्यज्ञाना त्कार्यविशेष
धर्मप्रकारकजिज्ञासायां तत्राभिधानं तथापि नतत्र निरूपणीयविषयकयोरेवकचित्तस्याभावोनसर्वजाव्यथाद्वत्वतदाः जिज्ञासायामनिवार्यतास्यात् तथा च संख्याभानेप्रयोजनाभावान्न स्यादिति वाच्यम् अभेदैकत्वसंनीति निरूपत
पुत्रोभेदस्यनत्वस्यचरितद्विताद्रेक्त्वसत्वाभावइत्यर्थः। इतिभूषणसारदर्पणेऽभेदैकत्वसंख्यानिर्णयः। संख्याविवक्षाविवक्षा निरूपणेसंगतिंप्रश्नपूर्वकं याति प्रसंगादिति। संख्यानिरूपणेकपिंजलानालभेतेत्यत्रविधेयविशेषणत्वया
बहुत्वसंख्यायाः सत्वात्तदुपेक्षानर्हत्वाद्येतिभावः। अविवक्षितमिति तद्धिवचनेयदेशीयघटावस्थायाःसंमार्जनविधानेनस्यादितिभावः धात्वोरितीतिप्रत्ययविधायकसूत्रस्य धात्विति तस्य धात्वनुपदार्थस्य विशेषणीभूतैकत्वादेरतुल्यस्यवि
वक्षितत्वादित्यर्थः मीमांसकानामपितादृशानियमेनाद रस्त्यात्त आह अपाप्तेरिति ननु धात्वयस्य भुजायेक्रियावत्तत्वाभावेनधात्वत्वासंभवेनैवतत्रोऽन्यत्रयापत्तिरितितत्रैकत्वादिन्तायामपिनदोषइत्यत आह अर्देधानकस्यतु लादेरिति
ति विवक्षितत्वाच्चेति। अन्यथातदुपादानवैयर्थ्यमेवस्यादितिभावः। एवमिति अत्रुपाद्यविशेषणमविवक्षितमेवेति नियमानाश्रयणव्यावर्त्यमर्थः। पशुनेति अत्र यज्वार्थकरणकोत्तायां साधनत्वेन पशुविधीयते एवं च तृतीयासमपशुश
तस्यविधेयसमर्पकनयात्तदुपस्थितानांकमाचिद्रूरोकस्याविवक्षामेभानाभावेन पशुत्वंचैकत्वादिवदेकत्वमपियज्ञार्थसाधनत्वेन विवक्षितं तेन नानेकपशुकरणकयागात्स्वर्गसिद्धिरेवमन्यत्रापिसर्वंविधेयविशेषणं विवक्षितमे
वाविवक्षाकारणविरहादितिमीमांसकपरिशीलितासरणिसाद्दनुसरणं नास्माकमित्यर्थः तादृशाविवक्षितानि यमेत्रुपपत्तिमाह रश्मनामितिविधानापत्तेरिति। नत्वेकवचनोपस्थितैकत्वस्याविधेयविशेषणतया द्विवचना
धानकारस्यविधानात्तदुपपत्तेरित्यर्थः वचनत्रमात्रस्तु नकारदयविधानमतआह तथा चेति इदं चैकदावानयाविधानमपिप्रेस्ता वास्यभेदेन विधानेवत्फपत्रेरभावात्दूषणान्तरमाह आह द्वितीयान्तामत्याविति एकत्वविवक्षये वेति विं
पेयगुणगतैकत्वविवक्षयैवेत्यर्थः ननु पशोरेकत्वविवक्षाहेतुत्वं तेनेतिसिद्धमतत्वात्तरस्य यस्यानाकरकत्वमितिशंकानिराकरोति पञ्चपोजनमाश्रयणंनमिवलोकस्यप्रयोजनानां भवतीत्याह अत्रार्थं विनेति पशुकत्वाधिकरणेति पशुना
यजेतेत्यत्र विधेयगतैकत्वस्याविवक्षितत्वेपक्षान्तरालंभप्रयोगप्रामाण्यवचनेनयागादैवत्यापत्तिः अथाशुकोलेनयागाद्वैतप्रधानत्वं गावकिर्याप्रमाणकरणकयागासंभवस्यैवमादृशोदोषा इत्यवलोकनीयमित्यर्थः। सिद्धान्तसिद्धमिति सिद्धान्तप्रतिपादक

भ.सा.२. आदेशभेदवारणायेति वस्तुतस्तयोः स्थलयोः कर्तृकृति साधारणविवक्षणात्स्यादेवपिरघ्चैपरयोरिति निर्देशे नैकवाक्यतयैवोभयोः स्थानेएकतृणविधानसंभवात्तस्यानिर्भेदस्येनैको गुणश्चेतित्वभाषा कृता प्रमाद्यखोनात्र तद्रूपंविधेयमतं
४८ विशेषणविवक्षानियामकमिस्तकत्वनीयस्य व्याक्यभेदादिति । आज्ञापनानवग्रहत्वादितिवा वाविदिनग्रहेदेशेन समार्गोविधीयते गुरुं समाहीतनेनतञ्जानुवाद्य गुरुणा नैकत्वविवक्षायाश्च मन्त्रितिवाक्यगतसंख्येयेनज्ञायत तनसंख्यापाविनेयथा
द्वाववस्ययोर्भेदे विभिन्नविशेष्यकबोधजनकत्वापत्तिरपसद्वाद्वीसर्थः अन्येतग्रहं संमार्ष्टिवैकमितिविद्याबाकामेहापतिमाऊः आदिपदेनो त्पत्तिवाक्यगतनववत्तसंख्येयाश्चरूपापरिविदित्वामरिच्छेदकाकांक्षाभावस्य ग्रहमितिदिनीययासं
स्कार्यत्वलक्षणप्राधान्यबोधनात्स्वतिप्रधानं गुणत्वाहमितिनिस्यापाहितिगमनाविरुद्धत्वामावसेकनिर्देशलफलकसंमार्गस्य सर्वग्रहेदेवाचेवत्ताहिचे यपस्यादिविशेषणवक्तियोगसाभावेन तद्देकत्वप्रयुक्तक्रियावैकल्याप्रसक्तेस्सर्वत्र
संमार्गसिद्यातद्दिवत्वाफलाभावस्यचाविवक्षावीजस्यसंग्रहः अनाकरमिति । पूर्ववदर्थः इडागमादेरिति । आदिनोदीचामातद्गतिसत्त्वविधेयेत्वादिसंग्रहः तत्रास्थानिकत्वादिविशिष्टाकारगुहिष्ठपत्वादिविधानात् अतएवेत्यसिषेधविधायकप्रवा
चश्लिसद्दे चरत्वेकत्वविवक्षायैकत्वविशिष्टाज्जपस्यापकत्वादेकपदस्थानेकाल्पोपदेशवाच्यमेकत्वदीक्षितोमं संगच्छते वस्तुतस्तु ग्रहेकत्वादिहग्रहाणेनांगीत्वर्थवाद्यविशेषणत्वसंख्यायाश्चस्वविवक्षेव इतरविशेषणं तु विवक्षायां किंवाथकम्
मीमांसायामत्रवाधाशेजातिलिंगसंख्यातिरिक्तस्यविशेषणस्यापार्थीनाद्वतेषामप्युपमितिवाकादेवावगमादनुपंगिकत्वाद्दविवक्षायुक्तानेनात्रतत्वेति सङ्ग्रहेयेराकलनीयं एवंविधेयविशेषणस्याविवक्षितत्वेऽस्यार्थः । इतिभूषणसारदर्पणेसं
ख्याविवक्षाविवक्षानिर्णयः । अथेतमनेनानंतर्यवचनेनक्त्वाप्रत्ययनिरूपणेऽवसरस्य संगतित्वं सूच्यते भावपरस्यप्रकृतिजन्यबोधप्रकारेऽप्रसिद्धेरर्थान्तरमाशंक्याह प्रकृत्यर्थ इति । तथ्यादिप्रकृत्यर्थे तत्रापि सत्वप्रधानधात्वर्थइत्यर्थः पाकस्यादावि
पक्तिपक्ते स्मादिजन्यभाववोधेवैलक्षण्यस्यानुभवादितिभावः वस्तुतस्तुलिंगसंख्यानन्वयित्वेनवैलक्षण्यमनुभूयतएवपक्त्वमित्यादौफलार्थकत्वमुनासाध्यत्वेनैवबोधात्रितीबोध्यमं कागतिरिति । तत्रसमानकर्तृकत्वस्यपाददानात्कर्त्रीरिति
पूर्वकालस्यक्तेः पूर्वकालस्यचवाच्यत्वप्रतीतेर्भावार्थकत्वेनतत्वेदेयर्थ्यमितिभावः यद्यपि समानकर्तृकयोरित्यत्रदिवचनवक्त्रीरित्यस्यपूर्वकर्तृसहारापाताविशेषणत्वावगतेर्नेसमानकर्तृकत्वस्यवाच्यत्वालाभोन्यथासमानकर्तरीत्येवब्रू
याद्यथापिपूर्वकालार्थेनामासस्यपंकासंगतिरितिबोध्यम् संबंधिक्रियार्थकात्त्वोर्थस्थकांतायांकर्त्तरिकृदितिस्वप्रसज्जेन तद्यनार्थमव्ययकृतोभावइत्यस्यप्रवृत्तेनभावप्रवक्त्वादीनामपि निर्देशार्थतेसमानकर्तृकत्वादीनांतवर्तमानेत
नत्वविधेयविशेषणविवक्षावश्यकी अन्यथानंतनकाराद्यापत्तेः भिन्नस्यत्रनकारादयवदस्येयापत्तेः एकःपूर्वपरयोरित्यत्रैकपदरूपंचस्यातिभेदादादेशाभेदवारणायेति विधेयभेदकंतंत्रमन्यतोनियमोनहि ग्रहेक
त्वादिरेत्नामाख्यगमनाकरम् । भेदकंविशेषणंतंत्रविवक्षितंविधेयविशेषणंविवक्षितनभिन्नस्तुतथापानत्वतोऽन्वाद्यस्यनियमोनहि कचित्तंत्रकचिन्नेत्यर्थः ग्रहेकत्वादीयोहेत्ववाक्यभेदादित्तस्याग्रयणमनाकरम् एकत्ववि
शिष्टवत्वादित्वविशिष्टमार्दधातकंबोहिस्यप्रसयेडागमादेविधिसंभवादितिभावः नत्वेचभिन्नस्यत्रनकारद्वयलाभोनस्यादित्यतआह । एकाभावावयभेदेननकारद्वयलाभतः दत्तिनैवासिनत्रत्वेविधेयभेदकस्यत्व चकारसच्चिनेति
तत्वायुः तत्ववायुः प्रकृत्यर्थेभावे आदिनाक्वादेःसंग्रहः भावेहस्यत्रमानमाह अव्ययकृतइति अव्ययकृतोभावेइतिचार्तिकादित्यर्थः नत्रसमानकर्तृकयोःपूर्वकालेइत्यादिस्त्राणांकागतिरत्नाह समानकर्तृकत्वादीति ।
अयंभावः भोक्तुंपचति भुक्त्वाव्रजतीत्यादावेकवाक्यतासंबंधेन भोजनपाकक्रिययोर्विशेषणविशेष्यभावमंतरेणानुपपत्तौ अन्यथाभुक्त्वेव्रजतीत्यत्रावेकवाक्यतापत्तेः तथाचतयोर्विशेषणविशेष्यभावनिरूपकःसं
सर्गोजन्यत्वंसामानाधिकरण्यम् पूर्वोत्तरभावोव्याप्यत्वंचेत्यादिरनेकविधः तथाचभोक्तुंपचतिभुक्त्वात्रव्रजत्यादौभोजनजनिकापाकक्रियाभोजनजन्याव्रज्येतिबोधः । अतएवजलपानानंतर्यस्यात्र नेःसत्वेपिपी
त्वात्प्रतिनप्रयोगः सामानाधिकरण्यस्यापिसंसर्गत्वेनात्रसमानकर्तृकत्वमपिलब्धं भुक्त्वाव्रजतीत्यादौपूर्वोत्तरभावः सामानाधिकरण्यंचसंसर्गद्वयमिति भोजनसमानाधिकरणतदुत्तरकालिकीव्रजनक्रियेतिबोधः
अधीत्यतिष्ठतिम्लेक्षादयस्यपिनीत्यादौचाध्ययनव्यादानयोरभावेकालेःप्रयोगादिदायस्यस्थितिः स्वापश्चतदानव्याप्यत्वश्चावत्रेतिकालविशेषावच्छिन्नव्याप्यत्वबोधाद्व्याप्यत्वसामान्याधिकरण्यंचसंसर्गः एवंचान्यत्व
भवत्वानस्वापेयावाच्यत्वलाभइतियुक्तमव्ययकृतोभावइति एवंचप्रकृत्यर्थक्रिययोःसंसर्गतास्यर्थ्यमाहकत्वरूपद्योतकत्वंक्त्वादीनाम अतएवसमानकर्तृकयोरितिसत्वेस्यहेनोपात्तत्वात्रेतिभाष्यप्रतीकमादाययोर्वार्थ्ययोस्येत्यादिर्विधीयतेनतद्विषयक
त्विमत्रवर्तमानत्वादिवद्योत्यत्वमेवेतिभावः वस्तुतःसमानकर्तृकत्वादेःसंसर्गमर्यादयापिभानसंभवात्तस्यद्योत्यतायामपिनिर्भरस्त्याह । अयंभावस्त्यादिनापकवाकेति । समानकर्तृकयोःपूर्वकालेत्वमुच्चलोक्रियायांक्रियार्थायामित्यादीनांधातुसंबन्धाधि
कारीयत्वान्तत्रधात्वर्थस्यधात्वर्थपरत्वेनतत्संबन्धस्यविशिष्टप्रतीतिनियामकविशेषणस्यक्रिययोर्विशेष्यविशेषणभावमंतरेणासंभवात्स्यारूपकोनत्वेवेकवाक्यताविरूपपादेतिभावः अन्यथाविशेष्यविशेषणभावानापन्नपदार्थयोरप्येकवाक्यताभ्युप
गमेऽस्तूपर्थः जन्यत्वं जन्यजनकभावः सामानाधिकरण्यं स्वाश्रयवृत्तित्वं पूर्वोत्तरभावः स्वोत्तरसमयोत्पत्तिकत्वं व्याप्यत्वं स्वनिरूपिताव्यभिचरितत्वं स्वव्यापकत्वं वाश्चनायांतेपाहुर्बोधदिशमाह तथाचेति भोजनजनिकेति । भोजनाविशिष्टेतिवक्तुमुचितंजनक
त्वस्यसंसर्गत्वेपर्याप्रकारत्वादेवमग्रेपि जन्यत्वसंसर्गतायांयुक्तिमाह अतएवेति जन्यजनकभावस्यसंसर्गतास्वीकारादेवेत्यर्थः भोजनानंतरंजलपानादित्वेऽपि नोत्तरमितिशेषः नानेतत्वस्यमानप्रयोपत्तिः जन्यत्वविवक्षायांतप्रयोगदृष्टव्येतिभावः नप्रयोगइति । न
समानकर्तृकत्वानेतयोःसत्वेपिद्ग्रेजलपानाजन्यत्वाद्वाेनसंबंधेनतद्देशिष्ट्याभावादितिभावः सामानाधिकरण्यस्यसंसर्गतोत्कीर्णेतंत्रस्यकर्तृकभोजनानंतरंतत्स्यकर्तृकगमनस्यासांमुक्त्वाव्रजतीतिप्रयोगवारणाय अव्यवहितोत्तरत्वस्यसंसर्गतापगमाच्च
दिनोत्तरदिनेभोजनमादायभुक्त्वाव्रजतीतिप्रयोगवारणाय अव्यवधानेनतदुत्तरत्वस्यसंसर्गत्वेप्युक्तंतावत्पर्यवयाहस्यसुप्तजप्रस्थादिमिर्व्यायापयन्नेये नचपूर्वोत्तरभावस्यसंबंधत्वेपीत्वतिष्ठतिमुखंव्यादायस्वपितीतिप्रयोगानुपपत्तिरिहोत्तरविभागस्यप्रत्यादानादिकालएव
स्वापादिसत्वेनातदशप्रयोगस्यैवत्वेनव्यादानादेःस्वापादिपूर्वकालत्वमित्यत्राह अधीत्यतिष्ठतीत्यादिकालविशेषावच्छिन्नेति । कालिकसंबंधावच्छिन्नेत्यर्थः अत्रसमानकर्तृकयोःपिव्याप्तदानस्वापयोःकालिकव्याप्यत्वसंभवात्तमादायप्रत्ययोतिप्रसंगवारणाय
समानकर्तृकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्याप्रतीताश्रयमयविषयत्वमभ्युपेयमित्याशयेनाह सामानाधिकरण्यंचेति । तथाचसमानकर्तृकयोरितिसत्रविहितक्त्वाप्रयोगस्यलेसमानकर्तृकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्यप्रतीतिविषयतासार्वत्रिकीजन्यत्वादीनांतत्
त्पर्यवपातस्वाचित्कीसतिभावः केचित्तुसामानाधिकरण्यसेवप्रत्यपरिभावस्यापिक्वानजन्यबोधविषयतासार्वत्रिकी पूर्वत्वमाशयेत्याहोत्तरसमामुत्पनेव्रजनेऽपिरत्रेवव्यादानोत्तरमपिस्वापाव्रस्ततृशपोरोपयेमादायनानुपपत्तिः एवंचोक्तसंबंधत्रयातिरिक्तजन्यत्वादीनांत
नस्येवक्वाचित्कत्वेन्याहुः नवाचजानासिमांपश्याद्वलत्वेनभविष्यतिमम्यसतिमारापश्रजातेनभविष्यतीमपिक्वानिर्देशोक्तत्वंसमानकर्तृकत्वंक्वाद्योत्यमितिवाच्यम् तत्रानारायणस्वितरस्वेतिस्थितत्वादिकिममध्याहृत्येवबोधस्यसर्वसंमतत्वात् । अपलम्यत्वादिति । आ
केन्द्रानियमत्वात्कश्यकालभ्यत्वादेत्यर्थः तेषांयानंतर्यादीनामिति । उपसंहरति एवंचेति प्रकृत्यर्थक्रिययोरिति । क्त्वात्वप्रकृतितात्वर्थयोरित्यर्थः संसर्गइति तस्याकांक्षानियम्यत्वेकर्मप्रवचनीयवद्वाकाशक्तिनियमत्वेवोपसर्गवदित्यर्थः अतएवेति
क्त्वादीनांसमानकर्तृकत्वादिद्योतकत्वादेवेत्यर्थः भावप्रतीकमिति । इरुकस्मात्रभवतिपूर्वंभुंक्तेपश्चाद्व्रजतीतिवाक्यप्रयोगेतत्राभावविनिर्देशो नतुसमानकर्तृकत्वेनपूर्वकालत्वेनचक्त्वाप्राप्नोतनम् । नत्वविषयस्ति । नतत्रप्रयोगवरकर्किंचिदाचरम् ४८

उक्तार्थानामप्रयोगादिति यादित्याशयः तथाच समानकर्तृकयोरिति निर्द्धारणे सप्तमी पूर्वकाल इति वक्त्रीहिरेव च समानकर्तृकयोरर्थयोर्मध्ये पूर्वकालसंबन्ध्यर्थकाद्धातोः क्त्वेति सूत्रार्थ इति कैयटाशयः नच पूर्वकालस्य सर्वादिशब्देनाभिधाने क्त्वो

साधुत्वे एवं भुक्त्वा पश्चाद्व्रजतीत्यत्र क्त्वोनुपपत्तिरिति वाच्यम् अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा परेभ्यो व्रजितृभ्यः पश्चाद्व्रजतीत्यर्थे साधनांतरक्रियापेक्षयोः पौर्वकाल्यमादाय विभाषाग्रहणे इति क्त्वः संभवादिति भाष्याशयात् अन्ये तु पूर्वकाल इति कर्मधारयः अन

इति तत्रोक्तपक्षे यथा हेतुत्वादौ नाद्यतनत्वेन बोधानुभवात् तथाच समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वकालविशिष्टार्थवृत्तिधातोः क्त्वेति सूत्रार्थः पूर्वकालः क्त्वार्थः प्रकारः अतएव समानकर्तृकत्वेन पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद्व्रजतीत्यत्र क्त्वाप्रत्ययप्रमा।

पाकस्य प्रत्ययहेतोपात्तत्वान्नेति परिहृतं भाष्ये पूर्वशब्दस्य पूर्वकालार्थे नत्वधातोः सूत्रमिति निर्द्धारणार्थः नत्र क्त्वार्थो नाम प्रयोग इति तदर्थः अतएव हेतुकस्यान्नभवति अत्र स्यतेभोक्तृभिस्यामिमध्यो संगतिः अन्यथा फलार्थकत्वमुनात्पूर्वकाल

त्वस्यासिद्धिः यायोगे तन्नेनतदप्राप्तः संगतिः स्यादेव पूर्वकालत्वस्याप्रतीतौ तु कर्थनक्षत्रापादनं वासरूपन्यायेन तत्साधितमित्यन्यत् एवं च षष्ठ्याः संबंधवाचकत्ववदेषामपि संबंधवाचकत्वकल्पना का मिमाङः समानकर्तृकत्वं क्त्वा

वाच्यमिति वादिनो सर्वमनमाह यद्यपीति क्त्वावाच्यमिति। पूर्वकाल इति वक्त्रीहिणा पूर्वकालस्य धात्वर्थविशेषणत्वेपि तत्स्यक्त्वावाच्यत्वं समानकर्तृकत्वस्यापि तद्वाच्यतायां वक्तुं शक्यत्वादिति भावः तथाच भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र भोजनकर्तृ

कर्तृका तदुत्तरकालिकी व्रजनक्रियेति बोध इति भावः तन्नानुपपत्तिं प्रमाणयति अन्यथेति समानकर्तृकत्वस्य क्त्वाप्रत्ययावाच्यत्व इत्यर्थः प्रसंगादिति कर्तुः क्त्वानभिधानात् ममत्वक्त्वाप्रत्ययेन कर्तुरभिधानत्वे तृतीयापत्तिरिति भावः

नत्वनभिहितइतिप्रसज्यप्रतिषेधार्थकतया प्रकृते कर्तुराख्यातेनानभिधानात्तृतीयापत्तिरित्याशंका निरस्यते नचेति। अनभिहितइतिनप्रसज्यप्रतिषेधः वाक्यभेदापत्तेः सामर्थ्ये न समासापत्तेश्च नचान्यथानुपपत्त्या तत्कल्प

ना वक्ष्यमाणभाष्यविरोधात् किंतु पर्युदासएव तथाचैकेनाभिधानेप्यन्येनानभिधानसत्वात्तृतीयापादनस्य दुर्वारत्वादित्याशयेनाह पाकक्रियाकर्तुः स्वभावादिति। अभिहितभिन्नत्वादित्यर्थः पर्युदासाश्रयणे प्रमाणमाह अतएवेति

तत्रत्यनञः पर्युदासार्थकत्वादेवेत्यर्थः भाष्ये अनभिहितसूत्रस्येति शेषः तस्येति समानकर्तृकत्वस्येत्यर्थः। समानकर्तृकयोरिति तेन द्विवचनान्तवक्त्रीहिणा धात्वर्थविशेषणत्वेनैव कर्तुः प्रतिपाद्यते न तु विधेयतया न त्क्त्वा इति भाष्यदेवाद

यथेप्सादिना अन्यथा। एतन्मात्रस्य कर्तृशक्तिप्रतिपादकत्वे न्यासः स्यादिति कर्तरिकृदितिवत्कर्तरीति न्यासः स्यात् वस्तुतस्तु तदपि न संभवति कर्तरिकृदित्यनेनैव गतार्थत्वादव्ययकृतो भावे इति वार्त्तिकविरोधाच्चेति भावः उक्तापत्तिं निरस्यति

तृतीयापादनं नेति आख्यातार्थक्रियायाइति क्रियाद्वयकर्तृशक्तेरेकत्वेपि प्रधानतिङर्थक्रियानिरूपितकर्तृशक्तेराख्यातेनाभिधाने क्त्वार्थक्रियानिरूपितकर्तृशक्तेरनभिहितत्वातिदेशान्नाभिधानेत्वनभिहितत्वादेषा [illegible] भाष्यप्रामा

ण्यात्सप्तमीकारकत्वतृतीयापादनमिति भावः प्रधानेतरयोरिति। गुणप्रधानक्रियानिरूपितशक्तिद्वयेपीत्येकस्मिन्द्रव्ये तत्र गुणक्रियानिरूपितशक्तिः प्रधानक्रियानिरूपितशक्तिकार्यमनुरुणद्धीत्यर्थः उक्तातिदेशेपि तत्संमतिमाह। प्रधा

नविषयेमात्रा प्रधानविषयानिरूपकं यस्याः साः शक्तिर्यदा प्रत्ययेनाख्यातेनाभिधीयते तदानभिहितापि गुणक्रियानिरूपिताशक्तिर्गुणक्रियावाचकधातूत्तरप्रत्ययेनाभिहितवत्प्रतीयत इत्यर्थः इदमुपलक्षणमभिहितापि गुणमभि

यत्तु समानकर्तृकयोरिति सूत्रे समानकर्तृकत्वं क्त्वावाच्यमन्यथोक्तेपत्रकारं भोदोषमत्रमपेतत्तृतीयाप्रसंगश्च नचाख्यातेन कर्तुरनभिधानात्रसेतिवाच्यम् भोजनक्रियाकर्तुरभिधानेपि पाकक्रियाकर्तुरस्वभावात् अनभिहि

तेभवतीति पर्युदासाश्रयणात् अतएवप्रासादेआस्ते इत्यत्र प्रासादनक्रियाधिकरणस्याभिधानेप्यासिक्रियाधिकरणस्यानभिधानात्सप्तमीति भाष्यसंगतम् तस्मात्क्त्वाप्रत्ययस्य कर्तृवाच्यत्वमावश्यकमिति तन्न सत्वात्रसवाच्यत्वात्

भात् समानकर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकाले क्त्वाइत्येतदर्थात् अन्यथा समानकर्तृकीयोपेवसूत्रन्यासः स्यात् तृतीयापादनं त्वाख्यातार्थक्रियायाः प्रधानभूतायाः कर्तुरभिधानात्प्रधानानुरोधेन गुणे कार्यप्रवृत्तेर्न संभवति उक्तं च वाक्य

पदीये प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् शक्तिर्गुणस्य यात्रप्रधानमनुरुध्यते प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते यदा गुणेतदानुक्तापि प्रतीयत इति किं चान्यथा कर्मत्वेपि क्त्वार्थतापत्तिः पक्त्वौदनं मया भुज्यत इत्य

त्रिवत्प्रतीतेस्तत्रप्रासादस्थान्तरत्वासुदारान्यर्थम् अवश्यं चेत्यमभ्युपेत इद्वितीयायाः प्रकारान्तरेण वारणादित्यलं विस्तरः इतिभूषणसारे क्त्वार्थनिर्णयः ॥ अथ स्यार्था तृतीयापत्तिवारणाय कर्तुः क्त्वावाच्यत्वाभ्युपगमे पक्त्वोदनो

मया भुज्यत इत्यत्रौदनपदोत्तरं द्वितीयापत्तिं वारयितुं कर्मणोपि तद्वाच्यतापत्तिर्नेनत्वसेप्सानुपसनाभावादिति दूषणांतरमाह किं चेति अत्रेदं बोध्यम् आख्यातवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्क्त्वाप्रत्ययवत्क्त्वांतोपस्थितानां सर्वाः क्रियाविशेषणानि

नतत्तात्संपरस्परं विशेष्यविशेषणभावः गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात् नत्वेव स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीत्यादौ त्वाभुक्त्वास्नात्वाव्रजतीत्यादौ यथेच्छं नियमेन प्रयोगाः तत्पुनस्तात्पर्यं रूपमुद्देश्यत्वमपि [illegible] त्वक्रियायामिस्त्वक्तेः प्रकृतमुपपादय

पूर्वोत्तरत्वमवत्समानकर्तृकत्वादिकमुपसंबध्नः तथा च रुचिरं दृष्ट्वा यातीत्यत्र चरिकर्मकभविष्यदर्शनोद्देश्यकदर्शनकर्तृकर्तृकं यानमिति बोधः अनयैव दिशा बोधानान्तरकोव्रजतीत्यादौ बोधरूहनीयः इतिभूषणसारे स्यार्थनिर्णयः

निर्णयः। इदं व्याकरणरेनाश्रहीनशक्तिकपदसमुदायस्य नामत्वाच्छाब्दबोधादर्शनात् [illegible] शक्तिकपदेन शाब्दबोधे जननीये आसत्तिर्यस्मिन् रूकारिकी साच प्रकृतबोधानुकूलपदाव्यवधानम् अतएव पर्वतो वह्निमानित्यत्र सर्व

नकर्मकस्याप्यधिकरणक्रियेति बोधेनानासत्तौ [illegible] पदाव्यवधाने न तु गिरिर्भुक्तं वह्निमान्देवदत्तेनेत्यत्रैतिन ततो बोधः अतएव स्थाल्यामोदनं पचतीत्यत्रौदनं [illegible] कस्तैवं पदानां ताद्दृशबोधानुकूलत्वात् स्थाल्यां पचतीत्यत्र

अत्र बोधेत्वतदनासत्त्वमेव श्लोकादौ तु योजनया काव्यादेव बोधः तदुभयेनासत्तार [illegible] बोधदर्शनात्तज्ज्ञानमेव हेतुरिति प्राचः तन्न आसत्तिनिरूपकमव्यवधानेनासत्तिः सो निश्चाकाङ्क्षयत्वबोधानुदयप्रसंगात् आकांक्षादिसत्वेसत्यपि चतास

यज्ज्ञाने स्यव हितास्यावहितावबोधदर्शनात् तज्ज्ञानविलंबेन पाश्वबोधाविलंबाच्च किं तु पदतात्पर्येमितिपदमेतत्पदेन संभन्धयात्वयबोधजनकत्वमिति संबन्धप्रतिज्ञा तत्रवक्तिज्ञा सो निश्चाकाशेरोधतादयस्मिन्प्रकार अकर्ता कोलभगवज्ञा

अर्थमादायैव गतिरित्याङः वस्तुतस्तु सत्पर्थतामयेज्ञानेपदतात्पर्यं ज्ञानविलंबेनापिशाब्दबोधाविलंबाद्दृष्टापदजन्यपदार्थोपस्थितिरेवासत्तिः साच स्वरूपसत्यन्वयबोधे हेतुः नहि पदार्थानुपस्थितावन्वयधीः केनाप्यनुभूयते यथा चय

दार्थोपस्थितिसांयोगं वत्पदेन अर्थतात्पर्ये वेदं पदमेतत्समिन्नर्थे परपदार्थान्वयं प्रतिपादयतीति संधापयित्रिज्ञा सो निश्चोकसाधारणात् संवादिकिंकर्वाकोचभगवतात्पर्यमादायोपपत्तिः विसंवादिनितस्मिन्निश्चितदिनरेवतत

अपेक्षायां विश्वेत्यादिरेकनिश्चयेनान्वयबोधात्तदुभेदोषदर्शनाच्चज्ञानेहेतुः अयमेतिपुत्रोराज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादेरनपुत्रसंसर्गप्रतीतीत्वयोरेते एतत्समयपुरुषपदेन साकांक्षत्ववारणाय तस्यपदस्य पदव्यतिरेकप्रयुक्त

सर्वविषयीभूतान्वयानबुभावकत्वेनेहतत्यदस्यसाकांक्षत्वमितितात्पर्ये गर्भाकांक्षा तानसकारणतायाअवश्यवाक्यवतयानहेतुकतयैवतात्पर्येज्ञानं कारणं नत्त्वतेत्रमित्यपाङः प्राहुवोनेयोग्यतायाअपितत्कारणमितिवहृः।

सावेकपदार्थेपरपदार्थसायादृशसंसर्गवत्वंतादृशसंसर्गवत्वं अस्तिचपयसासिंचतीत्यत्रसेकेपयःकरणत्वस्यसंसर्गः अतएव करकाग्निनायत्यशुरूपपयसासिंचतीतिवाक्यमयोग्यम् पयःपदार्थेतस्मिन्सेककरणत्वाभावात् यादृशो

तिविशेषणज्ञाकांशत्वादृश्यत्रसमवायरूपसंसर्गवत्तमाराधनाभेदान्वये योग्यता अयोग्यत्वे तदुभेदेनान्वयदर्शनात्तज्ज्ञानमेवेतताहुपीयते तत्तत्संसर्गस्य वाक्यार्थरूपतया तस्य वाक्यार्थबोधात्प्रागनुपस्थितत्वेनकथं तस्य ज्ञानमिति च

मु॰ सा॰ द॰ दियोग्यताज्ञानस्य निश्चयस्य शाब्दबोधे न त्वेन कारणतां ब्रूमो येनोक्तदोषो वकाशमासादयेत् किं तु ज्ञानत्वेन तस्य संशयनिश्चयसाधारणतयानेदो लभ्यं पयसा सिंचतीत्यत्र सेकः पयःकरणको न वेति संशयात्कुम्भतले हृष्टोत्तीत्यादेशाब्दिक
७२ निश्चयत्र पस्यापि सत्त्वे लाभात् तज्जन्यान्वयबोधस्येव शाब्दबुद्धिप्रतिबंधकत्वयोग्यताज्ञानस्य हेतुतासंभवात् प्रत्यक्षे लौकिकसंनिकर्षजन्यविज्ञादिदोषाजन्यन्तु प्रात्तुद्धिता बहिर्ज्ञप्रतितस्याभावस्ताभावस्य हेतुत्वावधारणं शाब्दबोधस्यापित
न्नायेतावच्छेदकाक्रान्ततया योग्यताज्ञानसत्त्वे तत्प्रकारकमणसत्त्वाद्देव तदनुत्पादान्न योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुता अनुमानिकतृप्तकाभावबलात्तज्ज्ञानेनस्यापि लौकिकसंनिकर्षेण तद्दादिप्रत्यक्षोदयात्संशयोपिच्छेशं न तो नुपनीत इति सा तेपि ज्ञादिरो
पवचसामीतः संदेहेतिप्रसक्तौष्यहाभिचारवारणाय कार्यतावच्छेदककोटौ तु द्वाशोक्तमेण विशेषणद्योपादानम् प्रत्यक्षात्मत्वनिवेशनेनहारणेपि ब्रह्मासुपनीतभानस्य संग्रहसंप्तात दुष्टमार्गः न च लौकिकसाक्षात्कारत्वावच्छेदकस्य
मेव निवेश्यतां लौकिकविषयतायां लौकिकसन्निकर्षस्यैवापीतः सन्देहेतिबोधोत्तरं पीतमसाक्षात्कारोमीतिप्रतीतेः पित्तादिदोषस्य पित्र योज्जकताभ्युपगमाच्च नन्वेतदेवं इत्यतिवाच्यम् परोक्षत्वजातेरत्नप्रतिहृषितत्त्वात्तस्याः कार्यतावच्छेदकत्वासंभ
वात् नच जलहृदो वह्निमान् इत्यादौ बाधानुपस्थितिरस्याकांक्षा शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम् योग्यताभ्रमदशायां तदापत्तिरिष्टत्वाच्छाब्दबोधोदयेनेष्टापत्तेः नच बाधनिश्चयाभावतापेक्षया संशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुतायां लाघवान्न सिद्धिरि
तिवाच्यम् स्यादेवं यदि शाब्दं तत्तत्कार्यतावच्छेदकं कल्प्येत किं तत्प्रकारकत्वाक्रान्तशाब्दबोधस्य बाधदशायां संभवे निषेधमतः अनुपदवक्ष्यमाणरीत्या प्रत्यक्षादौ योग्यत्वात्सत्त्वे पि न तस्य संसर्गावच्छिन्नप्रकारकत्वादिशेषाक बुद्धित्वस्येव कार्यतावच्छे
दकत्वात् वस्तुगत्या स्वरूपसंबन्धेनाभिधेयप्रतियोगिकाभावाप्रसिद्धावपि तदभावे भिधेयत्वप्रतियोगिकत्वभ्रमस्य प्रसिद्धतया तदभावस्य संभवाच्च तद्विशिष्टबुद्धिप्रति तद्वत्ताबुद्धेरभावत्वरूपाभावस्य हेतुत्वे पर्यवसानप्रतियोगिकत्वेन प्रतिबा
धस्य भ्रमत्वाद्विशिष्टबुद्ध्या पत्तेर्ह्यविशिष्टबुद्धिप्रतिप्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नवत्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिनिश्चयाभावत्वेनैव हेतुतायां वाच्यतयाप्रकृतेपि तद्रूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितासंबं
धेन वाच्यत्वप्रकारकाभावभ्रमस्यासंभवेन तयातदभावस्य हेतुतायां व्यभिचारासंभवादित्याहुः तन्न नरित्विविशिष्टबुद्धिसामान्ये बाधाभावः कारणं किं तु बाधकाले इच्छाकालप्रत्यक्षप्रसक्तौ स्यादिच्छायामेजनकत्वावश्यकतया प्रसक्तत्वमेव
प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपनीतभानसाधारणतावाधप्रतिबध्यतायाः शाब्दबोधसाधारणसंभवात् नच तथात्वे अनुमितिसाधारणप्रतिबध्यतायाः शाब्दबोधसाधारणत्वमिति चेत्कथम् तत्साधारणस्य प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे
प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वयोर्मिथोविशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण नेकप्रतिबध्यप्रतिबंधकाभावापत्तेरन्यस्य गौरवेण प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वासंभवाच्चानुमितित्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् तस्माच्छाब्दबुद्धिप्रतिबन्धकतायामेव
तद्बाधज्ञानाभावस्य हेतुतात्वाच्चान्तरपेक्षया संसर्गरूपयोग्यताज्ञानस्य हेतुताहेतु नैव तत्तत्वमुचितम् न च बाधनिश्चयत्वेन प्रतिबंधकत्वे संशयनिश्चयसाधारणप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वे संशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हे
तुतायां त्वप्रामाण्यनिश्चयस्योत्तेजकत्वापत्तेर्गौरवम् तदभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वाभावाप्रकारकत्वाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वप्रकारकत्वानाभावविशिष्टतत्प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतायां वाच्यतया तदपेक्षया तद्दि
शेष्यकत्वावच्छिन्नतदभावप्रकारकत्वानाभावविशिष्टतदभावप्रकारकत्वानाभावत्वेन साध्याचोनिशाब्दबोधस्य तत्प्रमेण बाधाभावहेतुत्वकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम् तद्धर्मावच्छिन्नाभावाभाववति तद्धर्मावच्छिन्नाभावप्रकारकमिथ्याप्रामाण्य
ग्रहस्य तद्धर्मावच्छिन्नवति तद्धर्मावच्छिन्नाभावप्रकारकमिथ्याप्रामाण्यग्रहस्य च तदभावनिश्चयप्रतिबंधकतायां निवेशनीयतया द्विविधाप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेनवाधप्रतिबंधकतायां गौरवात् योग्यताज्ञानहेतुतायां च तदभाववत्तिनत्प्रकार
कमित्येकविधस्यैवाप्रामाण्यग्रहस्याभावो निवेशनीय इति लाघवम् किं च प्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववत्त्वभावे प्रतियोगितासंबंधेन तत्प्रकारकमित्यप्रामाण्यग्रहाभावस्याधिकस्य निवेशाद्बाधप्रतिबन्धकतायां गौरवं
किंच शाब्दबोधे तदभाववत्तद्व्यानाभावत्वभावव्याप्यवत्ताज्ञानाहीनां प्रतिबंधकत्वकल्पनापेक्षया योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वमेवोचितम् व स्तुतस्तु पयसा सिंचतीति शाब्दसामग्रीकाले सेकः पयःकरणकत्वाभाववान्नि न्निमानस वा रण य
ताहृशमानसे शाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पने गौरवम् मन्मते योग्यताज्ञानस्यावश्यकत्वया विपरीतनिर्णयोत्तरप्रत्यक्षं प्रतिविशेषदर्शनस्य हेतुतया तदभावादेव तदापत्त्यसंभवात् विशेषदर्शनसत्त्वे च तदभाववत्त्वाप्यवत्तानिर्णयरूप
निबंधकत्वसत्त्वेन शाब्दसामग्र्याः प्राबल्याभावान्नात्रसरणापत्तिरभ्युपगमात् ननु निर्णयप्रसक्तेवविशेषदर्शनस्य हेतुत्वे न वा शब्दसामग्रीकाले मानससंशयवारणाय शाब्दसामग्र्याः प्रतिवंधकत्वे कल्पनीये संशयत्वमनिवेश्यसेकत्वावच्छिन्नविशे
ष्यकपयःकरणकत्वाभावप्रकारकमानसत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् सेकत्वावच्छिन्नविशेष्यकपयःकरणकत्वप्रकारकमानसे शाब्दसामग्रीप्रतिबंधकत्वांतरस्य कल्पनीयतया तेनैव संशयवारणात्संशये प्रतिवंधकतां
तराकल्पनात् नच विपरीतज्ञानोत्तरप्रसक्तविशेषदर्शनस्य हेतुत्वसिद्धावेव योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धिरितिवाच्यम् गुरुमतेशाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया तद्धेतुत्वकल्पनाया एव चितत्वादन्यथैव दृष्टेष्टसाधनत्वा
दिज्ञानानामपि प्रवृत्तौ हेतुतासिद्धिरित्यलमनयीनव्यायतेत्राणमायासजनकविचारेण हरः कर्मत्वमित्यादिनिराकांक्षत्वपदसमुदायहृदीयाकर्मतेतिबोधानुदयात्काकांक्षापिसहकारिणी सा च यत्पदेयत्पदसमभिव्याहारप्रयुक्तं यदि
योष्यकेयत्संसर्गकयत्प्रकारकबोधजनकत्वं तत्पदे तत्पदनिरूपिताकांक्षा यथा हरमानय इत्यादौ हरपदे कर्मतानिरूपिता विशेष्यताकाधेयतासंसर्गकद्वितीयाकर्मतेतिबोधोपयिकामपदनिरूपिताकांक्षानांविना हरः कर्मत्वमित्य
त्र हरपदेन ताहृशबोधाजननात् एवं धातुपदेष्याख्यातनिरूपिताकांक्षोहनीया नन्वपदानयनेक्रुतिरित्यादौ नानयनानुकूलाकृतिरिति बोधः धात्वाख्यातसमभिव्याहारात् इयमेवाकांक्षाख्याकरणे न प्रतिकाद्यते तथा च प्रकृतिप्रत्यया
सत्वोपरीभावरूपसमभिव्याहारः सेति याचत् तां विनाप्यहरः कर्मत्वमित्यादौ कर्मत्वपदेष्यपदत्वभ्रमदशायां हरीयाकर्मतेतिबोधोदयात् ज्ञानेहेत्वनैतस्य रूपसतीसातथा नन्वेवं जनितान्वयबोधा हरः कादौ धात्वस्याकृत्याकांक्षायाः सत्यानी
मथाविकलत्वात् दितिचेन्न प्रकृते तात्पर्यबोधसमानाकारबोधानुपयोगिनत्वस्यापि तद्रूपत्वतत्प्राकांक्षात्वेन जनितान्वयबोधस्य तेन तदभावेनापत्त्यसंभवात् तात्पर्यविषयत्वपर्यवसन्नप्रकृतत्वविशेषणाच्च बोधदयेन्याय तामितितात्पर्य
सत्त्वेन जनितान्वयबोधस्यापि निहितीयबोधेनिराकांक्षत्वसमानेन्मुक्तेश्चार्थान्तरवाक्यार्थबोधेजातेपि नमिताकांक्षत्वस्य प्रकृतवाक्यार्थबोधेतत्वम् अतएवाधमेतिष्ठतोराज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादौ पुरुषेणामत्यान्वयबोधजननेन सत्त्वे
दानिराकांक्षत्वम् यद्यपि यत्पदस्ययत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयानवुभावकत्वं तेनतस्याकांक्षानात्मतात्पर्यं ज्ञानस्यप्रयुक्तत्वेनेति पदेवावश्यकाकांक्षयैवपदार्थयोरन्वयस्यशाब्दबोधेभानसंभवात् तत्र वाक्यशक्तिरितिनेयायि
कानाद्यय आकांक्षायांतन्वेतदथिनेस्फोटनिरूपणमित्याशयेनस्वलामवतारयति । सिद्धांतेति । यद्यान नुच्चाकृत्वतस्यपदघटकप्रकृतिप्रत्ययघरनिजपदार्थबोधकत्वरूपशक्तिप्रतिपादकत्वमनुपपन्नमेवानानावर्णेषुति तत्तया
विभुविशेषगुणानां स्तोत्ररवर्तित्वेनाशत्वनियमेनाशुविनाशिनां क्रमिकाणां तेषां मेलकाभावेन विषयस्य कार्यसहवर्तितया हेतुत्वेन च चरमवर्णप्रत्यक्षात्मासत्समयेष्टवर्णानां विनष्टतया सत्तामावच्छिन्नविषयकप्रत्यक्षस्यैतासंभवेन तद्बोधकत्वा
दिरूपशक्तिग्रहस्यापि नक्रमसुमायथा तत्तयातत्प्रतिपादकस्यासाशाप्रसक्तत्वप्रमाणप्रसंगसंशयोकापंचकोशादिन्यायेनासतएववाचकत्वस्य प्रसक्तदेनेवास्तविकस्यपदस्फोटस्यवाक्यस्फोटस्यवाचकत्वस्यबोधनायेवतिनव्यस्फुटस्याप्रामाण्यप्रसंगः ७२
इत्याशयेनाह । सिद्धांतेति । तथाच प्रकृतिप्रत्ययार्थनिरूपणानंतरं स्फोटनिरूपणप्रकार्यं तत्संगतिरितिबोध्यम् वार्थकाश्च प्रतिपाद्यमिति माणवादरु । दुस्र्यकमिति । एवेप्राप्तत्वसिद्धोनाथमाग्यापचत्रापिततत्सिद्धांतद्यवस्यापनस्यानिष्कि

त्वादिति भावः समाधत्ते तथापीति । अन्येषां वर्णस्फोटादीनां तत्स्फोटत्वस्फुरणयोग्यतादिरिव तथाप्युक्तमात्र्यर्थप्रकाशकत्वं प्रकाशप्रकाश्यभावेन विषयतापरपर्यायः स्वरूपसंबंधो निरूढपदार्थो वा तथा वाच्यनिष्ठविषयताप्रयोजकशक्तिमत्त्वं
वर्णेष्वेव तत्त्वाभ्युपगमे वर्णस्फोटः पदादीनां तत्त्वाभ्युपगमे तु पदस्फोटादिव्यवहारः वाक्यस्य तु ख्यापकत्वेऽप्यन्यस्य युक्तादिसिद्धपदार्थस्य वा विशिष्टार्थप्रकाशकत्वरूपस्फोटत्वाभ्युपगमे तु वर्णादीनां तत्त्वाभ्युपगमस्य निष्प्रयोजनत्वमर्थसम
त्वे सतेषामप्यसत्त्वं व्याकरणे किं वा तदिति मनसि निधायाह अथवा सुविचितेति । तत्र च दोषाभावमाह भाष्यकारीयादिपदात् पर्यायादिसंग्रहः विप्रतिपत्तिरिति । संशयजनकं वाक्यमित्यर्थः परोक्तं तत्र निश्चयात्मकमेव तत्प्राचीनमतादस्तु तन्न द-
भावस्तु च विमर्शमेव दर्शितानस्ये व विप्रतिपत्तेरियं समानानेकेतिसन्नेत्याह स्यात्तथापीदं तत्त्वोक्तीनां वादाश्रद्देयः सूत्रे साधुशब्दे तर्गता रीति । अथ साधुशब्दान्तर्गतवर्णानां वाचकत्वस्य केनाप्यनभ्युपगमात् उक्तं साध्विति तत्त्वत्र साधुशब्दान्त-
र्गतवर्णत्वावच्छेदेन वाचकत्वतदभावयोर्विधाने विधेर्बाधः वर्णवाचकत्वादिना विप्रकृतिप्रत्ययात्मकानां वर्णानामेव वाचकतां गीकारात् तादृशवर्णत्वसामानाधिकरण्येन तद्विधाने च सिद्धसाधनमत आह तत्सत्ताऽस्ति । तथा च साधुश-
ब्दान्तर्गतवर्णत्वावच्छेदेन वाचकत्वतदभावयोर्विधीयते स्मारकत्वं च तादृशवर्णेष्वपि भावनिमित्तनिमित्तभावान्तरं संबन्धेनैनाख्यापत्वमिति यानि त्वादेनासंग्रह इत्यत्र साधुशब्दान्तर्गतवर्णत्वावच्छिन्नं प्रति
यान्तर्गतवर्णबाधसिद्धसाधनेयप्रयासेते पतमेवार्थमत्र सिनिधायाह अथवा सावे साधुशब्दान्तर्गताद्विति अन्येषामिति । वैयाकरणानामित्यर्थः नैर्लः कर्मणि च स्तोजसमोड्स्मादिविहितानां लस्त्वादीनामेव वाचकत्वाभ्युपगमात् निर्वि
सर्गादीनां तद्देशानां तादेशिस्मृतिद्वारा बोधकत्वमेव लिपिवदिति भावः यथाश्रुतस्त्वे लोकविप्रतिपत्तेर्वैयाकरणपरिष्कृते नविधिकोटिप्रसिद्धिमाह साधुसम्भूइत्यादिना तस्यैवेति । बोधकत्वस्यैवेत्यर्थः प्राप्तिनि । वाचकनिरूपणावस-
रस्यार्थः प्राचीनतैयायिकमतमाह यत्तिति । वक्तुत्वेनेति उपलक्षणमेतत्तत्स्वगमकधर्माभावस्य । आदेशत्वलुप्तिलिकर्मधारयः पद्धामिति आयइतिलिडेलुक तिबादीनामेकवचनत्वादिवदनुगमकत्वासम्भवात्तदनुपस्थितत्वविशक्ति
गुरुत्वाद्बोधयोरनुभवसिद्धतया तिबादीनां शक्तत्वाच्चेदकत्वासम्भवाच्चेति भावः अनुप्रयुज्यमानकधातत्वरे शपर्यायवाचकत्वान्नानुपपत्तिरित्याह बुधेति । तत्राभावर्त्सर्वत्र कोवाचकतासम्भवेन सर्वानुभवसिद्धैकत्वबाधानुपपत्त्या देशिनाम्
तएव वाचकत्वस्यावश्यं पूर्णीकरणीयत्वादिति भावः आदिनालिङ्धुगित्यादावभावरूपलोपस्य हानिरित्यादौ लुब विशेषइतिविति तत्र पञ्च परिग्रहः तैः तिन्विस नेति दिभिः नत्वलकारत्वमपूर्वं धमेदभिन्नत्वादनन्तशक्तिकल्पनात्तथाच
मीत्याह जातिरूपतयेति । दशलकारेषु लइत्यनुगतप्रतीत्या लत्वस्य जातित्वावच्छेदकत्वात् लत्वजात्यनुगतीकृत लकारेषु शक्तिरेकैवेति तिनत्वानानात्वप्रयुक्तदोषइतिभावः इदं प्राचीनमतमनुसृत्योक्तं नव्यमते दशलकारस्मारकत्वात्प्रमाणा-

सिद्धान्तनिष्कर्षमाह वाक्यस्फोटेति निष्कर्षेति ष्ठितीति मनस्थितिः साधुशब्देष्वन्तर्गतादिबोधकानतु तस्य ता: । यद्यपि वर्णस्फोटः पदस्फोटो वा वाक्यस्फोटो वेऽपूर्व वाक्यस्फोटो वर्णपदवाक्यभेदेन त्रयो जातिस्फोटाः इत्यष्टौ पक्षाः सिद्धान्त सिद्धाइति वा
क्यग्रहणमनर्थकं दुर्लभं च तथापि वाक्यस्फोटेति त्रिकानामस्वेषामपवादत्वतत्वबोधनाय तद्रुपादानमेतदेव ध्वनयति अतिनिष्कर्षइति मनस्थितिर्भोक्त्रकारादीनां वैयाकरणानां तत्रक्रमेण मध्ये वाक्यानिरूपयन् वर्णस्फोटं प्रथममाह साधुशब्दे इ-
ति साधुशब्दान्तर्गतानां वाचकानेवेति विप्रतिपत्तिः विधिकोटिरन्येषां नेति वैयाकरणानां साधुशब्दे पञ्चतिरामइत्यादिस्यु अमानेनगतानि त्रिविसर्गादयस्ववबोधका वाचकास्त्वमेवशक्तितया शावस्थापितत्वात् नत्वर्थैः सत्त्वाला व्याप्यैः स्वाद
यस्त्वन्यार्थः यत्तु प्रयोगान्तर्गतानि वादयो न वाचका लिंगानां बहुत्वे नशक्यान्तत्वापत्तेः एवं चक्रेदन्तरिद्यत्वमादेशभूतलुगादेरभावरूपस्य बोधकत्वासंभवाच्च किंचैतैः सत्त्वाल कारः स्वाद्यपक्षे वाचकाः लत्वस्य जातिरूपतया शक्यतावच्छेदकत्वे तिबा
त अव्यभिचाराच्च आदेशानां भिन्नतया परस्परं व्यभिचारित्वात् तः कर्मणीत्यादावनुगतस्यानुगुण्याच्च तद्यादेशेष्वर्थबोधकमनुगमस्तमनुपलभामहे इत्याह लाववसाधकयुक्तिमिति रावहे वावस्थितेऽर्थे वहु तेषां देतस्यायनतथा किंवा लो तेन
फलादौ लेरेवमर्थे नेपादि कर्त्रकर्त्ररेवाच्यत्ववाच्यत्ते तद्विभावय । साव्यस्यान्तर्बोधास्ययोगान्तर्गता एव वाचकास्तत्तैः सत्त्वस्त्वर्थः तथाहि पचतीत्यादौ लकारस्य विरुद्धांशे धात्वन्तस्यवाचकत्वं नचतेषां लिङ्गशक्तिस्मादोधस्यभ्रमते मानाभावात्स्वा
देशिना मपि तत्र दैयाकरणैः स्वेवधाभिन्नमित्वाभ्युपगमात् शक्तः कैनेति व्यवस्थानापत्तेश्च सर्वेषां शक्तेगौरवं व्यभिचारस्यापि च आदेशनामप्रयोगान्तर्गतानां नियतत्वाद्युक्तं तेषां शक्तत्वं तथा चादेशिस्मारकत्वकल्पनानैतिलाघवं साधकोतरमाह ।
यवहृतेरिति व्यवहारस्तावदुक्तिरित्याह केषुचित्वाः सत्वश्रूयमाणनिरादिष्वेवेति तपवाचकार्थः किंच तदेतत्त्वायतइति लकारस्यबोधकत्वे शक्तत्वान्नोपि बाधः स्यात् तादृशबोधे पचतीतिसमभिव्याहारोऽपि कारणमिति चेन्न सोऽयपकत्वा
दत्त्वादेशस्यसमभिव्याहारस्येवाचात्वसिद्धिः अन्यथा लकारस्यवाचकत्वे समभिव्याहारस्यकारणत्वे चेत्सम्भवं यकल्पमिति गौरवं स्यात् नाभावाद्युक्तवा तावच्छेदकतया जातित्वस्यालिप्रसंजकत्वाच्च
भावेनशक्यतावच्छेदकतया जातिसिद्धौ मा

नत्वादयस्यशक्तवावच्छेदकत्वं भावे वा पचन्निगादावपि कृतिबोधापत्तानस्य शक्तत्वावच्छेदकत्वानुपपत्तान् किंत लिङ्गनत्वादिकमेव तथा तथा च सर्वेऽपि विप्रतिपत्तिः प्राचीनैः सह विवादएवेति बोधाय । अव्यभिचारसद्येति तत्त्वावच्छिन्नशक्ति
ग्रहस्य कृतिबोधासर्वं नियमतः सत्त्वादिवादीनां तद्धात्वलोपिविना पितृसादिना कृत्यादेर्वा धातून्त्वतेव्यभिचारसम्भवादिति भावः नन्वकार्यतावच्छेदकको रावव्यवृहितोऽत्तरत्वनिवेशान्न व्यभिचारइत्यत आह लः कर्मणीति समाधकेति आदे
शानामेव वाचकत्वमिति स्वमत साधकयुक्तिमिति इत्यर्थः व्यवस्थानुरोधादिति विनिगमकाभावेन शक्तत्वाशक्त्वव्यवस्थानुपपत्तेरित्यर्थः याक्तिप्रमादिति लत्वावच्छिन्नतिष्ठवाचकत्वस्य तत्र आरोपादित्यर्थः मानाभावादिति । विषयबाधस्यैव प्र
मत्वप्रयोजकत्वपार्श्ववाधकत्वरूपशक्तेस्तत्रावा धादिति भावः नत्वादेश्यानां बहुत्वात्तत्प्रयुक्तशक्तिकल्पनागौरवमेव तत्र बाधकमत आह आदेशिनामपीति । वैयाकरणैः व्याकरणप्रयोगम्भिःशाकटायनप्रभृतिभिरित्यर्थः अन्यत्तद्वाधिनादे
शिनाथिवाचकत्वेनाह कःशक्तइति । शक्तिग्रहकात्वयमान्नस्यतत्रापि सत्वादिति भावः सर्वेषामिसम्बन्धिनिया नवा विरहादिस्मादिः नत्वादेशिनामादेशपेत्यात्वत्वानेषुशक्तिस्वीकारे लाघवमेवादेशशक्तिवादिमतेत्याह । व्यभिचारश्चेति । गो
रवदोषस्यतत्परिहारस्य चोभयोः सामयिप्रयोगनियतानां वाचकत्वकल्पनेवादेशिस्मारणकल्पनाविरहप्रयुक्तलाघवसहकृतानां नीयसीत्याह । आदेशानामिति नत्वबोधकतायाः शक्तित्वएव भवदुक्तं व्यवस्थापपत्तिरेव बोधकत्वात्तु शक्ति
तमसस्मतमसिद्धम् किंतु संकेतस्यपदार्थानतरस्थावानत्वं तथा चानुशासनेन यत्र सा प्रतिपाद्यते तत्रैवतदंगीकारेण कथं तिवादिषु सासेत्सती समरसास्य योगश्च यमानानामेव वाचकत्वसाधकांतरमुपन्यस्यतीत्याह । साधकांतरमिति गु-
त्वइति । लोकेऽपि यथा हेतेनेव पाक्रियस्यादिस्यर्थः । सचेति व्यवहारजन्यशक्तिग्रहस्यैव अर्थः तिङादिष्वेवेति । व्यवहारेणप्रथमं वाक्ये शक्तिग्रहे व्यावापोद्वापाभ्यां पश्चात्तद्घटकतिङादिष्वेव लक्षितो यादिति भावः ननु सर्वत्र व्यवहारस्य शक्ति
ग्राहकत्वेऽपि स्मानयेत्यादौ श्रूयमाणशब्दादीनां कर्तृशक्तत्वापत्तिः नचेष्टापत्तिः विकरणानामनर्थकत्वमिति सिद्धान्तभङ्गापात् किंच लोडादिहरिनवाक्यप्रयोगरूपव्यवहारेण तेन लोडादीनां तत्प्रकृतीनां च शक्तिग्रहेऽनपचनीयादिप्र
योगानर्गतानामित्याशयेन सत्त्वमवनारयति किंचेति तद्देतिति तद्देतो रेवतत्रापि तेनेति तद्देतत्स्याद्याकारः । बोधापत्तिरिति । भवनकर्तृबोधापत्तिः कर्तृशक्तस्य लकारस्य सत्त्वात् न चासाधुत्वात्तानेप्रतिबन्धकं साधुत्वरूपसाधुता
याः सत्वादपभ्रंशादपि बोधोदयेन तस्यतिबन्धकत्वायाग्रकत्वनात् नयतिवादिस्मादित्वलक्ष्ये वार्थबोधकत्वन्नस्त्वदस्येतिवाक्यं गौरवात् पचति रूप लुट् त्वत्रपाककर्त्रविभवनकर्त्तृरपि बोधप्रसंगादिति भावः पतेनलकारेणसंख्यादि
विषयककर्त्रादिबोधस्यका पत्तनना लकारशक्तितानजस्यतारहबोधे तिवादिजन्यसंख्योपस्थिनैराणिधारापासे मानवबोधापत्तिरिति पराग्तम् अन्यथा समभिव्याहारस्यावाचकत्वे नचेतावतासमभिव्याहारस्यावाचकः।

नामवाचकत्वे वर्णसमभिव्याहाररूपपदस्य वाचकतान सिद्ध्येत्तु प्रवर्णस्य स्यात उच्चारणस्य च यथा दिघ्नविशेषाः
न सिद्ध्यति वर्णा॰ ८

भू॰सा॰ तासिद्धान्तप्रयोगांतर्गतवर्णानामित्यत आह तथा चेति एककर्त्रबोधे पचतीतिसमभिव्याहारस्य देवदानानवर्णा सशक्ता तेविनापि पचतः पचंतीत्यादितः कर्तृबोधात् तिवादिस्थानि तल्लशक्तिज्ञानस्य च सार्वत्रिकतया तस्यैव हेतुत्वौचित्यात् नचो क्तातिप्र
८२ संगः तल्लकारस्य प्रत्यन्तयातिवाद्यादेशास्मारितत्वादेवं चैतत्कल्पस्यैवानुशासनानुगुणत्वेन युक्ततरत्वमिति शिवं कुलेशः स्वरसान्नलमवत्यस्यति अपिवेति व्यवस्थानस्यादिति स्थानिनोलकारस्योभयत्राप्येकत्वादितिभावः नव्यमतेनव्यमा
पत्तिस्तैः प्रयोगांतर्गतानां तिवादीनामेव वाचकतायामंगीकारात् अवेदमार्दित्यादौ कर्तृबोधस्तस्य यतस्तेपितत्स्थस्य प्रत्याख्यापादस्य च वेयरु इत्यस्ति तिति। तथा च न हृयरू तेषां वकर्तृलाभः कस्मात्प्रत्ययस्यैव कर्तृत्वादितिभावः। अन्यथेति। निर्दिष्टेका
र्थस्यास्यार्थान्तरसाकांक्षत्वेइत्यर्थः कर्मणिद्वितीयेत्यादिना निर्दिष्टार्थानामप्येकतावार्थ आकांक्षादर्शनात् पदमत्र चिनतत्त्वापि निर्दिष्टार्थस्य विशिष्टस्यार्थनिराकांक्षत्वमित्यर्थात्तदोषः। सामानाधिकरण्यात्बोधादिति। लडादेशा फलत्वपाका
दौ वर्तमानत्वप्रतीतिरितिभावः पचतिकल्पमिति इदं च साधनेनामेतिमतानुसारेण मत्त्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तादूद्यविशेषाकबाधजनकत्वनामते तदेवनामार्थयोरितिवुमत्रिघटकं अतएव चनिपातार्थस्य भेदान्वयश्चतिनिष्कृष्टमनेतदं
ह्यवलक्षितिवत्पचे नत्वादेशानां वाचकत्वेप्यादेशिशक्तिप्रतिपादकत्वलः कर्मणीतिसरवस्य कागतिरतआह लः कर्मणीति उक्तमिति। आख्यातपदनिरूपणावसरइतिशेषः एवंच प्रयोगेष्वयमाणप्रकृतिप्रत्यययोः शाद्बोधजनकशक्तिमत्वे तद्घटने
वर्णस्फोटइतिव्यवह्रियते इत्यादि तत्त्वार्थः॥ इति भूषणसारदर्पणे वर्णस्फोटनिरूपणम्। क्रमप्राप्तपदस्फोटनिरूपयितुमाह एवमिति एवोक्तयुक्त्यर्थः वाचकत्वसिद्धेरिति यद्यप्यादेशिनां वाचकत्वेपि वर्णस्फोटसिद्धिरप्रत्ययेव आदेशि
स्थनिकालेतस्यापिसत्त्वपरेण ज्ञानेरुच्चारणसत्त्वात् अन्यथा योनिष्ठाकार्यबोधापातनेरुच्चारितस्यैवार्थधीहित्वेन प्रत्यायकत्वमित्यत्रैतिर्दृष्टं सन्निकर्षः सन्निहितेनिस्सत्त्वभाष्याद्यत्रामान् तथाप्यादेशानां वाचकत्वसिद्धावपिकथं पदस्फोटसिद्धिरित्या
शंकायामाह प्रकाशयत्वमेवाभाव अस्ति सिद्ध्यतीति। विनिगमनाविरहादितिभावः समभिव्याहृतवर्णवाचकत्वस्य व्यवस्थापितत्वमारोप्य तेकवर्णाकावाचकत्वेवउच्यते प्रतिवर्णमिति तदशाद्वादशमर्थप्रतेमिनहशद्वाद्यशाद्वाचितिप्रतीतेरिति
भावः अर्थबोधकत्वनरूपशक्तेः प्रतिवर्णमभ्युपगमे साधकाभावस्त्वाबाधकमप्याह अर्थवत्त्वतरति। बोधकत्वाभ्युपगमस्त्वर्थः इत्यादाविव्याप्तिपदानामनादिवविग्रहः एतत्त्वप्रागमितिनं नलोपादीत्यादिपदजप्रत्यादिपरिग्रहः तथा च स
मभिव्याहृतवर्णानां परार्थपास्थितत्वरूपत्वाज्ज्ञानानुपपत्तीतिभावः ननु समभिव्याहृतवर्णानां बोधकत्वेन संभवति वक्ष्यमाणयुक्तेः किंत्वेनिमवर्णस्यैवत्यतआह। एतच्चेति समभिव्याहृतवर्णानां वाचकत्वेचेत्यर्थः। व्यासज्यवृत्तितेरति पर्या
प्तत्वस्यार्थः बोधकारणत्वस्यैव वशकत्वेन कारणतायां पर्याप्तत्वस्यउच्चारणकल्पनादित्यर्थः ननु चरमवर्णस्य वाचकत्वेन मास्त्वार्थकत्वर्थबोधापत्तिरतआह। एवं च सर्ववर्णानुभवे दृति। सन्निहितसर्ववर्णानुभवेत्यर्थः मतान्तरेति। समभिव्या

तथा च ताहृशसमभिव्याहारः समभिव्याहृतवर्णानामेवाववितिगमकाभावात् प्रयोगान्तर्गतावर्णा वाचकाइति सिद्धा तीतिभावः सुपिच लकारस्यैव वाचकत्वे कृत्तिङोः कर्तृभावनावाचकत्वव्यवस्थातत्सिद्धानस्यादाह। किंचेति। आदेशानां
वाचकत्वे तिङ्त्वेन भावनामात्रत्वादिना कर्तृविशिष्टविस्पपद्यते विभागइतिभावः न च शानजादे कृतिलकारार्थआश्रयः शानुजर्थस्यस्तत्कर्तृविकृतिमनुशासनादितिशंक्यम् स्थान्यर्थनिराकांक्षत्वादादेशानजादौ कर्मणिसमप्रत्ययेः अथ
धातुवाच्यवस्थितविशेषणेतेन देवदत्तः पचमानइत्यादिसामानाधिकरण्यानुरोधाच्छानचः कर्तावाच्यः स्यादित्याशंक्याह नरवादैनन्तिङ्त्वस्विनामतादत्तिशस्फुटा नामार्थयोरभेदेपितस्मात्स्यावधार्यताम् अथ देवादावाचकाष्ट्रेमरस्फोरसता
स्फुटः पचतितरामेत्र पचति कल्पमेत्रस्यादि एवनामार्थत्वाभेदान्वयस्यैव संभवएवेति कर्तृवाचकतास्यादितिभावः न च पचतिकल्पमित्यत्रसामानाधिकरण्यानुरोधात् कर्तृरितत्वलक्षणा पचमानव्याप्यावेरितिलः कर्मणीत्यनुशासनं
चलावयायकत्वेनेलकारेकर्त्रादिवाचित्वकल्पनमादायेत्यलम्। इति वर्णस्फोटनिरूपणम्॥ एवमादेशानां वाचकत्वे सिद्धे ताहशवर्णसमभिव्याहाररूपपदस्य वाचकतासिध्यति प्रतिवर्णमर्थस्मरणस्यानुभवविरुद्धत्वात्।
प्रत्येकं वर्णानामर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वापत्तेर्नलोपः प्रातिपदिकांतस्येत्यादिभिर्धनं वनमित्यादौ नलोपापत्तेश्च एतच्च चरमवर्णएव वाचकत्वशक्तिः पूर्वोक्तव्यासज्यवृत्तित्वमानाभावात् पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहकृत
र्थधीजनकत्वेसह कारित्वइति नान्योच्चारणादर्थधीरिति वर्णस्फोटवादिनां मतं नरस्यणायोक्तम् रामोलीतिवक्तव्योमरसनेनरवारिकोतरमकारोच्चारणेर्थबोधापत्तिःनानाहशानुपूर्वीएवशक्तावच्छेदकत्वोचितापितिदिक् सन्निहितं
पदमिति पारिभाषिकपदस्यवाचकत्वस्वीकर्तृणां मतमाह सदेनेत्यादि पुनरस्ति शक्तावधिमिताहिता वहसाद्दावि वेतापिसेद्भ्योतेरिष्यते। वदेनेत्यादौ हेतुनिप्रकृतिर्न्विति प्रत्ययोहस्तिप्रकृतिरेनेतिप्रत्यय इतिविभागस्य सर्वसर्वपद
देशाइतिस्वीकारेविशिष्यावयवेतिप्रत्ययपोर्णानां संभवान्नवाचकत्वमित्यर्थः तेषामकरतोरविभागः सप्तेयरस्तोरेष्टान्तवाजेनाचवहसाद्दाविति वहवनस्यवहसावितिसमुदायस्यादेशविधानान्नतत्रतद्विभागःसंभवतीत्यर्थः सन्निहि
न च यरपवाक्यस्यापिवदाह हरेवमादि इत्याचेवासम्भोर्जविनिश्चितं अर्थेविशिष्टसंवर्णाग्रहणेन चेसमेपदे एवं लक्षणकदम्बनाचेत्तदर्थमत्वनन्नया। हरेववविष्णोवत्यादौ पदयोरेङः पदान्तादतीत्येकादेशे सति तनविभागः सुज्ञानः तथा
हृतवर्णानां वाचकत्वाभावान्नेकविनिगमनाविरहेणसमभिव्याहा	चरमैकपदतानेपि समुदायशक्तिज्ञानाद्वबोधासम्भवादायेष्यावश्यकीशक्तिः रूपपदस्यवाचकतासिद्धिरित्याकारकमतान्तरस्येत्यर्थः। शक्ततावच्छेदकत्वोक्ति
त्यादिति। स्वरूपसंबन्धेनतदवच्छेदकतोवित्यादिरित्यर्थः यद्यपुक्तस्यतेकस्याप्यबोधेनताहशसंस्कारसत्त्वेपुद्बोधकफलबलकल्पस्याभावाडहृदसंस्कारासंभवान्नोक्तापत्तिसंभवः तथापि वर्णस्फोटवादिमतेङ्घोपस्थितोनारशमरुक्ता
रणमेतिमवर्णज्ञानस्य चेदृत्वाप्रत्येकस्यैवसमभिव्याहाररूपपदस्यवाचकत्वेयुक्तत्वाद्वादितिपदस्फोटसिद्धिरितिभावः ननु समभिव्याहारोनाम चरितोतरत्वसंबन्धेनसर्ववर्णवत्त्वरूपः वर्णस्याचरितप्रध्वंसित्वेनासंभवान् तस्यवर्णा
नतिरेकाच्च नापिवर्णसमवेतपदस्यांतरं प्रमाणाभावान् अस्य चानमर्थान्नवर्णानामेव वाचकत्वसंभवेन पदस्फोटनिरालंबनतापत्तेः पदशास्त्रस्यापि वर्णेषु वप्रवृत्तिदर्शनाच्च कथं पदस्फोटसिद्धिरित्यत आह। दिगिति। तदर्थस्तु वर्णसमुद
यः पदमेकमितिप्रतीतेरवधानातिरिक्तावयविवद्वर्णातिरिक्तपदस्वीकारआवश्यकः अन्यथा संस्थानविशिष्टावयवेरेवतत्कार्यनिर्वाहे घटादिमात्रस्याविलोपापत्तिः यथा च तत्समुदायसंभवस्तथोपपादयिष्यते एवंत्वानेकवर्णानां वाचकत्वा
पत्तये कर्षित्वलक्षणत्वेनैवावान्तरपदस्फोटसिद्धिरित्यादिः पारिभाषिकेति शास्त्रकारीयसंकेतविशिष्टेत्यर्थः पर्वतत्समभिव्याहाररूपमतत्वमुक्तं सर्वसर्वपदादेशाइति। वर्णानित्यतत्वव्यवस्थापनापभालोपवितमेतत् वहसादरस्येपिवदत्वादाह व्याजेति
तथा च निश्चितसाध्यवत्त्वेवदृष्टान्तत्वेतेनतावत्पतभिन्नत्वस्यापीतिनत्वस्यदृष्टान्तत्वतिरवपवर्कर्तृ जसतानुमानेन तदादीनां दृष्टान्तत्वमुक्तमितिभावः उक्तेषुवत्नाद्यवसस्तारीनिपरान्नित्वादिभस्यर्थप्रधानसंबोध्यत्वेन च उक्तवाचकान्वय्याद्येव गोत्वे
केनचिन्नैतोवामितिवन् पुष्पदस्मदेवित्यादि सर्वैस्तन्नवन्नयुवयोरव्ययेकीत्यादि प्रयोगाणामसाधुत्वमेव बोध्यते तज्ज्ञोक्तोपु तिसृतित्रिसृणोज्ञातादात्वन्तप्रयोगासाधुत्ववत्। तथा चैनतदृष्टान्तपदस्य वाचकत्वसिद्धिरतएव मूलेसंमतोक्तारीसवेदेते
नत्वतद्विभागभावस्तीसाउः अस्येत्यत्रापमादेप्रयतत्वत्त्वइतेनयुवामित्यादावामोवरस्यादेचासः प्रत्ययत्वमितरस्य शकृतित्वमनुमानेपि शकमितिनतदृष्टान्तत्वमुदितस्यवाचकत्वसिद्धिरजतीत्यवकादिप्पादौतनायन्त्यापदस्यवाचकत्वकल्पनाशिष्टमा
लेलप्यमानार्थाभिधायीतिन्यायान्तत्वरूणतारत्वापार्थेकत्वात आपिलप्रत्यत्ययानुसंधानादेवबोधः अतएवव्याकरणस्यैव शब्दावित्यर्थाभिमायुः। तद्विभागः सुज्ञानइति एकदेशविकृतन्यायेन तद्विभागस्यातीतोप्याकल्पाइति परेत्वेकादेशेन हरेवस्या
दावकारपरिहारेपि तेमस्येव वाचकत्वम् अतएव व्याकरणेनहरेअनवबलोपपदविहितः तथा च न तात् प्रयोगस्य भावादिसाडः नन्वेतावतापि हरे केतिकिमा यातमतआह। तथा चेति पदत्वावच्छेदकतानास्य पुन

पादर्थविषयकत्वेन तयाः तेषां बोधस्यापि जायमानत्वेन तज्जनकत्वरूपशक्तिः समुदायेनिराबाधेतिभावः। एवमिति वाक्यशक्तिकल्पनावदित्यर्थः विशिष्य तत्तद्रूपेण तत्रापि सविशेष्यरूपपदेपि शक्तिरिति तत्कल्पनेत्यर्थः नन्वहृदयेनेत्यादि
मुनहीत्यादि मूलात् स्फोटद्वयस्य समकत्वं लभ्यते न तु वाक्यस्फोटस्यैव मुख्यत्वम् अतस्तत्प्रथमोपात्तत्वात् पदस्फोटस्यैवसैतिकथं तदस्त्वं तेन पदस्फोटसिद्धिः किंच प्रथमं पदशक्तसिद्धौ तदर्थसंबंधरूपवाक्यार्थसिद्धौ वाक्यशक्तिकल्पना
वसरस्य परिशेषाद्यदाह। वस्तुतइति तथाच यत्र पदोपस्थितपदशक्तिसंभवस्तत्र पदशक्त्यैव वाक्यार्थबोधो यत्र तदसंभवस्तत्रानायत्या वाक्यशक्त्यैव तद्बोध इत्यस्ति व्यवस्थितेपि तद्यं यथपि न स्यापि स्फुटम् तिसकार्यकारणभावेन बोध पृथक्त्व
दस्फोटकल्पनानावश्यकीति सिद्धान्ते वाक्यस्फोटएव वस्तु वस्थितइतिपर्यवसितोर्थः। ननु प्रकृत्यादीनां वाचकत्वेपि मिथस्तेषामितरथाकर्मनेत्यन्वयबोधासंभवान्नत्वस्मान्नयेत्यतो घटकर्मकानयनानुकूलकृतिरूपमहावाक्यार्थसंभवोबोध महा
वाक्यार्थबोधेऽवान्तरवाक्यार्थबोधस्यहेतुत्वात् अगृहीतघटादिपदहेतुत्वे रथविकृतघटहेतुबोधापत्तेः पदहेतुज्ञानानुहेतुत्वात् वाक्यपदार्थोपस्थितेर्वाक्यार्थबोधजननसमर्थकत्वादिकंसरूकाशीति तत्र एवं वाक्यार्थबोध निष्ठस्यावान्तरवाक्यशक्तिकल्प
नेयमत्याह। वस्तुतइति पदेष्विति। पदस्फोटस्यानुपदंव्यवस्थापनाहेतुतान्तलोकिः। पदार्थशक्तिरिति पदार्थनिरूपितबोधजनकतारूपा शक्तिरित्यर्थः एवमग्रेपि वाक्यस्फोटस्यावश्यकत्वं दर्शयति अग्रेति। वाक्यशक्त्यंगीकारस्त्वर्थः घ
टःकर्मत्वमिति। प्रथमान्तसमभिव्याहारेण रमानयेत्यत्र कृतिविशेष्यको बोधो नैयायिकसंमतइति तत्समकत्वेनाटःकर्मत्वमित्यत्रापि कृतेरुपस्थानम् आनयतिरूपदितत्त्वापि वाक्यार्थशक्तित्वानभ्युपगमेपीत्यर्थः बोधप्रसंगइति। घटकर्मकानयनानु
कूलकृतिरितिविशिष्टवाक्यार्थबोधापत्तिरित्यर्थः भवन्मते बोधकारणीभूतपदजन्यपदार्थोपस्थितिसत्त्वादितिभावस्तदेवाह। घटस्मानयेत्यत्रेतिबोधाभावाच्चेति ननु तयोः अन्योन्यभावाकार्याभावस्तस्यावाक्यशक्तिज्ञानस्यहेतुतावश्यकीतिभावः यत्
घटस्योपन्निमांशकानन्तर घटस्मानयेत्यादि बोधाभावाच्चेति तथाचापाद्यव्यतिरेकनिर्णयसत्त्वान्नापत्तिः संभवतीतिभावः पदार्थोपस्थितियोग्यतात्पर्याकांक्षासत्त्वेपि प्रकृतिप्रत्ययोरव्यवहितपूर्वापरीभावस्य हेतुत्वादपत्तिनैतत्सम्पदत्वरूपसाकांक्ष
त्वस्य तन्न स्यापि वाक्यार्थबोधोपयिकत्वात् स्वभावादेवनोत्कस्य लेशात् बोधइतिशंकते। तत्रैवेति घटस्मानयेत्यत्रैवेत्यर्थः तानवतो बोधादित्येन तस्वरूपसतोकारणत्वं धनयति तादृशसाकांक्षविषबोधरूपत्वे सैव सम्भवतो वाक्यार्थशक्तिमपा
कांक्षावाक्यशक्तिरितिपरिभाषाभेदेपि वाक्यपदस्फोटस्यैकसिद्धिर्निराबाधमाशयेनाह। तदेति ननु पदस्फोटेपस्थितिद्वारा शाब्दबोधहेतुत्वाद्वक्तृत्वाद्विशिष्टार्थबोधकारणत्वेपात्तिर्वाक्यस्य तत्तद्वारा विशिष्टबोधहेतुत्वात्कथं तन्निष्ठबोधकत्वशक्ति
रतआह। अर्थोपस्थापकेति शाब्दबोधेति। शाब्दनिष्ठंयद्बोधकारणत्वं तत्सैवशक्तित्वादित्यर्थः पदनिष्ठबोधकारणत्वमितरत्र नयपदस्यपदत्वेन निवेशोपि तत्पदत्वासाधारणशाब्देनैवैतिवाक्यस्फोटनिराबोधोत्र तद्बोधपरांशस्यापि तत्संग्रह इ
पस्थितेशाब्दबोधहेतुत्वनिवेशने प्रयोजनाभावेन तत्त्वानभ्यशाब्देउपस्थितिद्वारकत्वेपि दोषाभावादित्याह ननु वाक्यशक्तित्वानवतिनानि प्रमेयकपदज्ञानशाब्दबोधव्यभिचारः न च प्रत्येकपदज्ञानेवाक्यशक्तिग्रहः संभवति अवद्योतपदस्ये
दानींसंकेतः किंच वाक्यशक्तिरूपित्वं त्वंसंसर्गेपदार्थवस्त्वा वाक्याऽनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् कस्मादारीनां तत्समभ्यासालाभात् तत्संसर्गः शाब्दबोधास्यात्किंशेषरूपेणसंभासविता मीढेरतिकथंतद्रूपःकारणमितिचेत संस्थि विशि
एवंचप्रकृतिप्रत्ययेषुविशिष्यानानायमानेष्वपि समुदायस्य समवायोधानत्वापादवशेषकेवलशक्तिरितिभावः वस्तुतःपदैः पदार्थबोधवदाकांक्षायां वाक्यार्थबोधइति पदार्थशक्तिःपदेष्विव वाक्यार्थशक्तिर्वाक्येष्वपेयेतिपदस्फोटवाक्यस्फो
टोव्यवस्थितो अन्यथाघटःकर्मत्वमानयनंकृतिरित्यादौतादृशव्युत्पत्तिरहितस्यापि बोधप्रसंगः घटस्मानयेत्येवपदार्थानामुपस्थितौ सत्यामपितादृशज्ञानेबोधाभावाच्च तत्रैव घटकर्मकमानयनमिति बोधेघटार्थकमानिपदिकोत्त
रकर्मत्वावाचकविभक्तेः सतोधातोः सत्तत्वाद्व्योत्तत्समभिव्याहारःकारणमिति कार्यकारणभावज्ञानबोधात्तज्ज्ञानमपि हेतुरितिचेत्तर्हि सिद्धावाक्यस्फोटः तदादिपदार्थबोधेबोधकतारूपपदशक्तिज्ञानकार्यकारणभाव
स्येव विशिष्टवाक्यार्थबोधेषु समभिव्याहाररूपवाक्यनिष्ठबोधकतारूपवाक्यशक्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वकल्पनादर्थोपस्थापकत्वेनविग्रहशब्दत्वमितिज्ञानकारणत्वस्यैवशक्तित्वात् युक्तं चैतत् विषयतासंबंधेनशाब्दबोधमात्रेवृत्तिज्ञानस्य
लाघवेन हेतुत्वसिद्धेः विवेचितंचैतद्भूषणे नन्वाकार्यस्यसर्वत्वात्कथं तत्र शक्तिरत आह अर्थइतिवाक्यस्फोटे वाक्यस्यवाक्यार्थविशिष्टशक्ततद्गृहलंचेत्यादि पदपदसमम पदएवान्वयिशेषशक्तिरितिपदेपि तत्कुत्रापि सम
यसंसर्गानुपस्थितावपितदादिवत्कारकविभक्तिविशिष्टधातुपदकारकविशिष्टक्रियाबोधकमितिसामान्यतःशक्तिग्रहसत्त्वतात्पर्यज्ञानमितिवानेतरपदविशेषसमभिव्याहारेणतात्पर्यवशात्संसर्गविशेषेणतत्कारकविशिष्टक्रियाबोधः
सम्भवपगमात् नचसमभिव्याहारस्यतत्तत्संबंधेद्भिन्नसमभिव्याहारस्यनियामकतायामनुगमः संसर्गएव मानेत्याहकृत्या नेत्यंचेतियाचाम् निरूपितत्वादिरूपसंबन्धेनानुगतीकतेविकस्यएवशक्तेरभ्युपगमात् घटस्मानयेत्यादौ घ
टनिरूपितत्वभावरूपसंगतत्त्वपरस्परानुपस्थितरूपात्त्यर्थाभावाद्धानिरसनीयः समभिव्याहारस्यनियामकत्वात्तद्वाविसमैवेति अस्तुतादेवेयदिवाकानिष्ठबोधकतायाःशक्तित्वमाने स्यादन्यथाह। युक्तंचैतदिति इतिज्ञानस्य
ति। अस्यस्वीयज्ञानिनिरूपितविषयतासंबन्धेनेतिशेषः लाघवादिति अन्यथा वर्णशक्तिमविद्यपस्तत्त्वदत्त्वानवतोवदस्मानयेत्यादौ वाक्याद्बोधापत्तारासत्त्वशाब्दबोधेतदर्थकपदत्वसिद्धानवत्वेनेरत्वावाच्यतात्पर्यभेदभिन्नानेककार्यकारणभा
वकल्पनापत्तेरागौरवंस्यात्सम्भवात्तेचविषयतयाघटादेश्चिन्तानाभावात्तत्स्यप्रत्येकमाने मिलितकार्यकारणभावेनैवनिर्वाहे इतिलाघवस्फुटमेवेतिभावः नचैवंघटत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावविपरीतत्त्वप्रस्यत्तस्यघटमानयेत्योर्घटत्वविं
शिष्टबोधेहेतुतायाअस्वहेतुविशिष्टोपस्थितेर्हेतुतयावाच्यत्वयात्त्वपवोनोक्तातिप्रसंगइत्याह। विवेचितंचैतदिति। तथाचानेनकार्यकारणभावेनतत्त्वप्रवेशमदेत्वोपस्थितेःपदजन्यत्वेनैवप्राहसामग्रीकोटौप्रवेशइति
लाघवात् एवंचघटस्मानयेत्यनेनाकाशमानयेत्यत्रपदेषद्वयादेश्योपस्थितस्यशाब्दाभावापत्तेःकारणीयविषयतयाकृतिज्ञानस्येत्वतमावश्यकम् तथाचशाब्देसंसर्गभानात्तदवच्छेदेनसंसर्गेपि वृत्तिकल्पनमावश्यकं पदेःपदार्थो
नोकाकेवोक्तार्थस्यबोधाभ्युपगमादिशेषाविशेषणभावस्यासंभवात् पदोपस्थितानामेववाक्यार्थसंसर्गेबोधादिमादितत्त्वात्तम् अत्रवदति। पदार्थोपस्थितिमन्तरेणशाब्दबोधानुदयात्तदर्थोपस्थितेःशाब्दकारणत्व
मितितावत्रितिवादं पदस्यवत्त्वरूपाघात्मकस्यार्थसंबंधविनोपस्थापकत्वासंभवात्स्यार्थतत्वात्मकःसंबंधोप्यावश्यकएवनतत्ससमुदायरूपपदसमुदायरूपवाक्यस्यवानेदयेत्तदिनापितेभ्यआकांक्षादिरूपकारणस
मवधानादिशिष्टार्थबोधसंभवात्कांक्षावप्रकृतिप्रत्ययोरन्यतरीनत्वपदेयाःस्यात्तया आसत्तेर्वाच्यत्वात्तथ्योत किंचार्थपशक्तेः स्वभावायत्तज्ञानोपस्थितिविषयार्थसंसर्गबोधजनकत्वम् नैववाक्यशक्तेःसंभवति वाक्यार्थोपस्थि
तेरवश्यहेतुबोधत्वात् अपिच समभिव्याहाररूपायाआकांक्षायावाक्यत्वेघटकर्मकानयनानुकूलकृतिबोधेघटस्मानयेत्यादिवाक्यसाकांक्षेनिराकांक्षेच घटः कर्मत्वमित्यादिवाक्यमितिव्यवहारानुपपत्तिः घटयोः समभिव्याहार
इतिव्यवहारोवाक्यमितिव्यवहारापत्तिश्चेति समभिव्याहृतपदानामेववाक्यत्वमितिबोधपर्यन्तताम् तथाच समभिव्याहारस्यशाब्दहेतुत्वेपितवाक्यस्यहेतुत्वसिद्धिः समभिव्याहारानिष्ठबोधजनकतारूपत्वेनैकैकबोधोत्पन्नत्वावनेहेतुत्व
पिरिक्तेवचः समभिव्याहारस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्वयबोधदर्शनान्नतन्निष्ठबोधजनकत्वनास्यानात्वात् नचतत्तदपिसंभवति शाब्दबोधस्याकांक्षसंसर्गस्यानुपस्थितत्वात् सामान्यतउपस्थितेतस्मिंस्तद्वद्विशेषभानार्थतास्यै

तथा कल्पने तेषां रूपोनोपन्यासं योर्वं यथाः ज्ञानरूदिप्रत्यक्षादिकेन पुंसा हरिद्रायां नवोढायाः इति श्रुते नदानीमेव नदीपदसमभिव्याहारे एतस्या नद्यां शक्तिग्रहेन दीलिंगे ननम्बंधिते नवागते पितीरे
नवा रूविषयता किं तत्र ज्ञलक्षणं कल्प्यमिति त्वन्नदादिः = ८

श्रा॰ र ज्ञानादीनां सहकारित्वकल्पने मूलशैथिल्यादाकाशशक्तेरेवासिद्ध्यापत्तेः स्वरूपसत्या ज्ञाप्यते तत्रे तु हुः कर्मत्वमित्यत्र कर्मत्वपदे स्वार्थत्वम् भूतपूर्वायां द्वितीया कर्मतेति बोधानुपपत्तेश्च सामयिकः शाब्दार्थप्रत्ययश्रुति कणादोक्तेर्वाकाशक्तिग्राहकानामेदेशादेर
५५ भावेन तदुरूह संभवाच्चेति वाच्यं स्फोटाभ्युपगमो वैयाकरणानामापातरमणीयमेवेति प्रकारान्तरेण वाकार्थे शक्तिग्राहकस्य शब्दत्वमुपपादयितुं शंकते । नन्विति । अश्वत्वादिति । शाब्दबोधात्मा गत्रुपास्थितत्वादित्यर्थः नन्वाहबोधात्सर्वपदार्थस्य प्रभ ।
त्वादिनोपस्थितिसंभवेन तन्निरूपितशक्तिग्रहः पदे स्तु लभ्यतामिति देशममितिमूलमनुपपन्नमित्याशंक्याभिताभिधानवादिमतेन पदस्यावाक्यसाम्यप्रतिपादनपरं तदित्याह । पदेत्वयोः शाक्तिरिति नीति । अन्विताभिधानवादिमते तु यादिम
तस्यार्थः पदानामेवान्वितपदार्थे शक्तिरन्वयस्य सामान्यरूपेण ज्ञानः अत एव घटपदादन्विते घटोपस्थितावन्वयशक्तिको लिविषयेऽणकांता किमन्वितो घटः किमन्विते कर्म त्वमित्या दिभवति सामान्येन ज्ञानस्य विशेषजिज्ञासाजनकत्वात् वि
शेषरूपेण तस्याभानेत्वमाहित्यदसमभिव्याहारो नियामकः अत एव तस्य शाब्दभानुपरत्वनिविषयत्वात्पदज्ञानस्यापि भानेति प्रसंगात् न चैवं घटमानयेत्यत्रैवतत्रान्वितो घटः तत्रान्विते कर्मत्व मिति शीलाबोधः चलेदयापत्तिः तत्तत्पदेभ्य स्तथा बोधे ऽपस्थितावपि
शाब्दबोधे आकांक्षादिवलादिशिष्टार्थविषयकस्यैकबोधस्यैवसंभवात् तथाकांक्षादीनां नियामकत्वे तत्रैवतिकल्पनापार्थक्येतिवाच्यम् अश्वकस्यानमित्येवतत्त्वीकारे तथा चसंसर्गस्य पदशक्त्ये वभानोपपत्तौ तत्र वाक्यशक्तिकल्पनस्याप्रामाणिकत्वा
त्तत्वावेत्वया वाकात्वस्य गुरुत्वात्तत्र वाक्यस्फोटस्तुतिनेत्याशयः तथा चान्विताभिधानमते घटमानयेत्यत्र क्रियत्वलभ्यास्मानेवाकोपीत्यर्थः यद्वा मीमांसकैकदेशिमते प्राग नुपस्थितस्यापि संसर्गस्य पदैः पदार्थान्नामुपस्थितावाकांक्षाज्ञानस
तिवाच्यत्वेन वाक्यार्थोपस्थितावपि तस्मानुपस्थितत्वात्तत्र तस्य शाब्दबोधविषयताकल्प्यतेति किं तन्मध्ये लक्षणा कल्प्यते तत्वाहन्निविषयेऽतस्मिन्नधत्यानुद्दिश्यताकल्प्यते तत्पास्माकमपि तथोपस्थितेन तस्मिन्नप्यशक्तिग्रहे शाब्दविषयत्वेत्यर्थः ज्ञाते
ति पदार्थानां शाब्दबोधात्मानुपस्थितिसंभवादितिभावः अज्ञातेवेति विशेषरूपेण संसर्गस्य प्रागनुपस्थितत्वात्तत्र तस्मिन्नभ्युपगमस्य शाब्दे भानानुरोधेनेतिभावः पदपिवदिति सम्भवात्तदिति ः उपमेयसमभिदर्शनात वाक्यार्थीति संसर्गेपीत्यर्थः
तद्रूपः शक्तिग्रहः लक्षणाशब्दस्य विरुद्धरोधप्रसिद्धत्वात्संगतिमाशंक्याह सारे लक्ष्यतइति तथा च दर्शनार्थककरणलुडन्तलक्षधातुनिष्पन्नलक्षणपदस्य मनः प्रतिपादकत्वात्तार्थ संगतिरितिभावः तद्रूपः संसर्गानिरूपित शक्तिग्रहस्वरूपार्थः अयम
वः इदमत्र बोध्यम् देशप्राप्य मितिकशक्तिनिर्णयो यथा मानमस्त्यवा तत्र तद्विपदे पदार्थोपस्थितस्यपि संसर्गग्रहात्मन् न सात उपस्थितिर्नोपपन्नापरं तन्मानस्य प्रकृयः संसर्गात्मकस्यापि संभवात्सद्धशाब्दस्य शक्तिग्रहत्वलिंगापेक्षितो व्यक्तस्य ज्ञानदो
षड्इति तत्वलिताभिधानवैसंसर्गस्य सामान्यतः पदशक्त्यताभ्युपगमात्तस्य शाब्दबोधात्मकतया चिद्रूपस्य संसर्गबोधिकवाक्यार्थस्य तत्वयोगिप्रतियोगिनिरूपितविशिष्टसंसर्गरूपस्य बोधात्मनद्रुपास्थितस्य संभवेन द्वार्थत्वमेव अत एव तत्र शक्तिरेवाप रूढला
र्थे ज्ञाने संसर्गस्य सामान्याकारेणभानेऽपि विशेषरूपेणाभानात्तत्र एतस्यान्वयांशक्तस्य संसर्गत्वमितिति शाब्दत्वे कल्पत्वतथा मिथ्येति त्वन्नग्राह वस्तुतस्त्विति । पदानन्वितनन्विताभिधानमतं न विचारसहं तथाहि पदानामन्विताभिधायकत्वे घटादिपद
वस्तुतस्त्वर्थः यदिचपदस्यशक्तिः पदार्थे केन ज्ञाता अन्वयांशे वाच्यत्वोपपत्त्यन्तरेण नियुज्य शक्तिर्वाच्यत्वादापत्तिवाक्यशक्तिस्तर्हि वोपपत्त्यनन्तरेणतिवादाभ्युपगमस्तु त्वयेतिभावः न तु रूद्वदविवक्षारस्य पदानामनमसापदार्थस्य तदाकार्यापि तद्रूपस्तिदे
ज्ञात्वमित्याह लक्षणादिति लक्ष्यतेतत्कीतेः नेनेतिलक्षणं मतत्स्याः अपिःपदपदोःसर्वेबोधं यदेपि लक्षणा तद्रूपस्त्वत्संविलताकोपी तिशेषः वस्तुतस्तु समुदितार्थविशिष्टत्वाक्यस्यैव प्रथमेन तद्रूपस्याकापोदापत्तौ भांपरप्रसंके तद्रूपस्तिदो
धम् इयमेव मीमांसकानां चेदं तेकदेशिनां चगतिरित्याह । सर्वत्रैव हिवाक्यार्थेलक्षणयैवेति एवं इः शाब्दस्य बोधस्यवाक्रुलं लक्षणयायाह गतिम् ६। भट्टाइति तद्वत्त्यापि नांवाचस्यातिकत्वतरूप भूतीनानुपलक्षणम् एवमेवल्प नत्वकं
पदद्वयसमवप्रदन्नम उतात्तेरभिव्यक्तेर्वर्णकदाः संभवेन वर्णसमूहरूपपदज्ञानासंभवात्यावस्तुतरांतसमूहरूपपदज्ञानासंभवइतिचेन्न अन्त्यवर्णश्रवणसमये तस्मिन्नपूर्ववर्णैः तेनरत्वसंवेधेनोपस्थितपूर्ववर्णसंततयानुद्रवसमुदायकालेऽप
स्थितिविशिष्टत्वं तद्गतंसमिन्त्य इति तत्र शानपूर्वीत्वविलपदत्वस्यैवाकात्वस्यापि इत्यत्वात्
तत्रान्वितवदारोपशक्यमितिमुक्तविरूपहरमित्याशुपूर्वीतात्पर्यज्ञानादिमतो पिपाकक्रमकार्यकारणाभावाश्रहूप्रशापांतरमानयेतिवाक्या
द्रूकर्म कान्वयनविभक्तिबोधापत्तेः विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् विनाशान्वितोद्देश्यान्वितमितरत्कर्मत्वान्वितमितरमितरात्विकर्मत्वमितिबोधापत्तेश्च तत्सदृशीयं कर्मत्वमिति तथाह्वाश्रयत्वात् किंचघटः कर्मत्वमित्यतोपि नवान्वितकर्म
त्वेनाहनशयनेनशक्तिग्रहत्वतोविशिष्टबोधापत्तिः तस्मान्वयादिसमभिव्याहारस्यतत्तत्कारकतत्संसर्गकतत्तद्विशेषकपदाद्बोधे रूतत्वकल्पनेऽचान्वयांशे शक्तिस्वीकारो निरर्थकएव तादृशसमभिव्याहारादेव तज्ज्ञानसंभवात् सामान्यपर्मप्र
कारकज्ञानस्यपरस्परसंसर्गसंबोधकांक्षानियामकत्वमिथ्यत्वप्रमाणाभावाच्च अपिचेतत्पदाभ्युपगमेवाक्यशक्तिरेवविलीयेतान्वयलभ्यत्वात् यस्यन्नागगरुकल्पात् अतएवतेषां वाक्यार्थलक्षणाप्येवनिर्भरस्याति तथाचकथंतद्रूपेणानाक्ष्यशक्तिग्रहः त्याद
वस्तुतस्त्विति । तद्रूपः शक्तिग्रहः तथाचशक्तिग्रहरूकल्पितोमलितान्यवहारोपरथमेवाक्यएवशक्तिग्रहेलतत्रतस्यानस्यशाब्दबोधेवलेवधारितेः त्वत्रतात्पर्यज्ञानरूपांतनुपस्थितिमावश्ये वसर्वत्रपदाद्बोधानन्तरज्ञानमान्यतःसंसर्गवाक्यार्थशक्तिरूपेलक्षणाकांक्षा
दीनां सर्वसिद्धेःशाब्दबोधे पदयोगितमपियतितेभवति नचतद्रूपस्य प्रमात्वविषयावाधादितिभावः नतु नहिपदस्फोटेप्रामाणिकः स्यादत्याह । आवापोद्वापाभ्यामिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । तद्रूपः पदशक्तिग्रहः तथाचतत्स्वार्थबोधसर्वादिमिपपदस्य
घटबोधस्थितिविनान्तरसंसर्गग्रहवाक्यार्थशक्तिग्रहासंभवाद्वन्द्वंगीकारस्यावश्यकत्वेतिभावः एतत्सर्वविवेचितमादावेव केचित्तु पदार्थस्तत्सरूतिर्णाशाब्दे कारणं तत्पदज्ञानेनाभिधानं अंकेच पदज्ञानस्येतमानुपेद्वा शाब्दे कार्यत्वेनः स्फुटविदेपशाब्दस्येतोः
ऽश्यायत्वमीतिपरीति नतु तथा सतिवहुराटिजम्यज्ञानेपि शाब्दत्वापत्तेः तत्रपदस्याभिप्रायाभिमानत्वसायानशाब्दं तत्रितियदित्रकृतेपि समं उक्तवतीते रणभुमानेनेतनिर्दासमेत्रणाद् तस्यपदत्वविवेक्षेतिविभावनीयं उपलक्षणमिति । ८८-
तत्पक्षेभीरायांनवाकांक्षारम्यादेः प्रत्येकपदश्रुत्यालक्षणयावोधादिपदाभीष्टितार्थान्वयबोधानुपपत्त्यासवोध्यसंवन्धस्यलक्षणत्वमुपगम्यवाक्यार्थसर्वत्रलक्षणास्वीकारान्शितिभावः नेयायिकमतेप्यपोपपत्तिमाहुः अङ्गरूपवादमिति । तास्यर्थस्य
तत्पूर्वासामान्यतः संसर्गोपस्थितिमादायनदिबयेवा कार्यमनसा लक्षणागूरूपस्तैरपिस्वीकारादित्यर्थः । मनत्वपमिति पदस्पैववाचकत्वेन तदूकप्रकृतिप्रत्ययोरेवंवाक्यस्यैववाचकत्वेन तद्द्रष्टकपदानाशितिमितदपमित्यर्थः अत्रपपत्तिमेवाह ५८
उत्पन्नामिति वर्णेनिष्पत्तवादिमितेवाचुनन्नितत्तात्वात्रशिवाजनमवर्णानांस्थायित्वेनैकवर्णानाशपत्तानोषायेकतत्संवस्थानासंभवः तनित्यत्वादिमितेनाह अपिबक्तानामिति । नन्वित्याः किंतनिष्पत्तिरेवानित्यवर्णात्स्यादकत्वेनाभिमतस्यैवन्ते
स्तदभिव्यंजकतागीकारात्तथाश्राभिव्यञ्जकेरपियोगपविद्यविरोधात्तविपयेलस्तोऽतर्विशेषगुणनाशपत्तयामिव्यक्तीनामपियुगपदसंभवोबोध्यः उत्पत्तिश्चायं तलसंबन्धः अथशब्दलक्षणयोगस्तत्यायोगोजनिर्मतेष्यमियुक्तोकेः स
२६= वस्त्वाधिकरणसमयदेशेवत्तसंबधाव छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्वावच्छिन्नकालिकविशेषणतयावत्तितं दिनीयादिवर्णसंबन्धएतिरुक्तेसंबन्धेनस्त्वत्तात्रप्रतियोगः नानासंभवइति । आशुविनाशिनांक्रमिकाणांमेलकासंभ
वादितिमवर्णत्तत्रिकालेऽभिव्यक्तिकाले पूर्ववर्णानानापदभिव्यक्तीनांकावस्थानासंभवेनतत्समूहरूपपदस्यवाक्यस्यवाप्रसङ्गकारणविषयत्वाभावात्प्रत्यक्षासंभवेनतत्रशक्तिग्रहस्यगगनकुसुमायमानत्वादितिभावः । अथवद्वितोनरत्वं
संबन्धेनेति अथवद्वितोनरत्वेनावबद्धितत्त्वेसत्त्वनरत्वंतत्त्वावद्वितत्वसंबंधसामानाधिकरण्यतलसंबंधिवतेनवादिपदत्वाचेनासनादः अतत्वेस्वाधिकरणवर्णात्तरवर्तित्वमलिकत्वेतेनपदपयसधूलीवमित्यादोनशीघ्रादिदोषः स्वतत्वमति ४४

वाचकत्वादन्यनिरूपितावयवधानादेरन्यसंबन्धत्वाभावात्स्वत्वस्यानुगमेपि दोषः स्वद्वितीयत्वस्य स्वध्वंसानधिकरणत्वाद्विरुक्तत्वोच्चरत्वाच्च तदुक्तिवर्णादौ निरुक्तसंबन्धेन तद्धत्वमादाय संगतिरित्थं च एवं वर्णांशेऽलौकिकमतिमतिम
वर्णेष्वेऽभिव्यक्तो यावल्लौकिकं भ्रमत्वेनानुपपन्नमिति नवीनबोधकत्वं शक्तेरुक्तरीत्यास्तु नत्वाप्यदक्षकास्फोटस्यादिर्निराबाधेति भावः ॥ इति भूषणसारदर्पणे पदवाक्यस्फोटनिरूपणम् । अखण्डस्फोटस्य निरूपणेऽवसरसंगतित्वस्वय
नाह इदानीमिति अखण्डपक्षमिति । वर्णेष्ववयवेष्वेवं नैराकाङ्क्ष्यैनावयवकत्वम् अवयवेति रोहितत्वं वर्णविषयकप्रतीतिविषयत्वम् अवयवविषयकप्रतीतिविषयत्वमखण्डत्वमिति यावत् न तत्प्रतीयमानावयवकत्वम् प्रतीयमानावयवि
मण्डपाद्यवियोगापत्तेः अविद्यमानावयवकत्वं तत्परमार्थः गगनादिवत् वर्णानामवयवाद्विरहितत्वस्याप्रसिद्धसाध्याविधित्वादाह इदानीमाजैनेति । इवर्णत्वाद्यवच्छेदकादिविरहितत्वनियमेन तदभावात्कथं वर्णानां हस्तान्तत्वमित्याशंक्य यथाप्र
कृमतभोऽचम्र लेख्यात्रहे । प्रतीयमानात्रपि यथानेत्यर्थः इति । वर्णेष्ववयवाऽवेतिपाणिनिः गमः विविच्य गृह्णात्स्वनुशासनाद्विवेकपदार्थः एष भावः फलितमाह भेदइति । ननु वर्णादिप्रतीतौ वयवानामनुपलम्भमात्वात्कथं वर्णाद्य
वयवामनत्वमत आह अर्थभावइति अखण्डमिति । वर्णादिरूपावयवाघटितमेवेत्यर्थः एवकारव्यवच्छेद्यमाह एवंयति न विति वर्णाद्यवयवकल्पना या साधकाभावमाह ननु ककारस्य शेषोमीत्यादिप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणम् यदि च नन्
दुर्णाद्यादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगविशेषाभिव्यक्तस्फोटस्य वकृत्वादिनाता हशप्रतीतिविषय इति विभाव्यते तथाप्युत्पन्नः ककारो नष्टः ककार इति प्रतीत्यनुपपत्तिः स्फोटातिरिक्तककारादीनां त्वयानभ्युपगमात्तस्य च नित्यत्वान् ।
वेजकनिष्ठायाउत्पत्तेः स्फोटविषयत्वेऽसर्वादीनामपि नित्यत्वापत्तिः किं च घटादेरपि स्फोटत्वापत्तिस्तत्राभिव्यञ्जककालसंयोगादीनामभिव्यञ्जकत्वस्याकल्पकत्वात्तमाह तत्र वर्णाद्यादकत्वेनेति । द्वैजात्ये प्रमाणं दर्शयति वर्णाजनकतायाइत्यादि
ना । तथा च तादृशद्वैजात्यं समवायसंबंधेन स्फोटांशे विषयीकृत्योक्तप्रतीतिवेलक्षण्योपपत्तौ न तदनुपपत्तिरतिरिक्तकादिवर्णसाधिकानाप्युत्पन्नः ककारादिप्रतीतिस्तया सोयं ककार इति प्रत्यभिज्ञा च प्रबाधकसत्त्वेनोत्पत्त्यादिप्रतीते
र्भ्रान्तत्वात् घटादीनां स्फोटतापत्तिरपि न अविद्यकावस्थाविशेषरूपाणां तेन जलादरणादिरूपकार्यानुपपत्त्या वश्यकल्प्यत्वाद्वर्णानां स्फोटान्तत्वमेवोचितमिति भावः अत्र वदन्मालोपदेभपर्यालोचनया द्वैयेत्याद्यपेक्ष्यं परतया
ख्यानेमतान्तरं त्वनुपपन्नमेव वदन्ते । वायुसंयोगोपीति । अपिरेवार्थे कण्ठत्वाद्यभिव्यञ्जकवायुसंयोगमेवेत्यर्थः समवायस्य वाचकतावच्छेदकवेलाद्यवाच्यत्वाच्च संयोगस्यैव ककाराद्यात्मकत्वमुचितमिति यावत् समाधत्ते ।
अस्वच्छ इति । अयमाशयः कादिवर्णानां संयोगात्मकत्वेऽतीन्द्रियतापत्तिर्न च से प्रत्यभवविरोधात् न चोत्कर्षस्य प्रतीन्द्रियसंयोगधर्मत्वेनातीन्द्रियतया कथं कादिसाक्षात्कारविषयतेति वाच्यम् सुरभि चन्दनमिति प्रतीतिविषयताया
सौरभांशे द्रवत्वतादृशप्रतीतिविषयत्वेबाधकाभावात् विषयताबाधेनपरं कत्वांशे तादृशप्रतीतेर्भ्रमत्वमिष्टमेवेति अस्येत कादिप्रतीतिर्यद्दि स्फोटांशे समवायेन कत्वरूपतादृशद्वैजात्यसमवगाह तत्र तादृशादपि भ्रमत्वशंकानवकिंचित्
अयाभिव्यञ्जकसंबंधेन तया स्फोटांशे कत्वावगाहनात्प्रमैव सा नच तस्य अयाभिव्यञ्जकसंबंधत्वे प्रमाणाभावः कादिप्रतीतेरेव मानत्वात् विशिष्टप्रतीतिनियामकविषयविशेषोरिसंबंधः अतएव लोहितः स्फटिक इति प्रतीतौ जपाकुसुम
इदानीमखण्डपक्षमाह पदेनवर्णाविघ्नेवर्णेष्ववयवानच वाक्यात्पदानामत्यन्तप्रविवेकोनकश्चन पदे पचतीत्यादौ न वर्णाः नातोत्र्व्यर्थमरूः पदमिति शेषः इदानीमाजेनाह एकशोकारत्ककारगकादिवर्णेष्ववयवाः प्रतीयमाना
अपियथानेत्यर्थः कश्चिद्विषेत्येवपाठः पदं वाक्येऽप्याह वाक्यादिति पदानामविवाक्यादिवेकोऽभेदेनाप्रत्यर्थः अयंभावः वाक्यं पदं वाऽखण्डमेव न तत्र वर्णाः समूहः स्वेन तत्र कल्पमानाभावात् तत्र दुर्णाद्यादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगनिष्ठं तत्र
रौजनककतायावच्छेदकं द्वैजात्यमादायैव ककारोगकारइत्यादिप्रतीतिवेलक्षण्यसंभवात् एवं ह्रस्वमनुस्वारादिवायुनिष्ठवर्णाशोपत्तेरुत्कंदेवनाधिकरणे नचैवं वायुसंयोगस्य वाचकोपि किं तस्यादिति वाच्यम्
प्रत्यक्षोपलभ्यमानककारादेर्वाचकत्वमनुभवसिद्धत्वात् तथा च वाचकत्वान्यथानुपपत्त्या तदेव पदं तदेव वाक्यं स गकारश्च नित्यानां च स्फोटोऽखण्डः सिद्धानि एतेन गौरित्यादौ गकारौकारविसर्गादिव्यतिरेकेण स्फोटानु
भवाद्धरूपमाणवर्णानामेव वाचकत्वमस्त्वित्यपास्तम् तेषां स्फोटातिरिक्तत्वाभावात् यत्र वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वेऽशसैकाद्यर्थबोधापत्तिः समुदायस्य च नवतामाशुनष्टानां नानात्वेऽयोगाभिव्यक्तानानामसंभावोमेव सर्वं सर्वत्वमत
नित्यत्वेऽपिनस्यस्वाश्रयसंयोगसंबंधनामाप्यनिति नच समतायविषयित्वे वसप्रांतिः यथा कथं तस्मिन्नित्यमात्वस्य शक्योपपादन भेधमत्वकल्पनायामप्रामाण्यत्वात् अधिकमप्रेवव्यतत्स्यादुः उपसंहरति । तथा चेति वाचकत्वानुपपत्ते
रि । उक्तरीत्या वर्णसमूहस्यासंभवेननदात्मकपदस्याप्यसंभवात्तद्बोधकत्वग्रहानुपपत्तेरित्यर्थः नतु समूहस्यासंभवेपुक्तरीत्या पदस्याकिं नदेवापि स्यादोषपादोनमाह तदेवेदमिति । तदसत्त्वमेदावगाहिपदादिविशेषकप्रतीत्यनुपपत्त्याचेत्य
र्थः उक्तरीत्या श्लिष्यप्रतिपादनेपि वर्णानामनित्यतयानदृष्टिवपदवाक्ययोरप्यनित्यतयाऽप्रसिद्धानुपपत्तिरितिभावः एतेनेति अप्रसिद्ध्यनुपपत्तिसिद्धाखण्डस्फोटस्यवाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः अनन्तभवादिति । तथा च न
स्त्यनुमाणभावेनवाचकत्वमसंभवदुक्तिकमिति भावः तेषां गकारादिवर्णानां स्फोटातिरिक्तत्वेति गत्वप्रकारकप्रतीतिविषयगकारादि स्फोटस्यैवास्माभिरपि वाचकत्वांगीकारात्तत्र वाचकत्वाद्यनुपपत्तिप्रमाणमस्त्वित्येतत्वादि
तिभावः कमिकात्मनमपिस्याद्विनासहावस्थानाद्युक्तमाशुनष्टेति तत्रीयत्वरणन्निर्धंसप्रतियोगिनाभित्यर्थः आशुनष्टविनाशिनामपि सहोत्पत्त्यानां प्रत्यक्षसंभवादुक्तंकमवतामिअसंभवेवेति । अस्यते विषयस्यतादात्म्येनहेतुतया
समूहरूपविषयस्येवाभावादितिभावः एवं चैतत्वाद्यभवेति । ननु वर्णानित्यतावादिमते तत्तीयत्वरणनिर्धंसप्रतियोगिनाप्रमत्वस्येवासंभवः तथाहि कादिप्रतीतिः काद्यंशे विशेषणतया कादित्वप्रकाराहते विशिष्टबुद्धौ च विशेषणज्ञान
स्यहेतुतया ककाराद्यवगाहिनीयत्वज्ञानकत्वादिविदिकत्वप्रकारकत्वविशेषणज्ञानसंपन्नातत्तीयत्वे विशिष्टसन्नसंहन्त्वाच्चेन तत्र न संभवति सवदंवृत्ते मानेन रहानेच तदादिने निर्दोषः अन्यदो विषयस्य कार्येऽसहभावेनहेतुतया
त्तीयत्वत्वेनतदंशात्मकविषयस्येवाभावात् नचककारोत्पत्तिक्षणोत्पन्नककत्वादिस्मरणेनैवद्वितीयक्षणे तत्संभवइति वाच्यम् तथापि प्राथमिकविशिष्टबुद्धेरेवासंभवेनतत्स्मरणकस्मरणस्याप्यनुपपत्तेरिति चेदत्र के चित् बालस्तनपा
नप्रवृत्तिहेतुविष्टसाधनत्वस्येवजन्मान्तरानुभूतकत्वस्यापि वर्णोत्पत्तिक्षणे स्मरतेः कल्पनया प्राथमिकविशिष्टबुद्धेरपि संभवात् अनादृतवस्थायामद्दोषनयाजन्मान्तरीयप्राथमिकविशिष्टबुद्धेरपि समवेपपत्तेनात् जन्मान्तरानु
भूतपदार्थान्तरस्मरणपरिकल्पनफलाननुभवेनतद्बोधकसाकल्यानात् अतएवनापदाद्यस्येवतत्त्वकल्पनादित्याहुः अस्येत्प्रतियोगिनासंबन्धेनयोग्यविभक्तिप्रोक्षानुगुणनानाप्रतिसत्सामानाधिकरण्यविशिष्टस्यादव्यवहितत्वर्णक्ष
णसंबन्धेनसर्वत्रतादृशगुणकारणत्वं नसंभवति अतिमशरूनाशेव्यभिचारात् किंतुविजातीयशब्दनाशे वैजात्यं चरमशरूपाहनमिव प्राथमिकविशिष्टबुद्धिविषयवर्णात्पन्नमपिविशिष्टबुद्धावनुरोधात्कल्प्यते तत्रोतिमश
ब्दे उपांत्यशरूपेवनादृशवर्णोत्पत्तीयक्षणस्थापितत्वदाक्तित्वेनतादकत्वकल्पनादिविशिष्टबुद्धौविशेषणज्ञानस्य हेतुत्वांगीकारेपिनप्रमत्वानुपपत्तिरित्याहुः परे तु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य न सामान्यतो हेतुत्वं किंतु वदरत्वविशिष्ट
बुद्धिं प्रतिवदरत्वज्ञानत्वेनैवपरत्वादिविशिष्टबुद्धिं प्रत्यपीति विषयविशेषनियेषविशिष्टैवकार्यकारणभावस्तत्र च कत्वादिविशिष्टबुद्धौ कत्वादिज्ञानस्य हेतुतया अकल्पनात् द्वितीयक्षणे विशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तिरित्याहुः तन्न यद्विशेष
धारितिन्याये न सामान्यकार्यकारणभावावश्यकत्वात् किंच कदाचित्तत्स्वरूपतोऽवरत्वविशिष्टबुद्धिः कदाचिज्ज्ञातितोऽत्वदिनेतिविषयविभाजकज्ञातित्वेनतदरत्वविशिष्टबुद्धौ जातित्वप्रकारकज्ञानस्य स्वरूपतोऽवरत्वविशिष्टबुद्धौ स्वरूपतोऽव

भ० सा० ७५ इत्थंप्रकारकज्ञानहेतुतावच्छेदकत्वमावश्यकं तथा विशेषणज्ञानहेतुतावच्छेदकत्वादित्यर्थः । तत्र कालः परः सन्निकर्ष इति सत्त्वभावाच्च पूर्ववर्णनाशस्यैवोत्तरवर्णश्रावणे तदनुपलब्धेः । अतिप्रसंग इति । स्वरः शब्दान्तर्गतसकारककारादिका
विसर्गानुभवजन्यसंस्कारैः सह उत्पन्नैः [illegible] न्याय [illegible] भावादिति भावः । नादाभिव्यङ्ग्य इति । ध्वन्यनुभवजन्यसंस्कारादिर्वर्णप्रकाशक इत्यर्थः । अवेलः वर्णानुदित इत्यर्थः उपपादितत्वादिति [illegible] स्फोटो निरवयव [illegible]
शेषः तादृशप्रत्यक्षस्याप्रतीतवर्णांशो लौकिकप्रत्यक्षविषयो मा तत्र वर्णांशे लौकिकस्य सरोसरस्वाद [illegible] नत्रिप्रसङ्ग [illegible] पादितत्वादिति भावः । एतत्त्वं तु स्मार्त । वर्णनाम्नीति विकल्पश्चासादिति वर्णानां प्रत्येकं व्यञ्जकत्वे आद्यवर्णश्रवणमात्रादेवार्थ
बोधापत्तेः हि तीयादिवर्णोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेरतिप्रसंगाच्च समुदायस्य तु गगनकुसुमायमानत्वाद् व्यञ्जकत्वे दूषणाप्रमितिभावः । केचित्तु यावदन्त्यवर्णं वर्णकाले चेति हितीयादिवर्णोच्चारणसंभवेन [illegible] पादपिकयोः [illegible] पदत्वाक
प्रत्यय निवारः स च न एव वर्णनाशे नाभावेन तदनन्तरं वर्णान्तरोत्पत्तेरभ्युपगमात यावदकारे वा गर्भे ते न तावदेको कारे ये वेवपत्ते नेको वर्णं उच्चार्यते तेनैव विच्छिन्नत्वं सिद्धं तथा च उपसंहृत्यते । यत्समयसमुपादाय हितीयः प्रवर्तत इति परः सन्निक
र्ष इति सत्वेन आदुष्करिकः किंच वर्णानां व्यञ्जकत्वे विवक्षितेनो अत्ते रसिद्धाके [illegible] स्य प्रत्येन त्वं [illegible] स्याप्तीन्द्रियतया न तद्वाच्छित्रवर्णस्य पर [illegible] सौ तत्र स्फोटानेकीकारे ये पक्षे पञ्चरत्नेत्यन्ते विषयविषयकेदेशस्य वदिता भिन्ना पाधि
लक्षणमाना पौर्वापर्यज्ञानस्यैकावयवचीत्यादि स तत्रोपयोगि नो संभवः । न हि स्य प्राप्त्यादिकविधये स्मरणसमर्थे संभवात् । न हि विषयमात्रयोः संबन्धिनोः व्यवहितोत्तरत्वं स्मरणानामापत्तिक्रमपक्षानाम् सर्वोत्तरीतामपरत्वं तानुपपत्तिश्च । अविद्यमा
नेष्वाधस्य नाशीकारेण हेतुहेतुमद्भावानिति प्रतीतापत्तेः किंच शक्तिग्राहकत्वेन बोधकत्वमिति नियमेनोच्चारणभेदाभिन्ने वर्णेषु शक्तिग्रहसंभवः आनुपूर्वीभेदेन तत्सहितानां वदितत्वे नत्तत्र विनतेना नानुगतत्वात् तत्संभवोच्चारणभिन्नताश्च
सत्वं वैदककत्वासंभवात् एवं स्फोटः एव वाचकः न स्पृहाणां वर्णान्तरसमकत्वं वर्णानामेव व्यञ्जकत्वसिद्धान्तः काप्यापि चरमवर्णाभिव्यञ्जकत्वबोधकत्वाभिप्रेतिनः सर्वांशानुपपत्तिरिति ताद्भाविनः वायुसंयोगानां प्रत्येकमभिव्यञ्जकत्वाभ्युपगमे पुनोक्तिस्यद्
त्वेन त्वेनस्फोटाभिव्यञ्जकत्वमाह परे त्विति गृह्यते इति तथा च वायुसंयोगानां तत्तत्प्रकारकस्फोटाभिव्यञ्जकत्वाभ्युपगमान्नोक्तदोष इति भावः । अत एव तत्र दूषणं विलक्षणसंयोगानां स्फोटाभिव्यञ्जकत्वादेवेत्यर्थः । तदतिरेकास्वीकार इति ।
तत्संयोगादेव ककारादिप्रकारककारादिप्रतीत्युपपत्तौ स्फोटातिरिक्तकल्पने मानाभावादित्यर्थः नन्वेतद्दूषणे भिन्नस्फोटस्य बोधकत्वे स एव सद्भ्यादितो विलक्षणबोधापत्तिः सा सा हि तद्रूपेणाभिव्यञ्जकसंयोगानामुपयत्नेनाप्यननुगमा
रू एव चेति वकारादीनां स्फोटानतिरिक्तत्वे चेत्यर्थः । गृह्यत इति । एवं वर्णोपाधिभेदेनैव स्फोटसिद्धेरस्मादायतामितिरेवरूढाकाल्पके वात्मप्रकारकप्रतीतिविषयाव्यवहितोत्तरत्वसंस्कृतविषयत्वानुपपत्त्या वस्तुविषयतया न स्यात् तत्स्फोटे सत्तप्रकारकप्रतीतिः ।
विषयाव्यवहितत्वरूपविषयेण सह पदस्य वहारविषयतेति नमः रूपस्फोटस्य रसस्फोटरूपतेति नन्वस्मन्मते स्फोटस्य नित्यत्वात् तदानेकवर्णानामपि नित्यत्वाच्च तथाप्यतिप्रसक्ति तदवाच्यव्यवहितोत्तरत्वसावाधाकथं तेन संवेदनमपि व वदेत्कारेणा
स्य मत्तमाह । परे त्विति तथा च वर्णानां नित्यत्वेऽपि तदभिव्यञ्जकीनामनित्यत्वात् तदानेक तयैमाद्यैर्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्पत्पादत्वान्नोक्तापत्तिरिति भावः । अत एवेति । एताहशव्यवहितोत्तरत्वस्यानुपूर्वीव्यवहारविषयत्वादेवेत्यर्थः नवीने
न्यसंस्कारसहकारेणैकत्वसमूहालंबनरूपसकलज्ञानसंभवस्य स्फोरसः जरा राजनदीदीनादिसाधारणत्वानुपिभसंगइति स्फोटस्य वाचकत्वेऽनाराभिव्यञ्जकोवाचकइति चेत्यर्थः तत्रोक्तं पदज्ञानसंभवस्योपपादितत्वात् वर्णानां प्रत्येकं
व्यञ्जकत्वे समुदितानां वेति विकल्पग्रासाच्च नन्वस्मन्मते अपि दोषः तत्र वर्णानां स्फोटकत्वे नाभिमतवायुसंयोगानां प्रत्येकं व्यञ्जकत्वे समुदितानां वेति विकल्पस्य संभवादिति चेदुच्यते प्रत्येकमेव वायुसंयोगानामभिव्यञ्जकाः परं तु के
विद्धूतवेगकेविरोधत्वेन केचिद्विसर्गत्वेन मयनेकेः प्रकारेण तत्र वर्णानां तदतिरेकास्वीकारोपपुपपद्यते एवं चाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन तत्तद्धकारेण गृह्यते एताहशपदज्ञानकारणताया आव्यवहितोत्तरत्वस्य तावताधिकरणत्वात्
नाधिकत्वावविषयत्वं चाव्यम् अत एव तज्ज्ञानानन्तरं ज्ञानविषयरूपानुपूर्वीस्वादिनेवा पिकदृष्टानां व्यवहारः एवं च कश्चिद्दोषो न एतेन पर्यायस्थलेऽपि कपदस्फोटेनानानां नाद्यः तदेतदूर्द्धीनशक्तिकस्य केलशपदाद्बोधप्रसंग
गात् न व तन्मर्यापाभिव्यञ्जकेशक्तिग्रहस्य पर्यायपत्रलेशधीदेत्व्रतिताख्यम् एवं प्रतिपर्यायं शक्तिग्रहात् व्यञ्जकभावेन तत्तत्पर्यायगतशक्तिग्रहस्य तत्तावत् उचितत्वात् तथा च तन्मिति शक्तिग्रहत्वेनैव हेतुत्वे लाघवाच्च अन्यथा तत्पर्या विवादानपरेत्
याभिव्यञ्जकत्वात् शक्तिग्रहत्वेनतत्वेऽतिगौरवात् नहि द्वितीयः अनन्तपदार्थानां तेषां शक्तिं चापेक्ष्य कल्पने वर्णानामेव शक्तिकल्पनस्य लघुत्वादिति परिमलोक्तमपास्तम् पर्यायेष्वनेकशक्तिस्वीकारस्य सर्वसिद्धत्वात् तदुक्तं [illegible] अत्रापपादितत्वादिति ॥
कलशपदपर्यायाभिव्यञ्जकं त्वथानभ्युपगमादाह तदेति एतेनेति आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णात्मकस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः यथास्वमभिमतेनाविनं स्फोटइति तत्त्वातिपदस्यकत्वेनाभिमतेति पदार्थस्यार्थः नाद्य इति नैकस्येत्यर्थः तस्यैकत्वे दूषणमाह । तदूपदइति इद्दर
त्वानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटगतशक्तिकस्येत्यर्थः कलशपदादित्यस्य गृहीतत्वदवच्छिन्नस्फोटशक्तिकादित्यादिः बोधप्रसंगादिति । तद्बोधकत्वप्रकारणताककलशत्वानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटस्य तदानी सत्वाच्छित्वेकत्वात् स्यादिति भावः । अनुपूर्वी
देत्यादि । उक्तस्थले च स्फोटस्यांशस्य शक्तानार्थबोधापत्तिरिति भावः एवमिति । तत्पर्यायाभिव्यञ्जकवच्छिन्नस्फोटे निष्ठशक्तिग्रहस्य हेतुतामभ्युपगमेत्यर्थः । शक्तिग्रहत्वावच्छेदकत्वेनेति तत्पर्यायरूपानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटे शक्तिग्रहेनागृहीतविशे
षणत्वायेन तन्मर्यादायेपिशक्तेर्गृहीतत्वादिति भावः उचितत्वादिति । तत्पर्यायावच्छिन्नशक्तिग्रहस्य हेतुतापेक्षया तत्पर्यायशक्तिग्रहस्य हेतुत्वे लाघवादिति भावः सर्वमाध्यानोवाच्यत्वात् नहितीय इति पर्यायस्थले स्फोटानेकत्वमपीत्यर्थः ते
षामिति । प्रतिपर्यायभिन्नानेकस्फोटानामित्यर्थः । शक्तिं चेति तद्भेदभिन्नानेनशक्तिकल्पनं चापेक्ष्येत्यर्थः लघुत्वादिति । तथा च प्रमाणाभावाद्वर्णातिरिक्तस्फोटकल्पना पर्यर्थेतिनद्भावः । पर्यायेष्विति । तथादिपदसमानार्थपुकलशादिपदे
ष्वित्यर्थः । अनेकेति पर्यायभेदभिन्नेत्यर्थः सर्वसिद्धत्वादिति तथा च पर्यायेषु नानाशक्तिकल्पनानापर्वेति न दोषः अयमाशयः वर्णाभिव्यञ्जकाशतिस्वीकर्तमते भवदुक्तदूषणस्यावसरो न तु स्फोटस्य वर्णानतिरेकपक्षे तत्र पृथक्शक्तिक
ल्पनायाअभावेन गौरवाभावात् पर्यायशक्तिग्रहकार्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशने न व्यभिचारवारणं तत्र भयोः समानमिति नन्वस्मन्मते वर्णानां स्फोटानतिरेकेऽपि नित्यत्वात् तत्र साधिकरणत्वं तल्लब्धसाधिकरणतद्वाधिकत्व
रूपव्यस्य वृद्धसाधिकरणत्वात् नाप्रतिकृतत्वरूपस्य चाव्यवहितोत्तरत्वस्य तत्र चित्रवृत्तितस्य संभवात्कथमानुपूर्वीवर्णात्मकसंबन्धेन तत्पूर्ववर्णानुपूर्वीसंभव इत्यत आह तदवच्छेदकेति बोधजनकतावच्छेदकेत्यर्थः प्रागुपपादितत्वादिति ॥
तानाधिकरणत्वावत्त्रिकत्वाविषयत्वमित्यादिरूपेणेति शेषः ननु वर्णानामनित्यत्वाभ्युपगमे नित्यवर्णैरेव स्फोटकार्यापपत्तौ तदर्थसिद्धिः तथा हि आनुपूर्व्याभवद्भिरेवोपपादितत्वात् तद्विशिष्टानां तेषामेव पदत्वेन प्रयत्नसंभवात्
क्रियरूपपदत्वे सादेवेदं पदं वाक्यमिति प्रसमितोपपद्यते इत्यत आह दिष्ट्येति । तदर्थं सामुदायिकस्वतेन तानित्यावर्णाः सन्तः स्यादेव तथापीतैः स्फोटान्यथासिद्धिः किं तु ककारादिनाप्रतीयमानः स्फोटएवककारादिरित्यभ्युपगमेनादोषादत एवान्ता
वर्णकल्पनाप्रयुक्तगौरवमेकापि परास्तमिति नन्वेकोऽसौ स्फोटो यदात्मका वर्णाइति चेदुच्यते ईश्वर इति सत्तात्मकमायरहितं नित्यं निर्विकल्पं परमार्थं विशुद्धात्मका व्यक्तप्रभुः परं ब्रह्म परनाम्ना चेतनमाधिष्ठितो वर्णविशेषाकृतिः
यरादिवादैर्व्यवच्छिन्नमानो नादः स्फोटस्तच्च प्रमाणं च तत्र हिरेसस्य सादृश्यमात्रार्थो व्यक्तात्मको भवति एवमस्मुनि संपत्तेः शब्दब्रह्मेति गीयते इति स्मृतेः स च सर्वस्थो पि शुद्धरूपस्तानार्थविवक्षाधीनप्रयत्नाधिष्ठितमूलाधारस्थ ७५
पवनेनाभिव्यक्तः परेति व्यपदिश्यते नाभिपर्यन्तमागच्छन् तावदेवाभिव्यक्तो मनोविषयः पश्यन्ती [illegible] विषयोपलेखनविषयः पश्यन्ती अन्तःस्थो मध्यमा वागिति वक्तुरात्मकं

पिधाने स्पर्शनरवाद्यभिघाते नोपांशुशब्दप्रयोगे चश्रूयते सएव वर्णा स्पष्टार्थेन मागच्छता नेन वायुना कंठदेशं गता मूर्द्धानमाहत्य परावर्त्तमान स्थानेषु भिद्यमानः पश्चाद्वैखरीरूपं लीनं शक्ती दैवेदरीमुखाने भूयो गार्थ आपादिचक्रेषु भिद्यमानः
पश्यन्ती वर्णस्फुरो नाद्वलात्प्राणेन सह सुषुम्ना धारचक्रं प्रविष्टो मनोमयं स्वस्वरूपं परात्वं मतिपरस्वचक्रे पश्यन्त्याख्ये विशुद्धिचक्रे मध्यमाख्ये चोपेयमानाहतस्वादिः स्वरादीनादिर्वर्णाकारादिरिति वैखरीत्व स्थविशेषविस्तरेणानायोद्
शाख्यात्मको भवतीत्याद्यर्थकेन सप्तब्रजीवो विचरन्प्रस्तिः श्रालोनरवेषिलश्रुहंसप्रविष्टः मनोमयं स्वम सुषेयत्पमात्रा स्वरो वर्णो इति शसिद्धं स्यादित्यागवतपकादशे स्फुटः चेतना धिष्ठितस्येव नस्यपरा इत्यव्यक्तार्थे नेति वोधयि
तजीव इत्युक्तं श्रुतिरपि चत्वारिवाक्परिमिता निपदानि ता निविदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः गुहा त्रीणि निहिता नेंगयंति तुरीयं वाचो मनुष्या वदंतीति निरुक्तायामपुष्ट्रस्य श्रात्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युंक्ते विवक्षया मनः कायाग्निमा
हंति स प्रेरयति मारुतं सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः वर्णान्जनयतीत्यनेन तथा च मध्यमा पश्यन्तो नादशः सएव वाचकः अन एव वर्णानामनित्यत्वेनित्यत्वेपि वानावदभिव्यक्तौ नायोगपद्यासंभवेपि तदेवेदं पदमिति प्रत्यभिज्ञो
पपत्तिः स्फोटात्मकपदस्यानित्यत्वेन तदभेदस्य प्रत्यभिज्ञाविषयस्याबाधात् पश्यन्त्यव तत्सद्भावादिनाभिव्यक्तिरूपाश्रयं मत्वपवेति श्रमेतत्स कलवर्णो नाल दभिव्यंजकत्वेपि चरमवर्णाभिव्यक्तस्यैवास्य वाचकत्वमतो नेकवर्णानामभिव्या
ञ्जकत्वमर्थप्रत्ययः एकवर्णाभिव्यक्तादोधस्थले तस्यापि वापदेशिवद्भावेन चरमत्वान्नदोषः न च चवांजकरूपशतिविवनागरूपरधिते नमः भिव्यक्तिरित्येकत्वेपि तस्य नानात्वेन प्रतीतिर्निर्मलकृपाणदर्पणाद्यभिव्यंजकवशान्मुखादेर्वैचित्र्यवत्
दिमानवत् तत्प्रतिविंबसमर्पकाश्रुतंस्कारापव अपाधिकनानात्वेपि न तस्य तु गमार्थं जातिसीकारः जपाकुसुमाद्यभिव्यक्तस्फटिकस्येव वास्तवनानात्वाभावात् उपाधिभिन्नव्यंजकाभावान्न कदाचिदपि वर्णत्वाद्दिन्नेन तन्मत्त्वमेन क्रमेण
चित्रसंस्कारास्तो ने वक्त्रमेण व्यंजकत्वपञ्चभिन्नता तस्य सम्भुपगमान्नस्मरो इसद्भ्यं न योर्विशेषः व्यंजकत्वपर्षिते स्येव नसार्थ्या क्रिया स्वाक्त्वनेकलशादिपर्यायाभिव्यक्तेस्फोटस्तृतीनशक्तिकत्वं ब्रसोऽप्रसिद्धपदस्थ्य वर्णेर्थे वोधापत्तिरनपवेदमेकं
पदमेकं वाक्यमिति स्वरूपः स्वरसतः संगच्छतइत्याकूतः । इति प्रतीतेरिति । अन्यथा वर्णसमूहरूपमालायामनसमूहरूपपदाननिरिक्तलधाधाराधेयभावेन प्रतीतिः सावयवत्ति रिति भावः अन्यथेति प्रतीतेः पदार्थं साधकत्वेइत्यर्थः हरहति
प्रतीतेः कपालद्वतिप्रतीतिर्वै लक्षणपात्रदिघ्यघट्णातिरिक्तत्वसिद्धिर्वै लक्षण्यस्यतद्साधकत्वेलघवराद्यसिद्धिरित्यर्थः केशलुंभैतिनिवृत्ताल शद्वेनारुक्तिस्वितात नहीजलवर्णातिरिक्तस्फोटसंगीकारेपि तत्कहशप्रतीतेरपपत्तिरतश्च
र्णावलिर्न वर्णानां वर्णमालापदार्थत्वेन तदाधारं तीरूपपदस्या धारापेयभावसंभवान्न वेद्दत्तद्व्यावभेदेष्याधाराधेयभावस्पर्शनाच्च किंचस्फोटस्यातिरिक्तत्वेपि नतस्याधेयता व्यंजकत्वपरूविनस्येवनस्य भानमितिकत्वे वर्णाधारतायापव
तादिश्रूयमाणसदेवर्णमालेत्युपमानमस्ये वो चिताततत् घटपटादीनां विजातीयकार्यत्रस्तु मधारिजन्यत्वाद्व्यतिरिक्तत्व संभवेन तथा कदनाधिभवा स्वेति एवं मृदेवं स्फोटस्येववाचकत्वे मृषामात्रप्रसंगमेवोपपादयति पदस्येति आदेवैव
त । प्रकृत्याद्युद्धटितत्वान् प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामिति प्रकृतिप्रत्ययोस्तद्यर्थकत्वप्रतिपन्नकफलकत्वादित्यर्थः तथा चवा चकावित्युपद्यविद्यमानावाचकप्रकृतिप्रत्यययोर्वाचकत्वप्रतिपादकत्वाद्भ्रामाण्यापत्तिरिति भावः अन्वयति वा
वाचकौ स्तुभेलवर्णमालायोपदभिनिप्रतीतेर्वर्णातिरिक्तपदस्फोटः अन्यथा कपालातिरिक्तघटासिद्धिप्रसंगश्चेतिप्रतिपादितम् नत्वेवं प्रमाप्राप्रामाण्यप्रसंगः पदस्फुर्त्वेवत्वात् शामप्रकृतिप्रत्ययाभ्यां पदस्त्वत्यादनमात्रार्थ
त्वादिसाधकं समाधत्ते पंचकोशादिवत्कल्पनेपासमाश्रिता उपेयप्रतिपत्त्यर्थाउपायाअव्यवस्थिताः इ उपेयप्रतिपत्त्यर्थमन्नेनान्वयः अयंभावः शृत्वकल्पामणमनो विज्ञानानंदमयकेकोशपंचकमुखाद ब्रह्मवोधनाय प
अप्रकृतिप्रत्ययादिश्रुत्यादनेनासत्त्वस्फोटस्यप्रादनार्थेति न तु स्फोटस्याप्यवणादिनो विवोधसंभवाचस्मत्तुनहउपायत्वमत आह उपायाइति उपायत्वोपायानन्तरग्रहकत्वात् तथा च मा करणाभासं जनकत्वं वेजात्यं कल्पने मंत्र जस्मभिः
वार्थस्मरणे वेदांतजन्यमिवन्नत्सानं नस्वरूपतामस्यायात्तादीनां मनः करणसूक्ष्मविवशीर्वासि इंद्रोपयोगः साक्षात्परंपरया वास्त्रमोक्षादिहेतुत्वेच तद्रुक्तवाक्यपदीये नहारमपवर्गस्यवास्त्रलानां चिकित्सितं पवित्रं सर्ववि
द्यानामधिविद्यंप्रकाशते इत्यमाद्यंपदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् इयं सामोक्षमाणानामजिल्मराजपद्धतिः अत्रानीतविपर्यासः केवलामनुपश्यतीति नचीलीकयाप्रकृतिप्रत्ययकल्पनयाकथं वास्तवस्फोटबोधः तत्राप्यलीकत्वासिद्धेर्दे
सामान्यत्वात् एवं रेकाण वद्यथा पयादिना प्रसने लपानालीकताप्रतिनेतिशेषः तत्रदृष्टांतमाह पंचकोशादिवदिति तत्रदृष्टांतेनस्पष्टयति अर्थभाव
कार्यस्तत्त्वार्थः तथाचोपायस्यवोधनीयस्यप्रतिपन्नयेत्रापाप्रकृतिप्रत्ययस्यमुत्पादनरूपस्य
इति । अन्नवत्प्राविभृगुर्वैवारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति स होवाच अन्नं ब्रह्मेति तद्रूपस्थापितत्याचं ब्रह्मत्यवधान् तदेव मनइति तस्याभिमन्त्रे धावति यत्स्थूलं तन्मूलेष्वमध्यमं तत्सांसमुह्लीयत्
त्वानइति सुव्रत्यवसितिश्रवणमप्यवारन नमो विज्ञानमय इति तस्यापि ह्रस्वपरित्वेनैवावान नगरानंदेव्रह्मेति ततो ब्रह्मत्वेशापायस्थितइति नतु नैषपंचकोशपतिपादिकापंचमस्याउपायत्वात्कोशत्वाच्च तस्येव ब्रह्मलत्वादन्नानंदवहुल्यम
कोशोदाहरणमाह यथावेति । तत्रमादि पंचकोशा उपायाएव उपदिष्टं पंचमानंदकोशस्यापि वैषयिकत्वात् निस्पृत्वेनानुवृत्ताकि तद्र मुखंश तिद्ध स्नक्षप मालमेव ब्रह्मपदं सुव्येवाह्मपरम अतएवाधाराधेयकः तुरवशासाप्युप
धातेनस्पलं शूलरूपमुपायान्यं सर्वाधान वास्तवसंहारचोपनाथेवेति । काल्पनिकप्रकृतिप्रत्ययादिवाचकत्वानुपपत्तिश्चः सत्तवाचकत्वप्रतिपादनार्थेवेत्यर्थः अवगति इति अतिनाश्रानखोमंनवामिरस्पासिन त्र निसृत्तकमन्ना
हिपरिग्रहः नन्वन्नस्तुमिति । तथा स्फुरस्फोटवोधोपायत्वमर्थः अभिचारादितिभावः आदिग्रहाभिचारेवारयति तथापेति शाकरणाधायनस्पस्फोटज्ञानसमानेनफलेयेनव्यभिचारः संभावेनकिंदवेजामावद्विजेनचनोपायान्नादिनिवद्य
भिचारइतिभावः नन्वजयमिवेति मंत्रजपमात्रकेद्रदकमिवेत्यर्थः एवमग्रेपि नन्वरूपार्थसाधकस्य तस्यसंपादनेपृष्ठे मतआह नस्याचेति स्फोटज्ञानस्येत्यर्थः यज्ञादीनामिवेति आदिनातमेतंवेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंतियज्ञेनदाने
नतपसानाशकेनेतिश्रुत्युक्तदानादिपरिग्रहः न चेस्वर्गकामोयजेतेत्यादिना यागादीनां स्वर्गफलश्रवणाद्वंधः करणस्य हि हेतुत्वमित्युपमानकमितिवाच्यम् निष्कामतया विविदिषाज्ञानानेषां यज्ञो योग्यतपः कर्मणपावनानि मनीषिणामित्यादिनानया
नस्य प्रतिपादनादिति शरीरादीनामिति नामानि इंद्रियपरिग्रहः ननु मानसीत्यादिसिद्धे दर्शनस्य स्यापायन मतानाइहेवेना पिनइ स्वजित्डेहेस्व नत्पाह साक्षादिति साक्षात्स्वर्गहेतुत्वंपरंपराया मोक्षहेतुत्वमिति योजना स्वर्गहेतुत्वेचेकः शब्दरतिभाष्याचि
नश्रुतिः पविश्वरयामोक्षहेतुत्वेचदेवब्रह्माणीविदितव्येपरंचयत् शब्दब्रह्मणि निष्णातः परंब्रह्माधिगच्छतीतिस्मृतिः परंपरारूपं कंचनब्रह्मज्ञानमेवविदितमिति श्रुत्यानद्तिरिक्तस्यसाक्षान्मोक्षहेतुत्ववाधवदेवोपधानादिति भावः मोक्षादि
विनिवतेश्राद्विशावः प्रधानः परः मोक्षस्येवुनिरकसासत्वानिश्चयत्यासर्वपुरुषार्थप्राधान्यात् अकार्यहरिवाक्यमपिप्रमाणयति नदुक्तमिति नत्र नादात्मकस्फोटज्ञानम् द्वारं परंपरासाधनम् तत्रहेतुगर्भविशेषणम् वाङ्मलानामिति । इंद्रिय
शुद्धिर्विनानस्त्रज्ञानासंभवात् यतः सर्वविद्यानामध्येपवित्रमतोविद्यास्वप्रकर्षशुल्यीयत्त्वमत्यर्थः अत्रैति । स्फोटइत्यर्थः अत्रीतविपर्यासः श्रांतिशून्यः एतमात्ममानवानितियावत् केवलां परमात्मा अनुपश्यतीति योगजधर्मसन्निकर्षेणश्र
सत्सीकरातीत्यर्थः तथाचयोगिनतत्सिद्धेः किमत्रापि प्रानेतत्वज्ञान इति भावः अलीकत्वासिद्धेरिति । पंचकोशादिवदेतस्यापिमायिकत्वेन सदसद्विलक्षणत्वाच्चासंतानास्तशश्रृंगादिवदलीकत्वमितितदप्रामाण्यप्रयोजकत्वादित्यर्थः अत्रावास्तवे
विमलिप्रमाण तिविवसम लिप्राप्ताविवेनस्यापिपरमार्थप्राप्त्युपयोगसंभवाच्चेतिभावः आदिवेति । पंचकोशादिवदितिसोपानेन तिरोहितेत्यर्थः अर्थव्याप्तत्वमसत्सद्वदंप्रवचितः उपायविनाशकालिनेसात्विकंवर्णनामनित्यत्वेत

म॰ भा॰
८९
५८

पाच्च स्फोटस्य तदात्मकत्वाभ्युपगमे॰ नित्यतापत्तिरिति मतनिराकरणपरतया मूलमवतारयति नचेति वर्णजातीनामित्यादि । नहि निकत्वादिजातीनामित्यर्थः नस्यादिति भ्रमाभावः उपपन्नः ककारः इत्यादिप्रतीतेः ककारादिवर्णात्मकः स्फोटः सदृशः तिजातिर्वैतत्रिमतेन विषयो वाच्यः
सच न संभवतिहृदयोरेव नित्यतया ज्ञायमाना यास्त्वस्या विषयता येन भ्रान्तत्वापत्तेरिति तादृशप्रतीतेर्भ्रान्तित्वे इत्याशयेनाह । वायुसंयोगेति कादिप्रतीतीनाम् ककारो गकार इत्यादिप्रतीतीनाम् भ्रमत्वापत्तिरिति यथाश्रुतामिप्रायेण दृष्टः भ्रमे विमादिनेत्युक्तमते भ्रमत्वासंभवात् नचैतन्मते पिक
यक ताद्रीनो लौकिकप्रत्यक्षविषयतानियामकं समवेतसमवायस्य सम्बन्धाभावादिति वाच्यम् तदंशेनालौकिकसन्निकर्षविषयत्वासंभवेपि तत्तद्विषयतानियामकत्वात् तादृशानेकप्रतीतीनां भ्रमत्वकल्पनापेक्षयैकतत्कल्पनाया एवोचितत्वात् यदि च घटरूपसाक्षात्कारो मीतिप्रतीत्या घटरूपस्यैकाकारं इत्यलौकी
त्यादिप्रतीत्या कुतस्त्याभिप्रायाकारविषयतानुभाविकी तदा समवेतसमवायस्यैव समवेतानियामकसमवायसन्निकर्षस्यापि तन्नियामकत्वमास्थेयमारोपेप्यतिनिमित्तत्वसमरणमिति त्याद्यादि तिन्त्द्भावः मूलं तन्तन्मतमित्यमुपवतारणीयं नतु साक्षाद्यामिधानं गत्वस्य संबन्धतानकेनाप्यादौ
मनमाह कल्पितानामिति कल्पितानां समवायसंबन्धेन तदुत्तीनां सम्पृक्तसंबन्धेन तत्त्वकल्पितानां वायुसंयोगगतधर्मविशेषाणामुपाधित्वमुदात्तत्वादिप्रकारकप्रतीतिजनकत्वमित्यर्थः कल्पद्वयेदूषणं त्वयैवत्वत्पने हृदान्तमुद्वीकरणमेव मीमांसकमतमाह उदात्तत्वादीति । अादिना
नुदात्तत्वपरिग्रहः उदात्तत्वानुदात्तत्वयोः परस्परविरुद्धतया वर्णभेदेन तत्सत्त्वावाच्या वर्णभेदस्यस्तदनित्यत्वेनैकत्वेकत्वाद्देवन संभवतीत्याह तस्यैकत्वादित्यादिना नित्यत्वे प्रमाणमाह तच्चेति नित्यत्वमेकत्वं चेत्यर्थः सामग्रयोगादिति श्रुतिविषयत्वायोगादित्यर्थः बाधिकेति व्यक्तिभेदप्रतीतिबाधिके
त्यर्थः आगतस्येत्यत्रापि नित्यत्वादिरूपकार्यसत्तासंबन्धरूपा या इत्यर्थः अतएवेति श्रुतिमवविरुद्धत्वादेवेत्यर्थः प्रत्ययोज्ञाने व्यवहारः शब्दप्रयोगः नरस्त्वारणप्रतिबन्धस्य सम्बन्धो वाच्यारएव तथा च सैवप्रतीतिर्वर्णनित्यत्वसाधिकेत्यत्राह उच्चरितत्वं चेति श्रुतिविषयकिविशिष्टत्वं तद्विषयत्वं तथा
चतारशप्रतीत्याः सिद्धाक्रिनि एवंवर्णनिरूपितविषयितेव विषयीक्रियते नत्वत्रितिनिष्ठं वर्णहनितमितिर्नैपाधिकेतिभावः नन्वर्णाभिव्यञ्जकः कंठताल्वाद्यभिघातएवोच्चारणपदार्थो न वर्णोत्पत्तेरनुकूलं इत्यत्र किं प्रमाणं किंचवर्णानित्यत्ववादिनामुत्पत्तेरेव वर्णे वर्णोत्पत्त्यसाध्यत्वं इति प्र
योगत्ववृत्तावेवेति नानुभवविरोधोपीत्यत आह किंचेति उत्पत्त्यादेरित्यादिना विनष्टो वर्णा इत्यादिप्रतीतिसाक्षिकं विनाशपरिग्रहः परंपरया त्वाश्रयधर्मनियतं परस्परया श्रुतिविक्रेति वर्णानित्यत्वसाधिकेत्यर्थः नतु स्फोटस्तिरिक्तेत्यर्थः स्फोटस्यैतेरनभ्युपगमात् नत्वद्यधर्मस्योत्पत्त्यादेस्तत्र
वर्णोपाधा॰ प्रतीत्या वर्णोत्पत्त्यागाह नेत स्याप्राप्तिस्वापत्तिरित्याशंक्यत्वाभिसंधिप्रकाशयति परंपरया वर्णेति यद्युक्तप्रतीतिः साक्षाद्वर्णनिष्ठत्वेनावगाहिनी विषयीकर्यात्तदा अतएव समवायेनत्वोदितःस्फटिक इति प्रतीतिवदुक्तं किं नु तीरेश प्रतीत्योक्तपरंपरासंबन्धेनैव वर्णेशब्दत्वे विषयीकरणात्
स्पतन्त्राताचाभ्रान्त्यमितिभावः नतु तादृशासंबन्धस्य तादृशप्रतीतिविषयत्वकल्पनेगौरवमत आह परंतितित्याच वर्णानहुस्फटिकत्वापेत्यप्रतीतेः संबन्धविषयकत्वमावश्यकमेवेति भावः यदिवर्णस्थले ध्वनिनियतः साक्षाद्पितदानहृतित्वपरपरासंबन्धेनाप्यादिवृ
निवृतत्वे वृषनाभावप्रसङ्गाशंकानिराचष्टे नचेति । वर्णाभिव्यञ्जकानुकूलयत्नसत्त्वेपि तत्कारणाशयाः सभवधानेतेनैव यतेन विनाधिवर्णध्वनेरननुभूयमानत्वाजिह्वाभिघातजवायुकंठसंयोगादेस्त्वभावे तत्ताद्यपाराणन सत्त्वादुर्नेवर्णस्थलेनेयत्वमित्याह ककारादुच्चारणस्थले इत्यादिना
वर्णेषु त्वमित्यस्थलेपीति । नदुच्चारणस्थलेपीत्यर्थः । नवेवेति ध्वनेरनेपसवादिनप्रवेत्यर्थः नैतेककारणावलाज्ज यत्नाने ध्वनेर्वर्णोपाधकसाधनमाः प्रतिबन्धकत्वकल्पनाध्वन्यकल्पनयगुरुतपादिकावेदयाविपरीतगोरवग्रस्तेसमाह नवेवेति । एवमिति यच्चोत्यापितवर्णनिष्ठंकिंचध्वनिनिष्ठ
नतुस्फोटस्यवर्णजातीत्वं च नित्यतयाककार उत्पन्न इति स्यात् वायुसंयोगनिष्ठस्फोटेश्वानेकादिप्रतीतीनां भ्रमत्वापत्तिरेवेत्यत आह । कल्पितानामुपाधिवेलीकत्वेदिपरेरपि स्वरदेवताद्यपिसन्धेवर्णोच्चारणमस्ते ९ स्त्रीकारस्थलमाह स्वरदेवताद्यपीति आदिनाग्रत्रिति
नार्थसंग्रहः उदात्तत्वादिनवर्णनिष्ठनस्यनित्यत्वादेकत्वाच्च नचसप्रवायुत्मितिप्रत्यभिज्ञानात् नचेगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावस्तद्विषयः सजंपदामेदस्याप्तिभासमानस्यविनाबाधकं सामग्रयोगात् नचोपात्रिप्रतीतिर्वाधिका प्रागसत्त्वे सतिसत्तासरूपायाउत्पत्तेर्वर्णेषु
भवविरुद्धत्वात् अतएववर्णमुच्चारयतीतिप्रत्ययोनतत्पाद्यतीति प्रत्ययो व्यवहारश्च उच्चरितत्वं चताल्वादिसंयोगादिजन्याभिव्यक्तिविशिष्टत्वम् किं चव्यंजकध्वनिनिष्ठत्पत्त्यादेः परंपरया वर्णेनिष्ठत्वेनाप्युपपत्तेर्न सातिरिक्तवर्णसाधिका परंपरया वर्णेनिष्ठत्वाभ्युपगमाच्च न
भ्रमत्वे साक्षात्संबन्धेपोर्थभ्रमत्वविषयात्तेनदपिसंयामितिव्यक्तभेदांशे तदभ्रमत्वंतत्त्वपरं तन्ममातिरिक्तवृत्तेनत्वागभावधंसकल्पनानेतिलाघवमतिरिच्यतेनचवर्णस्थलेध्वनिसत्त्वेमानाभावस्तद्उत्पादकसंयोगाभावेनानुच्चार्यत्वेतिवाच्यम् ककाराद्युच्चारणस्थले
तेननस्थानस्थजिह्वादिसंबन्धनरणेवर्णोच्चत्वेनिस्थलेपिसत्त्वान्नेवेति चयकाभावकल्पनान्नेध्वनिस्पर्शान्नाजिह्वाभिघातजवायुकंठसंयोगादेर्ध्वनिजनकत्वकल्पनात् तस्यचवर्णान्तिः त्र्यामात्रितकीसादिनिमीरवविपरीतम् एवंचोत्पत्त्यादिप्रतीतीनां
त्यमात्मस्यचनिर्वाहः परेषामपिसमानइतिप्रतिवेन्द्येयोगरमितिभावः । इत्यंपंचव्यक्तिस्फोटाः । जातिस्फोटमाह शमत्वस्वशक्तेजातेर्लाघवमीत्वनात् ओपाधिकोवाभेदोत्तवर्णानामात्मन्दवत् ९ अयंभावः वर्णस्तावदात्वश्पकाः उक्तरीत्यासोयंगकार इतिवद्योयं
गकारः श्रुतःसोयंहकार इत्यपि स्यात् स्फोटसैकत्वात् गकारोयंनरुकारइत्यपापत्तेश्च किंचस्फोटेगत्वाद्यभ्युपेयंनवाअाद्येतद्वगकारेस्त्ववर्णनित्यतावाच्छिभिरतिरिक्तगत्वानंगीकारात् नथाचातिरिक्तस्फोटकल्पनमेवगौरवम् अन्येगकारादिप्रतीतिविरोधः वायुसंयोग
मेवहवर्णस्यमा दिनियामकं तत्थेत्यर्थः नेषामिति वर्णनित्यतावादिनां मीमांसका शंनिध निरत्रिवांवेजात्समासेप्यन्तस्यात्समपरतिचेत्र प्रतीतेर्विनाबाधकं भ्रमत्वासंभवात् अन्नलवावायुसंयोगएवगकारोपि नामित्यर्थः एवंचेति उत्पत्त्यादिप्रतीतीनां तत्स्यात्स्यचत्वस्पमा
येयत्वेत्यर्थः पृथिवीचेति वर्णनित्यतावादिभिर्योक्रीतिराश्रितासैवास्माभिःस्फोटरंगीकर्त्तुमिरत्तुसर्ववेत्यर्थः अवृत्तेर्यायिकाः सर्वत्रैवपाहस्पाकाशसमवायिकारणकतया नित्यत्वं तुरुपपादेभेरीदंडसंयोगादीनांध्यात्मकं शब्दप्रतीवकंठताल्वादिवायुमिघात
स्यवर्णात्मकशब्दस्य व्यतिरेकाभ्यां देवत्वावधारणाद्वेवंच ध्वंसजनाभावस्त्वेतनयासोच्चारोनन्नवर्णेस्येवनाशकनाकस्पतेनदानीनहोवर्णइतिप्रतीतेः वायुकंठताल्वाद्यभिघातस्यचलात्वाकांसात्तास्त्वेवहंकत्वादिकमेवकार्यत्वावच्छेदकंनत्ववर्णाभिव्यक्तिवेगो
रवात् नचलौकिकविषयितयाकत्वमेवकार्यत्वावच्छेदकवर्णानित्यतावादिनापिवाच्यमितिनतत्समतेगौरवमितिवाच्यम् तथासतिकोलाहलप्रत्यासंयुक्तसंगात् नहिकोलाहलप्रत्यासत्तेकत्वादिविषयकमध्याध्यातुसपुमासवगुणात्मकस्यापिघटादिप्रत्यक्षत्वमेवका
र्यतावच्छेदकमितितेषामपिनित्यत्वापत्तेः अमस्रोर्वरोनहेतुहस्थिनिप्रतीतिवदुमस्रोगकारइतिप्रतीतेः साम्यात् कत्वादीनांसंयोगधर्मत्वमसंभवदुक्तिकमेवअतीन्द्रियसंयोगधर्मस्यनत्वेद्रियकत्वासंभवात् गहत्वादिपत्त्यदेःसेनसमवेतसमवायस्यतत्राभावाच्च नापुक्तपरंप
रयाः संबन्धत्वेप्रमाणमस्तितत्सत्त्वस्यात्मथैवोपपत्तेः एवंचोत्पत्त्यादिप्रतीतिरुपाधिवशतः संगच्छते वर्णानामनित्यत्वात् नचवर्णानित्यत्वमतेसोयंगकारइतिप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिस्तस्यास्तज्जातीयाभेदविषयत्वेतज्जातीयायमित्याकारःप्रसज्येतनतत्सोयमितीतिवाच्यम् यु
त्रत्वभिज्ञायांगत्वादेर्जातित्वेनभानेनत्रेवतज्जातीयायमित्याकारोथग्रहत्वाहेः स्वरूपतोभानेनत्रसोयमित्याकारस्त्वभ्युपगमात् कथमन्यथाघटत्वेनतत्वेनदेवदमोघमितितज्जातीयाभेदावगाहिप्रत्यभिज्ञातन्नतद्व्यक्त्यभेदावगाहिनस्याःसंभवात्तदाकारोवाभावात्तस्माद्वर्ण
नामेवननित्यत्वंयेनतदात्मकस्फोटस्यनित्यत्वेस्यादेः इत्यमिति अत्रपदोक्तप्रकारेणेत्यर्थः पंचधा वर्णपदवाक्यात्वंडपदात्वंडवाक्यभेदेनेत्यर्थः ॥ इतिभूषणसारस्य प्लेक्योक्तिस्फोटनिरूपणम् । जातिस्फोटंनिरूपयति शक्तेत्याश्रयत्वादित्यादिना ननुकरीत्यास्फोटानितिरिक्त
र्णानामेवासत्त्वात्तेषांनक्रमायाकाजातेर्वाचकत्वविचारःकाकदंतपरीत्तासमोत्याह भूषणसारे अयंभावइति रुकारगकारस्फोटभेदावगाहिप्रतीतिर्ज्ञापकमाह स्फोटस्यैकत्वादिति तदभिन्नस्यतदभिन्नत्वनियमाद्धकारात्मकस्फोटाभिन्नगकारेतद्भेदावगाहिप्रतीतेःप्रमात्वा
पत्तिरितिभावः अनापत्तेश्चेति । अभेदादेवचतादृशाभेदविषयकतद्धेः प्रामाण्यानुपपत्तेश्चेत्यर्थः नतुवर्णात्मकस्फोटस्यैकत्वेपिगत्वादिविरुद्धधर्माध्यासादितभेदप्रतीतेर्नबाधकंप्रामाण्यंतत्तस्यावर्णेव्यक्तादिमतेहरापास्तमेवेत्यतआह किंचेति गत्वादीति उपाधित्वाद्यमि
मृतगत्वादीत्यर्थः अाद्ये स्फोटेगत्वाद्यभ्युपगमे तदेवगत्वमेव नतुगत्वादेर्वर्णधर्मतयाभेदेनकथंनस्यतदात्मकत्वमतआह । वर्णनित्यतावादिभिरिति मीमांसकेरित्यर्थः अतिरिक्तत्वानंगीकारादिति अतएवधर्मधर्मिणोरभेदाभ्युपगमेनेतिशेषः गौरवमिति गकारादिप्र
तीतीनांगत्वविशिष्टगकारविषयकत्वेनैवोपपादनसंभवादितिभावः अन्त्ये स्फोटत्वानभ्युपगमे विरोधइति गकारादिप्रतीत्यनुपपत्तिरित्यर्थः गत्वस्यचत्वयास्फोटेश्वानानभ्युपगमेनतादृशप्रतीत्यनुपपत्तिरितिभावः वायुसंयोगइत्नीति स्वमतेचेदंध्वनिइत्नीतिमीमांस
कमते प्रवैकरीत्यातादृशवेजात्यारोपासंभवादाह अन्नेत्वेति साक्षात्संबन्धासंभवात्परंपरासंबन्धस्यविषयत्वेप्रमाणाभावादितिभावः वर्णस्यातिरिक्तत्वमभ्युपेत्यसाक्षात्संबन्धमादायैवप्रमात्वोपपत्तौ समवायेनप्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनमन्याय्यमित्याशयेनाह प्रतीते ८९
रिति । नन्वतिरिक्तानंतवर्णकल्पनापेक्षयातादृशप्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनमेवोचितमत आह अन्नेत्वेति तथाचलाघवात्प्रतीतेः प्रामाण्यनिर्वाहेःतत्स्फोटकल्पनयेतिभावः । तस्य संयोगस्य अतीन्द्रियत्वमिति । लौकिकविषयतासंबन्धेनत्वमित्यर्थः दोषः बाधकमित्य

र्थः प्रतिबन्धोत्तरयति। धर्मवदिति यथातीन्द्रियमात्रवृत्तिधर्मत्वस्य साक्षात्कारविषयत्वव्याप्यत्वं तथा न स्वीक्रियते तथात्वादृशसंयोगविशेषगतधर्मस्य समवायीत्यर्थः यद्वातीन्द्रियत्वे इन्द्रियकत्वमसंभवदुक्तिकं तदा तादृशवैजात्यस्य स्फोटधर्मत्वमपि तथैव प्रत्यक्षत्वानुप
पत्तेरितिभावः ननु कत्वादीनां संयोगधर्मीणां प्रतीन्द्रियत्वे पिककारस्य तादृशप्रतीतेर्ज्ञानलक्षणया भानेन बाधकमितिचेत् न कत्वं साक्षात्कारोत्पत्तिप्रतीत्यात्मककारस्येव तस्यापि साक्षात्कारविषयतावगाहनेन तथावक्तुमशक्यत्वात् पीते साक्षात्कारोत्पत्तिप्रतीतिः
त्यर्थो नैव दोषविशेषस्य तादृशविषयताप्रयोजकत्वे गौरवादितिभावः उपसंहरति तस्मादिति। कत्वादिविशिष्टविषयकप्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यर्थः वर्णा इति त्वदभिमतस्फोटातिरिक्ता वर्णाः ककारादय इत्यर्थः गौरवादिति अनन्तवर्णानां शक्तत्वे गौरवादित्यर्थः
नन्वानुपूर्व्याभिव्यक्ततादृशवर्णगतपद त्वजात्यनुगतीकृत्य शक्त्यनुगमात्तन्नानात्वप्रयुक्तगौरवमत आह आकृत्यधिकरणेति। व्यक्तिपक्षे आनन्त्यव्यभिचारयोरवकाशाज्जातिरेव वाच्येति तन्त्रोक्तेर्जातिरेवेत्यर्थः ननु तादृशजातौ प्रमाणाभावोऽत आह। हरिपद
मिति अनुगतेति। अनुगतधर्मं विना तादृशप्रतीतेरसंभवादित्यर्थः अनुगतप्रतीतिमात्रस्य जातिसाधकत्वे विभुत्वादेरपि जातित्वापत्तिरतः कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयान्तःसिद्धिमाह हरिपदोपस्थितित्वावच्छेदेनेति अवधेयेति अन्यथा तावत्सहाना
तत्पद्धतिरेव हेतुतावच्छेदकत्वं विनाव्यभिचारेणासंभवादितिभावः प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरिति। अनुगतप्रतीतिकारणतावच्छेदकत्वयोरित्यर्थः वर्णानुपूर्व्येति तादृशजातावभिव्यञ्जकत्वेनावश्यकल्प्यमानत्वेनेत्यर्थः निर्वाहइति तथाचावयवानुपूर्वीनियतपूर्ववर्त्तित्वावच्छेदक
ताकानुपूर्व्यैवानुगतप्रतीतिकारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वानुगमयोः संभवे तादृशरूपेण पदोपस्थितीनां हेतुत्वेनान्यथासिद्धिरितिभावः। अन्यथासिद्ध्यापत्तेरिति। तद्दिष्टत्वे षमतसिद्धान्तभंगप्रसंगइतिभावः ननु जातेः शक्तत्वे जातिशक्ततावच्छेदकत्वं तस्य
चतादितया हरिपदविशिष्टसकलतद्व्यक्तिरूपतया गौरवेण तथा संभवे तत्राह नादात्म्येति अभेदेनेत्यर्थः तथाचैतन्नोक्तदोषइतिभावः एतन्नमभिसन्धायाह जातावितिरेफाकारसकारविसर्गत्वादीनां षोडशत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकत्वं तस्य
पस्थापकतावच्छेदकजातित्वोरन्यतरस्यैव समायां विनिगमकाभावेनोभयोरङ्गीकारे तस्यैव बाधकं तत्तो विलक्षणमर्थबोधानुपपत्तिरित्यर्थः वाचकत्वस्य पदान्तरपदत्वभ्रमनिराकरणायाह वाचकेति अवधारणमित्यर्थः भेदइति तथाच वर्णानां तोलेप्यानुपू
र्वीबोधकत्वेन रसत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकजातेरव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन रविशिष्टस्त्वत्रूपानुपूर्वीप्रतीतिरित्यभिव्यञ्जकत्वमात्रतः स्वविशिष्टबोधापत्तिरेवमप्यव्यापीति नोक्तदोषइतिभावः सलेव वर्णानां तारमन्दत्वादिति। तारमन्दप्रतीप
र्भवते तारत्वमन्दत्वाद्यभिमर्थः तथाच यथा वर्णानां नित्यत्वेपि विजातीयकंठतात्वाद्यभिघातेन कदाचित्तारत्वेन प्रतीतिरन्यथा विधाभिघाताभावेमन्दत्वप्रतीतिस्तथैवेत्यर्थः अभिव्यञ्जकवर्णसत्त्वे जाते इति अर्थबोधकजातेरित्यर्थः प्रत्येकवर्णेष्विति पदान्तर्गतनानावर्णेष्वित्यर्थः प्र
र्थबोधापत्तिरिति तद्भिव्यञ्जकवर्णसत्त्वादितिभावः अनेकाभिरिति। अनेकवर्णोच्चरितपदाभिव्यंग्येन नानावर्णेनानुपूर्व्या बोधानुपपत्तिरिति विघोपार्थत्वेति स्फुटत्वाच्चोक्तमितित्वसमानवयवबुद्धेत्यर्थः एतेनेति। तत्पदवृत्तकयावद्वर्णाभिव्यक्तजातेर्वाच
कत्वमंगीकारेणेत्यर्थः सर्वदा तत्सदाभावेपि बोधापत्तिरिति शाब्दबोधापत्तिरित्यर्थः परास्तमिति जातेः सनातनत्वेपि तक्रिस्थले वाचकासमवधानान्नरसम्बन्धाभावेन बोधस्यापादयितुमशक्यतादितिभावः ननु वर्णजातिस्फोटमतेपरवृत्तकयावद्वर्णगतजाति
तीनामेवार्थबोधकत्वमभ्युपगन्तव्यम् तच्चान्यवर्णगतजातेरन्यवर्णाभिव्यंग्यत्वासम्भवान्नवर्णपदाभिव्यञ्जकोवाच्यस्तथाचेक्तस्थलेत्वस्यैवत्वमव्याशयप्रकाशयन्नर्थभावइति। वर्णस्फोटपक्षइति। पदान्तर्गतप्रत्येकवर्णगतजातिरेव वाचिकेतिपक्षइत्यर्थः। उ

तस्यातीन्द्रियत्वे दोषइति चेद्धर्मवदुपपत्तेरितिकृतं स्फोटेन तस्मात्संत्येव वर्णाः परं तु न वाचकाः गौरवात् आकृत्यधिकरणन्याये न जातेरेव वाच्यत्वदत्र वाचकत्वस्यापि युक्तत्वात् इत्यरिपदमित्यनुगतप्रतीत्याहरिपदोपस्थितित्वावच्छेदेन हरिपदत्वावच्छेदेनेत्युक्तत्वा
त्तदवच्छेदकतया च जातिविशेषस्यावश्यकल्पत्वात् नच वर्णानुपूर्व्येव प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोर्निर्वाहः हरहरत्वादेरपि संयोगविशेषविशिष्टस्याकाशत्वादि सिद्धान्यथासिद्ध्यापत्तेः तस्मात्साजातिरेव वाचिकातादात्म्येन तदवच्छेदिकावेति ननु सरोरसइत्य
दौ नासोः सत्त्वाद्दर्थबोधभेदेन स्यादित्यत आह औपाधिकोवेति वाचार्थ उपाधिरानुपूर्वी सेव जातिविशेषाभिव्यञ्जिकेति भेदः कारणीभूतज्ञानस्येति नानात्वप्रसंगइतिभावः उपाधिप्रयुक्तज्ञानत्वेन तत्त्वेव्यपदेशान्तमाह वर्णानामिति ननु जातेः प्रत्येक
वर्णेष्वपि सत्त्वात्प्रत्येकार्थबोधःस्यादित्यत आह अनेकव्यञ्जकाभिव्यंग्याजातिः स्फोटइति सत्ता केचिदाहुः यथा साधुत्वेन प्रकाशिता। १९ अनेकाभिर्वर्णव्यक्तिभिरभिव्यक्ता च जातिः स्फोटइति स्मृता कोचिदुक्तयाबोधिकेतियावत् एतेन स्फोटस्यनित्य
त्वात्सर्वदार्थबोधापत्तिरिति परास्तम् अयंभावः यद्यपि वर्णस्फोटपदे काचिन्नदोषोस्ति तथापि पदवाक्यपद्योर्न तत्तत्स्याव्यासज्यवृत्तिस्वधर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादिति केचित्पक्षे बोधनपदबधनिवर्णयोर्मिदाभावादित्यभ्युपेयत इतिशेषाद्वीः।
उक्तं हरिकाव्यप्रकाशे बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानीभूतस्फोटरूपव्यंग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतइति २० ननु कासाजातिरत आह सत्ता सत्तैव तद्योगात्मेति भावव्यवस्थितौ सा यथा सा जातिरसत्वा वाक्यपदीये। २१ प्रतिभावप्रतिपत्त
र्थे सत्ताभेदो जातिरसमाख्यायः तत्र चाक्तिविशिष्टैवसैव जातिरितिभावः उक्तं च केयटेन अस्तसत्तोपाध्ववच्छिन्नव्रह्मात्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमिति बल्लनं च मेव शब्दतत्वरूपतया भातीति चक्रयंतर्हितं ब्रह्मरूप इति चाद्गोत्वादि जातेरस्य सत्ताज्ञानं निरूपयितुं सर्वमभेदं

क्तदोषरति आह वर्णव्ययवत्वानन्तरमेवार्थबोधापत्तिर्हितीया सर्वमितिश्रुतिवचनादिदिकेयटः संगच्छताम् अविद्या अविद्याकोधर्मविशेषो वेतिपत्ता तत्रमाह यतिद्रष्टव्यम् द्विवर्णोच्चारणेवेदर्थापत्तिश्चेतिहृषणमित्यर्थः तथाचद्वरत्वाहूलस्फोट
पक्षेनश्रद्धेयइति भावः तत्रेति वाक्यपदेचेत्यर्थः तस्याः जातेः व्यासज्यवृत्तित्वस्य पर्याप्तत्वस्य चेत्यर्थः पर्याप्त्यावच्छिन्नलक्षणसंबन्धेन रहितत्वमितियावत् ननु जातेः समवायेन प्रत्येकवर्तित्वात्पर्याप्तत्वमिति तत्कथमेतस्याः पर्याप्तत्वमत आह। धर्मिग्राहकेति
धर्मीजातित्वधर्मवती जातिरतद्ग्राहकमानं परस्परावाकाव्यसवाचकत्वानुपपत्तिस्तत्सिद्धत्वादित्यर्थः प्रत्येकवर्णविश्रान्ततज्जातेर्वाचकत्वस्य वर्णस्फोटकल्पोक्तदूषणग्रासेनासंभवात्तदुपपन्न यपदेवावेवा कल्प्यमानास्यायद्विज्ञनः प्रत्येकवर्णविश्रान्ता
स्यात्तदानन्ति हिरेव तस्यात्तद्वाचकत्वानुपपत्तेरपरीत्याबाधत्तत्साधकमेवतस्य पर्याप्तत्व साधकमितिभावः वस्तुतस्तु प्रत्येकव्यक्तौ तदस्तीति सर्वसिद्धमवहारेणासिद्धान्तवरादेः प्रत्येकमात्रहृत्तित्वम् न ह्यनुप्रत्येकवर्णपदादिव्यवहारो येन प्रत्येकवृत्तिताप
द्त्वादेः स्यात्किंतु परः पदंतप्रकारइति वे परीत्यमिति तादृशजातेः पर्याप्तत्वकल्पनमावश्यकम् हरपदत्वेन पर्याप्तजातित्वाद्धरवदित्यनुमानस्य चातद्भूतलत्वकांभावेनाप्रयोजकत्वादितिबोध्यम् व्यक्तौ यदिति व्यज्यतेऽस्माभिरिति व्युत्पत्त्या वर्णोद्वारेत्यर्थः धन
यत्वेनस्यतेस्याभ्युपगम्यतइत्यनेनान्वयः तत्रहेतुमाह ध्वनिवर्णयोरिति वर्णानां ध्वनिनैयमेनाभेदोपचारादित्यर्थः अत एव वाच्ययोरिव्यञ्जकः शब्दइतिव्यक्तो केवर्णबोधकत्वेन तत्र्हीनोध निर्वर्णात्मकः सप्तहृत्त्यर्थकमध्यवापनीतपदार्थकोध्वनिः
शब्दस्य नत्स्फोटस्य शर्याभावइतिभावः शेषार्थइति उक्तार्थार्थइत्यर्थः तत्रसंमतिमाह। उक्तंहिकाव्यप्रकाशइति इदमुक्तमन्मतिशब्दीनीतिहृतिसूत्रव्याख्यावसरइतिशेषः। स्फोटरूपव्यंग्यव्यञ्जकस्येति स्फोटरूपं यद्व्यंग्यं तद्व्यञ्जकस्य शब्दस्य वर्णात्मक
स्येत्यर्थः नन्वियमाख्यानेपदत्वादेर्जातित्वव्यवस्थापनमयुक्तम् स्फोटत्वव्यवस्थापनमफलं अहेतुकं पार्थानुपयोगित्वादित्याशंकासमाधानपरतया मूलमवतारयति ननुकासेति साबाचकत्वेनाभिमताजातिः केतियोजना यतिरूपलइयानाशुद्धेत्विशे
षः सत्ताएवइति सत्वं कालत्रयाबाध्यत्वं तद्विपरीतमसत्वं पर्यवसितमर्थमाह तत्रचाक्तिविशिष्टमिति तत्रव्यक्त्युपलक्षितमित्यर्थः परमार्थभूतब्रह्मणः समयज्ञीनावास्वं वैधिस्थासंभवादिति। जातिरिति तद्ववहारविषयइत्यर्थः अत्रसंमति
माह उक्तेचेति। प्रसक्तोपाधीति व्याक्तीनामुपाधित्वं चैकस्यापिवस्तुनो नानात्वप्रतीतिजनकत्वान्तदवच्छिन्नं तदुपलक्षितमित्यर्थः इदमशरीरंत्यादिमध्यं ब्रह्मवाद्व्याख्यानकोयः शब्दस्तदाद्यमितिमीमांसकमतानुसारार्थः शब्दस्वरूपतयेति नादात्मक
प्रादुरूपतयेत्यर्थः देवस्मणीवेदिनवाहस्त्यिश्रुतेः वेदशब्दमनेवब्रह्मणोजगदुपादानत्वेनार्थवेत्सहस्थापितदयतिरिक्तत्वाच्च एवं चनरभिन्ना भिन्नत्वतरभिन्नत्वमियंमेनार्थस्यापि शाभेदः सिद्धत्वायाचनामात्रपेवाकस्यात्सीतिश्रुत्या जगतो नामरूपात्म
कत्वेनापवेभरूतस्याधिष्ठानस्वस्यैवसत्त्वानित्रिरूपणायेवेरूपाभ्यां निरूपणमितिपरंपरयापवर्गोपयोगित्वमेवास्यशास्त्रस्योतिनामार्थमिति कथमितिसंगच्छतामिति तेनापि नहीति यदिसमयोग्यजातिस्थलीत्यर्थः अस्तत्वादिति संगच्छतामिति
तिहृतोपरक्तोक्तिविरोधादितिभावः अनादिमिथ्याज्ञानरूपायाहस्तज्ञानस्य वासनारूपायावाविद्यायाजातित्वसंभवादाह। अविद्यकइति अविद्याकल्पितत्वरूपार्थः गगनादिवारणात्व धर्मेति तद्यांक्तिकारणाय विशेषइति तथाचमत भेदेनोभयापि

अर्थेति पाबुह्मामिन्नत्व्याशोति॥२

अ.का.द विशास्त्वं मननात्रकै यदस्य ... विरोधः निभाः वस्तु नस्तु ग वा ... [illegible]

९८ [illegible]

[illegible]

स्फोटवादः ॥ श्रीः ॥

[illegible]

... स्फोटवादः । ... [illegible]